

8211477/06

i-19

РОМАН ІВАНИЧУК

Том третій

С

РОМАНИИ

ИБАНИИ

К

РОМАН ІВАНИЧУК

ТВОРИ В ТРЬОХ ТОМАХ

РОМАН ІВАНИЧУК

ТОМ ТРЕТІЙ

МІСТО

ПОВІСТІ

НОВЕЛИ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
1988

ІСТОРІЯ ЖИВА, ОДУХОТВОРЕНА

Ось і йде до читача перше багатотомне зібрання всього кращого вже проіспитованого часом, що написав український радянський прозаїк Роман Іваничук. Прекрасна закономірність полягає в тому, що його тритомник, серцевину якого складають історичні твори, такий доречний і потрібний саме нині, в наш бурхливий час, коли над долею всього людського роду нависають фатальні знаки запитань, коли маленькі проблеми нашого власного буття постійно про-свічуються проблемами вселенськими. Він виходить у складний, багато в чому навіть драматичний період перебудови всіх сфер нашого внутрідержавного життя, на етапі тотальної боротьби за істинно людське в людині, за духовність, за культ правди і справедливості. І все це при тому, що йдеться про історичні романи, про твори, в яких розгортаються події на «перегоні» від п'ятнадцятого до дев'ятнадцятого століття, власне, впродовж чотирьох минулих віків, неймовірно далеких від нас, вкритих імлою, з давно погаслими пристрастями і призабутими подробицями.

Чи немає тут перебільшення, декоративної гіперболи? Чи взагалі здатна історія вчити, коли вже належить іншим поколінням, котрі реально можуть бути незадоволені й навпаки — гордитися нею, а іноді й просто ігнорувати, маючи доволі своїх невідступних клопотів? Чи здатна вона бути активною, коли не лише закінчилося дійство, а й давно прибрано лаштунки?

Як прорватися в нашу сьогоднішню ентеерівську, космічну й атомну зарозумілість і позірну всеможність — оборонцям Олеського замку з п'ятнадцятого століття, бранцям і бранкам, вивезеним з рідної землі у ясир? Чого може навчити нас поет Маркіян Шашкевич, про життя і творчість якого ми знаємо занадто мало?

Те, що кожен з нас думас, відчуває, чинить сьогодні — чи воно хоч якось пов'язане з тим, що відбувалося у віках давноминулих, але вже відшуміло, втихомирилося? Чи може вистражданий досвід кириломефодіївця Миколи Гулака знадобитися сучасному вченому?

Може, це буде дуже бажане нами, а все ж неможливе спілкування?

Чому ж наша свідомість на кожному новому витку її піднесення — така жадібна до осмислення подій історії, а не їх декоративної реставрації. Хіба тільки для того, щоб уявити минуле в особах,

у палких пристрастях, у реальних людях? Чи веде нас туди, на драматичні перехрестя минулого, щось інше, значно необхідніше для душі й розуму, щось таке, без чого ми не лише втрачаємо історичну пам'ять, а й найголовнішу нашу здатність відчувати час і осмислювати себе на тлі досвіду свого народу?

Отож історичний романіст може звертатися до минулого тільки тоді, коли не обмине жодного з цих та багатьох інших запитань, але й тоді остаточно й вичерпно відповідь дасть лише написаний ним твір. Буде він холодною реставраторською вправою, кон'юнктурним наскоком на історію, здійснить автор безпечну експедицію у відпрацьовані шахти давнини чи вдихне свою могутню істиношукацьку пристрасть сучасника саме в ті колізії й персонажі, чий досвід проєктується і на день суцільний, і на буття кожного із нас.

Роман Іваничук своїми творами утвердив себе саме в цій останній ролі, утвердив наперекір періодам важкої, переважно несправедливої критики, періодам, коли деякі його книжки безпідставно замовчувалися, а самого автора критики не вельми толерантно «підштвхували» на сучасну тематику, де його творчий «коефіцієнт корисної дії» був або ж посереднім, або й нижчим, ніж в історичній романістиці. Р. Іваничуку вистачило мужності і внутрішнього переконання вважати несправедливу критику тимчасовим непорозумінням (а на це здатні натури лише сильні, талановиті, стоїчні), про що свідчить одна з найбільших його перемог — вихід оцього тритомника, в якому зібрано найкращі твори відомого українського прозаїка. Саме за історичні романи «Вода з каменю» та «Четвертий вимір» Романові Іваничуку присуджено Державну премію УРСР імені Т. Г. Шевченка за 1985 рік.

Оце, власне, й могло бути вступним словом молодшого письменника про свого старшого колегу, а решта — за читачем, який мусить осягнути твори, що ввійшли до тритомника, заглибитися в думки і пристрасті персонажів усіх романів, повістей та новел письменника, оцінити їх.

І все ж

Якою б принадою та ефектною не була поява нового таланту в мистецтві — все одно то свято скороминуче, ба навіть приречене на забуття, якщо воно не продовжується і не підтверджується довготривалим, а то й — на все життя, що залишилося, — святом його розвитку, його радісних видозмін, несподіваних відгалужень та ненаситного себешукання в кожному новому творі.

Отоді читач має право сказати: талант дістався тому, хто його заслугує, він належить саме тому, хто його вартий.

Саме такий варіант творчої біографії підтвердив Роман Іваничук, який тридцять п'ять років тому прийшов в українську радянську

літературу безіменним ще юнаком із гуцульського села, а в переддень свого шістдесятиріччя він — широко відомий письменник, чії твори можуть представляти духовність нашого народу на найвищому рівні.

Оскільки все своє зріле життя Роман Іваничук віддав літературі, ми маємо право розглянути його творчу біографію саме під літературним кутом зору.

Адже у відомого композитора ми дошукуємося «музичного», в актора «лицедійного», в художника — «живописного» навіть у тому періоді життя, коли їхній талант ще не вийшов на люди, коли він таємничо зав'язувався в надрах особистості. Зрештою, то й цілком закономірно, бо митець формується все своє життя, а відрахунок його творчої біографії, як правило, розпочинається з найпершого усвідомлення свого місця в суспільстві.

Зрештою, навіть Лев Толстой уже на схилі віку напівжартома зізнався, що він жив лише в дитинстві, а решту життя — просто згадував усе побачене в дитячі роки. Цей жарт, далєбі, не позбавлений сенсу при всій химерності його логіки й закладеної в нього лукавої парадоксальності.

Отож маючи таку слушну нагоду, як передмова до тритомника, хочеться зазирнути в літературні першовитоки Романа Іваничука.

Хай не вирішальне, а все ж — дуже суттєве значення у формуванні саме художнього світорозуміння Романа Іваничука мала «географічна прив'язка» його дитинства. Коломийщина й сама Коломия в тридцятих роках, завдяки отій новій сільській інтелігенції, яка формувалася під впливом Франка, Стефаніка, Федьковича, Кобилянської, були особливо жадібними й довірливими до художнього слова. Інтелігенція народжувалася в самих надрах гуцульського простолюду, народжувалася рясно в містах і глухих селах, здебільшого це були вчителі, які виховувалися на пристрасному слові прогресивних письменників, а тому й увірували в «культ духовності», в очищаючу всеможність слова, наснаженого художньою силою. Зрештою, ті вчителі половину свого життя віддавали сільському господарюванню, а другу — духовному самовдосконаленню. Вони начеб вірили в те, що згодом їхні сини зможуть повністю віддатися саме *духовному*. Отож свідомо приносили себе в жертву, доглядаючи «господарку» і виховуючи дітей.

Напевне, вірив у це й сільський вчитель Іван Іваничук із села Трач на Коломийщині, який хотів бачити свого меншого сина справжнім, високоосвіченим інтелігентом. Він не був винятком, бо так само думав і селянин із сусіднього Стопчатова Василь Павличко. Тож не випадково і звела коломийська гімназія двох гуцульських хлопчаків. Адже й справді невідомо як би склалися їхні долі, коли б не зійшлися Роман Іваничук та Дмитро Павличко в гімназійному

класі, коли б ще в юності вони не «підсвітили» один одного спрагою самопізнання та самоствердження. Невідомо, чи мала б наша література і поета Дмитра Павличка, і прозаїка Романа Іваничука, коли б їхні долі не пересіклися ще в дитинстві, коли б вони не мали один одного за близький, постійно відчутний реальний взірєць, шануючи один в одному і людські чесноти, і творчі успіхи, і невдачі, і навіть те, що категорично їх різнить.

Кажу про це тому, що таких прикладів у нашій сучасній літературі небагато, і цей факт має неабияке значення в творчій біографії аж двох талановитих письменників.

Першим після закінчення середньої школи вступає до Львівського університету Дмитро Павличко. Роман Іваничук, після трирічної служби в лавах Радянської Армії, під впливом уже знаного на той час у Львові молодого поета Дмитра Павличка — теж вступає на факультет української філології. Його не їдять поїдом ревності до ранньої слави товариша, з яким разом мріяли про шлях у літературу, він ще довго і вперто відшукуватиме в собі своє власне слово, і ця мужня терплячість потім усе ж віддячить йому.

Перші новели Романа Іваничука підтримас й опублікує згодом у «Жовтні» Григорій Тютюнник, але молодий новеліст не квапитиметься притязанням перейти в професійні літератори. Іще кілька років він учителюватиме в сільській школі, де й напише свій перший роман «Край битого шляху» (1964).

Це в теперішніх літературних гараздах чи не кожний молодий прозаїк одразу ж «ставить планку» на висоті роману, одразу ж націлює себе на великий, багатоплановий твір. Зрештою, це й закономірно, бо, як би там не було, а рівень роману в кожній з літератур визначає і рівень розвитку самої літератури. У п'ятдесяті роки навіть спроба роману для автора, котрий встиг опублікувати кілька новел, була фактом рідкісним і вважалася неабияким зухвальством.

Роман Іваничук майже повністю приховав од читача період свого літературного учнівства. Це сталося, либонь, тільки тому, що привело його в прозу не марнослав'я чи угаємничене честолюбство, а одержиме бажання переселити в слово лише те, що пережив і перестраждав він сам і люди, які владно ввійшли в його свідомість або ж залишили в ній незабутній слід чи відблиск. Вже тоді йому вистачило зваженого, наполегливого терпіння не поспішати з публікацією першої книжки. Треба було безжально притлумити в собі традиційний «карпатський етнографізм», що був притаманний тодішній прозі, яка змальовувала життя західноукраїнських областей. Треба було вистояти під усемогутньою, майже магічною навалою художнього світу Василя Стефаника, щоби віднайти себе. Треба було уникнути зображення пасторально-ідилічних гуцульських сюжетів. Адже все це вже набило дошкульну оскому й було далеко від

тієї справжньої української прози, яку творили Андрій Головка і Григорій Тютюнник, Олесь Гончар і Михайло Стельмах, Володимир Бабляк і Ірина Вільде.

Тому-то в його першій книжці новел «Прут несе кригу» (1958) іще проглядає певна учнівська невправність, яку йому загалом пробачила критика, втішена приходом в українську прозу молодого, багатообіцяючого художника.

Скільком ті перші похвали назавжди підсікли крила, звузили кут зору. І тоді злет виявлявся надто короточасним.

Романові Іваничуку можна бути вдоволеним своїм першим успіхом, тим більше, що його привітали Петро Козланюк, Ірина Вільде, Михайло Яцків, Юрій Мельничук.

Молодий літературний таланти Романа Іваничука змужнів серед цілої когорти обдарованих новобранців. Це — Євген Гуцало, Володимир Дрозд, Григорій Тютюнник, Валерій Шевчук, які відкрили нові тематичні пласти нашої прози і одразу ж привернули до себе увагу читача.

Не зневажаймо цього факту, адже він мав і складний психологічний нюанс: учора ще ти був молодим прозаїком, котрому щось великодушно пробачалося як одному з останніх наймолодших, а тепер «твою посаду» перейняли інші, залишивши тобі сувору повинність — за все відповідати сповна. Твоє свято швидко закінчилося, тепер добувай істину в буднях.

Трилогія Романа Іваничука «Край битого шляху» з'явилася в нашій літературі дуже вчасно. І читач не встиг забути імені автора, і новизна мистецької тенденції в освоєнні драматичних подій, що відбувалися в Галичині в кінці тридцятих і в сорокових роках, — все це було одразу ж помічено критикою і остаточно засвідчило: є талановитий письменник.

Трилогія Іваничука була зацікавлено зустрінута читачем і по-блажливо-заохочувально критикою, та в ній молодий романіст не піднявся над багатьма усталеними стереотипами, був настільки «правильний» у моделюванні ситуацій складного, часто трагічного періоду життя західноукраїнських земель, що саме це й імпонувало ортодоксальним літературним «експертам». Та віддамо авторові належне: він не ввів «Край битого шляху» до ось цього свого першого вибраного видання творів.

Свого часу багато літературних (а здебільшого — довоколалітературних) розмов викликала повість Романа Іваничука «Спрага», де він з юнацьким максималізмом і категоричністю відтворив університетське буття Львова початку шістдесятих років, коли був перший спалах, спроба демократизації, гласності, суспільної відкритості кожного. Багато викладачів-ретроградів упізнавали себе на сторінках «Спраги» (через кілька років аналогічна ситуація «впізнавання»

повториться з «Собором» Олеся Гончара, і на цей твір, так само, як і на «Спрагу», буде накладено довготривале «табу»), появились однозначні, заряджені сліпою тенденційністю рецензії, усні виступи. Правда, від цього твір читали ще більше; пригадую, як ми, студенти Одеського університету, передавали один одному журнал «Дніпро», де було опубліковано цю повість.

З художнього боку «Спрага» мала «ахіллесові п'яти», але нас принаджувала публіцистична гострота і, звісно ж,— випад проти псевдоакадемічної рутини й застою в житті вищої школи.

Роман Іваничук привернув до себе серйозну і постійну увагу читача і критики. Та він, либонь, не вельми втішався відчуттям того, що опинився під яскравим променем успіху, а ще глибше збагнув свою відповідальність перед словом і читачем. Жага самовдосконалення породжувала здатність щоразу бути іншим, залишаючись письменником самобутнім і глибоким, що вмів відкривати в собі нові грані художнього світобачення.

Р. Іваничук продовжив традицію місткої, цільної новели з майже математично розрахованим сюжетом. Письменник щоразу показував себе по-іншому, не повторюючись в кожній наступній новелі.

У своїй новелістиці він пройшов шлях від традиційної, гостросюжетної оповідки з несподіваним фіналом (в ній уже з першої фрази відчувається, що в кінці неодмінно мусить щось статися!) до новели філософської, з складним, а б сказав — внутрішнім сюжетом і, нарешті,— до вінка новел, в якому одна деталь з попереднього твору переростає в окрему історію, яка потім підсвічує особливим світлом увесь новелістичний цикл «На перевалі» (1981).

Коли все це Роман Іваничук надбав уже як творчий досвід, до певної міри, несподівано для читача, він звернув у часи давноминулі. І спробував себе в прозі історичній, яка вимагає не лише виснажливої, багаторічної дослідницької праці, особливої інтуїції, вміння слухати історію, а й потужної творчої уяви, здатної подолати спресовану товщу часу й оживити минуле в крові та плоті наших предків, у давно закритих і у вічно відкритих проблемах — і при тому залишитися нашим сучасником. Хист історичного романіста справді рідкісний, бо навіть за теперішнього «літературного достатку» ми не можемо назвати більше десятка прозаїків, які працюють у цьому жанрі на високому й серйозному професійному рівні. Павло Загребельний, Роман Іваничук, Роман Федорів, Валерій Шевчук, Володимир Малик... В тому-то й річ, очевидно, що історична тема, як ніяка інша — каверзна, не кожен до неї підступиться, а коли й підійде — магічна її таїна не кожному відкриється.

Роман Іваничук заглибив свій письменницький талант в історію як пристрасний сучасник, мислитель, який дощукується джерел ду-

ховної краси і неопалимої віри нашого народу в його найсвятіші ідеали, осяяні духом братерства з іншими народами.

Над першим своїм історичним романом «Мальви» (1968) Іваничук працював довго. Він побував у Туреччині, кілька разів їздив до Криму, де педантично вивчав історичні документи, досконало знав епоху того часу

Роман вийшов у журналі, в серії «Романи і повісті» та окремою книжкою. Він не залежувався на полицях книжкових магазинів.

І все ж доля «Мальв» склалася непросто. Спершу твір був зустрінутий у республіканській пресі багатьма схвальними рецензіями, він став одним з найчитабельніших романів року. Звісно, про «Мальви» можна було сперечатися, твір викликав і полемічні пристрасті, що треба вважати цілком природним, навіть коли йдеться про безперечно талановиту річ. Добре, що сьогодні ми культивуємо саме такий підхід і до видатних творів. Однак дискусії тоді не вийшло, бо кілька різких виступів критики поставили під сумнів не окремі ндогляди автора, а весь його задум. Це було і гірко, і несправедливо. Роман Іваничук переживав цю несправедливість, вірячи, що час — найчесніший суддя, і працював далі.

З'явилася його повість «Місто» (1977), де він повернувся до сучасної теми, до життя, буднів сьогоdnішнього прикарпатського містечка, за яким, звісно, бачимо рідну йому Коломию. У повісті ожили колоритні, відтворені з любов'ю та м'якою, лукавою іронією характери, ситуації, морально-етичний клімат містечка, яке пам'ятає про свої минулі культурні традиції, але не завжди вдало їх продовжує. У «Місті» багато спостережень, багато ненав'язливого гумору, іронії, відчувається міцна рука талановитого прозаїка, але й відчувається, що в цих сюжетних рамках авторові тісно, хист його працює впівсилу...

А тим часом готувалося перекладне видання «Мальв» у Москві. Автор працював над ним, враховував виважені, слушні зауваження і критиків, і читачів, і фахівців-істориків. Роман двома виданнями пішов до всесоюзного читача, а зараз — займає своє місце в тритомнику письменника.

V «Мальви» присвячені одній з найскладніших, але найбагатородніших тем, які звучать актуально і сьогодні, коли ми думаємо про моральне й духовне здоров'я нашого народу, — тема патріотизму й збереження людської гідності. Лише така людина — повноцінна, лише вона може мати сьогодні статус справжнього громадянина і брати на себе відповідальність за те, що відбувається і в його власній душі, і в його власному домі, і в державі, і в усьому світі. Витоки цих неперебутніх рис Роман Іваничук шукає в глибинних надрах простолюду напередодні і в перші роки народної визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. І цим наче відповідає на за-

питання: чому під знамена Богдана так швидко стали тисячі лицарів, чому ця війна охопила весь український народ, чому вона була освячена стількома славетними перемогами?

На ролі головних персонажів роману Іваничук обрав людей, які, власне, й не готувалися до помітного місця в історії свого народу і за інших умов, мабуть, залишилися безіменними ратаями, гречкосіями, батьками й дітьми, «людьми з натовпу». Та вони потрапляють у турецьку неволю, жорстокі вітри часу начеб виривають їх із корінням з отчої землі, прирікають на долю перекотиполя, на забуття своєї Вітчизни і свого народу. І саме тут виявляється, що запас їхньої духовності, їхнього негучного патріотизму здатні пройти і ці драматичні випробування, щоб тільки не відректися від свого народу

Тому і Марія, і Стратон, і Мальва, і Селім, одчайдушно відстоюючи в собі любов до отчого краю, відстоюють і право залишатися людьми, за їхніми душевними якостями можна судити про народ, до якого вони належать. Тогочасна Турецька імперія не здатна була перетворити їх на рабів, на німе бидло.

Є в романі султанський двір зі всіма його атрибутами. І добре, що автор став над спокую старанно і «каліграфічно» виводити подобиці, розміри взуття султанів, кулінарну енциклопедію султанської кухні — він залишає лише ту правду, яка не дає оповіді вийти з руслу достовірно історичного. Він не полишає своєї письменницької позиції: придивіться до характерів отих Марій чи Омарів, яких вже ніякі пастухи не зможуть загнати в бездумне стадо і ніяка сила не зможе похитнути їх цільності. А тепер порівняйте (з історичної відстані це навіть не здається зухвалим) до характерів та інтелектуального рівня цілого натовпу султанів, що міняються один за одним, — і стане ясно, куди зникла, через які дірки вицідилася тодішня жорстока слава Туреччини.

Мають «Мальви» ще одну рису. Роман випромінює своє внутрішнє світло, яке спроможне освітити найтемніші і найвіддаленіші закомарки психології яничарів. Принаймні навіть тих двох, душі яких вивернуті перед читачем, достатньо для узагальнень.

Більшість життєвих перипетій Аліма й Селіма майже однакові. Обидва вони народжені на українській землі українською матір'ю, від якої певна доза національного в них уже прийнялась. І саме на цьому етапі вони обидва попадають у жорна імперської Туреччини.

І ось тут вступають в дію їхні людські характери. Селім — людина тонша і складніша. Його духовна перевага над Алімом передусім у тому, що він завжди залишає за собою право у чомусь сумніватися. І ці сумніви дають енергію для прозрінь і людяності. До речі, отой незагосний образ України знайшов собі пристанисько саме в душевних ваганнях Селіма і тому вижив і воскрес.

Алім же ретельно і фанатично з самого початку витравлює, ви-

палює і розвіює на всі боки, нищить і ще в зачаттях розтоптує будь-які сумніви і спогади про матір і вітчизну.

Створюючи цей образ, автор міг легко втратити міру, якби у кількох місцях виявив до нього сліпу злість, і тоді він став би шаржованим постраховиськом або памфлетним маніяком, який швидше сприймається як єдиний екземпляр чи історичний унікум, а не жива людина, просто виведена з гурту їй подібних. До того ж унікум не такий вже й страшний та небезпечний, кожен може подумати собі: ну, був такий один у сімнадцятому столітті та помер уже давно...

Іваничук залишив йому всі людські якості, продиктовані логікою обставин.

Писати чесний історичний твір з сучасних позицій — це працювати в кратері вулкану. А найскладніше, що за цих умов конче треба добути істини не пересічні, не десертні одноденки.

В романі «Черлене вино» (1976) автор поклав на себе обов'язки не реставратора історії, а перш за все пристрасного художника, який не лише відтворює, а осмислює її для сьогоdnішнього читача. Однак сторінка героїчної оборони Олеського замку під проводом Івашка Рогатинського є лише епіцентром дії, сюжетною артерією, кризь яку пропущено історію.

Батальні сцени, хоч вони й виписані масштабно, як сказав — кінематографічно, — не визначають смислових глибин «Черленого вина». Художнє чуття підказало Романові Іваничуку, що драматизм факту оборони замку відважними витязями землі руської буде розкритий до кінця лише тоді, коли він покаже людські долі, віднайде в них джерела героїзму, розуму й краси — ті якості, які й сьогодні визначають істинну вартість людини.

Та й сама тогочасна історія була так щільно здраматизована (розрізненість руських земель, хронічні міжусобиці, продажність княжої верхівки, духовна навала католицизму, уярмлення руського народу польською та литовською шляхтою), що її мають уособлювати характери неоднозначні, складні, ба, навіть трагічні. Цілком природно, що поруч з постатями історичними (Ягайло, Жигмонт, Свидригайло, Вітовт, Івашко Рогатинський, брати Одровонжі) у творі діють і народжені творчою фантазією автора рядові витязі й творці своєї епохи. Роман Іваничук створив такі колоритні, сильні й самобутні особистості персонажів, по яких ми можемо судити про все краще, що мали в своїх душах наші попередники.

В «Черленому вині» — по вінця буйної, гордої відваги, істинно народної стихії, широти історичного простору й перспективи. Однак навіть у масових сценах немає одноликого, відсутнього на другий план натовпу, а є люди із своєю неповторною долею, поглядом на світ, любов'ю і ненавистю. Герої «Черленого вина» вихоплені ав-

тором з різних соціальних груп, але вони не одірвані від свого оточення, від живильних судин свого класу

Веселим, з розхристаною душею скоморохом вривається в повість Арсен безтурботний побрішник і музика, здається, немає у світі сили, здатної засмутити або ж сколихнути його настрої. Та сама історія несамовито жбурляє його у вир таких складюючих подій, драматичних перехресть його особистої долі, а разом і долі народу, що Арсен стає в центрі чи не всіх перипетій повісті.

Він профільтрує крізь свою свідомість видимі й невидимі явища свого часу, подолає Дантові кола самоочищень, утвердження своєї особистості, він по вертикалі пройде крізь усі суспільні прошарки від зневірених у всьому львівських повій і п'яничок — до безсмертних ратоборців, які грудьми зупиняють ворожу навалу. Його характер ніде не втратить себе, а лише загартується для великої мети, для наступних подій, які вже дихають в обличчя його батьківщини.

Інший образ Івашка Рогатинського — ватажка оборони замку — цього маленького острова народної волі, який кинув виклик можливо-владній шляхті. Якщо Арсен проходить крізь чистилище своїх сумнівів, то Івашко — це характер-моноліт, зліплений, а точніше — висічений з однорідної брили. Бути б йому пересічним володарем своїх олеських земель, правив би він ними демократично й навіть далекоглядно, однак сама історія, її драматичний злам ставлять Івашка на саме вістря подій. І він гідно виконує свою місію як воїн, як державний діяч, як людина.

Івашко існує в повісті ніби двійник-антипод Давидовича, вони начеб пояснюють один одного. Трагедія ворожої навали на рідну землю робить з першого витязя, а другий скочується у в'язке багно зради. Такий авторський вирок, породжений логікою самого твору

Гинуть відважні оборонці Олеського замку, що був значним осередком боротьби народних мас проти шляхетсько-католицького поневолення руських земель. Але минуть роки, і спалахнуть вогні повстань, і такий же простолоуд, який виступив під керівництвом Івашка Рогатинського, на чолі з Богданом Хмельницьким здобуде перемогу

Долі своїх героїв Роман Іваничук осмислює на тлі широких історичних подій, де глибоко простежуються соціальні, політичні та психологічні риси доби, дипломатичні шахрайства королів Литви і Польщі, продажність правлячої верхівки місцевих бояр, воевод та княжичів. Поеднання цих сюжетних ліній створює картину всеоб'ємну, достовірну, художньо переконливу

Коли читач ладен був повірити в те, що «Черлене вино» - твір, який розкрив перед читачем усі творчі можливості Романа Іваничука, що він — його зрілий «пік», вершина його мистецького досвіду з'являється роман «Манускрипт з вулиці Руської» (1978)

Критика спершу ніби здивувалася, впізнаючи й не впізнаючи Романа Іваничука в цьому творі. Спершу здавалося, що письменник зухвало зрікся всього того, що було окрасою його стилю, визначало сутність його світобачення.

Мабуть, саме в тому й полягає творча неповторність цього письменника, що він має здатність щоразу самооновлюватися. В кожен новий твір Роман Іваничук бере лише те, без чого б він перестав бути собою: первинну самоцінність духовного, жагуче істиношування й правдиве, одержиме прагнення відповісти сучасникам на неоминиме питання: хто я?

Правда, мені здається, що успіх роману «Манускрипт з вулиці Руської», за який Роман Іваничук першим отримав 1978 року премію імені Андрія Головка, що присуджується за кращий роман року, якоюсь мірою належить і всій нашій сучасній українській прозі, яка значно оновилася за рахунок свіжого химерно-фольклорного струменя. Як би там не було, але цю лінію, це зухвало поетичне крило, з-під якого вийшли у світ наші дивовижні народні пісні, розписи, казки, небилиці й приповідки у сімдесятих роках привабило до себе багатьох провідних письменників. Василь Земляк у «Лебединій зграї» та «Зелених Млинах», Павло Загребельний у «Левиному серці», Володимир Дрозд в «Ірії». Природно, що й Роман Іваничук використав деякі найцікавіші набутки цих творчих шукань своїх колег, але використав їх, я б сказав, чисто по-іваничуківському, не повторюючи нікого, а віднайшовши оту неперебутню народну поетику в собі самому, в своєму художньому світі. Власне, той етнографізм, якого справедливо боявся Роман Іваничук у своїх ранніх творах (етнографізм побутовий, безкрилий) — у «Манускрипті з вулиці Руської» виявив себе в духовному, окриленому, осмисленому вигляді.

Роман воскрешає перед читачем Львів початку сімнадцятого століття, Львів періоду перших братських шкіл, які дали людям широку для того часу освіту. З однієї з них вийшов Богдан Хмельницький, що поєднав у собі високоосвічений розум мислителя й талант воїна.

Цей твір Романа Іваничука так щільно, щедро насичений і людьми, і проблемами, і колоритом, і невідпорною історичною правдою, і побутом, і стихією часу і — навіть! — повітрям давно відкипілого століття, що читач поринає в історію не лише як пристрасний очевидець, а й — як завзятий учасник її.

Ті соціальні зрізи, які робить автор, художньо досліджуючи Львів сімнадцятого століття, такі живі, гарячковиті, рухливі й свіжі, що достовірність їх майже вражаюча. Молодий Богдан Хмель, Іван Вишенський, Петро Скарга, Корнякт — вони прийшли до нас не із хрестоматійних уявлень, а з бурхливого, несамовитого виру життя. Навіть не з історії, а саме з життя, яке, правда, вже давно відбулося. І все це

тому, що живуть і діють, страждають і втішаються своїми людськими радощами вони не під «скляним ковпаком» авторської заданості, а в клетотливому вирі справжнього життя зі всіма його високими й низькими пристрастями, його гіркотою та втіхами, його смаком і його, властивим лише тому часові, темпераментом. Це життя опускає достовірних персонажів роману то на саме дно, до родини Абрекових, Лисого Мацька, Барона, то піднімає їх на духовні вершини свого часу — до Юрка Рогатинця, Романа Патерностера, Івана Красовського — до тих молодих суспільних сил, котрі незабаром повернуть історію в нове русло.

В суворій, завжди реалістично заземленій прозі Романа Іваничука вперше з'явився в цьому романі герой-хімера — чорт, котрий прибрав собі людську подобу. То не данина письменника літературній моді (Цап Фабіан у Земляка, чортячі витівки з героями в Дрозда та в Гуцала). Чорт у «Манускрипті з вулиці Руської» проступає до нас не крізь музейну павутину, а виривається, як подих іще непогаслого вулкану.

Два наступні романи Іваничука «Вода з каменю» (1982) та «Четвертий вимір» (1984) зовнішньо спокійніші, у них немає виходів на відкрите композиційне чи стилістичне новаторство, якого можна було чекати після «Манускрипту з вулиці Руської». Мені це здається не випадковим. Всі творчі сили, які в попередньому творі письменник відав яскравій, щедрій карнавальності, густоті й насиченості фарб у зображенні і натовпу, і укрупнених персон, у відтворенні задиханого голосу самої історії, — тут використовуються ощадливіше, вони зібрані в пучок, щоби зобразити не так пласт історії, як окремих осіб, які з вини нащадків довгий час були в сутіні. Власне, письменник ставить завдання не лише показати їх, а й освітити їхню душу, побачити в ній те, що не втратило своєї актуальності і сьогодні, те, що терзає кожного з нас і нині.

У першому випадку йдеться про молодого Маркіяна Шашкевича, який неймовірним зусиллям волі зробив крок, щоб наблизитись до української народної мови в тодішній Галичині, відчув перспективу слова, народженого в устах простолюду. І цей факт уже сам по собі був революційним, бо став прикладом для інших. Така особистість, як Шашкевич, була вкрай потрібною на тому етапі історії, доля її повинна була стати драматично жертвною, і на це свідомо пішов молодий попівський син. Отож «Вода з каменю» — це твір про духовний героїзм й одержимість. Адже й сьогодні це актуально, бо справжня література про сучасність і нині займається цими самими проблемами. Людина з цільним, монолітним характером, не здатна на компроміси з власною совістю, з істиною, зі своїм ідеалом — на неї лягає весь тягар перебудови суспільного життя.

Роман «Четвертий вимір» — це розвиток тієї ж теми, дослідження

духовного стоїцизму, цільності, непоступливості дрібним спокусам за найскладніших обставин, навіть коли на алтар доводиться покласти власну долю.

Читачеві, можливо, здавалося, що всіх головних, найяскравіших учасників Кирило-Мефодіївського товариства ми знаємо поіменно, тим більше, що ним був Тарас Шевченко. Доля кириломефодіївця Миколи Гулака донедавна була мало відома навіть науковцям. Роман Іваничук стверджує, що саме Микола Гулак, усвідомивши в молодості головні постулати кириломефодіївців, їхнє благородство, ідеї братерства й вірності демократичним ідеалам — до останнього подиху не відступився від них, і цим духовним подвигом став чи не найближче до Шевченка на всіх етапах свого складного життя.

Такий урок ні на йоту не втратив своєї чинності й духовної проблематики для нас. В цих романах з глибини століть постають запитання: хто я? який я? для чого живу? що після мене зостанеться?

Не нав'язуватиму читачеві своєї думки, але переконаний, що з появою роману «Шрами на скалі» можна говорити про своєрідну трилогію, що простежує шляхи пошуків високих принципів служіння своєму народові українською інтелігенцією саме в той період, коли історія творилася не шаблями, не походами і визвольними війнами, а словом, мислю, вчинком. Пригадаймо вісімнадцяте і дев'ятнадцяте століття, коли в надрах народу йшла колосальна кристалізація його розуму, відбувалося осмислення, аналіз минулих подій на сучасному витку. Цю місію могла виконувати лише одержима, демократична інтелігенція. До речі, постать Івана Котляревського, до якого звертається Роман Іваничук в одному із своїх історичних оповідань, мені здається в цьому плані символічно перехідною, бо він, автор «Енеїди», тримав у руках і шаблю, і перо. У Шевченка, Шашкевича, Франка, Лесі Українки зброею було лише слово.

Інтелігенція в цей період брала на себе роль особливу, вона формувала ідеали свого народу, його етику й естетику, його національну свідомість. І Микола Гулак — не випадає з цього ряду, хоч був він не письменником, а вченим і в першу чергу — інтелігентом. Тому він розширює цей ряд, а не, скажімо, порушує його. І вже цілком закономірним видається поява в романі «Шрами на скалі» постаті Івана Франка та його сучасників. До біографії Франка зверталася наша романістика, але тема ця просто-таки невичерпна. «Шрами на скалі» — це Іваничуків погляд на Каменяря, погляд пристрасний, люблячий, в чомусь і полемічний. Головна думка роману: чим більший талант митця — тим глибше він усвідомлює свою відповідальність перед часом, перед суспільством, тим більше коло наболілих соціальних, політичних, національних проблем він охоплює. Отже, тим важче йому жити, але іншого буття він і не прагне. Власне, Іван Франко начеб і не головний персонаж роману, а все ж його

духовна, громадянська велич освітлює все багатолюддя твору і тому серед свого оточення він справді постає головною дійовою особою

Зі сторінок роману іде до нас, читачів, не «охудожнений двійник» хрестоматійного, застиглого в бронзі чи в камені Івана Франка, а жива, стражденна і цільна водночас душа Франкова, яка існує в широкій амплітуді почувань — від інтимної лірики «Зів'ялого листя» до «Я син народу, що вгору йде». Нехай цей образ у романі Іваничука в чомусь полемічний, але він — реальний і тому близький нам.

Сама лише велич, монументальність здебільшого відлякують, навіть у чомусь відчужують образ від читача. У творі «Шрами на скалі» прозаїка Романа Іваничука маємо Франка-людину, яка іде до нас, але за однієї умови: якщо ми у своєму прагненні досконалості йтимемо до нього.

Отож історія в творах Романа Іваничука — це велетенський у часі і в просторі полігон людського бугтя. Тут випробовується людина. Випробовується на цільність, на вміння зректися власного благополуччя заради головної ідеї свого життя. Тільки той, хто спромігся відстояти все це, — вартий уваги нащадків. Отже, він — наш сучасник. Сьогодні і завжди.

Володимир ЯВОРІВСЬКИЙ

ББК 84Ук7-4

I-19

21/88)

До тому ввійшли три повісті циклу «Місто» —
«Сьоме небо», «Місто», «На перевалі» —
та новели 1956—1978 рр.

В том вошли три повісти цикла «Город» —
«Седьмое небо», «Город», «На перевале» —
и новеллы 1956—1978 гг.

I 4702590200—074
M205(04)—88 передплатне

ISBN 5-308-00060-3 (т. 3)

ISBN 5-308-00270-3

© Склад, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1988.

МІСТО

ПОВІСТІ

СЬОМЕ НЕБО

— Дні і ночі, які ми збиралися того літа провести на Лисинці, у Василининій хаті, мали стати для нас святом,— згадував Страус, коли його напередодні візиту генерального губернатора Ганса Франка взяли заложником і він десять діб разом із тридцятьма мешканцями Міста ждав у підвалі гончарної школи можливої смерті від фашистської кулі; режисер Міського театру Іван Стефурак з увагою слухав розповідь свого молодшого колеги, і так вони удвох скорочували собі нестерпно тягучий час першої тюремної ночі.— Нас, троє шкільних товаришів, після довгої розлуки домовилися відпочити в Білій Березі, куди я наїздив щоліта, й з висоти часу глянути один на одного та й згадати — і добре, і прикре... Ми майже два тижні мліли в погожі дні поблизу кашиці над Черемошем; коли ж над Лисинкою зависала негода і небо з землею єдналися рівними ниточками дощу, а сама гора ховалася від мешканців Білої Берези в теплому тумані, грали в преферанс. Ніхто не знав, коли за календарем будній день, коли неділя.

Хоча й ні... В неділю вранці з Василинині комори просочувався до наших кімнат лужний дух злежаної чистої білизни, змішаний з кислуватим запахом кептарів і кожухів,— це означало, що господиня відчинила скриню і збирається до церкви. Наряджалася вона по-святковому повільно, неділя робила її іншою — розпрямленою, стрункою,— і коли стояла перед дзеркалом, розчісуючи роговим гребенем чорне, мов смола, волосся, з її лиця, обвітреного, втомленого, позначеного біля очей віяльцями, а по обидва боки уст підківками зморщок, проглядала зваба, яка не встигла ще стекти разом із сльозами за мужем Василем, що загинув кілька літ тому на дарабі.

Василина одягалась на кухні, куди потіснилася на літо, віддавши дві кімнати для міських людей; вона рада була квартирантам: мала від цього розраду і гріш, а ще надію, що її малого Василька учені люди візьмуть в науку, і най би постелилася йому інша доля, ніж вітцеві, — бо що робити...

На ту її з відтинком провинності фразу — «бо що робити» — квартиранти вже й не реагували, а спочатку вона їх смішила: Василина водно її вживала, проте не без потреби, а лише коли не вистачало слів. Фраза знадоблювалася Василені тоді, як у душу приходила полегша і їй ставало незвично, незручно якомсь, що вдовина безнадія злагіднилася раптом від усміху дитини, чи від вдоволення вгодованістю поросяти, або ж від ласкавого слова чужої людини; вживала її, коли знімала з себе провину за чийсь клопіт, стихійне лихо або смерть.

«Йду до церкви, бо що робити», — говорила Василина, не відводячи від дзеркала очей, коли хтось із пожилиців заходив до кухні, щоб набрати води для вранішнього вмивання. В неділю вона не метушилась, була наче відсутньою у своїй хаті, де будні без упину настигали її своїми вимогами, — до жінки раз на тиждень сховався, сокрушившись серцем, її жорстокий ангел, щоб напружену роботою й пригноблену самотністю Василину вивести з клопітного дому в храм духовного спочинку — до людей.

Вчитель Богдан Зарицький, якого колись гімназисти прозвали за високий зріст і причетність до германістики Страусом, і цієї неділі прокинувся від специфічного запаху із Василеної скрині; вивільняючись від дрімоти, він відзначив у думці, що ще один тиждень канікул промайнув, наче батогом тріснув, і відпочинку залишилося не так уже й багато — Зарицький приїжджав у гори на один місяць.

Поводив очима по дощаній, видубленій часом стелі, по зчорнілих сволоках, помережаних нехитрими різьбленими узорами й трираменними хрестами; на тих сволоках, під самою стелею, лежали пожовклі старі газети, які, мабуть, читав колись газда Василь, шкільні підручники малого Василька, товста книга, певне, Біблія, бляшанка з тютюном і люлька — реліквії по господареві дому, великодні писанки в іякрустованих тарелях — яскраві цьогорічні і збляклі давніші; на сліпучо-білій стіні, під вишитим рушником, висів у дерев'яній рамці

шлюбний портрет красуні Василяни й вирлоокого вусатого Василя — дві голови, прихилені одна до одної; під тією ж стіною стояло незаймане ліжко, застелене космацьким ліжником і вивершене високими подушками — ліжко належало тій шлюбній парі, що на портреті, і тепер немов чекало, що господар колись таки повернеться і воно знову освятиться любов'ю; у куті пишалася викладена косівськими майстрами кахляна піч, на чоловому боці якої вгорі хмурился святий Миколай, погрожуючи вказівним пальцем, під ним, через усі три кахлі, мчав парокінною бричкою самовдоволенний гевал із запаленою люлькою в зубах, ще нижче, на першій кахлі, молився під церквою упокорений долею мандрівник, на другій — у задумі, за корчемним столом, сидів мудрець з пергаментним сувоем у руці, на третій — бив у дзвін на сполох молодий дзвонар, а в самому низу стріляли з пістолів вояки, які вийшли завовувати світ.

Страус кожного ранку, обвівши оком кімнату, зупиняв погляд на цій печі і, дивуючись вигадці умільців, видивляв для себе все нові й нові характерні риси осіб, зображених на кахлях, новий їхній зміст, захований за зовнішньою примітивністю; з часом ці особи стали дуже знайомими, наче він знав їх усе життя.

Потім погляд Страуса перебіг до кута, біля якого примістилося його ліжко: «Як мається мій сусід по кімнаті?» Кожного ранку Зарицький з цікавістю споглядав маленького і боязкого павучка, що вряди-годи вилізав із щілини в стіні на своє незриму плетиво і ждав поживи. Цей павучок був цілком позбавлений хижості, видно, через свою боязку вдачу він і поселився в чистій тихій хаті, в яку не залітали ні мухи, ані комарі; зароєного мушвою світу боявся і не мав охоти вилазити надвір, щоб сплітати свої сіті між гілками бузку, віничця, порічок, черешень; він волів жити хай із кволою надією на поживу, але в безпеці, аніж серед достатку надворі, де всіляко буває: вітер і дощ, бурі і град — там треба боротися за життя, а тут цих труднощів немає, тут хіба що дошкуляє голод, зате ніхто йому не загрожує і він — нікому... «Ось я грюкну кулаком по стіні, затремтить павутиння і павучок миттю зникне у надійному сховку-щілинці, а потім знову крадькома вигляне, — подумав Страус. — Мирно живе собі у Василяниній хаті павучок-паціфіст».

Страус таки гупнув по стіні, павучок заховався. Ще полежав хвилину, тоді схопився з ліжка, бо день надворі розпочинався погожий, а їх у горах не так уже й багато.

Глянув крізь вікно. Глибоко внизу, у вигнутій долині, завмерло в очікуванні свята гірське село Біла Берега. Воно збіглося критими гонтом хатами до стрункої трибанної церковці, мов бджоли до вулика, а довкола на кичерах сторожами поставали маленькі хатки, і тільки з боку Черемошу, який блищав вигнутою вузькою стрічкою, ізвором між Турнасом та Ігрецем входила на Покуття буковинська далина. Звідти й кинуло сонце сніп променів на село, і холодний Черемош задихав сивою парою, мов олень, що в бігу спинився раптом на лісовій просіці; загорілися бляшані бані церковці, і завмерле село почало оживати. Задзвеніли дзвіночки в лугах біля кашіці, гейкнув стиха пастух, ніби пробуючи голос, а потім загейкав лункіше, сміливіше, розкуто; он понад низькими верболозами пропливла крисаня з павою — наче сама собою, а людини не видно; з кичер покотилися, гейби крашанки, прихожани в гарячій убері; дзеленькнув на дзвіниці дзвін, нагадав селові про неділю і змовк; Василина й собі покотилася униз стежкою поміж стиглими травами — і всюди було святково тихо, всюди панувала свобода й не чутно було сили — ні божої, ані людської.

Богдан Зарицький відчинив навстіж вікно. З настояних у нічній росяній прохолоді трав повіяло дурманним запахом вовчуга, що розкитичився ліловим цвітом по всьому схилі стрімкої гори, розквітлий вовчуг нагадував, що вже пора братися за коси; завтра Василина, певне, скличе толоку, бо сама не дасть собі ради з сінокосом. А що, якби вони утрюх — розважний філософ Страус, елегантний меценас, який в силу обставин став працівником нотаріальної контори, Мирон Костецький і замкнутий у собі піфагорієць, нині бухгалтер споживспілки Роман Заставний (обидва мешкають у кімнаті по той бік сіней), — та взялися за коси й допомогли впорати сіно сердешній Василіні... Еге, якби-то... Забула корова, як телям була; давно троє ровесників перевзулися із шкарбунів у лаковані мешти, давно вже мужицька шкіра злізла з долонь, ручки пухкенькими стали, а в Мирона ніколи мозолястими й не були, бо родом з Міста... А здається, ніби зовсім недавно вони втрюх

уперше сіли за парти Міської гімназії. Було це перед війною, яку вперто називають п е р ш о ю с в і т о в о ю, цим самим стверджуючи, що повинна бути ще й друга, і третя, що в чотирнадцятому році на доповнення до юліанського і григоріанського впроваджено ще й военний календар, в якому дата війни пересуватиметься з року на рік, подібно як великодні свята з місяця на місяць... Ніби вчора, дванадцятилітніми, сіли за гімназійні парти з непохитною вірою стати вченими мужами; докінчували ж навчання після першої світової війни — як хто зумів. Мирон студював право у Львівському університеті, звідки був вигнаний під час пацифікації, бо українець. Роман, який ще в гімназії підказував учителеві математики свої варіанти рішення задач, ледве зміг за панської Польщі закінчити бухгалтерські курси і, мабуть, через ту кривду став мовчазним, а може, в нього інший спосіб мислення, математичний, і він справді, як піфагорійці, вважає лише числа суттю гармонії всесвіту... Здібний до мов Богдан закінчив германістику у Відні й після повернення отримав посаду в українській приватній гімназії... Давно злізли з долонь мозолі, і ні до коси їхні руки тепер не придатні, ні до ремесла. Та щось таки в них залишилося від того первісного, з дитячих років: певне, почуття старої дружби, яка й спонукала їх по довгій розлуці поїхати разом на відпочинок у гори, де вони віддавалися спогадам у перервах між партіями преферансу або ж після суперечок про політику і штуку.

«Завтра, мабуть, розпочнеться косовиця»,— думав Страус, дивлячись крізь вікно на синювате прозоре плесо, на дні якого скупчилися, немов мушлі, хати, а за воротами на стежці, котрою покотилася Василина у вибиваному пацьорками кептарі, шальовій хустці і гарячо-жовтій запасці, стояв малий Василько — в полотняних штанях, згрібній сорочині, весь білий і чистий, мов польовий тюльпан. Він проводжав поглядом матір, яка раз на тиждень скидала з себе разом із забрудненою вберею мерву буденних клопотів і виходила розпрямлена на люди; відтак погляд його прикипів до синьої даліни, що висмоктувалась із білоберізької котловини і протискалася між Турнасом та Ігрецем ген у невідомі світи, і манила його, і кликала, а він ще тримався босими ногами вершечка Лисинки, бо далина була заманлива, але й тривожна, і віяло від неї не тільки звабою, а

й моторошністю. Та вже пік йому в підозви камінний ґрунт на Лисинці, немов циганська плита, він тупцював нетерпляче і весь аж нахилився, щоб полетіти у ту даль. «І полетить, і крильця зміцніють»,— думав Страус про добру долю білого Василининого хлопчика, яка прийшла до нього неповних два роки тому і не повинно їй бути кінця.

У цю мить Зарицький почув далекий, густий, дивовижно потужний металічний гул. Він наростав із заходу, міцнів, дзвенів, пульсував, завивав, мов фабрична сирена, комусь загрожував; і був цей звук зовсім несумісний з недільною благодатною тишею над Білою Березою; він кремсав її, гвалтував, знущався, накидав свою владу, голоснішав, гнівив, принижував, давив, був сильний і свавільний, погордливий і безпощадний, перед ним нишкла природа, тьмарилося сонце, і врешті Страус помітив, як по лискучій бані церкви просунувся і зник чорний хрест.

Збагнув, що це летять літаки, глянув угору й побачив їх: із заходу на схід летіло три трійки лискучих хрестоподібних аеропланів. Полегшено зітхнув, зрозумівши причину навального гулу. Він навіть провів захопленням поглядом сталевих велетнів, бо, хоч не був ніколи поетом техніки, хоч був жерцем класичної краси поезії, все ж розумів, що людський прогрес мусить набирати несподіваних виявів і форм, які не завжди евфонічні, милозвучні, пасторальні, пастельні,— прогрес жорстко ступає по землі й деколи топче красу, до якої людство встигло звикнути, та створює красу нову, котрою будуть захоплюватися майбутні покоління, позбавлені надмірної чутливості, сентиментальності й ліризму. Все це розумів Богдан Зарицький і мирився, як міг, з новинами прогресу, щоб не стати ретроградом.

Гул літаків був інакшим, ніж він звик його чути досі. «Що ж, винайдено людьми знову щось нове,— подумав,— могутніше, швидкісніше, потрібніше для життя», і все-таки його обурював гвалтівний звук металу. І, немов на підтвердження його невдоволеності, застукотіли глухі вибухи угорі; Страус знову підвів голову й побачив, як небо на тій лінії, де пролетіли літаки, всіялося жмутками чорних хмаринок.

— Щоб б це мало означати? — запитав Мирон; він стояв позаду Страуса, у піжамах. До вікна підходив і

Роман, мовчки споглядаючи загадкові хмаринки на небі.

— Певне, вправи, маневри...— мовив, низавши плечима, Зарицький.

— Маневри? — скинув бровами Мирон.— Хоча...

Обидва повернули голови до Романа, запитливо глянули на мовчазного колегу, хоч і не сподівалися почути від нього пояснень: Романа світ наче й не обходить, він поводитьсь так, ніби прийшов з іншої планети спостерігати життя землян і йому дивно, чому вони так метушаться; непроникливе обличчя Заставного, наполовину закрите сивими бакенбардами і вусами, завжди викликало в тих, хто до нього звертався, зняковіння, сумнів у доречності, потрібності, доцільності свого запитання; проте в цю мить, коли пролунали незрозумілі вибухи в небі, після яких позаду літаків розпливаються сірі купчасті шмарки, він повинен висловити свою думку, до того ж однозначну.

Статечний Страус, якого рідко покидав олімпійський спокій, у нервовому напруженні чекав слова від Романа і з тривогою спостерігав, як тьмарилося обличчя Заставного; Костецький перехопив Страусову тривогу і Романове зосередження, в його швидких очах блиснула гріховна цікавість; Роман скося подивився на Мирона, потім перевів погляд на Богдана, мовив коротко:

— Це війна.

Він нервово полапав себе долонями по грудях, ніби перевіряв, чи має при собі документи. Мирон скинув бровами і застиг із здивованим виразом обличчя. Зігнута у лікті ліва рука Страуса затремтіла, долоня стиснулася в кулак: перед очима постала його домашня бібліотечна кімната у рудому полум'ї від вибуху снаряда, він глянув у вікно, за котрим потривожена ревом літаків природа заспокоїлася і знову стала доброю і тихою, мовив:

— Не може цього бути...

— Чому — не може? — озвався по хвилі Мирон.— Усе на світі можливе...— Звістка про війну ніби збудила його зі сплячки, і він фривольно промугикав стару австрійську пісеньку: — «Бо війна війною, в ній є божа сила, як не заб'є тебе гостра куля...»

— Не треба жартувати, Мироне,— проказав Роман.

Страус не повертав од вікна голови: «Як це так: знову прогрес, який мав би виявити світові нову несподіва-

ну красу, приносить смерть, знищення?.. Невже це законмірність? Динаміт винайшли для вивільнення енергії, щоб полегшити працю людських рук, а застосували передусім для вбивства. Людина віками мріяла піднятися в повітря, а коли зробила це — не забарилася скинути на землю бомбу. Автоматику поспішили використати для створення кулемета... То хай припиниться прогрес техніки і живе тільки поезія й мистецтво, які у своїй естетичній суті не міняються, завжди людяні — яких би форм не набирали. Я — ретроград? То чому, скажіть, чому найгеніальніші й найсміливіші винаходи перш за все перехоплюються людофобами? Щоб випробувати добро і зло, закладені в людині? І лише подолавши зло, обернути винахід їй на користь? Але ж відкриття народжуватимуться без перерви, то що — завжди вони мають пройти випробування у війнах, і війнам насправді, як за календарем, кінця не буде?..»

А за ворітьми на стежці стояв білий Василько, він дивився в бік буковинської даліни, над якою тільки що пролетіли літаки, його зачарувала сила металічного гулу; його очима зорило у даль нове покоління, яке з цікавістю сприйматиме нововведення прогресу, братиме від нього користь, віритиме в нього і керуватиме ним, тому не може цього бути, не сміє чорний хрест, що тільки-но проповз по церковній бані, знести з лиця землі цю русяву голівку, на якій пустотливий вітерець забавляється повісмяним волоссям.

І Страус повторив, повертаючись від вікна:

— Не може цього бути!

Друзі мовчки стояли серед кімнати: Страус з притиснутим до підборіддя кулаком, заглиблений у себе Роман і не потривожений Мирон. Хтось із них мусив сказати останнє слово, яке підтвердить страшну істину або ж заперечить її, та ніхто не зважувався його вимовити, щоб не обдурити себе надією або не втратити її назавше.

Те слово пролунало збоку. До кімнати увійшла Василина, вона вела за руку Василька, була задихана й зіпріла, кептар розстебнутий, шальова хустка сповзла на потилицю, та на лиці малювався не переляк, а винуватість, і вона промовила таким тоном, ніби виправдовувалася, що не змогла відвернути біду:

— Війна почалася, та й що робити... Ади, почалася, і хто тому винен?..

Зарицький опустив руку — напруження минуло, випрямився Заставний — нічого вже не вдієш, а Мирон сказав:

— Дивну потугу має в собі саме слово — війна... «Як не заб'є тебе гостра куля, то копитом, замість кулі, вб'є кобила...» — домугикав куплет австріяцької пісеньки.

Минали напружені хвилини, та ніщо більше не збурювало тиші недільного погожого дня; навіть дзвони не дзвонили, бо служба не правилася. Василина розповіла: священник і не одягався в шати, він вийшов у домашньому до мирян, повідомив, що німці напали на Радянський Союз, і передав наказ сільських властей розходитися по домівках — чекати розпоряджень.

Василина швидко отямилася від звістки — не так жахливої, бо той жах ще ні в якому образі нізвідки не встиг виповзти, як несподіваної, неймовірної і, зрештою, нереальної. І, мабуть, для того, щоб розрядити напруження, внесла з комори до Страусової кімнати старий Василів грамофон, поставила його на стіл.

Друзі здивовано переглянулися — свята простота! — а Василько, якого дотепер ніхто й не помічав, вислизнув з-за маминої спини, всівся за стіл і почав накручувати корбою пружину грамофона. Тривоги старших він не збагнув, неділі й свята завжди поєднувалися в нього з таємничим інструментом, з якого добуваються захищені всередині звуки музики; сьогодні неділя — і цілий день бляшана труба, схожа на цвіт павутиці, буде дзвонити співом, йому ж тільки накручувати. Упоравшись з корбою, він підпер голову кулачком і зачаровано слухав, як із зусиллям і хрипотою добувається із грамофонної труби надричний голос співака, що виконував модне сентиментальне танго:

То остання неділя, завтра вже розійдемося,
Завтра вже розпрощаємось на довгий час...

Слова пісні були нині, як ніколи, доречними, бо всі знали, що так незабаром станеться, та поки що друзі були разом — мов на тайній вечері, і Василина теж зважилася сісти за стіл, щоб побути зі своїми гостями — може, останній раз.

Погойдуючись на старій платівці, тупа голка видобувала з неї все хрипкіші звуки, врешті сентиментальний спів обірвався, платівка зупинилась, і труба, яка весь час похитувалася, наче жива, схилилася мертво набік,

а пісня, що закінчилася безнадійним зойком, доспівувалася тепер у підсвідомості присутніх.

Василько простяг руку до корби, щоб знову накрутити грамофон, та зупинився: мамі і її квартирантам, видно, було не до музики; слово «війна», яке в нього поєднувалося хіба що з хлоп'ячими іграми в лугах або із стинанням прутиком будякових голівок на зарінку, мало, очевидно, інше, поважне, значення, бо квартиранти посмутніли, особливо Зарицький, якого Василько найдужче любив за його довгі й мудрі вечірні розмови: вони заводили хлопчину в таємничі нетрі давноминулих віків... Василько не знав, що тепер зміниться в його житті; одна тільки боязка думка поволі підкрадалася до хлоп'ячої свідомості, та була вона, власне, частинкою тієї великої тривоги, яка дійняла старших, і цього стало досить, щоб Василько теж відчув наближення біди: чи буде він учитися в Місті, коли закінчить четвертий клас, як обіцяв йому Зарицький? Хотів про це спитати, але не смів порушувати мовчанки, що осіла в кімнаті, мов осінній туман над лугом; він дізнається про це згодом. А поки що Василькову душу осіяла мрія, яка зродилася, коли забачив у небі літаки: як виросте — буде літати, тільки б послали вчитися, тільки б послали...

Страус спинив погляд на кахлевій печі. Зображення на кахлях набирали тепер конкретнішого змісту. Погрозливий жест святого Миколая, який давно застерігав жильців перед небезпекою, говорив: «Ось маєте, хіба я не казав?»; самовдоволений гевал мчав нестримно через усі три кахлі, і на його обличчі світилася пожадлива цікавість; мандрівник під церквою ревно просив бога відвернути лихо і не вірив, що господь вислухає його благання; в образі філософа з пергаментним сувоєм бачив себе самого... Страусові хотілося розгорнути сувій і прочитати напроороковану людям долю, та поки що не зважувався цього робити... Дзвонар бив у дзвін на гвалт, а вояки стріляли з пістолів прямо по присутніх у кімнаті. Тільки на бічній стінці печі, на єдиній вміщеній там кахлі, серед рослинних орнаментів цілувалася закохана пара, вона нічого ще не знала про війну і не хотіла знати, — а може, в цьому весь сенс людського існування, можливо, лише любов допоможе людям перетривати біду й продовжити життя після воєнного смерчу? А певне — так... І Страусові згадалася його любов, через яку він не одружився й досі, солодко-млосно

згадалася, та він рішуче пригасив спогад, бо ж не пора нині, не пора...

Василина не звертала уваги на кахлю, де цілувалися закохані, а все одно в цю мить, після якої вже має право прийти смерть, бо чиясь сваволя випустила її на світ з косою, згадалась їй остання, жива іще, Василева хвилина, бо про його небуття думати не могла: лежить Василь на цьому ось ліжку, що позад неї, з потрощеними кістками, колоди порвали йому нутроці, ніщо вже в ньому не живе, тільки серце й права рука, і він, як ніколи за доброго здоров'я, ніжно усміхнувшись до Васи-лини, погладив їй груди, які завжди приносили йому радість, а синові дали життя; він по-чоловічому палко пестив їх рукою, котра з кожною миттю слабшала, квапився пестити, щоб натішитись востанне, і той його дотик до її грудей, який ні разу не дозволив потім торкнутися до них іншому мужчині, чує Василина тепер і вірить у те, в що вірити гріх: Василь таки повернеться колись у це ліжко для гарячої любові.

Роман дивився на Василину, котра в цю мить була дивно гарною, думав про свою темну самотність і несподівано відчув, як у його душу увійшла гостя; то було просвітлене Василичине обличчя, і його здивувало те, що зваба жінки, вічно затінена смутком і вдовиною безнадією, увійшла до нього саме тоді, коли над світом зависли раптом і безнадія, і смуток, і смерть... Він згадав її, ту смерть, яка відібрала колись від нього кохану, і, заперечуючи тепер небуття, знайшов для себе розраду: є тільки життя на світі! І нема чого боятися смерті, бо якщо так, то треба боятися й народження, адже обидві ці сакраментальні категорії існують поза волею людини, поза її свідомістю; люди відходять, як і приходять на світ, непомітно для себе, життя дається їм як дарунок на певний час, і треба ним утішитися... Так, так, але коли цей дарунок природи відбирають ті, які його не давали, тоді стає страшно.

Мирона вразила нині несподівана сила металічного гулу, і він піддався їй: сила та скорила його своєю нещадністю до слабшого; Мирон поставив себе в цю хвилину на бік сильних. Адже відтепер долю світу вирішуватимуть тільки вони. Зрештою, сила завжди правила світом. Дужчий виживає і дає початок дужчому поколінню. Тож даремно опиратися, слабке все одно буде потоптано, такий закон природи, і нема іншого виходу,

як скоритися або ж самому стати сильним і теж нещадним. Слабким настав кінець. Бо війна війною...

Із щілини над Страусовим ліжком виповз на плетиво павучок і мирно чекав своєї долі.

Мовчанка затяглася, думки поволі втрачали свою чіткість, контури спогадів блідли й розпливалися: хвилина самозаспокоєння минула, і її місце посіло тривожне чекання. Воно було тягуче, мов смола, до свідомості приходила незаперечна істина, визначена коротким і оголеним словом «війна», і панувала вона не тільки десь там, у долині, а всюди — в безлюдних горах, яругах, на вершинах, у самому zenіті неба: білоберізький світ разом з високою Лисинкою був безборонно відкритий, і звідусіль на нього могла впасти смерть, а сонце і синє небо за вікном здавалися моторошно тимчасовими.

Проте надворі панувала тиша, вона була погідною й дзвінкою, цей спокій своєю погожістю й дзвінкістю втілювався раптом у брунатну бджолу, влетів до кімнати, задзвукотів над головами і, кружляючи біля вух, говорив не про тимчасовість, а про вічність життя за вікном; обличчя людей, що сиділи за столом, ледь розпогодилися — цього разу не від самозаспокоєння, а мабуть, від усвідомлення незнищенності життя, і проказав коротко Роман Заставний:

— Вічна...

Тоді всі заговорили про бджолу, ніби кожен хотів поєднати себе з невмирущою природою і цим утвердитися в житті.

— Це правда, — мовив Страус, відганяючи від себе настирливу комаху, — бджоли старші від людей. У Павучій печері в горах Валенсії зберігся малюнок, котрому двадцять тисяч літ: на ньому зображено, як людина добирається до бджолиного гнізда.

— Можемо заздрити цим створінням, — мовив Мирон Костецький. — Вулик я назвав би ідеалом суспільного порядку, в ньому панує абсолютна дисципліна. Усі працюють, усі зайняті, кожен знає своє місце, кожен виконує свою функцію: чистильниця чистить комірки, годувальниця годує матку, приймальниця приймає нектар, сторожі стережуть вхід, а льотна бджола носить мед. І ніхто не протестує проти порядку: ким ти вродився, тим і будь. А людина хоче влади, вивищення, хоче панувати над слабшим.

Миرون підвівся, вийняв з кишені срібний портсигар, клацнув, покритка відскочила, він узяв цигарку і, тримаючи її між двома пальцями в підведеній руці, розглядався за сірниками, мовби ждав, що хтось йому їх подасть, мовби вивіряв, чи сказані ним тільки що слова можуть стосуватися і його. Роман спостерігав цю Миронову позу, в ній було щось від гордовитості й зверхності, і він подумав, що для виявлення характеру людини досить незначного жесту.

Василина метнулася до печі, зрозумівши, чого Миронові треба, взяла з припічка коробку сірників і подала йому, він кивнув злегка головою, запалив, глибоко затягнувся і, видихаючи дим разом із словами, заговорив не про силу, в якій щойно на крихітку впевнився, а зовсім про маловажне, яке його й не повинно б цікавити:

— Я читав колись книжку про бджіл, не пам'ятаю автора...

— Моріс Метерлінк, «Життя бджіл»,— підказав Роман.

— Можливо... Я не намагаюся запам'ятовувати авторів, щоб не засмічувати пам'яті, для мене важлива інформація... Так ось, якби кожна людина знала своє місце в суспільстві, не було б на світі воен. Бджоли не воюють! — Він засміявся і раптом стих, втямивши, що сміх з нинішнім днем несумісний.

— Але вони й не мислять,— вставив Роман.

— Хіба бджолам від цього погано?

— Ти ж їх ставиш за зразок суспільного порядку. А людина все-таки думає...

Миرون сів і погасив у дерев'яній попільничці цигарку. Його дбайливо виголене підборіддя випнулося вперед, Роман відзначив про себе, що й цей елемент міміки слугує йому для складання власної ціни; Миронові ж згадався вранішній потужний гул небесних машин, який і досі звучав у його свідомості й розбуджував приспане роками відчуття своєї сили; сила та моцувалася, завдавала душі незнаного досі щему, заперечувала досьогоднішнє пасивне скніння, бажала вивільнитися, і йому самому було дивно, що це почалося в той момент, коли він збагнув, що у світі стався страшний катаклізм.

— Думка людини про себе не завжди співмірна з її вартістю,— відказав.

— Чим же ти вимірюєш вартість людини? — спитав Страус.

Мирон не зразу відповів. Йому згадалося все його неfortunне життя, від якого ждав і сподівався багато: він бачив колись себе на вершечку суспільної драбини, повного знань, наділеного владою, оточеного заслуженою повагою, а зупинився на нижніх її щаблях і далі не пішов навіть тоді, коли національна приналежність уже не заважала йти; пропала працездатність, її вбило знеохочення, праця для Мирона втратила сенс, бо верхній щабель виднівся незмірно далеко у високості; вільний час забирали рибалка, преферанс та вино, і для того, щоб виповзти з безсилля й ситого самовдоволення, потрібен був хіба що сильний струс. Він нині стався. Мирон ще не знав, що саме принесе йому той струс, але нещадний звук металу в небі підказав йому, що тепер він може без труду пострибати вгору по щаблях, якщо повірить, що і в ньому живе така ж рвйна й безоглядна сила, або ж упаде на дно, коли не увірує, а звідти вже не буде вороття.

— Силою, — відповів нарешті на Страусове питання.

— Але ж є і зла сила.

— Кожна сила доцільна.

— Якщо так, то й війна доцільна...

— А певне! — вигукнув Мирон і стих, злякавшись своїх слів. — Ну, я не стверджую категорично, вона ж і мені загрожує... Але кожна війна — це випробування сил і утвердження сильнішого. Закон природи... «Я крокую через тисячі трупів, тому що повинен. У мене нема ні совісті, ні жалю, як у природи...»

— Фрідріх Ніцше, «Так мовив Заратустра», — промовив Роман.

— Я просив би сьогодні не цитувати Ніцше! — Страус підніс до підборіддя тремтячий кулак.

— Так, Ніцше, — Мирон не звернув уваги на зауваження Страуса. — Він проповідував культ сили, правда? Ой Богдане... Не примушуй себе бути у всьому гуманним. Ніби не знаєш, що влади всяк хоче, тільки не кожному вона дається. Співак примушує тебе любити і сміятися або ридати і страждати — він ввергає тебе в залежність, рабство і стає, порівняно з тобою, надлюдиною. Письменник пише твір для того, щоб підкорити читача, і коли він добрий письменник, то й підкоряє.

Кожен хоче бути сильним. Жінка долає красою. Ми ж добре пам'ятаємо...

— Замовкни! — перебив його Роман.

— Більше не буду,— театральню вдарився в груди Мирон.— Хоча чому б і не згадати її нині, адже й зустрілись ми тут для того, щоб згадати... Не хочеш — не треба. Я хотів лише підтвердити: кожен когось підкоряє...

Зарицький згадав три чинники, які визначили його життя. Перед очима постали образ Жінки, краса якої не зблякла і в труні, постать Письменника — зсутуленого, старого, з темними трагічними очима, творчість якого назавжди підкорила його страшною правдою, і збережена в пам'яті моторошна тінь загайпільського селянина, котрого повісили мадярські карателі за першої світової війни...

— Ти маєш рацію, Мироне,— мовив.— Тільки один скоряє красою, інший — мистецтвом, а ще хтось — зашморгом... Це різні речі. А тому я не хотів би, щоб ми нині згадували Ніцше.

— Саме й пора,— промовив Роман і пильно глянув на Страуса.— Поки прийдуть розпорядження, нам варто з'ясувати, що ж, власне, сталося сьогодні і звідки воно взялося.

— Краще розпишемо пульку,— змахнув рукою Мирон.— Усе з'ясується й без нас, і то досить швидко. «Як не заб'є тебе гостра куля, то копитом, замість кулі, вб'є кобила»,— доспівав пісеньку і взяв з підвіконня колоду карт.

— А я піду виймати верші з-під кашиці! — схопився з-за столу Василько, знудьгувавшись від розмов старших.

Тоді схопилася й Василина. Вона оббігла стіл, пригорнула хлопчика до себе, затуляючи його білу голівку шалевою хусткою, і крізь здавлений конвульсивний плач прошепотіла:

— Не пуцу... Ой, не пуцу! Не меш туди вже більше бігати. Та й що робити... Та й що робити...

Від стримуваного плачу Василини війнуло зловістям. Якби вона заголосила, залементувала, могли б на неї і прикрикнути, бо для розпачу не було ще ніяких причин, а це тихе примовляння над білою голівкою хлопчика посилювало тривожне передчуття лиха, яке вранці лише дало про себе знати й заховалося, затаїлося, і ні-

хто не відає, яких воно в цю мить набирає форм там, де йому дана воля. Здавлене ридання Василюни зробило ту невідомість відчутною — густою, липкою, її треба було проглянути або ж абстрагуватися від неї, а тому Роман і Богдан із вдовolenням сприйняли нехитрі дотепи Мирона, які розвіювали гнітючість: Костецький перемішував карти, примовляючи банальне й старе мов світ:

— Василюно, заберіть зі столу музику. І скатертину теж. Жінка й обрус — найперші вороги преферансу... По скільки? По п'ять копійок, як завжди. Починаймо, а хто буде підглядати, той дістане канделябром. І побільше куріть: від тютюну партнер дуріє.

Поки Мирон роздавав карти, Роман думав про аналогію між бджолиним вуликом і суспільством. «Справді, подібність є, тільки Мирон зумисне, мабуть, обминув один факт: не силою, чужою чи власною, визначається місце бджоли у вулику, а працею. Щоб стати льотною, бджола мусить пройти всі види служби, а тоді працює найінтенсивніше, хоча й без жодної користі для себе, бо того меду, що приносить, вона вже їсти не буде — помре за вуликом... Ні, колего, вартість людини визначається не силою, а працею. Погано знаєш Метерлінка. Він не випадково, полишивши на якийсь час філософію і п'єси, писав про бджіл. Це теж філософія, і ще й яка: праця для праці, праця як творчість, праця над удосконаленням духовної сутності, праця як захист проти грубої сили, праця упокореного для свого майбутнього визволення. Ось що...»

Мирон розкреслив аркуш для гри, кивнув Романові:

— Скільки?

— Шість перших,— механічно відказав Роман: він, як і його друзі, провів за преферансом спорий шмат свого життя; тож міг, не втрачаючи уваги у грі, відмежовувати себе від неї й думати про щось інше, не зв'язане з картярськими комбінаціями.

Мирон і Богдан спасували, Роман узяв добрий прикуп і, розглядаючи його, подумав, що його партнери теж гратимуть сьогодні абияк: він і вони віднині кожної миті прозиратимуть крізь нашаровані у своїй свідомості пласти знань, досвіду, звичок, світогляду, шукаючи в самих собі для завтрашніх випробувань найміцнішу і найвигіднішу точку опори, найдоцільнішу комбінацію поведінки, адже почалася гра не на гроші, а на життя.

«Так, ціну людині складає тільки її ставлення до праці,— думав Роман.— Лише у безперервному труді можна зберегти чисте сумління і порядність. Хлібороб, який не використовує чужої сили і через те не вивільняє свого часу для плекання егоїстичних інстинктів, залишається духовно чистим, бо сам процес вирощування хліба вимагає чесності. Як тільки селянин розмиється з нею — недбало зоре землю, не виполе бур'яну, не угноїть поля, не вивіє з насінного зерна куколю,— хліб не вродить. Селянин, як і бджола, не отримує сповна за свою працю, витрачає набагато більше сил, ніж їх потрібно, щоб забезпечити себе хлібом на прожиття, проте не може вийти ні на мить з ритму хліборощення, щоб не втратити хоча б однієї ланки творення. Отже, повинен дотримуватися такої категорії, як сумлінність — першої ознаки чесності. У своїй праці хлібороб не може бути егоїстом, бо йому весь час потрібні рецепти сусідського досвіду, і за це він має платити валютою досвіду власного. Альтруїзм — теж ознака порядності. Сільська праця є виключно творчою, а творець, який збагачує світ своїм продуктом, мусить весь час духовно збагачуватися, щоб той продукт не втрачав новизни. Хлібороб, крім того, своєю працею створює для себе ту духовну висоту, яка захищає його перед грубою силою, бо навіть якщо продукт у нього вкрадений чи відібраний, він має вміння створити його вдруге, втретє — тобто постійну здатність перейти з упокореного стану в стан вільний. Хлібороб — це тільки приклад. Принципи безперервної самоудосконалюючої праці, які визначають людську вартість, стосуються робітника і поета, винахідника і політика. Вони стосуються цілої суспільної групи — людського вулика... Мирон не має рації, коли каже, що бджоли не воюють. Є такі, які завойовують чужий вулик, і є такі, які захищаються. Завойовники не знають радості творчої праці, а тому завжди програють. Навіть у своїх тимчасових перемогах вони вражені прокляттям програшу: від постійного споживання чужого в них атрофується працездатність до тієї міри, що вони не вміють засвоїти готового — завойованого... Гаразд, а чого я добився своєю працею? А таки добився: виробив у собі імунітет проти фальші, маю фахові знання, і дарма, що перебуваю в стані упокорення,— у слухну мить ці якості пригодаються мені для самоутвердження».

- Довго думаєш,— піднаглив Романа Мирон.
- Замовляю сім пікових,— захопився Роман.
- Ого, з семірної починає...— хитнув головою Богдан.

Ця Страусова репліка була мовлена теж механічно, без картярського азарту, він обдумував тепер своє власне питання, яке поставив Миронові: що ж все-таки визначає людську вартість, людський геній — те, що відрізняє так недосконало побудоване людське суспільство від ідеально організованого бджолиного вулика? Ось вона, бджола, керована предковичним інстинктом, який достоту був таким самим і тоді, коли пітекантроп у горах Валенсії добирався до борти, залетіла до кімнати розвідати, чи немає тут поживи, і поквапилася вилетіти через вікно до подруг з певною інформацією. Вона виконує свій обов'язок чесно й сумлінно: прокинулася разом із сонцем, працюватиме самовіддано аж до сутінків і принесе стільки меду, що його вистачить на денний пай для сотні бджіл, проте за цілий день творчої праці бджола ні разу не осмислить краси світанку, срібного розпису росинок на пелюстках квітів, гармонії кольорів на трав'яному килимі, що покрив Лисинку, не відчує тремтіння повітря, потривоженого скрипом польових коників і сюрчанням цвіркунів, не завмре від подиву, коли сонце падатиме стрімголов у провалля розбурханих хмар перед грозою, і не зворушить її раптова, пронизана озоном тиша після гromовиці. Вона виконує задану природою програму непосильної праці, та ніколи не пізнає всесильного чару життя, крихту якого носить сама у собі. А людина пізнає світ через сприйняття його краси, і людська сутність визначається здатністю за будь-яких умов відчувати її. Не силою. Силу має і звір.

— Мій хід,— сказав Роман.— Ну, хто що?

— Я пас,— кинув Мирон. Заслонивши віялом карт пів-обличчя, він скрадливо поглядав на друзів, їх задуманість і млявість у грі почали його дратувати. «Таж почекайте, не кваптесь журитися, ми ще не читали газет, не слухали радіо, мало чого міг наговорити старий склеротичний панотець, якому щоначі, певне, сниться страшний суд; про війну ось уже двадцять літ балакають газди біля церков і читалень, ніхто ж нічого не знає...»

— Ми будемо грати чи ні? — спитав роздратовано.

— Ні! — пожбурих карти Роман.— Грати нині в преферанс — блюзнірство. Десь уже летється кров...

— Це правда,— відклав карти Страус.

— Що — правда, що — правда? — підвівся Мирон.— Ти бачив ту кров, ти дізнався з офіційних джерел про війну? Одна баба казала...— він стишив голос, злодійкувато глянувши в бік сіней, куди вийшла Василина з хлопчиком, як тільки вони почали гру.— То давайте розробляти стратегію: кому йти в перших лавах, кому залягати в тилу. А Василину призначимо маркітанткою...

— Не блазнюй, Мироне,— здавлено проказав Страус.— Ми повинні поговорити зараз...

— Про війну, якої, може, й немає? — перебив Мирон.

— Хоча б про її можливість,— мовив Роман.— Це наш обов'язок. Мусимо визначити своє ставлення до неї, з'ясувати, звідки вона взялася... чи може взятися...

— І як ми розуміємо це явище,— додав Страус.

— Що ж, засідайте, стратеги!

Мирон, заклавши руки в кишені, закрокував по кімнаті. Вона була мала, він раз у раз наштовхувався то на ліжку, то на піч, спіткнувся об стілець, лайнувся, відчинив двері і подався через сіни до своєї кімнати. Роман понуро глянув на Богдана і, відвівши від нього погляд, спер голову на долоні. Страус підвівся, відвернувся од вікна і мовчки застиг — високий, статечний, мов монумент.

У домі запала тиша. Павучок визирнув із сховку, спочатку скрадливо, а тоді сміливіше виповз на своє плетиво.

— Три чинники визначили мій спосіб сприйняття світу, моральні засади, поведінку, моє ставлення до людей і суспільства,— продовжував свою розповідь Страус, коли в'язні-заложники поснули на цементній долівці, а старий Стефурак, постогнуючи від ревматичних болів, просив Зарицького говорити хоч що-небудь.— Тепер, у цьому глухому підвалі, я пізнав інший вимір часу — повільний. Виявляється, що *chronos*¹, який звичайно летить стрілою, може й зупинятися, досі я цього не знав... Отож нарешті я маю можливість пропустити крізь мозок кожную хвилину свого життя, мов

---

¹ Час (гр.).

молільниця в пальцях намистинки чоток, над кожною з них зупинитися, задуматись, оцінити; я це зробив і побачив, що тих чинників, категорично вирішальних для мене, було тільки три, а всі інші так чи інакше підпорядковувалися їм або ж впливали з них, були додатковими, потрібними, але врешті-решт несуттєвими, як обгортки на цукерках... Тоді, в перший день війни, коли я після суперечки за преферансом стояв біля вікна і чітко осмислив, що той шматок світу, який виднівся крізь віконну пройму, в одну мить може згаснути, зчорніти, зникнути не від незбагнених сил природи, а від витвору людських рук, коли втямив, що я теж частинка цього світу, а не привілейована особина, якій належить надійний сховок, і коли згасне, зчорніє, зникне цей світ, то можу зникнути і я,— тоді я задумався: що дасть мені силу вистояти серед розшалілого смертоносного смерчу?

У Васишиній хижі на Лисинці запанувала така тиша, що було чутно, як перебирає павучок лапками по незримій павутині; те павутиння насправді бриніло, немов пастуша дримба, цей звук ставав щораз голоснішим, набирив сили, заповнював довкола весь простір, врешті зазвучав злагодженою оркестровою музикою, і в Страусову пам'ять увійшли справжні оркестранти — вони йшли загайпільською курною дорогою попереду військового підрозділу, граючи марш. Військо було чуже; для підлітка Богдана всіяке військо було чуже, але до австрійських мундирів він змалку звик, а ці були одягнуті зовсім інакше і головне — співали пісню зрозумілими словами про якусь Галю, яку підманули браві козаки й забрали з собою, втішаючи її, що з ними їй буде краще, ніж в рідної мами.

Пісня виманювала людей з хат, селяни насторожено і мовчки ставали біля своїх обійсть, проте без страху, з цікавістю спостерігали вояків, які, співаючи, підморгували до молодиць та дівчат і хвацько підсвистували; підрозділ промарширував через село і за крайньою хатою звернув на вигін, де зупинився на перепочинок.

Село роздрухувалось з німоти: молодиці бігали від хати до хати з тлумаченням новини, дівчата крадькома виглядали через тини на толоку, де розташовувались на бівуак вояки, і незабаром Богдан дізнався, що це прийшли «москалі», які прогнали австрійців, і будуть вони

йти далі, аж за карпатські перевали. Того самого дня на сусідське подвір'я зайшли два молоді офіцери. Вони були красиві й підтягнуті, на них рипіли португелі і сяяли золоті аксельбанти; офіцери попросили в господаря води; до двору позбігалися хлопчаки, повилізали на тині, мов гави, пороззявляли роти; господиня винесла збанок з молоком, спраглі вояки вмить його осушили, а господар, зворушений, що вперше в житті військові заговорили до нього зрозумілою мовою, а один сказав навіть кілька слів по-українськи, метнувся до хати і виніс зеленкувату гранчасту пляшку. Богдан помітив, як зблиснули вдоволенням очі в офіцерів; господиня винесла два великі пугарі й горнятко з водою; газда попередив гостей, що це чистий румунський спирт і треба його розбавляти; офіцери поблажливо посміхнулися — мовляв, самі якось дадуть з цим добром раду, — налили повні пугарі, духом випили, а в господаря від дива очі заокруглились, бо такої порції спирту, на його думку, не витримав би й кінь. Офіцери кркнули, втерли рукавами губи й налили ще по повному пугареві. Богдан побачив, як зблід господар, він протягнув руку, похитав заперечливо головою, та вони вже вихилили і аж тоді взяли з рук господині горнятко з водою і запили. Господар зойкнув: «Йой, таж отруїтеся, а потім буде на мене»; один офіцер підніс до очей товстостінну пляшку, примружився, мовби вимірював, скільки в ній ще залишилося трунку, похилитав пляшкою і з жалем віддав її господареві, чемно подякувавши. Тоді обидва побралися за плечі, рівно вийшли з двору й затягнули знайоми:

Ой ти Галю, Галю молодая,

Лучче тобі буде, ніж в рідної мамі!

«О, ці далеко підуть!» — прицмокнув господар, і таким він назавше залишився у пам'яті Богдана — здивованим, втішеним неясною надією, з зеленою пляшкою в опущеній руці. Таким — бо образ старого сусіда, якого він бачив потім, востаннє, вже не був парсуною живої людини, а моторошним привидам, котрий переслідував Богдана все життя, як засторога перед найстрашнішим, яке його повинно б обминути, бо людина не має сили перенести такий жах.

«Москалі» далеко не пішли. Невдовзі вони вернулися у свої краї, а в Загайпілля прийшли мадярські карателі на розправу. Богдан бачив: два гонведи виволокли за руки сусіда з хати, на шиї в нього теліпався мотуз, у

старого підкошувалися ноги, один гонвед закинув шнур на грушку; селянин не кричав і не просився, і Богдан не міг зрозуміти, чому він цього не робить — може б, змилювалися, та в одну мить побачив його очі й збагнув, що сусіда вже немає: очі були скляні і мертві, ніщо вже в людині не жило — ні мислення, ні тіло, нею володів тільки страх, і був той страх самою смертю.

Зродилась тоді в Богдана ненависть до грубої сили і дужча за сам страх огида до насильницької смерті. Та знав: однією ненавистю протистояти їй не можна, він повинен озброїтися іншою міццю, яка допомогла б йому утвердитися в світі, де причаїлися жорстокість і насильство, готові в кожную мить вихопитися із свого сховку. Такою силою могла бути тільки краса, що долає смерть.

Де ж вона, на які дороги треба йому податися, щоб відшукати її тепер, коли усе, що досі леліяло солодким щемом серце, і воно завмирало від захоплення видивами природи — кольорами, звуками, рухом, спокоєм, мислю, втіленою у слово, і словом, втіленим у пісню, — все це раптом спопеліло від мертвого холоду в очах засудженого до страти селянина. Відтоді будь-що — побачене, почуте, відчуте, прочитане — маліло й ниціло в свідомості Богдана перед образом німого жаху, який волав про марність і оманливість світу. «Не вірте, люди, він несправжній. Вам дають його, немов дитині іграшку, а коли ви звикнете до нього й полюбите, неблаганний фатум заявляє про вашу тимчасовість у тому світі або ж про його примарність, ілюзорність. То як, збагнувши це, ви можете чаруватись весняним леготом і співом солов'я, як можете повірити у створену обдуреним поетом пісню, що прославляє любов і гармонію, як ви можете повірити у вічність мистецтва, що відтворює несправжнє? А коли ж все-таки світ справжній, то якою силою повинно володіти мистецтво, що його фіксує, осмислює і передає вічності в поемах, скульптурах, картинах, музиці? М'якістю, ніжністю, ліричністю? Облуда! У змаганні із силами, які плюгавлять світ, гвалтують його й нищать, мистецтво мусить стати жорстоким».

Богдан закінчив у Відні студії, він пізнав багатство світової штуки, поезії, музики, проте не відшукав такої пісні, такого поетичного рядка, який можна було б вкласти в уста онімолу від жаху селянинові, щоб він,

проспівавши або вимовивши, подолав той страх і вмер із вірою у вічність світу.

Це сталося потім, неждано, у рідному Місті, яке одного дня святкувало ювілей свого Письменника. На сцені Міського театру стояв сутулий дід з сивою борідкою і чорними трагічними очима, він читав напам'ять свої твори, пропускаючи слова крізь спазми, які давили горло: «Боже, ти прокляв мене, бо наказав з душі моєї зробити кузню, і я душуся в червонім пломені вогню... Буду свій світ різьбити, як камінь, слово своє буду гострити на кремені своєї душі», — падали в зал важкі, мов каміння, слова, і Богдан фізично відчував їх важку матерію, оголену й шорстку, а потім ринув на нього каменепад слів, від яких мусив би спохмуритися сам господь і здригнутися мусило б навіть закам'яніле серце: «Господи, брешуть золоті книги по церквах, що ти мав сина, брешуть, що-с мав!.. Ти видиш цілий світ, але над гробами синів моїх ти отемнів... Най тобі ця синя баня так потріскає, як моє серце!»

Це була та краса мистецтва, якої Богдан так довго шукав, — жорстока краса, яка мала міць супротивитися самій жорстокості. Існує ж сила слова! Не диви і не зашморг, не гармати і не динаміт, а слово, що народилося разом з людиною, має ту первісну силу, котра здатна подолати видуману параноїками жорстокість, заперечити її в ім'я життя.

— Ненавиджу пасторалі, — промовив Богдан, не обертаючись від вікна. — Я повинен страждати від слова, воно мусить будити в мені протест проти зла, а не ублажати, мистецтво повинно торкатися найболючіших місць моєї душі, найпекучіших проблем світу...

Роман, очевидно, не почув, що сказав Страус, а може, висловлена ним сентенція здавалась Романові нині недоречною, або ж він думав теж про красу — Жінки, чарівність якої не зблякла і в труні. Про неї завжди пам'ятав і Богдан. Але тепер він думав про інше: напевно сьогодні під гул гармат народжуються в надрах людських душ слова, які незабаром вибухнуть вулканами; ті словесні брили, і уламки, і розжарене каміння, і лава у своїй лютій красі стануть на битву з насильством і не поступляться йому своєю міццю.

— Коли говорять гармати, музи мовчать, — промовив згодом Роман. — Не до мистецтва зараз, коли світ вима-

гає конкретного продукту людської праці, який може протиставляти себе грубій силі.

Від Романових слів війнуло пишномовністю, яка в цей мент прозвучала, на думку Страуса, щонайменше фальшиво. Страус умить передумав свої власні, сказані ним щойно слова і признався собі, що вони теж далеко не конкретні, бо означають не дію, яка нині повинна б стати змістом життя кожної людини, а швидше — пошук опори в критичний момент... «Але ж бо ні,— відстоював перед самим собою свою позицію Страус,— краса мистецтва завжди була дійовою. За будь-якої війни елегії змінюються сонатами, героїчними симфоніями, гімнами; кожен завойовник протягом усіх віків намагався перш за все подолати дух обраної жертви, позбавити її відчуття прекрасного, творчої енергії; завойовник вселяв зневіру в духовні сили народу, який хотів поневолити, і коли це йому вдавалося, коли народ в час смертельної загрози не зумів породити співців,— ворог битву вигравав. Попереду Яна Жижки, який вів своє військо на Кутну гору, щоб розгромити там Сигізмунда, йшли шпільмани з гусями в руках, а в авангарді війська Хмельницького на всьому переможному шляху від Жовтих Вод до Замостя — кобзарі. Про який же конкретний продукт праці говорить Роман? Про свій товстий зошит з незрозумілими для Мирона й Богдана кресленнями й розрахунками, з котрими усюди носить-ся? Мрійник...»

— Музи заговорять ще сьогодні, Романе,— відказав.— А ти свій винахід, якщо він взагалі не є грою в «перпетуум мобіле», не зреалізуєш і за кілька літ.

— Невже ти твердо переконаний, Богдане, що це остання війна?

Страус не відповів. У словах Романа було стільки ж безнадії, скільки й перспективи: марно втішати себе безхмарністю неба після бурі, проте кожний суспільний катаклізм помножує можливості людського розуму, і він працює для того, щоб віддалити майбутні катаклізми або й унеможливити їх. Роман має рацію: після цієї війни неминуче нависне третя, і проти неї вже нині треба збирати сили.

Заставний сидів, сперши голову на руки, думав про своє. Він не поринав у спогади — минуле жило разом з ним у сьогоднішньому дні. В праці над своїм винаходом, у реалізацію якого свято вірив, усе його життя ле-

жало на одній часовій площині — від першої перемоги над гімназійним вчителем до осяяння думкою про можливість подолання звукової швидкості.

Вчитель математики в Міській гімназії був високий і увігнутий — за ту зовнішню подібність з грецькою літерою «у» гімназисти прозвали його Епсилоном. Учитель мислив виключно математичними категоріями, і більшість учнів його не розуміла. Часто забуваючи, що перед ним сидять не спеціалісти, а діти, — до того ж гімназія була класичною, — він заходив так далеко в математичні дебрі, що цілий клас залишався немовби на узліссі і ждав, поки дивакуватий Епсилон повернеться з глибоких і крутих ізворів важкої науки й вимовить свою улюблену фразу, яка не кожного стосується, а тільки сподвижників і перш за все його самого: «Математику з олівцем в руках треба вистраждати!» При цьому той олівець стирчав у його піднятій руці, мов недосяжний шпиль. Потім він швидко опитував учнів і закінчував урок.

Епсилон не був жорстоким, він нікому й ніколи не ставив незадовільних оцінок, добре знаючи, що всі ті математичні складності, які втішали його душу й розум, більшості учнів ніколи не знадобляться: хто вмів довести теорему Піфагора і розв'язати алгебраїчне рівняння з одним невідомим, тому була гарантована «цісарка» — трійка. Та вірив він, що хтось, хоча б один учень із класу або й усієї гімназії, таки піде за ним і стане, як і він, жерцем непопулярної й такої потрібної науки, як математика.

І він знайшов собі супутника — мовчазного й непоказного хлопчину, який сидів за передньою партою, Романа Заставного, а всіх інших учнів, разом з Мироном і Богданом, без погорди, зате із щирою переконаністю називав «ослами» і звертався до них тільки в кінці уроку.

Роман ішов за учителем, бо йому було цікаво. Формули він сприймав як категорії, які існують не абстрактними позначками на дошці, а матеріальними фермами, що окреслюють довкола нього простір, і він може вивчати його зсередини, мов церковне склепіння з боку царських врат; простір цей важко, поволі пізнавався й розшифровувався фантастичними комбінаціями чисел, і знаходити найпотрібнішу комбінацію було тривожно й до безміри втішно. Епсилон брав Романа за руку і,

забуваючи про тридцятьох «ослів», полишаючи їх самим собі, мандрував з улюбленим учнем найкрутішими стежками розв'язків математичних задач, які усьому класові здавалися землею невідомою, вони ж удвох їх відчитували, наче мовознавці таємничі письмена. Попереду йшов Епсилон, він тішив Романа несподіваними розв'язками головоломок, дивував величним відкриттям знаменитих учених, помагав йому добиратися до найсокровенніших таємниць математичного мислення, виводив із тенет прикрих розчарувань. Клас тоді гудів, мов бджолиний рій, — празникував. Сумлінніші й боязливіші учні, щоправда, пригадували теорему Піфагора або ж вправлялись у розв'язанні найпростіших задачок, щоб на той мент, коли Епсилон з Романом повернуться з далеких і незбагнених мандрівок, заробити при опитуванні хоча б «цісарку». Згодом Роман почав пускатися вчителевої руки, і Епсилон вдоволено спостерігав, як його учень робить свої перші самостійні кроки на математичних многопуттях, йшов слідом за ним, завертав, поправляв, окликував.

Аж одного разу... Епсилон записав на дошці рівняння з чотирма невідомими і почав його розв'язувати. Роман уважно слідкував і враз відчув, як чітка й виразна думка почала наближатися до нього, просвітлювати наскрізь, рука сама поривалася піднятися угору: цю задачу можна розв'язати далеко простіше; вчитель бачив нетерплячість Романа, спочатку не звертав на неї уваги, потім кивнув хлопцеві, щоб не заважав, адже задача вельми складна і треба учневі збагнути секрети її ходів; врешті Романова рука піднялася вище голови і затріпотіла — Роман уже знав, як розв'язувати; тоді Епсилон поклав на стіл крейду: запитав: «Що ти хочеш сказати?» — «Ви не так... Цю задачу треба інакше розв'язувати», — сказав Роман і знітився від своєї сміливості. Тридцять «ослів», які не мали найменшого поняття, про що йдеться в задачі, злорадно реготнули, беззастережно стаючи на бік учителя, який не міг знати менше, ніж Роман; Епсилон прикрикнув на учнів, щоб не заважали, і мовив, подивовано розвівши руками: «То йди до дошки, якщо знаєш інший спосіб». Роман на виду у враженого його нахабством класу рвучко вийшов з-за парти, взяв крейду, стер губкою все, що написав учитель на дошці, і записав своє рішення. «Галуа!» — сахнувся Епсилон. «Хто такий Галуа?» — спитав зніяковілий Роман.

«Галуа?.. Великий французький математик... Звідки в тебе це?.. Панове,— звернувся він до притишеного класу, підносячи високо руку з затиснутим у пальцях олівцем,— він піде далі!»

Пророцтво Епсилона не сповнилося. Сам він загинув від французької кулі під Верденом, Романові Заставному насилу пощастило після війни закінчити бухгалтерські курси.

...На зарінку над Прутом, якщо добре пошукати між кущами верболозів, можна було знайти заіржавлені обоями карабінних патронів — по п'ять штук у кожній. Їх залишали, полегшуючи свої важкі обладунки, австрійські і російські солдати. Роман знав, що патрони з тупими кулями — австрійські, а з гострими — російські; зрештою, для пастушка, який в осінні дні, пасучи корову, мерз на холодному вітрі, бо розпалити ватру з мокрого патиччя тими жаринками, які носив з собою у бляшанці, було неможливо, форма куль не мала жодного значення. Десь аж потім, після війни, прийшла до Романа така собі непотрібна думка, що російські солдати гинули від тупих куль, а австрійські — від гострих, і тому смерть у австріяків була легшою; тепер же, коли фронт віддалився і селяни почали випускати в луги корів, мало значення тільки одне: куля з гільзи легко вибиралася, Роман висипав порох на землю і, поклавши на нього жаринку, видобував вогонь, від якого швидко розгорялися вогкі тріски.

Якось Роман з необачності притулив жаринку до пороху, коли він майже весь був ще в гільзі, що лежала на пеньку. Порох загорівся, і хлопець в ту мить спостеріг явище, над яким потім постійно думав, не в силі уже спекатися тих нав'язливих думок: гільза спочатку посунулася, далі поповзла швидше в протилежному від полумені напрямку, а коли порох загорівся весь, вона зі свистом полетіла в бік ріки, залишаючи після себе вогняний слід.

Відтоді Роман ходив як неприкаяний, часто губив у лугах корову, не чув, про що його питали дома, і мати кидала на воду вугля біля нього, коли він спав,— від уроків. Та хлопчина почував себе зовсім здоровим, одна турбота його гризла — що не може зустрітися з Епсилоном, який би все це йому розтлумачив, а тому довелося думати самому, сушити голову, шукати пояснення і своєю задуманістю завдавати батькам турботи.

Врешті він зробив свій перший винахід. Загострив сухий горіховий цурпалок, приладнав з усіх боків оперення, як це робили колись русичі на стрілах до лука, вичистив серцевину, набив туди пороху, затулив отвір пучечком клоччя, поставив цурпалок на дві підставки і запалив. Сталося те, чого чекав і в що важко було повірити; те, що побачив, сповнило його великою радістю: цурпалок піднявся з підставок легко, ніби вагався — летіти чи ні, потім стрімко шугнув угору і, описавши в небі дугу, впав на тому боці ріки.

Так воно все й почалося. Роман Заставний і донині тільки прикидається, що відпочиває — у горах, над річкою, за картами. Це маска. Він весь час думає, працює; він прочитав усю доступну йому літературу про ракетобудування і вірить, що скоріше чі пізніше винайде такий двигун, який в літальному апараті розвине вищу від звуку швидкість... Нині, коли летіли німецькі бомбардувальники, Роман у душі помолився своєму математичному богові, щоб допоміг йому завершити розрахунки. Тоді він поїде з ними в Академію наук і запропонує вченим схему літака, який зможе зустріти ворожі бомбовози в ту мить, коли вони тільки-но злетіли із своїх аеродромів.

А як не встигне?.. Колись устигне... Часові виміри прискорюються й сповільнюються тільки в людській уяві; час — категорія, людям не підвладна, і в ньому знаходиться плід людської мислі! «Я переконаний в тому, що нині ми стоїмо на порозі нової епохи в житті людства, протягом якої відбудеться переоцінка цінностей; груба сила в новому часі, можливо, зовсім втрапить свою вартість, а матиме значення тільки продукт праці, і він буде вирішувати долю народів. Ми нічого наперед не знаємо, зате можемо оглянутись назад і пересвідчитися, що скривджені дуже часто ставали сильнішими від кривдників. Це визрівання сил скривджених тягнулося століттями, проте було необоротним: раби не бажали духовно жити у світі гнобителів, вони належали до нього тільки з примусу, а тому не ділилися з поневолювачем продуктом свого розуму й духу, і світ гнобителів поволі ставав бездушним, порожнім. Так упали Рим і Османська імперія. Повелителі духовно бідніли, опрощувалися, творіння підвладних їм людей було отруйним для системи гноблення, володарі боролися з творчістю поневолеїних, та завжди програ-

вали. Тимчасова їх перемога була позірною: раб з колишнього воїна ставав співцем свого горя, а потім — ненависті, колись він утверджував себе в бою, тепер — у творчості, колись він визнавав своїм вождем полководця, а тепер поета. Для творчості не існує перепони, творча праця проникає крізь незримі шпари при будь-якій нагоді; поневолений постійно вичікує такої нагоди, бо іншого способу для самозбереження в нього немає. При цьому утверджується творча індивідуальність, він перемагає ворога працею свого мозку і рук. Вихованим нею, він стійкіше переносить свої злигодні, ніж зледачілий повелитель — перемоги. І в цьому моя оптимістична перспектива. Я працюю і через те буду вільний. А завойовник ослабне від занепокоєння своєю силою. Так станеться й тепер — на початку нової ери, яка настає сьогодні. Хіба не видно вже: нинішній підкорювач Європи не має ні письменників, ні художників, ні мислителів, ні вчених. А без них — видихнеться».

— Ти маєш рацію, Богдане,— сказав Роман по хвили.— Краса поезії — теж сила, бо вона є продуктом людської праці.

— Схоластика! — почувлося з порога.

Страус здригнувся від несподіваного вигуку, оглянувся: в кімнату зайшов Мирон. Богдана здивувало, чому Мирон вимовив це слово незвично лунко, наче випробовував силу свого голосу... Костецький сперся правою рукою об піч якраз на тому рівні, де через три кахлі мчав гевал у бричці, і злився з ним, сподібнився — не одягом, не поставою і не пихатістю, а прихованою під маскою байдужості жадобою руху, дії, швидкості; певне, аж тепер осмислив те, в чому кілька хвилин тому сумнівався: почалася війна, яка стосується і його. Він зробив два рішучі кроки вперед, ніби наступав на друзів, і уточнив:

— Говорити нині про вагу літературного словоблуддя — схоластика. Ота краса, над якою ви, як не дивно, знайшли сьогодні час позітхати, в порівнянні хоча б з досконалістю вислову в римському праві, не кажу вже про законодавство, політичне ораторство,— мана, облуда, мудрування, бздури!

Страус здивовано дивився на Мирона, він не міг зрозуміти, чому Мирон говорить саме так, ніхто ж такого від нього ще не чув. Що це означає?

— Я тебе не розумію,— промовив він з тихим обуренням.— Ти ж оскверняєш духовні святощі народу...

— Народу? — реготнув Мирон і ступив ще на крок ближче. Його обличчя набрало жорстокого вигляду, він повів по ньому від очей до підборіддя розчепіреною долонею, ніби зривав маску; Богдан відступив, щоб розгледіти: воно було справжнє досі чи щойно тепер ним стає; очі Мирона все більше холодніли, вивільнялися від тепла, властивого їм або ж напускного, він проказав з притиском, глузливо: — А що той народ розуміє в поезії? Ми, ми не розуміємо — і не треба... Пригадую, колись усі говорили про п'єсу «Бранд»,— так, Ібсен, дякую, Романе,— і всі кивали багатозначно головами, охали, і я теж прицмокував, бо треба було. А якби я спитав тоді будь-кого: чому ж той Бранд пішов один у сніги? От ви обидва мудрагелі, уявіть собі, що ви з доброї волі покинули домівки і пішли у сніги замерзати. Символіка, скажете... Нісенітниця! Або ваш Метерлінк, ми його нині згадували, писав про синього птаха. Ви бачили синього птаха? — наступав Мирон.— А ще інший вимальовує якогось Агасфера — Вічного Жида... Ежен Сю? Можливо... Тільки ж навіть дитині зрозуміло, що ніхто вічно не живе... А покійний наш Антонич заявляв, що він був хрущем і сидів на вишні. Сміхи! А Гете все життя писав казочку про несусвітні пригоди доктора Фауста... Як це все може розуміти селянин, ремісник, коли я не розумію? Бздури! Людям потрібна ясність вислову, безпощадна конкретність, як у... як у...

— Як у «Майн кампф»,— кинув Роман, не підводячи голови.

— А що таке «Майн кампф»? — поморщився Мирон.

— Євангеліє від Адольфа Гітлера,— відказав Заставний.

— Прошу не кидати провокаційних реплік,— пирхнув Костецький.— Наша дискусія не стосується політики.

— А мені здається, що твоя тирада цілком політична,— промовив Страус, долаючи тремтіння губ.— Але мені незрозуміло, чому ти вибухнув нею нині, саме нині... Від чого вивільняєшся?

Роман підвів голову й зустрівся з поглядом Богдана.

...Вулиця — ще не місто, але вже й не село. Останні сільські хати, які наслідились перебрести Прут, зупинилися зразу ж за лугами; ставши навшпиньки непо-

далік тракту, вони з віддалі споглядають метушливе й тісне стовпище кам'яниць, що поступово, від Вулиці до центру, підростає поверхами й увінчується нарешті шпилем ратуші, під вершечком якої на обгородженій площадці постійно вартує пожежник у мундирі й блискучому шоломі,— селяни вважають його жандармом і страшать ним дітей, котрі пориваються завчасу скуштувати міських принад.

Крайні сільські хати віддаляються від крайніх міських Волоським трактом і прилеглими до нього нивами, восени й навесні заскородженими, немов прикордонна смуга; від хат до тракту провадять стежки, і там, де вони вливаються в річище гостинця, деякі селяни,— хто не хоче надто вирізнитися своїм походженням,— взуваються; до Міста рукою подати, але щоб у нього зайти, треба минути Вулицю, а це, особливо для новачків, зв'язано з подоланням багатьох перепон: звичаєвих, класових, а перш за все — психологічних. Вулиця для села — це вже Місто, над селом вона має неабиякі переваги, однак стосовно Міста займає далеко не рівноправне становище, і кожний передмістянин, котрий до селянина ставиться з погордою, улещується до містянина, прагне до нього дорівнятися, а то й перевершити, і годі знайти більшого пана від того, хто вийшов з Вулиці при-ниженим, а вернувся із світовими акціями.

Вулиця — психологічний рубіж: долаючи його, виходець з села мусить перемогти в собі перш за все почуття неповноцінності при зустрічі з людьми, які інакше одягнуті, мають інші манери, стосунки, мислення і мова яких теж відмінна від сільської. Вулиця пригноблює зверхністю підпанків і ошуканством перекупок, дивує розв'язністю дівичь, лякає нахабством батярів і сваволею малих шибеників, які постійно чатують на мосту, що перекриває Чорний потік. Через цю рогатку мусить перейти неофіт-селюк і витримати все, чим Вулиця по-частує: глузи, образи, штурханці, і горе тому, кого здолає страх,— не ходити йому більше цією дорогою пішки, хіба лише проїхати возом під опікою старших, але й це не завжди рятує: затуркану жертву шибеники знайдуть під час своїх вилазок і на ринку, і біля магі-страту.

«Хло', що в тебе потекло? Дурний хлоп упився, на бабу звалився! Вернися, Олено, маєш ззаду веретено! Іване, Іване, життя твоє вс...не, казали люди, що й

смерть така буде!» — вилилося раптом, немов з коновки, на Богдана й Романа, коли вони проходили крізь рогатку, йдучи записуватися до гімназії.

На мосту, під яким протікав смердючий потік, що вносив з Міста стоки, недбало поспиравшись на поруччя, стояли у два ряди малі вуличники. Цвиркаючи слиною крізь зуби, випльовуючи з нею лайку, вони провокували двох селяків до бійки або ж до втечі, проте хлопці мужньо зберігали витримку, хоча було й страшно; шпичкуватий Богдан, дивлячись під ноги, щулився і весь тремтів не так від страху, як від приниження: погані слова, якими гидував, прилипали до нього нечистотами, він поривався йти швидше, та, притискаючись ліктем, приземкуватий Роман стримував його. І вони вже б пройшли крізь ці шпіцрутени, якби крайній, з виду вродливий і випечений хлопчик, не підставив Богданові ногу — той простягнувся на дорогу як довгий. Дружний регіт злетів у повітря, шибеники позіскакували з поруччя, готуючись до бійки; Богдан підвівся і, витираючи рукою коліна, скося й з докором позирав на вродливого хлопця; вуличники гуртом насувалися; Роман накокоївся, підступив до хлопця і спокійно проказав: «Щоб ти такого більше ніколи не робив». — «Бо що?» — задержувато спитав вродливий хлопець. «Бо я сильний, розумієш?» — відказав Роман з притиском.

Хлопець знітився, ще дивився півнем на Романа, стискав кулаки, але усвідомлення можливої сили противника все ж добиралося до нього, він боком, попри поруччя, відступив, у вуличників теж пропав запал: затія втратила сенс — їх не збоялися, і вони неохоче подалися на свою Вулицю, а Роман спитав хлопця, котрий все ще стояв на мосту: «Як називаєшся?» — «Мирон, — відповів слухняно хлопець і, помовчавши, запитав: — Ти можеш розігнути кінську підкову?» — «Ні, — посміхнувся Роман. — Я не хочу бути ковалем... Ми йдемо записуватися до гімназії». — «А я вже записався, — підступив ближче Мирон. — Он там мій дім, — показав на кам'яний похилий будинок, що стояв скраю Вулиці, над самим потоком і дахом ледве досягав до рівня моста. — Мій тато приймає на квартиру... — додав, щоб продовжити розмову з новими знайомими. — А ви будете жити в бурсі?»

— Ти пригадуєш нашу першу зустріч? — Роман повернув до Мирона голову.

Костецький непорозуміло глянув на Заставного:

— Дивно повертаєш нині розмову — то на політику, то на спогади... Чому ти про це запитав, ми ж про інше...

— Ми розмовляємо сьогодні про одне — про війну, яка почалася... Скажи, чому ви тоді відступили, адже діяли, так би мовити, за формулою філософа, постулати якого ти знаєш напам'ять: «У тому, що сильнішому повинно служити слабше, переконуються слабші, які прагнуть стати владиками над ще слабкішими». Пригадуєш? Напевне пам'ятаєш: ту книжку в коричневій палітурці ти колись завжди носив з собою, я в тебе її позичав...

— Я випадково знайшов її на горищі в будинку, в якому живу. На жаль, надто пізно... Можливо, якби прочитав її ще до свого вступу в університет, то... «Так мовив Заратустра». Він добре говорив...

— Богдане, не будь пуританином,— глянув Роман на Страуса.— Нині треба згадати ім'я Ніцше, бо воно й справді може забутися саме тоді, коли на світову арену вийшли «надлюди», про яких автор мріяв усе своє життя. Не можна забувати про хрещеного батька, бо, чого доброго, створиться ілюзія, що їх поява — випадок, а не виплодок... Тож скажи, Мироне, перед чим ви тоді відступили?

— Перед твоєю силою, і це закономірно,— всідався на свого коня Мирон.

— Але ж він кволий, а вас було багато,— втрутився в розмову Страус.— Я поясню тобі: перед силою його духу, кажучи пишно. Так, так... А ти тільки-но замахнувся на те, що є основою духовної сили людства, замахнувся в день початку вакханалії бандитів!

— Мрійники! — розвів руками Мирон.— Блакитні мрійники. Світ двигтить, моцується, змагається, а вони заспівали жебранку... Ну що з того, що з того, що мій батько чесно працював усе життя, а мати зміцнювала свій дух молитвами, що мене начиняли високими мріями? Духовні сили! Мене збили на квасне яблуко ендеки¹ у львівській альма-матер, бо силу мали вони, а не я. Бздури, панове. Якби ми виховувалися за їх рецептами, то нині я не нидів би в нотаріальній конторі, а ти — в бухгалтерії споживспілки. І ти, філософе, був би

---

¹ Націонал-демократи, члени профашистської партії панської Польщі.

академіком, професором або міністром, а не шкільним учителем! Та що говорити з вами, упокореними слабодухами! — Мирон повернувся і знову вийшов, гримнувши дверима.

...У бурсі для хлопців місця не знайшлося, Роман з Богданом замешкали в гімназійного сторожа — терціяна Костецького.

Терціян був першою особою в гімназії. Так, принаймні спочатку, вважали сільські хлопці, які, одягнувшись у гімназійну форму, зовнішньо допасовувались до міських ровесників, проте внутрішньо ніколи поріднитися не могли — різнобій між ними відчувався завжди: селянська боязливість, несміливість, поступливість, скованість і наївність надолужувалися впертою працьовитістю, спонуканою перш за все почуттям затаєної помсти над міщухами, і селяки, не здатні зрівнятися з ними розкованістю манер, часто перевершували їх знаннями. Бо Вулицю нікому ще не вдалося здолати, її можна тільки з гідністю переступити.

Повертаючись після обіду з уроків, Роман і Богдан кожного разу з острахом заходили до будиночка, який своїм дахом не досягав рівня моста на Чорному потоці, навшпиньках заходили на кухню, де біля плити завжди поралася Миронова мама, схожа на черницю і одягом, і упокореністю своєї долі; під стіною на бамбетлі¹ лежала спаралізована Миронова бабуся, котра без упину молилася, беззвучно ворущачи губами; з кухні двоє дверей вели до двох кімнаток, в більшій жила сім'я терціяна, а в меншій — квартиранти-гімназисти.

До Вулиці хлопці швидко звикли. Вдень вона була майже порожня: мешканці заробляли на хліб. Жінки-перекупки перепродували на ринку закуплені у селян продукти, деякі чоловіки ходили на службу — це старші, а молоді гультіпаки відправлялися щоранку на розмаїті промисли: у Місті можна було стати на час носильником, картарем, шахраєм, а то й злодієм... Вдень на Вулицю приходили хіба що селяни — до крамничок з чорними від кіптяви шибками й засмальцьованими лядами, де можна було купити гас, гноти, цвяхи, ухналі, підкови, махоркові цигарки, а ще завжди ходила по Вулиці Каська Гуляйнога, яка заглядала в кожну крамничку й випрошувала крейцара «на боже»; припадаючи

---

¹ Складане дерев'яне ліжко.

на коротку ніжку, вона підшкутильговувала до селянок, безцеремонно заглядала їм у бесаги і виманювала хоча б пучечок цибулі, а виманивши, кульгала далі, втішно наспівуючи однієї: «Ти хоч стукай, хоч не стукай, я свій розум маю». Вдень можна було побачити на галерейці, якою замикалася Вулиця, золотоволосе янголя — Мадлену, донечку гонористого бляхаря Хараторського, який цинкував відра й баняки, і коли клієнт показував йому пальцем на проїдену іржею дірку, він недбало кидав посудину в кут, зауважуючи: «Не треба мені професорів, я сам є професор від того»; дівчинка гляділа великими здивованими очима на людей і на світ, і ніхто не чув від неї ні слова, ані сміху, кожен мовчки милувався її красою, яка ясніла на тлі обдертих будинків, чорних крамничок, бакаїстої дороги і поламаного тротуару, кожному ставало світло на душі від її синього погляду, і знали всі, що Вулиця безнадійно стемніє, коли світловолосе янголя її покине.

Під вечір Вулиця люднішала: хто повертався з Міста з ським-таким заробітком, той міг собі дозволити випити келишок монопольки у Шнайдера, або піти з набутком додому, чи взяти собі на ніч дівичку,— їх чимало сходилося сюди на промисел бозна-звідки,— або ж спробувати щастя в Шулера, який стояв за складаним столиком на розі, вигукуючи: «Червона виграє, чорна програє!» Якщо такий відчайдух знаходився, то біля столика збирався натовп, дивлячись, як сміливець ставить дві крони, а виграє чотири, ставить чотири і виграє вісім, ставить вісім і виграє шістнадцять, а коли азарт його і далі не покидав, то він програвав усі гроші й виходив з гурту без зароблених удень двох крон.

До Вулиці хлопці звикли швидко, зате довго не могли при звичаїтись до маєстату терціяна Костецького. Коли він ішов коридором гімназії, всі розступалися перед ним, навіть професура: учителі мінялися, а він оберегав престиж гімназії вже кілька десятиліть, і ніхто й не помислював, що його можна замінити; одягнутий у чорний костюм і чорну краватку, з тоненькими смужками вусів, з лискучим волоссям, що завжди було розділене рівним проділом посередині й густо на помажене пахучим брильянтином, він ходив по коридору, ніби й не звертаючи на гімназистів уваги, а вони, побачивши його, з пустотливих гайдабур ставали враз блакитними дітоньками; під час перерви терціян вряди-

годи поглядав на масивний годинник, що поблискував мідним маятником за скляними дверцятами шафи; коли наставав час, він підходив до металевої рейки, яка висіла на гаку поруч з годинниковою шафою, виймав з кишені блискучий молоток і, прийнявши позу жовніра, що стоїть на почесній варті, бив ритмічно молотком по рейці, поки не здійснювалася всесильна його влада: за кілька секунд гімназія стихала і боязко шемрала у класах в очікуванні таємничого дійства науки.

Тому боязко було хлопцям переходити через кухню повз двері, з яких кожної миті міг вийти сам терціян, і подивом сповнювалися їхні душі при усвідомленні, що Мирон має право жити з ним в одній кімнаті.

Та згодом вони звикли й до маєстату терціяна.

Вулиця, що налічувала не більше ста мешканців, була для двадцятитисячного Міста мовби пробою, в якій проявлялися всі суспільні верстви — патриції, плебеї і жеброта; і коли жеброту уособлювала Каська Гуляйнога, а плебеїв — Шулер, то, безумовно, до патриціїв належали бляхар Хараборський і перш за все терціян Костецький, — так у краплі води можна пізнати властивості моря.

Звичайно, у Місті, а тим більше у далеких і незнамих містах, аристократи ведуть інакший спосіб життя, ніж Костецький і Хараборський, по-іншому мислять, інакше одягаються, і мова їх, напевно, відмінна від мови бляхаря і терціяна (Костецький ловив у гімназії вчені слова, такі незвичні й значимі, він по-своєму вводив їх у вжиток і привчав оперувати ними Хараборського, а також і дружину, щоб не сплохувати з нею на людях), — але ж і жеброта у тих великих містах, без сумніву, належить до іншого гатунку, ніж Каська Гуляйнога, і шулери там ходять у вищому ранзі, тож співвідношення між суспільними верствами на Вулиці й у великих містах одні й ті ж, і терціянові та бляхареві залишалося хіба що тягнутися до вищого патриціанського кшталту, щоб у наступному поколінні кожен міг вийти із своїм родом за межі Вулиці.

Вечорами, коли Роман з Богданом «кували» латину у своїй кімнаті, а Мирон у своїй, на кухні частенько сиділи удвох Хараборський і Костецький. Удвох, бо жінок до уваги ніхто з них не брав, хоч їх було аж троє: спаралізована бабуся на бамбетлі, по-чернечому покірна Миронова мати біля плити і — на колінах у бляха-

ря — шестилітнє янголя Мадлена, яка ніколи не лепетала й не сміялася, хоч і не була німою; дівча водило довкола здивованими очима й перебувало наче уві сні, коли все здається несправжнім і тимчасовим, тож треба тихенько сидіти, поки закінчиться сон і вона врешті опиниться в іншому, кращому світі.

Миринова мати подавала на стіл вечерю — що бог послав: могла це бути навіть печена картопля із саламахою. Бляхар і терціян завжди вечеряли зі смаком, проте їм уявлялися на столі зовсім інші потрави, і Костецький, запиваючи водою пекучу саламаху, завжди говорив про шиночку й ковбаску, накраяні тоненькими плястерками й розкладені по вінцях тарілки, — і «мішанинка» та не звідки-будь, а із крамниці самого Стаха; посередині тарілки — бурячки і краківська муштарда, а содова вода привезена аж із Задвір'я, бо там пляшки набивають газом не з того місця, що в Місті. Миринова мати боязко додавала, що для такого накриття столу найбільше пасує торт у горіховому фольклорі: така назва торта терціянові явно подобалася, бо одного разу, коли Мирон, який чув усе, про що говорилося на кухні, зауважив, що фольклор — це усна народна творчість, батько глибокодумно пояснив йому, що торт і є усний, бо ж чим би Мирон його їв, якби він раптом з'явився у них на столі.

Бляхар і терціян на свята пили порічкове підігріте вино — тоді у них розв'язувались язики і вони з гідністю, властивою патриціям, розмовляли про політику, про людей, а найбільше — про майбутнє дітей, пересипаючи свою мову вченими словами, які напевно вживаються у вищому світі і які підносили їх у власних очах, вивищували над рівнем сірого плебсу. Як не дивно, сусіди розуміли один одного, бо коли терціян, наприклад, категорично заявляв, маючи на увазі срібний посуд радника магістрату Бертольда, що вся та його нумізматики не вартує ні крейцара, то бляхар схвально похитував головою, стверджуючи, що такого непотребу ніхто ніколи не взяв би на свій бойкот — і все.

Від срібла радника Бертольда бляхар і терціян переходили відразу до найзаповітнішого — майбутнього їхніх дітей, які матимуть колись не таку нумізматику, як радник, а справжній кришталь, спроваджений з самого Відня, бо Мирон стане адвокатом і вибереться на завжди з цієї брудної Вулиці, де людині з порядного

дому нема з ким і порозмовляти, ще й батьків забере з собою.

Хараборський поштиво підтакував, бо, хвалити господа, на його долю випав такий льос щастя, що на Вулиці живе сам терціян гімназії, і йому, професорові від бляхи, не потрібно приходити на брудершафт до Шулера або до Каськи Гуляйноги. До того ж Мирончик таки справді колись вилізе з цієї вуличної дифузорії і стане справжнім паном, а тоді він ожениється з Мадленою, бо з неї виросте шляхетна панна, а не якась собі бісектриса.

Тоді обидва патриції із Вулиці випивали ще по келиху гарячого вина з корицею і терціян зотягав свою улюблену пісню: «Добре їсти, довго спати — бог здоров'я мусить дати»; після пісні сусіди випивали ще по одній, і тоді бляхар розпочинав своєї: «Ой ну-ну, ой ну-ну, розвеселим родину». Хараборський п'янів швидше від Костецького, бо й за становищем був усе-таки нижчий, він скося поглядав на пляшку, а коли там залишалося стільки, що ділити на двох не було вже що, виливав решту у свій келих, після якого повторював тільки «ой ну-ну», а згодом і для цього не вистачало сил і він лише помахував вказівним пальцем, що означало: «ну-ну»; врешті, притуливши до себе Мадлену, Хараборський засинав у кріслі.

Терціян втоплював у напوماджене волосся пальці, воно спадало й прилипало до чола, він похитував журно головою і теж засинав. Аж тоді підводила голову Миронова мати, вклякала і, простягаючи вперед руки, благала бога, щоб усе, про що говорили чоловіки, справдилося. Саме в цю мить завжди прокидалася спаралізована бабуся і висловлювала свій сумнів, чи так станеться, бо чомусь їй весь час сниться богохульний сон: начебто летить херувимчик, вона просить, щоб він сів їй на долоню, а херувим відказує, що сів би, та не має чим... Щоб такого, не дай боже, не трапилося з нашим Мирончиком...

«Геть звідси хочу, геть!» — заридав одного разу Мирон перед хлопцями в їхній кімнаті. Його розпуку добре розуміли Богдан і Роман, та перед їхніми очима поставили враз спаралізована бабуся, мати-черниця, два нещасних патриції з Вулиці й маленька Мадлена, немов діамант на смітнику, і обох жаль узяв і сполошило егоїстичне Миронове горе.

«Не винні вони»,— проказав тоді Богдан.

— Ним завжди керували дві сили,— сказав Роман, кинувши в бік дверей.— Претензійність вуличної еліти і егоїзм...

— Не треба аж так,— підвів руку Страус.— Він — невдаха. Як і ти... І теж не зі своєї вини. Це його озлобило.

— Чи не подібне озлоблення на свою посередність вивело з-під мостів, з трущоб і смітників варгатового Беніто з його зграєю, і вони пішли на Рим? Коли люди піддаються незагнужданій силі, тоді народжується те, що нині назвалося фашизмом... Не морщ чола, Богдане, я не наводжу жодних аналогій між Мироном і Беніто... Але повір — кожне зло починається з егоїзму посередності. «Хочу геть звідси!» Сам! Не з батьком, не з матір'ю й нещасною бабусею і навіть не з Мадленою... та що тут говорити...— Роман помовчав, гамуючи біль, що підкотився враз до горла.— Що говорити... Сам! Ти думаєш, то була істерія? Ні,— холодна розсудливість.

— Романе, не заходь надто далеко... Нам було тоді по дванадцять—тринадцять років: звідки та холодна розсудливість? — Страус втомлено сів за стіл, відкинувшись на спинку крісла.

— Неусвідомлена, атавістична... Ось нині: відчув раптом, що може настати момент, коли духовний багаж стане непотрібним баластом, і вирішив на всяк випадок відмежуватися від нього. «Хочу геть звідси!» Нинішній Миронів випад, звісно, ще ні до чого його не зобов'язує, він кожної миті може сказати, що помилявся, але на запасну позицію таки відступив — вивільнив у своїй душі місце грубій силі, яку або прийме, або втече від неї. Як буде зручніше... Ні, Богдане, я не хочу зопалу вішати на товариша всіх дохлих псів, проте нині кожен з нас вибирає потрібну для себе позицію, тож і я маю право оцінити людей, які мене оточують у критичну хвилину. З ким я буду? Хто буде зі мною? Вулиця... Її злий феномен полягає не в тому, що мешканці прагнули вилізти з біди, а в тому, що ті прагнення породжували погорду, зневагу до бідності, егоїзм...

Страус мовчав. Замок і Роман, помітивши його відсутність: Богдан пильно дивився на кахлі, ніби досі їх не бачив; поглянув у той бік і Роман. Зображення на

кахлях справді були цікаві, в їх різноманітності всяк міг знайти співзвучний для свого настрою сюжет...

Святий Миколай злагіднив суворий погляд, в його очах осіла тепла тінь — може, це було співчуття до стривожених людей; він уже не погрожував пальцем, а тільки застерігав, просив бути уважним і розсудливим, щоб не допустити якогось необачного кроку. Мандрівник звів до Миколая голову, ніби просив у нього поради, і в мандрівникові Роман побачив себе: він у цю мить відчув свою безпорадність, самотність. «Мабуть, там, на першій лінії вогню, людина, воюючи, вмираючи і виживаючи, помножується на тисячі таких, як вона, стає більшою, великою, складає частку потужного людського огрому, і смерть частки не означає смерті цілого; а тут, на Лисинці, я нині раптом змалів у мільйон разів, я почуваю себе безпомічним перед стихією, марним, мізерним, і моя праця, якій я присвятив життя, здається не вартою ні гроша, вона крихітна, нікчемна, незначна, як і я сам перед лицем такої сили, як фашизм, спущений з ланцюга.

Fasces — пучок пруття з сокирою посередині в'язки. Емблема Римської імперії, яку носили ліктори попереду імператорів на знак їх необмеженої влади. Без жодних вуалей прийнята італійською партією Fascista. А світ очима окремих людей, — окремих, а не гурту, — мовчки дивився, як авантюрист Муссоліні цинічно, на очах у всієї Європи, розв'язував цей пучок шпіцрутнів, щоб шмагати ними не бунтівників, не протестантів, а весь народ. Шмагати без упину, гвалтувати заради гвалтування, карати заради кари, вивільненою сокирою стинати голови без суду задля страху; фашист став слідчим, суддею і судовим виконавцем в одній особі; фашизм розповідається, як метастази раку, — і горять стоси книг на Унтер-ден-Лінден у Берліні, і горить Герніка в Іспанії. Символом удосконаленого фашизму в Німеччині стає страшна, відверта своєю суттю емблема — череп з перехрещеними кістками: до смерті засуджуються не окремі люди, а цілі народи; фашисти вигадують нові й нові герби, щоб назавжди порвати з національними традиціями, щоб тяжіння до традицій, яке є основою опору насильницьким нововведенням, ліквідувати раз назавше, бо з безликою масою, що пустилася свого берега, легше розправлятися, брати її на абордаж; фашизмові заважають культура, творчість,

естетика, вироблені віками звичаї і стосунки між людьми, етика, совість, жаль, співчуття, щирість — усі ці категорії, які відрізняють людину від тварі, фашизм знищує, і людина, позбавлена їх, стає гіршою від звіра, бо й тварина вірна звичаям свого стада.

І все це зродилося на очах вихованої дев'ятнадцятим століттям Європи!

Як воно могло трапитися? Історик, який народиться після війни, неминуче поставить перед собою таке питання і в анналах світової філософії шукатиме відповіді на нього; він без особливих зусиль знайде книжку німецького філософа, який у молодості, служачи санітаром у прусській армії, плакав над жертвами битви під Седаном, і з того жалю над людським безсиллям зродилася в мислителя погорда до слабших, і він потім усе своє життя присвятив пошукові ідеалу сильної людини, назвавши її надлюдиною, потоптав виплекані історією людства принципи гуманності, закликав людство позбутися сумління, стати по той бік добра і зла, виховати в собі жорстокість, не боятися вбивати слабших, ступати по трупах до самовинищення, усувати всіх, хто заважає крокові надлюдини, і, втомившись дослідженням таких категорій, як садизм, безжалісність, жорстокість, філософ урешті збожеволів, але виховав своїми книгами безумців і злочинців, котрі в хвилину людської втоми і збайдужіння допадаються до скриньки Пандори і випускають на світ найстрашнішу заразу — ідею знищення в ім'я знищення. Ім'я цього філософа — Ніцше.

Не соромся, мій добрий приятелю Страусе, назвати нині це ім'я: виплодки Ніцше зірвалися з прив'язі.

Що робити мені? Та хіба те, що робить цей зображений на кахлі мандрівник: звести очі угору, до свого божка, і просити в нього поради. Ми ж нічого не означаємо. Що таке троє людей супроти сили, яка завоювала всю Європу і йде далі?... Не те я говорю — треба брати зброю в руки, треба нині зробити остаточні розрахунки і запропонувати свій винахід військовому комісаріатові. Ха... Хіба вони матимуть час його вивчати — тепер, коли над головами рвуться снаряди? Поки я доберуся до комісара, мене вб'ють, і принесу я не більше користі, ніж черв'як... А зрештою, хто ті, які назвали себе людьми? Може, для вищих істот ми ті ж черв'яки? Ми ж піддаємося найнижчому інстинкту — кровожер-

ству, ми не вміємо порозумітися з найближчими сусідами... Бджоли! Філософ Метерлінк вважає їх розумними істотами. А якщо насправді в них є інтелект, то ще не знати, чи вони вважають собі рівним Метерлінка? Людина безнадійно зарозуміла: не вміючи знайти спільну мову з єдинокровними братами по планеті, вона хоче здолати швидкість звуку, хоче збагнути швидкість світла, прагне перемогти земне тяжіння, мріє зустрітись з інопланетними істотами і не задумується над тим, що ті істоти можуть оцінити людину не вище, ніж людина блоху. Та вони напевно нас знищили б нині за те, що ми зневажили священний закон природи, котрий утверджує життя, а не смерть.

А може, природа випробовує сьгодні людство — останній і тому такий недосконалий продукт свого творення? Ви погляньте, яка доцільність існує у рослинному і тваринному світах. Яка гармонія! Може, тому, що ці світи створені раніше від людей і вони встигли удосконалитися, а людина перебуває ще в стадії творення? Бо чому одному випадає щастя, а іншому горе, одному геній, а другому ідіотизм, комусь краса, а комусь потворність?.. Нас природа поставила перед собою, мов перед незрозумілою машиною, механіки якої ми не знаємо... То якщо весь світ непізнаний, як же тоді ми можемо пізнати логіку окремих речей — хоча б нинішньої події?

Господи, як легко стати песимістом... Де ж ділася моя виплекана роками оптимістична перспектива праці? Почекай, Богдане... Я, старий атеїст, вдаюся зараз до Біблії. Послухай. Бог створив людину шостого дня. Людина була найкращим його творивом, і втомлений господь вдовольнився її зовнішністю. Тепер господь спочиває, в нього ще неділя, і нам протягом цього довгого дня божого відпочинку полишено право вдосконалювати свій внутрішній світ самим. Тому ми мусимо пізнавати невідоме без божої допомоги, а пізнаючи, робимо помилки, сердимось природу, і вона нам помщається. Ми іноді втомлюємося, стаємо на мить байдужими, а тоді з нас самих виповзає закладений природою порок. Природа умисне його заклала — для нашого випробування і гарту. Щоб ми самі на своїх помилках училися. Вона ще довго чекатиме, поки ми станемо розумними і добрими. Вона витримає ще не одне наше випробування. А нинішня війна — це одне із них. Людство вийде з неї

духовно кращим, проте заплатить тяжкою ціною за мить своєї байдужості».

...Філософ, зображений на кахлі, розгорнув пергаментний сувій, і Страус з острахом почав вдивлятися в письмо, котре мусило бути на сьогодні пророчим; він боявся прочитати в ньому присуд людському поступові й цивілізації, на які замахнулася злочинна рука. Страус напружив зір і відчитав у першому рядку слова, які принесли йому полегшу: були вони не оптимістичні, але й не вселяли в душу безнадії; слова ті змусили Страуса заглянути в історію людства, яке не один уже раз ставало на грань катастрофи, проте завжди знаходило в собі силу перемагати зло, коли воно виповзало на світ із своїх тайників. Були це слова, написані латиною: «Nihil novi». Ніщо не нове, подібне вже було. Втікав колись із палаючого Рима навіжений Нерон, а до людей вертався великий самовбивця Сенека; застиалося колись небо млосними димами інквізиції, а як вони розвіювалися, з попелищ виходили на світ Бруно, і Сервантес, і Гойя; утікали з Балканів на свої землі османи, а народи вітали Вазова і Караджича; розпинав Микола I на шибеницях п'ятьох царів волі, а на їх місце ставали Лермонтов і Шевченко; навіть Наполеон, який скасував у Німеччині феодалізм, а в Іспанії інквізицію, мусив врешті-решт переконатися, що грубою силою нічого не доможешся, бо дух людини завжди сильніший від меча.

Як може увінчатися перемогою кривавий марш парвеню Шікльгрубера, який цинічно і на весь голос заявив, що перетворить світ у єдиний концтабір, де кожен, хто залишиться в живих, займе точно визначене йому місце для рабської і бездумної праці на «юберменшів». Вулик! Цей зразок порядку сподобався Миرونіві... Та ні, не треба ображати бджіл. Шікльгрубер хоче зробити світ табором, про який мріяв Ніцше! Ще в минулому столітті. Що ж, усі філософські системи виникають задовго до своєї реалізації. Отож тоді, коли європейський міщанин почав розчаровуватися в революціях, від яких чекав створення протягом дня царства божого на землі, а воно не приходило, і він запродував свою душу золотому теляті, тоді, коли ті революції таки назрівали, а привид нового соціального ладу набирал конкретних рис, загрожуючи переіменити світ, німецький філософ, який знав хистку вдачу дрібного бур-

жуа, висунув для нього ідею сильної людини, котра вийде з міщанського середовища і виведе міщанина із залежного животіння до влади. Ідея міцної особистості була не новою. Ібсенівський Бранд теж кидав максималістський клич: «Все або ніщо», ганьбив слабодухів, які міняли високі ідеали на косяк риби, глузував з гномів, що викрикували славу своїм предкам — голіафам. Ібсен навіть неволю схвалював, бо вона спонукує до боротьби за свободу. Подібні ідеї проповідував і Ніцше. Бранд проклинав тих, які хочуть убити в людині здатність страждати й ненавидіти, і Ніцше вважав, що страждання — це вища мета людей. В чому ж річ? А в тому, що Ібсен вивищував ідею сильної людини людинолюбством, прагненням витягнути слабших з духовної немочі, а Ніцше закликав фізично розправлятися із слабшими, пропонував визволяти суспільство від пороків засобом найтяжчого гріха — насильством. Ібсен закликав виховувати воїна, який виходить на арену із шпагою, Ніцше — ката з прив'язаною до пояса сокирою, якого покидьки, що виповзли з-під італійських мостів і з німецьких сутерин, взяли собі за ідеал. І сповзла філософія Ніцше від «Заратустри» до «Майн кампф», струсила з себе позлітку протиміщанської войовничості і стала символом віри моральних дегенератів. Сказав-бо Гете: «Людський набрід нічого так не боїться, як розуму».

То чи ж має перспективу гарнізон карних злочинців, озброєних ідеологією людиноненависництва, покорити людство? Ніколи. Суспільство, в якому невігласи стали ватажками, самовільно присвоївши собі звання докторів, суспільство, якому заважає вільна творчість людей, а мистецтво загрожує його існуванню, суспільство, в котрому єдиною істиною визнається спосіб мислення правителя, де сила превалює над мислю, де засуджуються до кари смерті Ейнштейн і Манн, а твори Маркса і Гейне — до спалення на вогнищі, не є, власне, суспільством, а зграєю скажених псів, яка буде знищена людьми. Nihil novi: коли правителі Риму пройнялися ідеєю світового панування, Рим загинув.

«У такому розумінні історичного й сучасного — мій оптимізм. А оптимізм — це первісний людський інстинкт, наріжний камінь людського існування, і знищити його можна тільки разом з людиною... Шановний Страусе, а не подумав ти, що оптимізм може стати і

злом — якщо людина, вірячи в добро, перестає за нього боротися?»

«...Вони обидва все життя провели у створених ними самими світах, які не мають жодного зв'язку з реальністю,— гасив обурення на товаришів Мирон, сидячи у своїй кімнаті.— Створили умисне, щоб відмежуватися від самих себе — боязливих, самолюбивих, грішних,— і, озброївшись знаннями й гуманними ідеями, таврують тих, які не одягають масок або ж зривають їх з облич у відповідний час. Як я... В мене теж є належна ерудиція, я не гірше за них розумію штуку, я теж мав би чим заслонитися від своїх гріхів — вони у нас однакові. А навіщо? Навіщо ховатися тепер у естетські мудрування, у туманність науки: що це все вартує перед силою, яка нині вивільнилася з пут? Треба негайно брати час за горло, щоб він тебе не полишив знову у безсиллі; кому ти потрібний зі своєю літературою, мистецтвом, теоретичною наукою — німечний. Бери силу, звідки вона дається, а тоді зможеш її використати для своїх потреб і своїх ідей... Зірвіть маску благопристойності, як я, вона вже не потрібна. Але ж ні — один і далі обкладає себе формулами, які з наукою мають стільки спільного, як хімія з алхімією, і сподівається винайти таке, яке ніхто винайти не може, а другий і далі на кожний випадок життя цитує «Фауста», не задумуючись над тим, що поема Гете застаріла ще за життя автора, бо писав він її так довго, що за той час змінилася суспільна свідомість — від розгубленості перед всесильністю природи до перемоги людської мислі над нею. І зі слів Фауста «Спинися, мить!» можна хіба що поблажливо посміятися, бо за час творення поеми відбулася французька революція з її піднесенням і занепадом, вийшов на світову арену і зійшов з неї Наполеон, а всіляку містику переміг своїми дослідженнями Кюв'є, котрий підготував наукову революцію Дарвіна... За життя поета застаріла поема, а ти цитуєш її нині, коли війна ламає світ!..

Ось вам, хлопці, віз і перевіз. Життя мчить, мов колісниця Феба, зігріває і спалює, світить і затьмарює, і толочить на гамуз мрійників, і минає тих, котрі встигли розступитись перед нею, і вивозить на вершину сильних сміливців, які зуміли вчепитися за її розвору. Бо ж мовив Заратустра: «Велике світило, до чого ти звелось би, якби не було в тебе тих, кому світиш?» Світиш

для тих, хто зумів сісти на розвору колісниці, і немає на ній місця минулому, закутаному в легенди, перекази, поеми й афоризми; з минулого можна взяти з собою в дорогу тільки те, що практично потрібне — як-от одяг і шмат сала з часником, а все інше треба залишити і заборонити йому переступити наш поріг. Мовив Заратустра: «Я люблю тих, хто дає людям майбутнє і позбавляє їх минулого». В минулому я був слабким, нічого не зумів створити для себе, а тому в мене його немає. Я поривався до висот, а не бачив розвори колісниці, за яку можна вчепитися, і мене били й виганяли із світлиць у свинарник. А тепер бачу силу, яка захопить мене з собою, — війну, і я увійду в неї з піднесеною головою, хай сила вирішить мою долю.

Мрійте. Шукайте вічного двигуна. Цитуйте Арістотеля, Гете і Метерлінка. Декламуйте Шевченка і Франка. А я піду за силою... Та хіба ви самі не бачите: час так приквапив свій ритм, що для тієї вашої духовності просто немає нині місця, суспільний добір відкине вас разом з вашими утопічними мріями і наївними ідеалами; ми — частка природи, де точиться безупинна боротьба за існування. Ви ж обидва шанувальники Дарвіна, то чому не визнаєте Ніцше, який поширив відкритий Дарвіном закон про природний добір на людство? Всюди перемагає сила: плаксії-романтики, які співали гімни минулому, стали непотрібними, а Гете і Франко, котрим ви так ревно поклоняєтеся, співали хвалу сильним... Про що ми, власне, сперечаємось? *Victor dat leges!*¹ Якщо сила стає достатньо великою, то вона сама собою стане правом. І з цим треба рахуватися, якщо хочеш жити. Адже не хто інший, а Дарвін породив ідею, що егоїзм є рушієм поступу, а винищення суперників не є злочином. Дарвін породив Ніцше. Чому ви одного ідеалізуєте, а другому проголошуєте анафему? Треба щось вирішувати, сидіти в цьому заперті більше не можна. Ми повинні діяти, бо час і доля обминуть нас!»

Мирон рвучко відчинив двері до Страусової кімнати і побачив за столом двох задуманих, ніби незнайомих людей, з якими, здається, ніколи й не зустрівся. Вони занурилися у свої світи, а час навально мчав і обминав їх; Мирон повернув голову в той бік, куди вони дивилися, і побачив, як сміливець з освітленим пожадливою

---

¹ Переможець диктує закони! (Латин.)

цікавістю обличчям мчить на колісниці через усі три кахлі в майбутнє, полишаючи минулому мандрівника, який просить у свого божества поради, і філософа, зосередженого над розгорнутим сувоєм пергаменту, дрібно списаного незрозумілими письменами.

...Вивільнившись з Василичиних обіймів, малий Василько прожогом вибіг надвір. Він зрозумів: мамина заборона виймати верші з-під кашиці — не просто її примха чи, як це не раз бувало, покара за непослух. Здавлений материн плач теж не був схожий на її схлипування і тихі зітхання, коли вона молилася чомусь не перед образами, а перед шлюбним портретом, звідки дивився на неї вирлоокій батько,— стишений її зойк означав щось зовсім інше, мабуть, те, що нині було названо війною, і це невідоме питання зайшло у клоп'ячу свідомість разом з тремтінням маминих грудей, пальців, усього її тіла. Ніби злякавшись, що раптом збагне весь трагічний смисл цього слова, а тоді стане таким зажуреним, як усі дорослі в хаті, Василько вихопився з маминих рук: йому хотілося ще радості й свободи, йому страшно стало тієї неволі, яка прийде разом із зрозумінням слова «війна»,— чей же на схилах Лисинки гудуть рої бджіл і джмелів над розквітливими травами, а горою, повище хати, біжить з Буковини схожа на хребтову смужку польової миші стежка, ген біжить аж до Писаного Каменя, що бовваніє олив'яною брилою на обрії під небом, а за ним стелиться гостинець до самого Міста.

Василько відчув, що майне лише мить — і материн плач відбере в нього не тільки кашицю і верші з пстругами, а й цю стежку, якою він разом з учителем Страусом повинен вийти, минаючи Писаний Камінь, на битий шлях, щоб, тримаючись за руку вчителя, йти з ним так довго, поки не стане дорослим, поки не пізнає того, що знає він. І Довбуш, і опришки, і козаки, і поважні гетьмани, і люті царі, і пророки-поети, і чародії-малярі — всі ті казкові постаті, які виринули з розповідей Страуса, стануть ближчими і зрозумілими, бо Василько буде вчитися у великій міській школі, в якій не дві класні кімнати, як у Білій Березі, а багато, мов чарунок на бджолиному щільнику, і у кожній свій учитель, а в одній наймудріший і найрідніший — Страус.

Василько не хотів цього втрачати, а тому втік від розтривожених людей, проте дрібку їхньої тривоги

таки забрав з собою, і перемінилася вона в образ, зовсім не пов'язаний з нинішнім днем, бо нинішнє лихо ще не мало свого образу. Була це згадка про батькову смерть.

Донині Василькові пам'яталася смерть тата як сумне, проте урочисте свято. Газда Василь спав, як і кожної неділі після обіду,— тільки не на постелі, а на столі посередині кімнати, одягнений у святкову вберю. В хаті набилося стільки людей, що від їх дихання і зітхань загухло повітря, вони притиснули малого до маминого подолка, і він не міг бачити її обличчя, тільки чув, як на тім'ячко скапували гарячі краплі — це були сльози, і від них ставало Василькові тепло, вони тепер еднали його з мамою, і він, як ніколи досі, щемно відчував, що вона є в нього. Люди були поважні й добрі, кожен хотів погладити Василька по голівці, співав сумної сільський дяк, а потім тата винесли, і син ніколи більше його не бачив, зате мати стала добріша і люди ласкавіші, і хлопчина довго втішався тим, що він сирота. Сирітство його було терпко-солодким: ніхто з ровесників не зазнавав стільки ласки, як він, ровесників карали суворі тати за псоти — його ж не карав ніхто ніколи. Тільки тугою озивалося дитяче серце, коли натикався у повітці на поржавілий велосипед, якого в селі ніхто не мав; Василько тоді пригадував, як тато випроваджував ровера на Лисинку, і сорочка на його спині була мокра від поту, зате як потім гонористо з'їжджав він з гори — і вона надувалася, мов свинячий капшук... Та туга закралася до його грудей, мов лисиця до курника, все частіше: коли заводив грамофон, якого теж у селі ніхто не мав, коли розгортав старі книжки, над якими тато схилявся вечорами при каганці; але приходила до хлопця й утішна гордість, коли хтось говорив при ньому, що газда Василь був найрозумнішим чоловіком у селі, і якби не та придабашка, коли під Турнасом, на закруті Черемошу, зламалося дарабне кермо і налізла талба на талбу, то був би газда Василь сільським війтом.

Відсутність батька була для Василька завжди урочистою, бо в селі та в хаті жила добра пам'ять про нього, і хлопчик цим у глибині душі пишався, проте й печальною: не сидів батько на покуті за столом, як у інших родинах, не згинався з косою між косарями на сінокосах, не спав на ліжку біля матері, не було його поруч, аби подати Василькові руку, коли він сходив з крутого берега, і вболювалось йому те, чого його ровесникам

вболіть не могло,— ущербленість. А тому тягнувся до Страуса, як до батька.

Сплакнула нині мама, і знову впекла в тім'я її сльоза; а тоді втік Василько від тривоги, та вона його наздогнала образом померлого батька, і звузився раптом світ біля нього, і віддалився за небокрай Писаний Камінь, за яким біжить гостинець, що має вивести його у світ широкий; змовкли бджолині рої над квітами, потускнів погожий недільний день, і вже не уявлялася Василькові війна забавою з будяками — вона напевне така ж справжня, як батькова смерть, і батькова смерть перестала бути святковою, бо на його місці хлопчик уявив учителя Страуса.

Притьмом вернувся до хати. Та на порозі тривога миттю зникла: мати винесла з кухні полумисок з гарячим пахучим банушем¹, поставила його на стіл, сама ж була святковою і гарною. Василько побачив, як ожили квартиранти, вони квапно всідалися за стіл, бо година була обідня. Мамина усмішка змела з їх облич зажуру, і вони стали такими, якими були завжди,— добрими і звичайними.

Василина казала:

— Не їли ще нічого, а вже полудне. Обідайте, бо що робити... Та ж ніхто не винен... Ой, ніхто тому не винен...

До підвалу гончарної школи, де сиділи заложники, доносився крізь прозурку храп вахмана; вже й обидва вошебії, яких гестапо підселило в камеру, щоб підслуховувати, перестали рахувати свій улов — стомилися й поснули; стих стогін скатованого на допиті підпільника Гарматія, спали на цементній долівці в'язні, притиснувшись у тісноті один до одного; тільки Стефурак і Страус сиділи, спершись спинами об стіну, і спитав пошепки режисер, коли учитель обірвав свою розповідь:

— І ви, вволю насперечавшись, залишилися на своїй благословенній Лисинці, мов ховрашки в норі: а може, обмине?

— Воно потім справді так і сталося,— відказав Страус.— Ми не знали спочатку, що робити, коли Біла Береза, не зайнята окупантом, залишилася в його тилу...

---

¹ Кукурудзяна каша, варена на сметані.

Але в понеділок, на другий день війни, сказав Мирон перед сніданком, і ми з Романом стетеріли з подиву, бо в неділю у нас склалася вельми погана думка про нього; ми здивувалися і обидва присоромилися, що не сказали цього першими: «Снідаймо і збираймося. Не маємо права чекати, поки нас знайдуть на Лисинці, наш обов'язок зголоситися в сільську Раду». Ми з Романом мовчки переглянулися — мовляв, ніколи не варто робити покvapних висновків: Мирон, як і кожен з нас, має свої вади, але він людина чесна і до того ж рішуча. Після сніданку ми подалися до села. Голова сільської Ради був розгублений, він нічого до пуття не міг нам сказати, жодних розпоряджень з райцентру не отримав, порадив прийти за два-три дні. Третього дня, коли ми прийшли знову, канцелярія сільради була зачинена, а сторож пригломшив нас повідомленням, що влади в Білій Березі вже нема, що по буковинському тракту пішли румунські війська, а по покутському — німецькі; сюди ж, на це бездоріжжя, хто має час нині заходити, та й для чого? Я відчув, як щось упало в моїх грудях, буквально впало, мов камінь, — аж хляснуло, і витиснуло приглушений стогін: що ж тепер робити? Втікати на схід через пекло фронту, йти зголошуватись до окупаційних властей? Глянув на Романа — він втиснув голову між плечі, ніби хотів заховатися сам у себе, мов равлик у мушлю, і після довгої мовчанки проказав: «Треба було ще в неділю... до Міста... Щось там робилося напевне. Мобілізація, евакуація... Пропало все, і ми пропали...» Тільки Мирон був спокійний, в його очах світилися рішучість і надія чи то цікавість: струс видобував з цього лінивця й скептика незвідану енергію. Він промовив: «Нам треба перечекати. Ходімо на Лисинку».

Вибравшись стежкою на Лисинку, друзі довго стояли на самому її вершечку з тильного боку Васицининої хати. Покійний газда, видно, над усе любив простір і волю, бо ж скільки праці мусив прикласти, щоб винести будівельний матеріал на піднебесну вершину, звідки докрузь видно застигле море гір, і вищої в околиці нема, хіба десь аж там, за Устеріками, ближче до Жаб'я, де починається Чорногора.

— Сьоме небо,— сказав Мирон і розглянувся довкола, мов генерал, який оцінює стратегічний пункт.— Сьоме небо,— повторив, мабуть, для того, щоб нове ймення Лисинки, яке вмістило в собі не лише поняття висоти,

а й неприступності, прийнялось нині серед них — для спокою і безпечності.

Всюди панував синій спокій, що повис тремтливим мевом над ізворами — глибокими й недосяжними навіть для ока; стрімка з усіх боків Лисинка, вкрита руном стиглої трави, в самому низу оперезалася низьким смерековим лісом, мов частоколом, за яким біля східного пруга підніжжя голубів згин Черемошу, позначений тонкою рисою ледве видної звідси кашиці. На правому боці ріки звивалася жовта стрічка дороги з Путили на Чернівці, вона була безлюдною, і Страусові знову хотілося сказати «не може цього бути», та знав уже, що заклинати даремно, сталося невідворотне, а тому, шукаючи виходу з безнадійної ситуації бодай на сьогодні, окинув довкола гірську пустку, непрохідну й первісну, і, вимірявши оком глибину схилу Лисинки, повторив за Мироном, ніби погодився з його запевненням цілковитої для них безпеки:

— Справді, сьоме небо...

Тільки Роман мовчав, а конче потрібно було й від нього почути слово запоруки; товариші чекали, і він нарешті вимовив — зовсім недоречно, що могло означати його примирення з дійсністю або ж просто вдовolenня гарною погодою:

— Приємно...

Але й цього стало досить, щоб друзі заспокоїлися й повірили, що їм зараз ніхто не загрожує в глухій гірській закутині, на стрімкій, мов твердиня, горі; а для повнішого спокою усім трьом додавалося ще й усвідомлення того, що їм — удівцеві Романові і нежонатим Богданові й Миронові — легше, ніж іншим. Можна тут перечекати. Треба перечекати...

Зайшли до хати. Василина зустріла їх допитливим поглядом, та ніхто нічого не сказав, і вона зрозуміла, що люди стали безсилі.

— Ми залишимося у вас, Василю,— сказав МIRON.

— Та залишайтеся, бо що робити,— відказала покірно Василина і глянула на Романа, який в цю мить не зводив з неї погляду.— Залишайтеся,— підтвердила впевненіше.

— Залишайтеся! — скрикнув радісно Василько, визираючи з-за маминої спини.

Страус підвів тремтячий кулак до підборіддя, другою

рукою поправив окуляри і тихо проказав, стримуючи віддих:

— Але що будемо тут робити? Що?

— Грати у преферанс,— гірко відказав Роман.

— А в які гроші? — примружив очі Мирон, виклично дивлячись на товаришів.— Чи, може, в гудзики?

— Як — у які гроші? — смикнулася голова в Романа, і він проймаючим поглядом прострілив зняквовілого вмить Мирона.— В наші.

...Засумувала Лисинка на негоду. Спочатку зависла над нею вогка хмаринка, що звідкись заблукала на чисте небо й мусила опуститися долу від власного тягаря, вона повинна була перемінитися в росу і щезнути в гущі достиглих трав, та необачно зачепилася за Васишин оборіг і вже вивільнитися з його рогатки не могла, впала на подвір'я й несподівано почала набухати, клубочитись, куритися, мов злежане сіно, що затлілося від власного тепла; дими окутали вершок гори і її схили, а потім сповзли на Білу Березу, вкрили її безнадійною мокротою, відокремивши від великого світу і село, і гору, на якій, мов на безлюдному острові після корабельної катастрофи, залишилося троє товаришів — загублених, розгублених, неприкаяних.

Непогода створила для них ще більшу безпеку: Васишина хата, яка досі виднілася всьому світові неприступним бастионом, та все ж виднілася, заховалась тепер від злого ока, втонула в тумані; гарматний гул, що почав було долунювати із східних долів, не пробивався більше крізь повсть мряки,— а може, віддалився фронт. З ілюзорного почуття безпеки зроджувалося зовсім інше почуття — непроглядної безвиході.

Карти лежали колодою на підвіконні, до них ніхто не торкався, ніби та коротка й багатозначна суперечка між Мироном і Романом — в які гроші грати — наклала на преферанс табу; канікули скінчилися, почалося перебування в добровільній облозі, і до друзів добиралася підступна сварливиця — нудьга.

Сльота була тепла, аж парна, і Роман перебрався разом із своїми паперами на оборіг; Мирон дістав із-за сволюка Біблію; Василько розібрав батьків велосипед, чистив і змазував оливою деталі: він постановив навчитися на ньому їздити, як тільки розпогодиться; Василина, слава богу, мала що робити — треба ж доглядати корову і порося, годувати трьох «люфтників», які не

знати коли виберуться; вона, боронь боже, і в думці не мала позбуватися їх у цю тяжку годину, лише іноді, заглянувши трохи вперед, терпла від думки: що вони усі тут їстимуть, коли затягнеться війна, та втішала себе гадкою, що тривати вона довго не буде, все повернеться на круги своя — до осені далеко.

Тільки Страус не знаходив собі конкретного діла. Він щоденно вдивлявся в зображення на кахлях: фігури набирали щораз то життєвішого змісту й вигляду, проте і вони набридали, бо односторонній діалог з ними швидко втомлював; тоді Страус споглядав павучка-паціфіста, який незворушно чатував на своєму плетиві, сподіваючись, що в його сіті попадеться колись таки пожива; Страус більше не полохав павучка і сумно-іронічно порівнював тепер з ним себе, бо й справді багато стало подібного в їх способах існування — при малій надії вижити в теплі, а ще меншій — якщо б вийти на світ у негоду... Коли й це набридало, він робив обхід: вилазив драбиною до Романа на оборіг, відтак заходив до Мирона в його кімнату або ж до Василька в повітку. Учительська звичка спонукувала викладати свої думки, хоча й усвідомлював, що класичні науки тепер найменш потрібні.

Василько, як тільки Страус заходив до повітки, миттю відкладав деталі велосипеда; він їх почистив, а зібрати не міг, і чекав, поки злізе з оборогу вуйко Роман, який доведе до ладу розібрану машинерію, бо ж усе вміє робити, що б його там мама не попросила: косу поклепати, граблі направити, тачки полагодити; а вчитель умів тільки розповідати, тому Василько, забачивши його, відкладав на бік велосипедні деталі і просив, усідаючись на порозі повітки:

— Розкажіть, учителю, про щось дуже давнє. Про таке, чого ніхто не знає.

Страус сідав поруч з Васильком, клав хлопчині руку на плече і починав. Він мав тих розповідей повен міх, дарував їх малому, не шкодуючи... Втеча князя Ігоря з половецького полону на рідну землю, над яку нічого дорожчого в світі немає; пригоди Тіля Уленшпігеля, котрий носив на грудях мішечок з попелом спаленого на кострищі батька, а той попіл стукав у серце хлопця і кликав до помсти; смерть франкського лицаря Роланда у битві з маврами, почесна смерть за батьківщину; мужність Івана Гонти, який навіть не скривився, коли поль-

ські шляхтичі здирали з нього пасмами шкіру, — все це багатство ставало набутком Василька, і ним він матиме право розпоряджатися при першій нагоді. Такі нагоди в людей були завжди, і буде їх в майбутньому немало. Але чому люди завжди воюють і чомусь мусять бути завжди готові до помсти, до смерті, до мук, до туги за батьківщиною? А тому, що без цих жертвовностей, без готовності до них людство стало би стадом, людина повинна себе вигартувати у тяжких випробуваннях, тоді вона уподібниться криці, а без них стане схожою на клоччя; то невже й сьогоднішня війна потрібна? Так, вона потрібна, бо має бути знищене нарешті зло, бо до бою стало чоловіцтво із звірством. Чи було вже таке? — Було — страшне ординське іго, інквізиція... Проте якими б жорстокими не були в колишньому ті злі сили, все ж вони, Васильку, мали якесь виправдання — хоча б релігійне, хоча б тому, що йшли від низької свідомості; а нинішнє зло потворне тим, що воно виникло з найвищого рівня цивілізації і стало злом во ім'я зла. Мені в цю мить згадався страшний орден, середньовічний прообраз фашизму, який наводив на людей жах ще в XI столітті в Сельджуцькій державі — орден асасинів. Його ватажком був не темний бандит, не головоріз, а людина, яка знала філософію, математику, астрономію, — перс Хасан Саббах. Він кинув кістку надії на легку поживу людям без батьківщини, карним злочинцям, убивцям, покидькам, жебракам; Хасан Саббах вряди-годи давав їм поживитись і цим виховав у них сліпий послух, мовляв, у майбутньому вам дасться більше, а за це йдіть на смерть за шейха, убивайте, грабуйте, гвалуйте — в ім'я зла. Асасини оволоділи всіма оборонними замками в Сельджуцькій державі, вони заклали по всіх містах катівні, султани й хани стали перед ними безсилі. Хасан Саббах пив з ханами вино й провадив учені розмови, а бандити тим часом убивали по одинці, і великий шейх довго насолоджувався владою, яка не мала іншої мети, крім сіяння страху. Орден розпався сам, коли магістр-шейх скинув нарешті з себе вуаль благородства й почав улаштовувати прилюдні тортури у фортеці на горі Аламут біля Каспію... Зло стало настільки оголеним, що люди, схильні до потаємних злочинів, не сміли їх чинити на очах... Чи ж може довго існувати новітній, фашистський орден, який з самого початку свого виникнення не визнавав вуалей,

магістр якого розпочав свою кар'єру з убивства коханки Гелі Раубал і створення концтабору в Дахау? Цей орден загине швидше, ніж асасини...

Василько пильно слухав, хоч і не все зрозумів, та втямив він одне: як і колись, із злом сьогодні повинен боротися кожен. Він не хотів, щоб Страус пішов воювати, але ж як може не піти, коли дорослий? Спитав боязко:

— А ви підете на війну?

Страус здригнувся від логіки Василькового питання. Він підтягнув комір піджака до вух, мов від дощу, хоч з неба вже й не мрячило, підвівся і пішов, зсутулений. Біля обороту зупинився й промовив до себе самого:

— Якби ж то я знав, куди йти...

Страус поволі піднімався щаблями драбини на оборіг, і серед глухої тиші, яка мов вата окутала гору, і крізь неї, туманну й вогку, не пробивався жоден звук із зовнішнього світу, він почув сухий шерхіт, наче хтось м'яв або рвав на шматки папір. Сполоханий тривожною догадкою, Страус швидко вибрався наверх і побачив, як Роман у шаленстві й незрозумілому відчаї, що скоробив болісною гримасою його обличчя, шматує свій заповітний зошит, з яким не розлучався півжиття. Пом'яті листки, списані незрозумілими для Страуса формулами, валялися довкола Романа на покривалі й на сні — Заставний нищив плід своєї довголітньої праці й себе самого.

— Що ти робиш, божевільний?! — скрикнув Страус; він підповзав на колінах ближче до Романа, визбирував по дорозі клапті паперу. — Неврастенік! Слабодух! Та якщо нині не вийшло, то завтра ще є день...

Роман у відчаї прошепотів:

— Якби ж то не виходило, Богдане... Я знайшов... Кілька хвилин тому мої розрахунки показали... Тричі перевірів і зрозумів: я знаю, як подолати швидкість звуку. Знаю!

— Не розумію, — Страус термосив Романа за плече. — То чому ж не радієш?

— З чого? — скрикнув Роман. — З того, що завтра або післязавтра виповзе на наше Сьоме Небо окупант, забере мої папери, а в додачу й мене як консультанта, і примусить допомагати удосконалювати його зброю? З цього я повинен радіти? Віддай мені мої записки... Усе пропало, все пропало!

— Заспокойся, — присів біля Романа Страус. — Не

будь Кассандрою... І куди раптом поділася твоя філософія про перемогу зла самовідданою працею, про всезагальну доцільність всього, що дає життя?.. Ти ж любив розповідати про муравлів-рабів, які в полоні стають міцнішими від розлінивленого завойовника і згодом опановують муравлищем...

— Яка бридня! — похитав Роман головою. — Всезагальна доцільність? Чума, фашизм, концтабори, винищення євреїв? Повернення в рабство слов'ян — теж доцільне? Хай поволі опановують муравлищем, так? Злочинна це ідея, перемагають мечем. А коли його не маєш і ти не можеш боротися — знищ себе, щоб бува не стати шкідливим!

Роман замовк, ліг горілиць, заклавши руки під голову, мов косар після праці. Словесний вибух, який не міг спалахнути на самоті і облегшити стан депресії, тепер заспокоїв його, і закралася у Страуса думка, що Роман хоче оправдати себе на всяк випадок. Думка ця була блюзнірською, бо в порядності Романа він ніколи не сумнівався, а все-таки скорботний спокій ліг на обличчя друга, наче маска, і Страус повів рукою по своєму, немовби пробував: а яка ж у нього? Подумав, що парсуна філософа на кахлі могла б служити йому маскою — власне, не маскою, а образом оптиміста, який вірить у перемогу людської краси над потворністю. Бо оптимізм — природний стан людини, а песимізм виставляють напоказ капітулянти, щоб уникнути відповідальності, обумовити за собою право на безділля і виправдати своє лінивство або ж відступництво.

Страус склав Романові папери за пронумерованими сторінками і подав йому, промовивши винувати:

— Я погано про тебе подумав у цю мить, Романе. Але щоб такого, як я подумав, не трапилося з тобою, послухай для науки притчу... Бідний чоловік ніс важкий хрест і все благав бога, щоб замінив його легшим. Урешті господь почув просьби і послав до чоловіка ангела. «Ходи зі мною, — сказав ангел і повів бідняка до місця, де лежали хрести різної величини й ваги. — Кидай свій хрест на купу і шукай собі кращого». Зрадив чоловік, бо було з чого вибирати. Він довго примірював, зважував, жоден йому не підходив, та врешті таки вибрав і поніс. Посміхнувся ангел йому вслід, бо вибраний хрест був той самий, якого бідний чоловік хотів позбутися... Візьми, Романе, свої папери і неси свій хрест до

кінця. Ніхто тобі його не накидав, ти сам собі вибрав і нікуди від нього не дінешся. Нашому сидінню на Сьомому Небі скоріше чи пізніше настане край, і ми підемо звідси з тим, що в нас є. Кожен своєю дорогою і кожен з особистою відповідальністю за обрану дорогу. А на істеріку нині ніхто не має права.

Страус зліз драбиною вниз. Романів відчай спонукував шукати виходу із становища. Бачив багато ходів, як на шаховій дошці, а необхідно було вибрати один найдоцільніший — щоб не впасти...

Пішов до Мирона. Треба порадитися: він рішучіший за них обох.

Мирон лежав на ліжку й читав Біблію. Він читав її порціями, щоб вистачило надовше, і дійшов уже до Нового завіту. Коли рипнули двері, опустив руку з книгою і святенницьким тоном проповідника проказав напам'ять вірш із листа апостола Павла до коринфян:

— «І слово моє, і проповідь не в переконливих словах людської мудрості, а в доказі сили. Щоб була віра ваша не в мудрості людській, а в силі божій...»

— Хоч зараз на амвон,— перебив Страус, у його голосі чулося роздратування.— А може, ти розминувся з фактом, краще пішов би був на теологію.

— А що ти думаєш,— не прийняв Мирон іронічного тону товариша.— Ти сповідуєш мистецтво, поезію, а це теж релігія, тобто така духовна категорія, цінність якої не можна довести так само, як існування бога.

— Неправда, Мироне. Поезія дається нам у відчуття як реальність, а тому людина спроможна визначити її вартість.

— Наприклад...

— Я міг би навести безліч прикладів,— Страус присів біля Миронового ліжка...— Колись я прочитав «Оповідання про сімох повішених» Леоніда Андрєєва і кажу тобі — виразно відчув, як петля дотикається до мого горла, мене огорнув страх засудженого до смерті, я сам мало не кричав, мов той герой оповідання: «Не треба мене вішати!» Хіба таке мистецтво — не реальність, яку можна точно оцінити? Я знелюбив Андрєєва за його страшно правдивість... я ж бачив колись...

— Ну ось, ти сам нарешті погодився зі мною, що в світі все визначається силою... Тебе покорив Андрєєв, а мене... Та що говорити, мої переконання підтверджую навіть Біблія... Потреба сильної влади вічна. Папу рим-

ського колись оголосили непогрішимим не тому, що він святий, а тому, що потрібно було зміцнити інквізицію. Я не кажу, що мені подобається інквізиція, але ж була вона виявом людської волі до влади над слабшими...

— Якщо йти за твоєю логикою, то треба виправдувати і садизм, бо він теж допомагає підкорювати слабших, і мазохізм, оскільки він сприяє слабшим підкорюватися... — і всі пороки фашизму, тоталітаризму! — Страус притискав середнім пальцем окуляри до перенісся, що означало його крайнє роздратування.

— Вгамуйся, Богдане. Ти спробуй піти від супротивного, і твій праведний гнів зникне, як роса на сонці. Ось тепер ти вільний, на тебе не давить жодна сила, а відчуваєш себе погано. Бо тобі страшно, що тобою ніхто не керує, що ти став залежним від принизливої влади Василіни, якій сама доля веліла підпорядковуватись: дасть або не дасть тобі їсти, а як захоче, то й прив'яже тебе до жолоба разом з коровою і примусить жувати траву. Ха-ха! А тому ти шукаєш способу, як прилучитися до справжньої сили, котра допоможе тобі стати вище над нижчими... Усі цього прагнуть, і не треба фарисействувати.

— Я, Мироне, прийшов до тебе порадитись, а не дискутувати. Треба щось вирішувати, так далі жити не можна...

— Вирішувати? Зараз, коли ми не знаємо, з якого боку та сила? Ні, я не згоден. Тоді я перший пішов, а тепер буду чекати.

Страус зняв окуляри, він був блідий від обурення.

— То як? Як? Тобі все одно... геть-чисто все одно, на чий бік стати, на якій землі жити, якою мовою розмовляти, з ким?..

— А мені досить, досить уже скніння в ім'я ідеалів, видуманих моїми неfortunними предками! — схопився з ліжка Мирон. — Довкола кипить життя, люди щось виборюють для себе, добувають користь навіть із зла або ж гинуть — і то ліпше, а ми вчепилися свого минулого, мов сліпий плота, і, проклинаючи його, животіємо заради якоїсь чистої совісті... Мене б не били ендеки, мене б не виключили з університету, якби мене не вмовили, що я все життя повинен складати іспит совісті. Чому, перед ким? Перед паном Ікс? Це як у тому анекдоті про кротів, ти послухай...

— Не хочу більше тебе слухати... тебе слухати страшно...— Страус поривався встати, але Мирон стримав його за плече.

— Ні, ти таки послухай!.. Якось вилізла кротиха з кротеням із землі, і спитало кротеня: «Мамо, чому ми живемо під землею, коли наверху так гарно?» — «А тому, синку,— відказала кротиха-патріотка,— що там наша батьківщина». А я не крїт, не крїт! — вдарився в груди Мирон.— І не хочу вічно неволити себе обов'язком, якого добровільно на себе не брав!

В цю мить Страусові згадалося не таке й давнє... У Снятині ховають Марка Черемшину, який помер із жалю на батьковій могилі. А Стефаник, світової слави письменник — він міг своїм талантом збагатити будь-який народ, та чомусь зневолив себе добровільним обов'язком служити русівському мужикові,— мчить бричкою з Русова до Снятина, зупиняє коней перед похоронною процесією, розштовхує людей, протискається до домовини і голосить, втямивши, що втратив частку себе самого, частку своєї долі, частку тяжкої долі свого народу: «Іване, що ти наробив, ти нічого дурнішого не міг зробити!» І подумали скрушно люди, що з горя щось поробилося Стефаникові...

Підвівся. Він хотів ще сказати: «Це неправда, ти натягуєш на себе маску зі страху, ти так не думаєш»,— але Миронове обличчя було проиняте холодним спокоем, і Страус подумав, що він ще буде з ним розмовляти, але переконувати — ні, бо даремно.

— Будь розумний, Богдане,— сказав примирливо Мирон.— Переконай себе наразі, що війни немає. Її справді тут немає, і не скоро вона сюди прийде. А може, й ніколи... Мусимо вичекати. А поки що читай Біблію. Це мудра книга, хоч від неї моя покійна мати розумною не стала. Проте всі філософи, і Ніцше в тім числі, починали своє вчення з неї. А ти створюєш свою філософію — абстрактного добра. Як можна вважати добром саму ідею? Вона мусить у чомусь реалізуватися, як... як-от білизна в снігу... Ти створюєш філософію обов'язку перед своїм минулим. А воно мізерне, нікчемне... Господи, та ти порівняй, яке минуле мають інші народи!

«Нам судилося на цій горі проявитись, мов фотоплатівкам у проявнику,— думав Страус, дивлячись на бліде, сковане жовнами Миронове обличчя.— Тільки б не

забути: те, що біле, на позитиві стає чорним. Тільки б не забути... Коли нас фотографовано: може, на похороні Мадлени? Чи в стосунках з нею?.. Тоді ми ще не знали, що стоїмо перед об'єктивом наших сумнів». Сказав:

— Не завидуй чужому минулому, бо воно тобі не підходить. Наше минуле створене для нас, воно нам тільки належить і навчити може нас правди, і вселити силу, якої ніхто інший не може нам дати.

Він обминув Мирона й подався до дверей, та його спиною мугикання австріяцької пісеньки:

— «Бо війна війною,— вимахував Мирон вказівним пальцем,— впадеш з воза та й заб'єшся на дорозі!» Нема війни, нема! Клич того вченого мужа з оборога — граємо в преферанс!

В цю хвилину до кімнати зайшов Роман. На його лиці не було й сліду від недавньої депресії, він був збуджений, чимось утішений, аж легковажний.

— Справді, зіграємо в преферанс,— сплеснув у долоні.— Бо що робити, як каже наша Василина.

Вони подались у Страусову кімнату, звідки прожогом вибігла простоволоса господиня, залишивши в хаті схлип. Скатертина злетіла зі стола, гра почалася азартно, як у добрі часи. Мирон весь зосередився на картах, він поводився вільно й розв'язно, наче й справді на світі нічого лихого не трапилося, а той вигук «Нема війни!» звучав тепер у Страусових вухах як заклинання й мимоволі заспокоював, приносив полегшу, відсував хоч не на довгий час потребу шукати виходу; шахова дошка, на якій він тільки що вивірював вірний хід, змережилась, зблякла, врешті стала гладкою, як таця; Страус відчув, як до нього прийшов спокій: таки наймудріше вичекати, час сам покличе кожного на своє місце; Миронові слова вже не здавались блюзнірством, а звичайною істерикою, від якої і він, Страус, не гарантований у нинішній ситуації. Вигляд Романа дивував, проте просвітлений вираз його обличчя додавав рівноваги: якщо Роман спокійний, то, видно, так потрібно, саме так потрібно поводитися — чекати, щоб зопалу не наробити непоправних помилок; а все ж його настрої був дивний і незрозумілий Страусові: звідки у нього, завжди похмурого й задуманого, та втіха в очах, що вона означає? Може, він знає щось, здатне порятувати їх усіх? Або його одного?

— Я дізнався аж потім,— шепотів Страус Стефуракові серед нічної глухомані в смердючій камері.— Аж потім... Та коли мені Роман признався, дивного вже нічого не було: кожен з нас тоді справився на свою дорогу, до якої дозрів і з якої не хотів або не міг звертати. Але тоді, в час наших тривог, я думав: «Звідки прийшла до нього радість?»

...Страус лишив Романа на оборозі й подався до Мирона, а Роман довго ще лежав на сіні, заклавши руки під голову, і думав про хрест, який вибрав для себе; він не кається за прожите життя, бо ні разу не спіткнувся об сором чи підлість або ж чийось кривду, і свою втрату переболів гідно, і друзів мав, і не винен він, що війна застала його в Білій Березі, як не винні й її мешканці, з якими він готовий розділити долю.

Роман зібрав пом'яті й подерті папери. Він їх заховає: мусить прийти такий час, коли вони потраплять у потрібні руки, треба вичекати. Підвівся, глянув з-під оборогу на світ: туман м'яко осідав на Білу Березу — село втопилося в білій повені, і тільки три церковні хрести, мов три щогли затопленого на міліні корабля, стриміли із дна білоберізької долини. На схилі Лисинки прорідла мряка, вона квапно стікала вниз сірими струменями, й безлюдна гора оголювалася, мов жінка перед купіллям. Мовчазне безлюддя пригнічувало: чому ніде нікого не видно, невже всі поховалися в хатах, як і вони, і німо ждуть біди, наче худоба ножа на бойні; хоч би хтось пройшовся стежкою, хоч би дзенькнула десь коса,— думав Роман і в той мент побачив, як із мряки виринула постать дівчини з опалкою накошеної трави на плечах. Дівчина однією рукою притримувала опалку, а в другій несла косу, вона була висока й тонкостанна, на грудях розстібнулася пазуха, з неї визирали сліпучо-білі груди, хустка зсунулася з голови, чорне волосся розпустилося й опекло її оголене плече. Хто це на Лисинці господарює? Струмені мряки вже стекли з-під ніг дівчини, вона наближалася, час від часу зупиняючись, щоб передихнути, бо гора біля самого обійстя бралася призьбою, і враз Роман впізнав і здивувався, бо такої Василини він ще не бачив. Терпко-солодкий щем ворухнувся в його грудях, і разом з тим обпік сором, що вони втрюк вилежуються і п'ють пахуче молоко, а коровину годує вона сама; Роман зіскочив з оборога

і побіг їй назустріч. Василина побачила Романа, кинула опалку, відклала косу і стала квапно застібати пазуху та зав'язувати хусткою голову; а він наближався, сповільнивши крок, він тетерів від Василининої краси, яка донині давала про себе знати лише скупими проблисками, що вмить положливо згасали; Василина не зуміла заховати своєї вроди ні хусткою, ані вдовиною тугою, пазухи не встигла застібнути, хустка знову сповзла на шию, а туга враз розвіялася; вона вже бачила, що не сховається перед Романом, стояла безборонна і приречена, руки опустила, тікати не мала куди і не могла, а коли він увійшов у її брунатні очі і вдихнув з її уст вологий запах лук, вона, стужена і спрагла, сховала голову на його грудях і, вчувши такий же стужений його схлип, прошепотіла:

— Романе, Романе... а що скаже Василь, газда мій?..

Тоді востаннє спалахнув у Романовій пам'яті образ жінки, яку він колись любив, і розтав, переіменившись в інший образ — відтепер для нього єдиний.

Стало від цього легко, і відчув він себе міцним і молодим; Роман заніс до стайні опалку з травою, погладив коровину попід шию, кивнув Василькові, який виглянув з повітки, тримаючи в руці велосипедну трансмісію, — мовляв, ще нині складу тобі ровера, — розглянувся по обори і став ураз господарем Сьомого Неба, яке віднині належатиме йому, Василені й малому Василькові. Роман зрозумів, що сьогодні взяв на себе обов'язок захищати цих людей...

— Тьху, аса вкрали! — вигукнув Мирон, а сам думав: «Я ще трохи почекаю тут своєї долі».

— З козирів треба було, з козирів! — хмикнув Страус, думаючи про те, що нині-завтра фронт повернеться назад і все вирішиться само собою.

— Ну і що? Зіграла мала піка... — промовив Роман. — «Я не перечікую — залишаюсь тут назавжди».

Ставили по п'ять копійок, як кожного разу, мовчки дійшовши до спільної згоди перечекати тут лихо, і кожен відганяв від себе настирливу думку про несправжність їхнього теперішнього життя...

В тій хвилі почувся владний стук у двері. Здрігнулися, разом опустили віяльцями курти на стіл і дивилися один на одного, затамувавши подих. Жоден не рушився з місця, не рипнув кріслом, не глянув на двері: війна сама заходить у хату. Тремтячий кулак заляк на

грудях у Страуса, самозахист сам за нього спрацював — він почав думати по-німецьки; Роман повернув голову до стіни, де висів шлюбний портрет Василя й Василини, і в нього увійшов суворий чоловічий спокій; першим із запаморочення вийшов Мирон: він підвівся, застібнув під шиєю сорочку, виструнчився й проказав голосно:

— Bitte herein!¹

Двері відчинилися, до кімнати увійшов молодий чоловік у мокрому пороховику, з виструганою грабовою паличкою в руці.

— А ви готові, бачу... bitte herein...— сказав і аж тоді привітався. Чоловік дивився на Страуса як на давнього знайомого, потім перевів такий же погляд на Мирона.— Сказали мені в Білій Березі, що на Лисинці залишилися якісь курортники. А то ви... Приймете мене до компанії, поки добре обсохну? Я теж загубився... У преферанс граю,— кивнув на розкреслений листок.

— Хто ви? — спитав Страус.

— Працівник Миського музею. В Кобринського працював... Задумав старий створити гуцульський музей у Місті й послав мене в гори за експонатами. Я назбирав чимало різного начиння і залишив у селі... В музеї, можливо, стоять уже німецькі коні... Моє прізвище Євген Курилич. Ви мене повинні пам'ятати,— ковзнув поглядом по непроникливному, настороженому обличчі Мирона,— я з Вулиці... А у вас вчився в гімназії, професоре,— рахманно глянув на Страуса.

— А-а, згадав...— підвівся Страус.— Це ж ви... це ж ви колись мені сказали на уроці...

— «На цьому місці не чути»,— підказав Євген.— Вибачте, загонистий був, дурний...

— Зовсім ні... Ви мали рацію, я на вашому місці, можливо, зробив би так само...— Страус опустив голову, а тоді наяву постало перед ним усе, що згадувалось у ці дні лише прихапцем,— усе, пов'язане з Жінкою, краса якої не зблякла і в труні.

— ...О колего Стефурак, якби ви знали, як вона йшла! Я бачив, підглядав... Я викладав у приватній гімназії німецьку мову. В хлоп'ячих і дівочих класах. Мадлена вчилася в мене. Мені не було тоді ще й тридцяти, і я закохався, як кажуть східні поети,— мов сто тисяч

---

¹ Прошу заходити! (Нім.)

сердець!.. Ходив слідом, вистежував, з тривогою ждав, поки виросте, і молився, щоб ніхто її в мене не вкрав... Де були ваші очі, маестро? Я таки дивуюся, що режисер театру, якому сам бог велів вишукувати красу для лицедійства, не помітив прекрасної Мадлени з Вулиці — хто зна, може б, її доля інакше склалася і наша доля — теж.

Вона збігала з галерейки, якою замикалася Вулиця, і, зупинившись на одну мить перед першою калюжею, — а їх жовтіло тут десятки й сотні, і всі треба було перебрести або перелетіти, — вибирала тільки їй помітний гребінець брукових кругляків, що визирали п'ятачками з болота, й таки перелітала, ледь доторкаючись до них носками мештів. Її пасли очі бляхаря Хараборського, що згонорився ще більше і плату за цинування підвищив, бо мусив одягати доньку за першою модою, але клієнтів (тепер приходили з відрами й баняками здебільшого сусідські хлопці) не мало: кожен хотів хоч краєм ока глипнути на Мадлену. Погляд Хараборського мовби підтримував доньку в повітрі над розбейканою дорогою, і ніхто ніколи не бачив на Мадлені заболоченого взуття, бо, крім батька, з обох боків Вулиці підтримували її захоплені, а то й заздрісні очі мешканців; навіть Каська Гуляйнога, яка дуже постаріла, проте все ще без упину кульгала від крамнички до крамнички, випрошуючи гроша «на боже», — навіть Каська зупинялася, й тоді з її розкритого рота тяглася тоненька цівка слини; і Шулер, теж уже старенький, згорнувши карти, зводився дугою над своїм столиком; тільки терціян Костецький, який уже в гімназії не працював, але ще користувався колишньою повагою в мешканців Вулиці з тієї причини, що Мирончик вчився в університеті, спокійно дивився крізь вікно на майбутню невістку, що виросла на його очах і достигала для щастя сина.

Мадлена йшла понад калюжами, не торкаючись їх рудої, з фіолетовими візерунками поверхні; бордова сукня облягала її точений стан, обтискала туті задержувати груденята, а на лоні вгиналася, прилипаючи до стегон; вона не йшла — летіла, і вітер завше бив їй в обличчя, розвіваючи над рожевими вушками золоті пасма волосся, а носик і повні губи були завжди звернені до неба, наче дівча набирало розгону, щоб злетіти в нього.

Перед тим, як вийти на тракт і звернути направо, щоб за мостом опинитися на тротуарі й тут сповільнити

хід, надавши тілові гнучкості й пластики, вона оглядалась ліворуч і тоді втрачала рівновагу, а терціян — спокій. Бо в ту мить з крайнього будинку, що дивився через дорогу прямо у вікна терціянові, вискакував Генко, син колійовця, він ловив Мадлену, котра балансувала на камені, за руку, забирав у неї течку, і вони разом виходили на битий шлях, а терціян перебігав до вікна, що виходило на міст, і невдоволено хмурився, споглядаючи дві пари ніг — одну в чистеньких мештиках, а другу в заболочених чоботях, — які дружно крокують по ламаним настилем.

— Роздягайтеся, сідайте, — заклопотався Страус коло Євгена. — Вам треба перш за все переодягнутися.

Він скося позирнув на Мирона, якому візит несподіваного гостя був явно неприємний; Мирон відкрив портсигар і сукав у пальцях цигарку, розглядаючись за сірниками. Сірників цим разом ніхто не подав, він сам досягнув коробку з печі, черкнув і, мружачись, дивився крізь полум'я на Євгена, думаючи, як повестися; відтак затягнувся, цівка диму загасила сірник й заступила обличчя гостя.

Роман сидів відсутній, він не знав цього чоловіка, який несподівано завітав до них, і думав тепер не про нього; та раптом його очі зблиснули, і це не пройшло повз увагу Страуса: дим піднявся сизою пеленою вгору й витягувався крізь прочинені двері в сіни, а крізь неї, збурюючи її, пропливла Василина, зняковіла і від того ще гарніша, ніж завше, очі її блукали по долівці, в руках тримала Василеву одержу, вона мовчки подала її гостеві, щоб переодягнувся, тоді покірно глянула на Романа, немов запитувала, чи добре чинить, і тихо виїшла.

— Яка шляхетна жінка! — сказав Євген, і знову Страус помітив, як Роман весь засвітився тихою втіхою; Євген переодягався в куртку, троє повсідалися за стіл, і Страус потім так і не міг зрозуміти — причулося це йому чи Мирон насправді сказав: «Найшляхетніша жінка віддається так само, як дівка на фільварку», — бо той заслонив себе картами і клубками диму; Страус не бачив його лица, тільки відчув, як здригнувся Роман, та побоявся на нього глянути, а тим часом гість підійшов до стола і спитав:

— Приймаєте до гри?

— А ви спершу розкажіть, що чули там, внизу,— звернувся Роман до Євгена, відкладаючи карти, його голос був спокійний, лагідний, і Страус подумав, що Роман таки не чув Миронових слів, бо якби чув, то напевно вступився б за Василину; Страус уже тоді був переконаний, що Роман повинен вступитися за неї,— ні, Мирон, мабуть, того не сказав...

У полотняних штаних і згрібній сорочці покійного газди Василя Євген був схожий на сільського парубка, що прийшов у господарській справі на гору до Василини. Роман і уявив собі його білоберізьким мешканцем, бо ніколи досі не бачив, ось зараз він розкаже, що діється у світі, з яким вони не стикались незмірно довгих три дні, тож дивно було, що парубок сідає до гри в преферанс. Можливо, він прийшов найнятися в косарі, бо відцвів уже вовчуг і скоро зжухне трава; подумавши про це, Роман відчув, як йому осточортіло безділля і ця снобістська гра в карти. Він зараз встане і скаже: «Досить відлежуватись, пора братися за діло. Коровині треба сіна на зиму, коровина мусить жити, щоб жив Василько...» Мирон, звісно, косити не буде, і Страус у своїх окулярах не зігнеться над косою, але вони удвох з цим парубком у згрібній сорочці й полотняних штанах таки підуть, і до вечора ляжуть рівні покоси згори аж донизу, бо он розпогоджується... Та тут же зупинила Романову господарську думку осторога: гору здалеку видно, і цілитись у людей, що косять на її схилі, надто зручно, тому повторив питання.

Євген ніби й не почув, він чекав, що йому кинуть карти, проте Страус і Роман ждали відповіді, тільки Мирон і далі заслонявся віялом карт, немов для того, щоб друзі не могли відчитати з його лица реакцію на почуті новини, й закутував себе в клубки тютюнового диму. Врешті Євген глянув на Романа добрим поглядом, і вони обидва вмить порозумілися, огріли один одного теплом, і аж тепер для Романа прояснилася історія знайомства Євгена з Мироном і Богданом. Мадлена!.. Ходила така легенда по Місту, буцімто один гімназист сказав Страусові, коли той викликав його для опитування: «На цьому місці не чути, пане професоре». І, мовляв, суворий Страус, перед яким тремтіли всі учні, сів на місце зухвальця, щоб довести йому його брехню: «Запитуй ти». Тоді зухвалець і спитав: «Ви ще довго будете ходити слідом за моєю дівчиною?» — «Справді, на цьому місці

не чути»,— нібито відповів Страус, і відтоді на Вулиці його ніхто не бачив... Тож, видно, це не побрехенька, коли Богдан цими словами зустрів сьогодні гостя,— тим зухвалим гімназистом був Євген!

Роман умить пов'язав кінці з кінцями, втямив, чому Мирон не опускає карт,— це ж він відняв у Євгена дівчину; Роман аж нахилився, щоб зблизька придивитися до чоловіка, котрий єдиний з них усіх заслуговував на любов Жінки, краса якої не зблякла і в домовині, і єдиний не винен у її смерті.

— Внизу — тиша,— промовив Євген.— Румунські патрулі пройшли правим боком Черемошу, вздовж колишнього кордону, і більше не появлялися. А німці, кажуть, пішли яремчанською й косівською дорогами на Косів і Коломию. У Білій Березі створилася мертва зона.

— Нема війни,— відкрив нарешті Мирон обличчя. Він помахав рукою, розганяючи дим, і притиснув пальцем недопалок у попільничці.— Нема!

— Поки що,— тихо кинув Страус.

Роман мовчав.

Мирон переможно посміхнувся; друзі перестали йому перечити, і відтепер вирішуватиме долю їхню і свою він сам. Глянув по черзі на Романа й Богдана, та вони не підводили очей, наче їм соромно було за ту мовчазну згоду. В Мироновій душі скипіло обурення: якби не цей непрошений гість, вони висловились би вголос; Мирон відчув, як Євген своєю присутністю давить, наступає на нього; він навально видобував у собі силу, щоб глянути на Євгена впритул і знищити, спопелити, вигнати з Василининої хати, шукав слів, якими зміг би, немов канчуком, вишмагати ще до того, поки він встигне сказати своє слово. Дивився в попільничку, з якої курився смердючий димок, та підвести очей не зміг.

Євген бачив, як готується до бою його супротивник, і терпляче ждав. Та коли слова так і не зуміли прорватися крізь Миронове горло, він сказав свої, нищівні:

— Є егоїзм, який прагне чужого горя, і є егоїзм, який хоче власного блага. Різниця між цими категоріями приблизно така, як між мораллю двох злодіїв, з яких один грабує людей на великій дорозі, а другий воліє красти тоді, коли вони моляться в церкві. А якщо людство виганяє бандитів з храму — що повинні робити ті, які досі вважали себе чесними?

— Прибив, як іудеї Ісуса до хреста,— буркнув зне-

важливо Мирон і глянув на своїх товаришів, все ще чекаючи від них підтримки. Але вони мовчали: Роман шматував на маленькі квадратики розкреслений для преферансу листок, немов назавжди поривав з чимось у своєму житті, а Страус дивився на кахлю, де молодий дзвонар бив на сполох у дзвін, і обличчя дзвонаря набирало для нього конкретних рис.

— Маєте рацію,— сказав по хвилі Страус.— Тільки рація ваша, Євгене, надто прямолінійна. Ви, мабуть, знаєте, що не всі чесні люди залишилися в нинішньому рейху для боротьби. Томас Манн, і Генріх Манн, і Ліон Фейхтвангер, і Герман Гессе емігрували, відверто кажучи — заховались...

— Вони пишуть антифашистські книжки,— відказав Євген.— В рейху не могли б цього робити.

— Значить, всюди фронт,— промовив Роман.

— Хочете себе заспокоїти?

— А ви що радите? — підхопився Мирон, і стримувана лють допомогла йому глянути у вічі Євгенові.— Пхати здорову голову під євангеліє? Зрештою, якщо ви виправдовуєте німецьких емігрантів, то не займайтеся демагогією, а сідайте самі і пишіть щось. Про Ганнібала, наприклад, бо про Нерона вже написав Фейхтвангер. Німцям на хвіст солі насипав! Порівняв, провів аналогію — і Гітлерові капут! А сам відсиджувався тоді в комфортабельному паризькому готелі. То чому б нам, за його прикладом, не перечекати лихо тут? Ейнштейн — в Америці, Заставний — на Лисинці, Гессе — в Швейцарії, а ви — в Білій Березі... І всі воюють, всюди ж фронт.

— Я читав «Лже-Нерона» Фейхтвангера,— спокійно відказав Євген.— Мені й самому було дивно, що автор відверто антифашистського роману «Сім'я Оппенгейм» вдався до езопівської мови. Але коли вник, то уздрів в образі Кнопса — Геббельса, в Іоанні з Патмоса — Димитрова, в Требонові — Герінга...

— Мабуть, письменники тому вдаються до історичної тематики,— підтримав Євгена Страус і вловив на собі зневажливий погляд Мирона,— що аналогія сильніше вражає, застерігає, спонукує пам'ятати: історія має властивість повторюватись.

— Я переконаний,— продовжував Євген,— що кінець фашистських ватажків буде подібний до кінця Лже-Нерона, Требона і Кнопса: на них спершу плю-

ватимуть люди, а потім їх повісять. Але це не прийде само по собі.

— З гори летіла, маку не їла і ще хотіла! — пророхтів насмішливе Мирон.— Провидці... Пророки! А німці он де!.. Та чорти б це все забрали: ні газети, ні радіо! Василю, чуєте, Василю,— гукнув у бік сіней,— принесіть же хоч той дурний грамофон!

Василина вперше збоялася.

Дотепер усе підкорялося її доброті: великими сумними очима дивилася на неї коровина й благально витягувала шию, щоб господиня почухала, погладила, попестила, а потім шорстким язиком вдячно лизала Василичині руки, запобігливо сокорили довкола неї кури і навіть бундючний півень, перехиливши набік голову, дивувався з її маєстату — вся обора кожної хвилини чекала її розпоряджень; піднебесна Лисинка, що колись здичавіло гналася крізь вітри і хмари вслід за Писаним Каменем у гірські безвісті, тепер дозволила, подібно гуцульському коневі, осідлати себе й нав'ючити господарством; зрештою, Василичині підкорялася вся Біла Береза, що невпинно стежила знизу за димом з комина її хати і виворожувала по ньому верем'я або непогодь; навіть Черемош, який одного разу приніс їй велике горе, винувато голубів вузькою смужкою на буковинсько-покутському пограниччі, а коли не з власної волі, натруджений гірськими водами, казився, то закривався густою паволокою туману, щоб не лякати більше своєю буйністю вдову з Лисинки. І Василько був слухняний, і квартирантів мала тихих: той професор в окулярах, якого прозивають Страусом, так боязко й чемно розмовляє з нею, ніби вона не проста гуцулка, а міська пані, а Мирон,— коли якось хотів зірвати з горіха листя, щоб витерти долоні, то запитав у неї дозволу і так дивно примовляв: «Дивіться, Василю, які гарні серветки ростуть у вас на подвір'ї»; а Роман завше ніяковів перед нею, і Василина боялася й думати, чого б це...

Та раптом село відчужилося, стало їй непідвладне, бо люди вже не по димах з коминів почали виворожувати погоду, а сторожко позирали довкруг, чи не куряться пожежні дими, і Черемош віддалився на далекі гони, аж у Румунію, ставши ворожою кордонною позначкою, і обора змаліла, зниціла, гейби її притоптав до кам'янистого ґрунту жорстокий гул німецьких літаків, а сама Василина із владної господині стала враз

ще не займаною, та вже любаскою свого квартиранта. Знала, що не викреше в собі волі, щоб опертися пеку-чому поклику, який добувався з її самотини, і, проходячи подвір'ям, рахувала на припертій до обороту драбині щаблі, якими цієї ночі вийде ще вільною під саме небо, а зійде звідти рабинею.

Усе нині злетіло з її рук, опустила Васишину набута вдівством чоловіча сила, стала вона звичайною слабкою жінкою, яка мусить мати опору, затишок, розраду і сховок від самотності, але за те поплатиться свободою.

Стало тужно, і втішно, і соромно: всі ж будуть знати. Василько, коли вони удвох з Романом занесли коровині свіжої трави, пильно глипнув на матір, мовби побачив у ній щось досі незнайоме, і конче йому захотілося знати, що воно таке; Васишина відвела від сина погляд: хай ще не знає, вона опускає до самого вечора долу очі, щоб ніхто не здогадався... але газда Василь, газда Василь повинен знати перший — а може, не дозволить, а може, відверне наслання.

Полишивши Романа й Василька біля повітки, вона побігла до хати, боязко увійшла в Страусову кімнату, припала поглядом до шлюбного портрета й побачила, що газда Василь усе вже знає. Він сумно посміхався, дивлячись не на Васишину, а на ту кахлю, де цілувалися закохані, і скрушно похитував головою: витримала-сь, сарако, жалобу довгі роки, а далі не маєш сили і ніщо з собою вдіяти не можеш, бо то не від тебе йде, сарако, а від землі; прости мені, мій газдо Васильку, я не хотіла, я виминала його чорні очі, а він дивився, поки не вздрів мене; ти знаєш, Васильку, яка я, і як хтось мене вздрить, то вже не відступиться, я не винна, що наші гори, які спородили мене, дали мені все, що мають, я не годна встояти і буду з ним нині на оборозі, і буду з ним до смерті, бо тривожно мені і йому тривожно, а ти не ганьби мене і не проси в бога помсти за мій гріх, нині не треба того просити, помста сама може прийти, і не знати, чи довго буду любити Романа...

В ту мить увійшли до кімнати квартиранти, і Васишина притьмом втекла від них, а потім прийшов гість, промоклий і змучений, Василевої вбері вже не було їй потрібно, то віддала йому.

І враз почула голос. Не голос — команду, і зрозуміла Васишина, що приходить на Лисинку чужа сила, йде

вона не звідти, звідки чекалося, йде звідусіль, і треба її боятися, і треба їй коритися, бо що робити...

Вона похапцем узяла в руки грамофон, внесла його до Страусової кімнати, сама відкрила, накрутила, поставила платівку, покійрно глянула на зовсім чужого Мирона, і коли захрипів знайомий голос артиста, який прощався з останньою неділею, тихо зникла з кімнати.

Василько цього разу не прибіг на звуки музики, щоб усістися за грамофоном на покутті, він чекав біля повітки, коли вийде з хати вуйко Роман і складе, як пообіцяв, йому велосипеда, позирав на прояснене з заходу небо і втішав себе думкою, що нині стемніє пізніше, бо проріджуються густі хмари і сонце прозирає крізь них, жовте й замурзане, мов засмальцьована тареля.

Василина поралася надворі перед недільним днем і теж облегувала стривожену душу думкою, що ніч настане ще не скоро, що віддалиться мить її гріха.

За столом мовчки сиділи чоловіки, і ткав у куті павучок своє прядиво.

Час сповільнив біг, немов його спиняла тягуча й тужна мелодія, і сутінки заходили до хати крадькома.

«Хто з філософів сказав: слухай музику — час протікає тоді повільніше,— мозолив свою пам'ять Страус, краєм вуха вловлюючи, як вирівнюється голос співака і витікає із старого грамофона надривна, безнадійно-сумна пісня, яка провіщала завтрашній біль прощання.— Та хіба не все одно хто? Правда, той філософ закликав сповільнювати час не для безділля, а для освячування кожної хвилини життя корисним вчинком... Що ж будемо робити ми в полоні мертвої зони на Сьомому Небі? Чекати — і більше нічого? Ні, такого бути не може. Напевне, нас обійшла доля для того, щоб ми у сповільненому часі пізнали самих себе — хто ми і хоча б дрібку вдосконалились, якщо насправді господь бог не здужав нас довершити. Минуло вимушених сім днів самоспоглядання, оголювання душ і — маскувань. Так, маскувань у стару благопристойну одержу, яка стала мало що не нашою шкірою. Тільки Мирон нахабно здирає з себе ту одержу, він уже не боїться оголювати своє нутро. А ми з Романом боїмося, так... Але й нам пора відкритися — хоча б перед собою, мусимо це зробити, щоб відмежуватися від Мирона не тільки в нинішньому часі, а й у минулому. Бо якщо цього не зробимо, то й нас затягне трясовина безчестя, як затягає його —

з кожною миттю все глибше... Треба переодягтися в іншу одягу, як Євген у згібну, витачану, що пахне лугом, сорочку. Ось він сидить у чистій льолі і чекає, поки ми наберемося мужності стати віч-на-віч із своїм сумлінням.

Хто винен був у її смерті? І чи та провина не пішла слідом за нами сюди, і чи вона, провина наша, не спонукує нас і досі ховатися від справжнього життя у видуманий кожним із нас світ спокою і затишку? Ми весь час виправдовуємо себе, бо й справді зловмисного вчинку ніхто з нас не зробив, проте ніхто й не наважився вийти із своєї шкаралуці й хоча б півкроку зробити в те незвідане, куди кликала вона, обіцяючи за це винагородити коханням. Ніхто не пішов: нас лякала її альтернативність. А хіба не цей самий страх перед альтернативністю залишив нас на Сьомому Небі? Хіба не він спонукує нас обминати розмови про Жінку, краса якої не зблякла і в домовині? Хто перший матиме мужність стати зараз поруч неї так близько, щоб у відблиску її чистоти висвітилась на кожному з нас найменша крупинка бруду?

Ти один, Мироне, не боїшся, й намагаєшся весь час почати про неї розмову. А може, боїшся найбільше, тому заслоняєшся цинізмом... Ти таки кинув ті блюзнірські слова. То продовжуй. Кожен з нас мусить нині очиститись або ж залишитися в старій одязі, яка навіки стане нашою шкірою. Настав уже сьомий день — не творення, а руйнування світу; втомлений людським безумством бог ліг спочити, полишивши нас самим собі, тож приготуймося до восьмого дня, бо він може стати для нас останньою неділею, після якої розпрощаємось на довгий час.

Починай, Мироне».

«Я не збираюся каятись і бити себе в груди,— розпочав німу сповідь Мирон.— Хочу сказати лише, що моєї вини в її смерті нема. Коли хтось і винен, то це той йолоп, що сидить біля мене в чужій сорочці, і Якуб'ячка. Але про неї потім... Ви хочете, щоб я оголив своє сумління? Відповім на це: пробуджене сумління — мораль невільника, нечиста совість — хворобливе самобичування. Так мовив Заратустра. Я довго був невільником і довго мене бичували, а тоді вперше вивільнився від чужої сили, яка хотіла здолати мене, втілившись у жіночу красу, і з тих пір я терпеливо ждав

вивільнення своїх власних сил, як жде звір пори змуження.

У своїй хворобливій уяві Мадлена будувала піднебесні замки, достоту такі, які змальовував їй збаламучений Якуб'ячкою син колійовця. Вони разом шукали на Городищі за Прутом стародавніх сокирок, списів і люльок, носили їх у музей здивачілому антикварові Кобринському; син колійовця без кінця втовкмачував Мадлені небилиці про славне минуле її предків, про боротьбу нащадків за волю, про майбутні битви, він знецінював у її очах реальний матеріальний світ, в якому вона жила, переконував її у марності речей і достатку, начинював ідеалізмом, і, може б, вона залишилася тільки мрійницею, яка легко позбулась би ідеалістичних дурниць з народженням першої дитини, котру мусила б годувати не ідеями, а хлібом, якби Євген не звів Мадлену з Якуб'ячкою.

А я — матеріаліст. Я син бідного терціяна, дім якого своїм комином не досягав навіть поламаного мосту на Чорному потоці; мій батько вважав себе аристократом, а не знав, куди вставити почуте від аристократів учене слово; він мріяв хоч раз наїстися по гульку мішанинки від Стаха; йому снився кришталь радника магістрату Бертольда і його срібний посуд, а сам мусив пити ріденький чай з фаянсового горнятка без вушка. Тож мені хотілося вирватися з тієї жалюгідної убогості. З ким я мав вирватися — з дочкою бляхаря, ще біднішою від мого батька? Слава богу, ніхто тепер мені не дорікає — добре маюся чи погано.

Не корчте з себе ідеалістів. Ви такі самі, як я, тільки, щоб відрізнитись, оголосили себе жерцями: один — Каліопи¹, другий — Уранії². Але жоден не пішов за музою, яку на Вулиці називали Якуб'ячкою. Не пішов! Як і я. Мадлена кликала нас — по черзі. Сама, бачите, без чоловічої опори ступити на небезпечну стежу не могла... То чому ви нині вважаєте мене циніком, а себе безгрішними? Ви ж такі самі, тільки я відвертіший і кажу: не хочу мріяти, мені потрібна конкретність. Хто не бажав конкретності? Скільки європейських письменників нещадно таврували буржуазний світ, а самі, не забуваючи біди, з якої вийшли, переплавляли свій та-

---

¹ Муза епічної поезії.

² Муза точних наук.

лант на золоті монети. А наш галицький адвокат, який колись чалапав до гімназії в постолах і мріяв вступитися за бідний люд, отримавши освіту й клієнтуру, миттю позбувався тих мрій, обставляв свої кімнати кришталем, килимами, повними пилу й молі, чіпляв на свою жінку золото — на вуха, пальці, зуби, ніс, і пахло в його покоях одеколоном і нафталіном — буржуазною систістю й плебейським походженням. І я таким був би, якби мене не вигнали з університету за те, що з дурості батьків моїх я відстоював свою національність, і ви такими були б, якби вам не втовкмачували змалку, як кротиха кротеняті, поняття батьківщини... Були б! То тільки граф Толстой міг собі дозволити ходити в сіряку, бо він не був заражений комплексом бідності, він був по-справжньому багатий... А ми — ми змушені наслідувати практичних римлян, при цьому деякі, як оце ви, одягають на себе естетську хламиду греків.

Я не нипав слідом за нею, як ти, Страусе, я їй нічого не обіцяв, відвертав, боячись спокуси, голову, коли вона проходила Вулицею. Вона сама спиняла мене: «Ти не дивись на людей, марна розпука твоїх батьків і розчарування мого батька, я прийду до тебе, коли здам матуру ¹, і ми побéремося і поборемося, я тебе кохаю...» Я втікав від неї, обминав, бо вернувся зі Львова бідний і розтоптаний, а вона була ще біднішою, і мені зовсім не хотілося наплоджувати з нею янголяток, які потім купали б свої крильця у вуличних калабанях.

Мадлена таки прийшла, сама прийшла до мене, забувши про сина колійовця, який водив її на Городище збирати камінці з розваленого замку, лягла на бамбетьель покійної моєї бабці і, шляхетна й неземна, віддалася мені, як дівка на фільварку. Я зрозумів тоді, що вона прийшла мене покорити: напхана, мов фарширована гуска, ідеями цього йолопа і юродивої Якуб'ячки, Мадлена сказала тоді найстрашніше: «Мироне, це все несправжнє — вдаваний аристократизм наших батьків, кришталевий посуд радника Бертольда... і Каська несправжня, і Шулер, і злодії, і повії... Це накіп. Справжня Якуб'ячка». Подумати лише: я, син терціяна з Вулиці, повинен іти за бездомною жебрачкою, за якою нюшкує поліція! Але й ви не пішли, то чому хочете на мене одного звалити всю вину? Я випровадив її з хати,

---

¹ Іспит на атестат зрілості.

а ви повтікали від неї — ото і вся різниця. Чому ви відвернулися від мене після її похорону, на якому з трауру зробили оказію. Хіба не бачили — вся «інтелігенція» міста пішла мітингувати: крамарі й пожежники, ремісники й ексекutori, бандурші й гицлі, коминярі й жандарми — і Якуб'ячка! Чи ж міг я там бути, а може б, мене лінчувала роз'юшена юрба?.. Але чому, чому ви не боялися, що і вас будуть лінчувати?!»

«...Марна любов після владання,— подумав Струс.— Але кожен за хвилину повноти найвищої радості, на яку спроможна природа, готов віддати багатство, спокій і навіть життя... І для того, щоб та мить повторювалася, приходять на допомогу почуття любові, яка стає супутником людини — до владання, під час неї й опісля. А якщо почуття любові відсутнє, чим тоді людина відрізняється від тварини?»

«...Ми не знаємо, що таке втратити батьківщину,— продумував Роман суперечку про німецьких емігрантів.— Поки Гейне жив у Німеччині, він, бичуючи філістерів, умів лише зневажати й ненавидіти своїх співвітчизників. Та як тільки переступив кордон, зрозумів, як гаряче любить вітчизну, і вважав своє вигнання високою жертвою для неї. Бо любити батьківщину — це не значить любити лад, який там панує».

«...Є різні індивідуальні пориви,— спідлоба поглядав Євген на присутніх.— Порив сильного, який бореться з оточенням, і порив слабкого, який долає свій власний страх. І тоді у слабких озивається псевдогуманний заклик боягузливого Метерлінка: «Досить шпаг і крові, досить убивств і трагедій, покажіть мені будиночок, що загубився серед полів!» І ті, які сховалися в тому будиночку — серед полів чи серед гір,— аж тоді схаменуться, коли карателі, вислідивши партизанів, сплять його, а господаря повісять! Ви аж тоді збагнете, що ваш елегійний Метерлінк є другою стороною медалі жорстокого Ніцше, бо один закликає вбивати і так утверджувати свою особистість, а другий під час смерчу великої несправедливості заводить людей у тихе місце, щоб там вони удосконалювали свою сутність і стиха поплакували над людським горем. Ви всі тут на одне копито, колеги...»

«...Раби життя мріють, пани життя діють,— подумав Мирон.— Я віднині буду думати, говорити й діяти так, ніби довкола мене живуть лише щасливі люди. Бо стаю

на бік сили. І зроблюся подібним до театрального глядача, який спостерігає на сцені трагедію, але не переживає її. У цьому мій порятунок».

Грамофон замовк. Страус протягнув руку, щоб знову поставити голку на платівку, бо коли слухаєш музику, час спливає повільніше... Мирон затримав руку Страуса і знову гукнув у бік сіней:

— Василю, чуєте, Василю! У вас нема іншої платівки? Уже набридло це скигління!

Василина миттю відчинила двері, вона була слухняна й покірна, винувато розвела руками:

— Усі потовклися, тільки ця...— мовила боязко.— Та й що робити...

Хриплий голос співака знову почав добуватися з грамофонної труби, а Василина стояла на порозі, чекаючи нового Миронового наказу.

«Після матури я більше не зустрічав Мадлені і намагався забути про неї,— почав свою сповідь Страус.— Вона й раніше немовби перестала для мене існувати — після інциденту з Євгеном. Мене покорила сміливість хлопця, і я притлумив у серці почуття.

Того дня ми з Романом зустрілися поблизу міського театру, де він працював квитковим касиром (Стефурак узяв до себе безробітного бухгалтера, щоб не помер з голоду), і я запросив його до цукерні «Рома» на морозиво. Було ще за дня, в порожній цукерні, в кутку, спиною до нас, сиділа за столиком довговолоса русява дівчина, я відразу пізнав у ній Мадлену. Серце раптово спинилося у моїх грудях, я постояв, чекаючи, поки воно знову почне битися, й зупинив Романа, що прямував до буфету. Взяв його тремтячою рукою за плече, повів до столика, за яким сиділа дівчина, й привітався. На мене глянули великі голубі очі, вони були надто великі на марному, зболілому обличчі, Мадлена силувано усмінулася й поклала ложечку в чашку з морозивом. «Сідайте, професоре,— сказала тихо й байдуже, глянула на понурого Романа і коротку мить затримала на ньому погляд.— Ваш товариш?» — «Заставний»,— вклонився Роман і більше не промовив жодного слова, та я помітив, як Мадлена вряди-годи пильно позирала на нього, наче хотіла проникнути крізь його зовнішню суворість і знайти за нею доброту.

Я спитав Мадлену, чи працює, а може, збирається на студії; вона провела долонями по волоссі, піднявши

пальцями русяву зливу над вухами, немов для того, щоб я побачив усю її красу, і сказала упалим голосом: «Піду на кравецькі студії. Стану найосвіченішою кравчицею в нашому місті».

Вона підвелася, і ми пішли за нею. Мовчки провели Романа на Торговицьку, де він винаймав помешкання, Роман стримано вклонився і зайшов у браму, Мадлена пильно подивилася йому вслід. Потім обернулася до мене. «Якийсь він дивний, — сказала. — Щось у ньому є...» — «Він добрий і розумний, — відповів я. — І дуже бідний», — «А ви?» — «Я отримую непогану платню». — «То візьміть його на своє утримання, — промовила іронічно. — І Мирона Костецького теж візьміть: йому не дали довчитися. І Каську Гуляйногу, і навіть Шулера. Всі ж бідні. Тільки ви...» — «І Євгена Курилича?» — втрапив я в її насмішливий тон і відразу ж пожалкував. Вона зневажливо глянула на мене і сказала шорстко: «Євгена не чіпайте. Він — багатий».

Ми звернули від ратуші вниз: там снувалися, перехрещуючи одна одну, вузькі вулички і провулки — жила тут міська біднота, вечорами ходили повії й грабіжники; я не мав наміру йти сюди, але Мадлена перша повернула, і я подумав про її атавістичний потяг до брудних міських закамарків, думка ця на мить відчувилася мені від неї; Мадлена це помітила, спитала: «Професори такими проспектами не ходять?» — «Сюди я ще не заходив», — відказав я. «Тут багато таких, — відчув я озлоблення в її голосі, — яким ви могли б роздавати свою платню». Я відказав поблажливо: «Навіть якби я був таким філантропом, як толстовський Нехлюдов, і в сто разів від нього багатшим, то не зміг би всіх порятувати». Вона зупинилася, і я побачив, як на її марному обличчі гарячково заблищали великі очі: «А хто порятує? Хто? Бляхарів, терціянів, жебраків, повій, злодіїв, хто витягне мою Вулицю з болота, хто дасть хліба й просвіток цим синім від голоду дітям, що он визирають із сутерин?» — «Не знаю, Мадлено...» — «Ну і нехай пропадають у бруді, — махнула вона рукою й запропонувала: — Ходімо на Городище, ви ж хочете пройтись зі мною, правда? Ці вулички, такі неприємні для вас, зараз закінчатся».

І ми пішли. Злидений квартал справді незабаром відкреслився обсадженою туями алеєю, за якою, аж до Пруту, вишикувались рядами чепурні вілли й особняки.

Ми дійшли до ріки, перейшли через кладку, і коли почали спинатися на Городищенську гору, я зупинився, узяв її, марну, стужену й печальну, за плечі й прошепотів: «Що з вами? Мадлено, що з вами?» — «Далі не підемо?» — спитала вона. «Я хочу вам сказати...» — «Що ви мене кохаєте?» — «Безтямно, Мадлено... Хочете, я стану перед вами на коліна. Хочете...» — «Я хочу, щоб ви пішли зі мною далі, далі, далі... І щоб не верталися. Я покажу вам людей, які знають дорогу до порятунку. І буду з вами, буду вам вірна... Сама не можу йти, не вмю, сама боюся, а треба... треба!» — «Це ж марення, Мадлено, я мушу вертатися до праці». — «Щоб отримувати щомісяця непогану платню?» — схолоднів її голос. «І щоб навчати дітей». — «А що з того, що ви мені дали знання? — взяла вона мене за вилоги блузи й потермосила. — Що з того? Для чого вони мені — для кравецтва, для кельнерства, для... Навіщо ви пробуджуєте бідних дітей і залишаєте в болоті на ласку божу? Чи ж не краще їм, неосвіченим, темним, брати праску в руки, одягати фартушок кельнерки або виходити під ліхтар у пізню пору?» — «Що ви говорите, отямтеся! — жажнувся я. — Ви станете мою дружиною». — «Я... Я одна? А що робитимуть інші, які не можуть стати професорськими дружинами? Чи, може, заведете гарем, щоб усіх порятувати?» — «Не розумію вас... Що я повинен зробити, щоб хоч трошки виправити цей несправедливий світ?» — «Піти за Якуб'ячкою», — сказала вона і з надією глянула на мене. «За Якуб'ячкою?!» — зморозило мене.

Я знав ту жінку, яка після луцької катівні повернулася в Місто підпільним емісаром і з'являлася вряди-годи у бідних кварталах, скликала маївки, знову зникала, а потім з новими шрамами на тілі поверталася до людей. «Я не готовий до такого, — проказав я тихо й боязко. — Хіба мало того, що даю людям освіту?» — «Ні, не мало, я не кажу... — зітхнула вона і притулила чоло до мого плеча. — Але це не порятунок. Все треба змінити... І нема мені кому руку подати, і нема з ким піти... Один Євген. Та він мені ніколи не простить...» — «Чого не простить?» — здригнувся я. «А, професоре... Що вам до того? Я вас ніколи не любила. За Мироном сохла. А він... такий самий боягуз, як і ви... Простіть мені, ви, напевне, кращий, тільки... І чому це так, думаю собі, що і Мирон, і ви з біди вилазите егоїстично?..

Невже й Роман такий? — Мадлена відняла чоло від мого плеча й прошепотіла: — Богдане, Богданку... Якби ти мені подав зараз руку, якою б я тобі стала!..»

Вона ще мить дивилася на мене, та я відвів свої очі від її — блакитних і схолоднілих. Мадлена повернулася й, опустивши руки, пішла на гору, не оглядаючись.

Я винен. Мені страшно було ризикувати своїм спокоєм».

Грамофонна голка знову дійшла до краю платівки, і голос співака, зойкнувши, обірвався. Мирон відсунув грамофон і почав тасувати карти, хоч знав, що сьогодні вже гри не буде. Тасував і намагався відгадати, що в цю мить думають Богдан, Роман і Євген. Переконаував себе, що його те не цікавить, ці мрійники схожі на рибалок-невдах, які все життя комплектують рибальські снасті, а рибу ловити не вміють, вони й справді готові тут пересидіти війну в безплідних розмовах, роздумах, сумнівах і каяттях і ніколи не зважаться на рішучий крок, до якого життя покличе завтра чи післязавтра... А вже пора: далеко зайшли німецькі коні. *Alea iacta!*¹

— Я знав лікаря, — сказав він ніби між іншим, — який сам дослідив свою хворобу і встановив, що за два-три місяці помре. І встиг зробити те, на що не мав дотепер часу, — нагулявся вволю. А що вчинили б ви на його місці?

«Я все одно пішла б до Романа», — черкнулось боляче Василюкиного серця.

«Я склав би Василькові велосипед і надивився б на дитячу втіху», — незнане досі батьківське почуття хлюпнуло в Романових грудях.

«Я вийшов би на чолопок Лисинки і дивився б до самого кінця на гори», — подумав Страус.

«Я пішов би попрощатись на могилу Мадлени», — опустив голову Євген.

Мадлена ступала по землі — вона вже не перелітала через калюжі, вже не підтримували її в повітрі захоплені й заздрісні погляди мешканців Вулиці, не стояв більше на веранді гонористий бляхар Хараборський, який колись не дозволив би своїй доньці й підошви замочити у вуличний бруд, не підтримував теж Мадлену за руку син колійовця Генко, тільки Якуб'ячка, яка все заходила до старого Курилича, перейшла одного разу дорогу,

---

¹ Жереб кинуто! (Латин.)

коли дівчина, відсутня, з опущеними плечима, брела ка-
лабаннями, і промовила, взявши Мадлену пальцями за
підборіддя: «Ти мусиш з цього вийти, доню. Зважся й пі-
ди до Євгена». — «До Євгена?! — Мадлена сполохано
дивилася на суворе обличчя жінки в темній сукні. Бачи-
ла її добрі очі і шрам, що поповз від комірця по шиї
до правого вуха, і закладене на потилиці в тугий гугель
гладке сиве волосся. Бачила перед собою рятівницю —
свою і таких, як вона, та до неї могла прийти тільки з
Євгеном, ніхто ж інший не зважився подати їй руку.
А хіба Євген тепер подасть?.. Самій же іти страшно... —
До Євгена? — повторила упалим голосом. — Не можна
мені до нього... як мені до нього? Та й вся Вулиця знає». —
«Євген сам прийде за тобою», — сказала Якуб'ячка.

«Я не прийшов, — сповідався Євген. — Сміялася Кась-
ка Гуляйнога, розповідав Шулер картярам, шепталися
цютливі пані на подвір'ях, бляхар Хараборський по-
трясав кулаками перед вікнами терціяна, проклинаючи
весь його рід: прогнана й зневажена Мадлена в гаряч-
ці до всього призналася, Мирон утік з Міста... Я не
міг переступити через свій біль, образу, через її гріх.
Я винен, що не зумів простити їй».

Роман дивився на Василину, що стояла на порозі,
немов чекала нового наказу Мирона, намагався воскре-
сити в пам'яті образ Мадлени і не міг; його затінила
покірنا Василинина краса. «Як то було? І чи винен я?...
Я зустрів Мадлену на Торговицькій, кудись вона манд-
жала, минаючи мою браму, і вклонився їй. Я не знав
нічого, але вона вся була окутана горем, мов саваном,
і мені так жаль стало... і так я полюбив її за ту витав-
рувану на ній печаль! Я зупинився... потім підійшов...
узяв за руку, і ми пішли. Я знав, що не відпущу її, а щоб
не було розмов... Згадав про священника Капусту, — він
ще до війни вчився з нами в одному класі, — і повів її
до церкви. Отець Капуста дав нам шлюб... Я любив її —
тільки за красу, бо нічого більше не знав про неї, крім
дівочого гріха, і не розпитував, щоб не образити, не спо-
лохати. А вона теж мовчала, німо була моєю, і я не раз
наслуховував уночі, як вона переривисто дихає, не
спить — може, чекала, що розпитаю і стану їй замість
шлюбного коханця другом... Чекала... Тепер я знаю.
Доле, доле... Адже ми обоє, найзнедоленіші в світі, мог-
ли піти разом боротися за себе, нам нічого було втра-
чати... Та я любив тільки свою жалість до неї, а вона

стерпіти того не могла... Через півроку Мадлена пішла від мене. До батька. А потім сталося те... Я винен, що не зрозумів її. Але ти, ти!..— глянув на Мирона, і в одну мить в ньому спалахнула ненависть.— Як же ти посмів блюзнити нині?!»

Роман насилу стримав себе, щоб не схопитися і...

— Не став питань, на які не можна дати відповіді,— замість ненависті впали з уст Романа тихі слова.— А що ти зробив би?

— Те, що лікар,— відказав Мирон і сягнув до кишені за цигаркою. Коли між ним і Євгеном завис дим, сказав: — А ви, Євгене, сіли б, напевне, писати антифашистський твір. За прикладом німецьких емігрантів.

— Можливо, що й так,— мовив Євген спокійно.— Багато людей сяде за перо. Антифашистська тема стане вічною. А почалася недавно. Справжня література завжди народжується в боротьбі. Якби не протест проти неволі, ми б не мали Шевченка.

— Слава неволі, кажуть раби,— випустив клубок диму Мирон.

Очі в Євгена зблиснули, він різко повернув до Мирона голову, та за димом не побачив його лиця.

— Якби не протест,— сказав з притиском,— проти Бенкендорфів, Бісмарків, Геббельсів, ми б не мали ні Лермонтова, ні Маркса, ні Ейнштейна, колего... А нині народжується нова епоха в літературі.

— Усі будуть писати, всі! — змахнув руками Мирон.— Бо це найлегше: взяти у призабутого письменника, навіть якщо він твій ідейний ворог, думку — й майструвати своє. Кожен може навчитися обробляти землю, лікувати рак і писати художні твори! До літератури всяк має доступ, мов до публічної бібліотеки або — як на цвинтар... Антифашистські письменники будуть ще використовувати сентенції Ніцше!

— Могила Ніцше стоятиме першою у ряду могил злочинних параноїків на фашистському цвинтарі, котрого в натурі не буде, і хто до неї прийде на поклін, той, мов скажений пес, буде гнаний від храму мистецтва. А нову літературу творитимуть люди, які були живими свідками лихоліття, які народяться під час війни і після неї. І найдраматичніші, що морозитимуть серця читачів, будуть ті твори, які дійдуть до людей за десятиліття після смерті авторів. Можливо, це будуть листи засуджених до страти...

— Пророк! — вигукнув Мирон. — Чи не від Якуб'ячки ви навчилися провіщати прийдешнє? Де ж ділася ваша пророчиця?

— Її замучили в Березі Картузькій, — відказав жорстоко Євген.

— ...Перший раз за всю свою історію Вулиця стала урочистою, поважною, здруженою великим горем, якого тут ніхто не сподівався, не чекав: Вулиця горя до себе не підпускала ніколи, вона знайома була лише з бідю, — закінчував свою цілонічну розповідь Страус, коли заграшоване віконце підвалу гончарної школи посіріло і в'язні, постогнуючи, будилися. — Вулиця була насмішкуватою, скептичною, брудною, хитрою, збленою, видуманою, темною, але вона мала своє світло, яке зоріло з галереї гонористого бляхаря Хараторського. І неждано та іскра найкращого, найсвітлішого, найчеснішого, найдобрішого, яка жила непомітно в кожному, а втілилася й засвітилася в одній людині, котрою любувалися і котрій зазрили, котру хвалили й осуджували, любили й ненавиділи, котрої прагнули й боялися, — раптом згасла. Змеркла на мить Вулиця, спустошилася, та з великого горя й туги враз переродилася, очистилася, оновилася, стала доброю — перед обличчям Жінки, краса якої не зблякла і в домовині.

Мадлену винесли у відкритій труні й понесли на плечах, як власний скарб: кожен хотів підставити плече під домовину, бо там лежала його дочка, його сестра, його кохана, там лежала найкраща частка кожного з нас.

Процесія пішла через усе Місто — крізь поліцейські пікети, а на цвинтарі Якуб'ячка виголосила промову про ще одну жертву хворого суспільства. Там її заарештували востаннє — більше Якуб'ячки ніхто не бачив.

А ми — Роман, Мирон і я — розійшлися надовго, і не знаю — очищувалися від гріха перед Мадленою чи поглиблювалися в грісі, возвищувалися, пам'ятаючи про неї, чи ще дужче черствіли, забуваючи; та ось сталося так, що через багато років — гнані канчуками совісті за те, що колись убили найсвітліше в собі, а може, самотністю, — ми зустрілись і домовились відпочити на Лисинці, у моєї господині Василини. І довелося нам, по-

караним чистилищем нерішучості і страху, стати в найкритичніший момент перед пам'яттю Маддени і запитати себе: хто ми були і ким є й чи можемо вирватися з того чистилища...

— Якуб'ячку замучили в Березі Картузькій,— повторив Євген, він підвівся й, минаючи поглядом Мирона і Романа, зупинився навпроти Страуса.— Професоре,— сказав вимогливо, неначе Страус, єдиний тут, ніс відповідальність за честь людей у цій хаті,— не кожен може стати видатним письменником, вченим, винахідником, але всяк має змогу бути порядним...

— Євгене,— промовив Страус,— прожите мною життя не дає підстав...

— Професоре,— перебив Євген,— ми всі нині, мабуть, кожен для себе, згадали тут про жінку, яка прагнула духовної висоти. Без нас вона була безсилою, та ніхто не зумів допомогти їй. Не караймо себе провинною перед нею: не всі народжуються рішучими. Але кожний з нас мав приклад моральної чистоти, і вільними від цього прикладу бути не можемо. Хтось прийме, хтось переступить. Невже ви ще раз хочете переступити через чесність і з колишнього боязливця стати зрадником? Що ж, війна сприяє вивільненню і добрих, і злих сил...

— Я не даю вам права!..— підвищив голос Страус, та Євген підвів руку, й Зарицький помітив у цей момент, як Курилич злився із образом дзвонаря на кахлі.

— Це ж так і Христа розп'яли, не давши йому висловитись!— сіпнувся до Євгена Мирон, захищаючи Страуса, який тепер здався йому односторонцем.— Чого ви прийшли сюди, праведнику? Чому ви ставите нам в приклад ім'я жінки, яка була нічим іншим, як...

— Прошу слова!— скрикнув Роман і підійшов до Мирона.— Прошу слова... Не за твою філософію— ти сам за неї розплатишся... За жінку, яку ти знежив...

Він розмахнувся й ляснув Мирона по обличчю.

Ніхто не зворухнувся, навіть Василина.

— Професоре, ви вчили нас про Фермопіли,— промовив Євген, коли Мирон вийшов.— А самі де опинилися?

Страус узяв Євгена за комірець вишиваної Василевої сорочки, притягнув до себе, запитав:

— Що ж робитимеш ти?!

— Я обсох,— відказав Євген. Він взяв із спинки крісла плащ, накинув на плечі.— І обігрівся. Думав, знайду тут компанію. Дарма... Дякую, господине,— кивнув Василю.— Що буду робити, питаєте? Спробую перейти лінію фронту.

— Та ви хоч переночуйте,— подалася до Євгена Василю,— смеркло вже. Хоч повечеряйте...— Хвилину дивилася на нього, потім метнулася до комори, винесла згорток у білій платині.— Візьміть, коли мус вам іти... бо що робити...

Тоді Роман притьмом вийшов з кімнати. Повернувся, подав Євгенові товстий зошит.

— У кожного своя дорога,— сказав.— А фронт усюди, на кожному клаптику землі. Головне — на який бік стати... А ви, якщо перейдете лінію, то знайдіть когось з високого начальства і віддайте... Хай подивляться. Я працював над цим усе своє життя. Може, пригодиться людям... Як не тепер, то потім.

Євген узяв зошит, відчинив кімнатні двері, потім сінешні. І розтав у п'ятьмі, ніби його на Лисинці й не було. Згодом вийшли Роман і Василюна.

Страус залишився сам.

* * *

Недільний світанок зазирнув сизуватою смужкою крізь повздожню щілину між шапкою оборогу і туго збитим торішнім сіном, вніс із собою терпкий запах достиглих трав, шум ріки, яка вчорашніми водами люто таранила кашицю, скрадливий звук пастушої дрімби, що таланила в узворі між Лисинкою і Писаним Камінем; сиза смуга висинювалася, ясніла, поки не запалилася червінню, а тоді безстыдно вихлюпнулася під оборіг, засліпивши Романа й Василюну, які всю ніч не стуляли очей у любоощах, тривозі, наслуховуванню. Вони мить призвичаювалися до холодного багрецю, що впав їм на обличчя, а потім звикли і глянули одне на одного, здивовано — ніби вперше, і в їхніх очах одночасно зблисло затінене сором'язливістю світло втіхи. Тільки на один мент засвітилося воно і тут же потьмарилось;

Роман сховав сиву голову у повінь чорного Василичиного волосся, що розлилося по білому рядні; змеркла радість. У мозок заповзала в'їдлива пісня про останню неділю, обом заповзала, і позбутися її вони не могли; туга й тривога залягли в зморшках, що обкреслили підковами вицїлувані Василичині губи, і поматовіли рожеві віяльця біля її очей. Роман підвів голову, глянув на Василичину і здригнувся: крізь її обличчя на мить просвітвся образ Мадлени...

І зник. Зникло видіння від безжурного щебету біля повітки: це ж Василькові не спиться, бо як він може спати, коли вже розвидніло, а вуйко Роман учора, при світлі ліхтарні, таки склав йому батькового велосипеда, і він нині може сісти на нього й полетіти по вузькій стежці, що мишачою смужкою біжить хребтом Лисинки, помчати, як колись його батько, навпроти вітру!

Хлоп'яче жебоніння звучішало й перемінювалось у знайому мелодію, Роман прислухався і впізнав у ній Миронову пісеньку «...бо війна війною...»; обидві мелодії — ця і про останню неділю, яка в'їлася в мозок із світанком, — зливалися в блюзнірську какофонію, вона зігнала з Романа рештки дрімоти, стривожила... Тривога передавалася й Василичині — вони обоє підвели голови й німо дивилися одне на одного, а коли прикре передчуття стало страхом, схопилися й почали сквапно одягатися.

Велосипед заскрипів, затріскотіла трансмісія; Роман з Василичиною зіскочили з обороту й побачили, як зникла за обійстям Василькова сорочина. «Це ж він по верші!» — зойкнула мати. Потім уздріли Василька на вершечку Лисинки: хлопчик спинився на мить, ніби вагався, і враз стрімко помчав у долину, що просмоктувалася з білоберізької котловини і протискалася між Турнасом та Ігрецем у невідомі світи... І з тієї глибини, мов з небуття, згодом долинуло: «...як не заб'є тебе гостра куля... як не заб'є тебе гостра куля...» — і стихло.

На світанку Мирон потайки вибрався з Василичиної хати. Підтягнутий, начищений, у краватці. В ту хвилину, коли Василько з'їжджав з Лисинки, він дивився в бік Писаного Каменя, за яким тягнувся тракт з Жаб'я до Косова. Тракт стугонів — там двигтіла чужа сила.

Страус прокинувся від скрипу Василькового велосипеда. Обвівши очима кімнату, зупинив погляд на печі,

з якої дивився на нього дзвонар; відвів очі й побачив у кутку над ліжком павучка, що сидів на своєму плетиві. Стукнув кулаком по стіні — той не зворухнувся. Страус підвівся, глянув зблизька й покоровився від обридження: павучок був висохлий, прозорий, крихкий... Схопився з постелі, бо враз ударив дзвін, і став навпроти вояків, які вийшли завойовувати світ, а вони із кахлів навели на нього пістолі — і затріскотіли постріли.

Василина бігла стежною по хребту Лисинки, чорною фаною тріпотіло на вітрі її волосся, материнські груди випиналися вперед, щоб заступити кулям дорогу до її дитини,— бігли до своїх синів усі матері світу.

Десь там, біля кашиці, застукотів кулемет. Довга черга, потім — коротка.

Роман затулив долонями обличчя.

Закінчився перший тиждень війни.

— ...І кожен з нас пішов назустріч своїй долі — хто на яку заслужив, а виминути не спроможний.

МІСТО

ПАРТІЯ В ШАХИ

До Міста було вже зовсім близько. Поїзд, мов добрий кінь, що, повертаючись з далекої дороги, чує знайомий запах рідного житла, галопував, частим постукуванням відраховуючи останні кілометри шляху.

Пасажири заворушилися, познімали з полицок валізки, клунки й біля вікон, у купе й коридорі терпеливо ждали зупинки.

Нестор набив люльку і відчинив двері купе.

У коридорі було глітно й накурено, люди скупчилися біля обох виходів, лише посередині, за відкидним столиком, — незворушні, наче маршрут цього поїзда закінчувався не в Місті, а десь принаймні біля румунського кордону, — сиділи два молоді чоловіки і грали в шахи.

Буйночубий, з першими срібними нитками у хвилястому волоссі відчайдушно захищав ферзем короля, відступав; його атакував конем, турою і пішаком противник з вродливим тюркським обличчям. Партія підходила до кінця — азарт гравців був зовсім природним, та все-таки байдужість шахістів до подорожньої метушні віддавала деякою нарочитістю: так поведуться люди, які переважну частину свого життя перебувають у мандрівках.

Нестор спостерігав за грою. Ситуація у гривастого була критична, проте ще не безнадійна, та ось він зовсім без потреби, не думаючи, пішов королем убік — і позбувся ферзя. Підвів голову і мовив, зітхнувши:

— Здаюся.

— Всемилосердний аллах свідком, що я не хотів завдати тобі прикрасі, — сказав з відчутним східним акцентом супротивник. — Я не знаю, про яку ти партію думав тепер, та, в кожному разі, не про цю. Такі необдумані ходи, така дівтацька поривчастість і пасування... Вай-вай, та ти сангвінік, а сангвініки завжди про-

грають... Хіба можна було так по-дурному втратити королеву?

— Не можна, ні... Так легко, як я її втратив,— не можна.

— Ти знову про своє... То навіщо сідати за шахи, коли думаєш хтозна про що?

— Кожний грає свою партію, старий. Кожний робить свій перший хід із твердою вірою у перемогу. Напад, захист, маневри — усе продумано, а несподівано складається для тебе така ситуація, що вийти з неї цілим неможливо, і тобі ставлять мат!..

— Тоді треба розпочинати другу партію, третю, четверту, бо навіщо людині голова, навіщо людині серце?

— Ах, який розважливий став мій бухарець, відколи одружився зі своєю неземною Юлдуз! Розумніший від Насреддіна й самого Авіценни... Юлдуз — шекер, рахат-лукум, шербет, сахарин! Скажи мені, дорогий, я зустрінуся?

— А що таке зустрінися? Зустрінися — це ще ніщо. Біда твоя у тому, що ти хочеш продовжувати давно розпочату партію, а треба зіграти нову. Навіть якщо з тим самим партнером, то тільки нову, адже партнер уже не той і ти теж інший. Ти хочеш ступити двічі в ту саму воду, двічі пережити одну й ту ж хвилину, двічі зірвати один і той самий гранат. Вай-вай...

— Помиляєшся, старий, тоді я партії не розпочинав... Але розпочну її тепер, хай якою складною вона не буде; розпочну, навіть якщо бачитиму заздалегідь болючий прогаш.

Друзі розмовляли так, наче в поїзді їх було тільки двоє. На Нестора, що стояв біля них, спершись спиною до дверей купе, не зважали, а він слухав чужу розмову і не міг себе примусити відійти. Ні, не таємниця гривастого чоловіка цікавила його — сама ота думка про шахову партію вразила Нестора, неначе була його власною, тільки досі ще не сформульованою, тож хотілося тепер збагнути сенс цієї думки на чужому прикладі.

— Розкладай фігури,— посміхнувся чоловік з тюркським обличчям.— Є ще трохи часу.

— Часу ще багато, та от не знаю, як розпочати перший хід... Ну, ти скажи мені, я зустрінуся з нею?

Поїзд сповільнив хід, зашипіли гальма, друзі повернули голови до вікна. Що, вже Місто?

— Париж! — вигукнула з тамбура провідниця, і хором засміялися пасажери, хоч давно звикли до такої назви полустанка — останнього перед Містом. — Хто виходить?

КОСТЬ АМЕРИКАН

Від цього полустанка, що мав найпростішу в світі назву — Париж, або ж по-простонародному — Парище, до Міста залишалось близько десяти кілометрів. «Це ж не так багато, — вмиг подумав Нестор, — колись тут, йдучи із свого села, я відзначив половину дороги». Він квапно попрямував до виходу, ще раз оглянувся на двох чоловіків за шаховою дошкою, наче хотів запам'ятати їхні обличчя, протиснувся поміж пасажирами, делікатно відсторонив молоду провідницю, що з жовтим прапорцем стояла у дверях тамбура, й сплигнув на колійний насип.

Поїзд рушив, гвалтовно загрюкавши буферами. Провідниця щось хотіла сказати цьому дивакуватому пасажиrowі з довгим волоссям і претензійною люлькою в зубах, та тільки невизначено змахнула рукою, мовляв, це ще не Місто, до Міста ого-го ще скільки. Нестор їй послав повітряного поцілунка й гукнув:

— Ви не скажете, дівчино, сюди, на Парище, і досі водять підковувати кіз?

Шахісти аж тепер помітили Нестора, бухарець посміхнувся до нього, помахав рукою.

А дівчина зневажливо скривилася, бо такий зухвалый тон з уст немолодого вже, з сивуватими патлами, а ще з тією виполіруваною файкою в зубах, віддавав зверхністю, розв'язністю, як би вона могла це по-своєму назвати — сиромудрістю, а тому проказала з іронією в голосі:

— Чи кіз кують, не знаю, а от що тут живе Панькова мама, то достеменно правда! — і презирливо віддула губи.

— Та не може бути! — виїняв Нестор люльку з рота. — Певне, вже дуже постаріла?

— Для вас — акурат!

Розмова обірвалася, бо поїзд саме вигнувся дугою, віддуті губи провідниці зникли за поруччям вагона, ще якусь мить тріпотіло вибите з-під чорного берета її ку-

черяве русе волосся, а потім і його не стало видно. Прогримів останній вагон, і враз залягла така мертва тиша, якої в природі не буває, і тільки за якийсь час вона, залишившись і далі тишею, почала оживати то від свисту вечірнього птаха в приколійній посадці, то від бемкання ринди біля станційного будиночка, наповнювалась украдливим кумканням жаб і віддаленим стукотом вагонних коліс.

З усіх звуків вечірньої тиші Нестор найвиразніше вчув саме цей приглушений стукіт. Десь глибоко в душі, як тільки зник за поворотом хвіст поїзда, заворушилося було каяття за той романтичний порив — прийти до Міста своєї юності пішки, та ось усе відчутніше докочувався колією перестук і відлунював він чимось таким далеким, як вічність, і присмирював оте мізерне каяття: глухе татакання вагонних коліс було в цю мить достоту таким, як тоді давно, коли він вечорами вибігав з глибокої бодні рідного села на царини й, з щемливою тугою прислухаючись, линув за його покликком у незнані дивовижні світи.

Ах ти, гримасна провіднице з віддутими губками й кучерявим волоссям, і ти мені про Панькову маму? Десь-то ти чула, та не дочула, бо сама он як звично перекроюєш землю потягами, а ти б навіть не повірила, що колись мені на дорозі у ті світи, з яких тепер вертаюся до свого Міста, стояло оце Парище з чортоподібними ковалями, котрі підковують кіз і малих дітей, та ще з тією відьмою — Паньковою мамою, яку, щоб потрапити до Міста, треба було щонайменше в руку поцілувати.

За спиною Нестора, ген далеко в горах, сховалося село, з якого він і його ровесники вибігали вечорами на поклик паровозних коліс, а потім, коли батькам несила було їх втримати дома й парищівська Панькова мама поволі і неохоче ставала казкою, — виходили й більше не верталися; в цю мить він ще раз проходив крізь старі ворота, які вивели його колись з рідної оселі у великий світ.

Уперше то було давним-давно: тієї осені, коли з вікна сільської школи в яму, в якій гасили вапно, полетіли портрети вождів санаційної Польщі, а батько, злидар з півморга ґрунту, похапливо, наче боявся втратити щасливу мить, взяв Нестора за руку, повів до Першої міської школи й сказав директорові:

— Журився я, сину, що наймитом станеш, не спав я ночами, бачачи тебе поденним батраком, а так — у люди вийдеш.

Він уклонився директорові й пішов, залишивши сина в замаєному кумачем Місті, щоб він тут ріс і за невеликий шмат часу пізнав радість вільного дитинства й тяжке отроцтво під чоботом німецького окупанта пізнав, а в юності — радість визволення від фашизму.

Все було тут... А потім — вихід з Міста у великий світ. Надовго. Щоб здобути освіту у радянському вузі і стати майстром. Щоб за багато літ, сьогодні, вернутися до Міста і у його брамі сказати:

«Покійний мій батьку! Я не знаю, ким ти бачив мене, коли вперше привів сюди за руку: робітником, лікарем, інженером а чи режисером кіно. Та це не так уже й важливо — ким. Я повернувся людиною».

Нестор прибився до центру пізно: вулиці були вже геть безлюдні. Ні, він зараз не кається, що замість десяти хвилин поїздом ішов більше двох годин пішки — з Парища навпростець знайомими й зовсім новими стежками. Добре було отак іти й думати про те Місто, яке ось-ось побачить після довгої розлуки. Яке воно нині? У серці, в мозку, в душі осідали на дно згадки про колишнє і звільнили місце для теперішнього. Це було радісне відчуття: він ще вчора був утомлений до байдужості, нині ж пробудилася справа свіжого пізнання.

Місто вже міцно спало. Нестор пройшов центральною вулицею, шукаючи готелю. Зайшов. Постояв під дверима, але в готелі було тихо, ніде й не рипнуло; гримати не хотів. Чи ж то так далеко до ранку?

На розтоці двох вулиць, що розбігалися уверх, беручи свій початок від ратуші, пах, освітлений гірляндами ламп, трикутний сквер. О, цей обступлений старими липами сквер у самому центрі! Колись він був ніби не частиною Міста, а автономним його клаптиком, що не підлягав ні галасливому базарові праворуч, ані велелюдній вулиці зліва, ні високій офіційній ратуші з прастарим годинником, на якому два молотки щогодини вибивали об опуклі мідні тарілки час; йому байдужі були ряди фіакрів, які чекали на багатих пасажирів, щоб відвезти їх на станцію; в цьому скверіку просто на траві сиділи й обідали босі селяни, у спражні дні завжди стояла бочка з пивом, і «пиворізи» розкладалися з пивними гальбами теж на траві, розмовляючи,

а по неділях граючи в карти; тут на лавочках у білій день цілувалися закохані, вірячи в те, що їх ніхто не бачить, хоча про такий невинний гріх того ж таки дня надвечір знали вже всі аж на Монахівці і навіть на Розенбергу; в цьому сквері доночувували гімназисти, які, загулявшись, боялися вертатися до бурси, щоб не нарватися на суворого наставника Штефана Січкарю. Так, сквер мав цілковиту і єдину в своєму роді автономію, і до нього, за давньою звичкою, рушив Нестор.

Зупинився посеред скверу, розглянувся довкруги, і йому здалося, що потрапив у зовсім чуже місто. Колишнім тут був лише цей сквер і ратуша: у просвітах між липами мерехтіли вогнями багатоповерхові будинки, що виростили на місці колишніх яток і халуп, і подумав Нестор, що разом з будинками виростили нові люди, і що фільм, з яким він приїхав сюди на звіт, можливо, відіб'є лише минуле Міста, а нинішній його день треба буде ще побачити.

У цю мить з липової гущавини виринув чоловік і пішов прямо на Нестора. Відступив убік, та, побачивши що чоловік не п'яний, Нестор спитав:

— Чи не скажете мені, де можна знайти таке місце, щоб при пиві чи як там пересидіти до ранку?

Незнайомець був старшого віку. Чому він ночами блукає порожнім Містом, майнула у Нестора думка, а втім, це не повинно було його обходити, і він чекав відповіді.

Старий підвів очі, вони були добрі й наче зажурені, він схилив набік голову і, щось міркуючи, загинав палець за пальцем на лівій руці. Потім мовив:

— У готелі, добродію інженер, не переспите, бо наїхало багато артистів з кіно, завтра будуть то кіно показувати, а вони щось казатимуть людям. То в готель не попадете. Взяв би вас до себе, але сам живу в комірному. Ну, а при пиві, щоб до ранку... Гм... На Розенбергу зачинають о дванадцятій, а вже бамкнула перша... Тосьте спізналися. О п'ятій мав би відчинятися буфет на станції — то ще зарано. В Копила — там аж пів на шесту. А на автобусній Перцова торгує цілу ніч.

Аж тепер Нестор зауважив, що з-поза спини незнайомого визирає гриф гітари чи то мандоліни. Ще й музика, нівроку... І, видно, почуває він себе в Місті давнім господарем, бо й вулиці, і «злачні» місця називає по-старому. Це вмить запримітив Нестор, та згадка про Перцову

повернула його аж на три десятки літ назад, коли то він, учень молодших класів гімназії, мешкав у двоповерховій червоній кам'яниці на Монахівці у господині... так, у Перцовичевої, яка мала біля ратуші мануфактурну крамничку, на пальці лівої руки перстень з каратовим брильянтом, дома на стіні гімназійне табло в різьбленій рамці й етажерку з книгами, до яких ніхто не смів і пальцем діткнутися, хіба що один лише друг дому — учитель релігії, отець-професор Баранкевич.

— Перцовичева продає пиво? — перепитав здивовано.

— Або що? — знизав плечима старий.— Продає пиво, та й квит. То колись було таке, що одна робота пасувала попові, а інша дякові. Тепер навіть Перцова розуміє, що будь-яка праця — не встид.

Він постояв ще якусь хвилину, щось подумав, а потім сказав:

— Піду і я з вами. Літня ніч коротка, скоро розсвіне. Не по-божому — будити господарів серед ночі.

Вони повернули на Торговицьку вулицю, яка й зараз, серед нічної тиші, здавалося, скрипіла сільськими возами, повнилась аж по верхи будинків кінським форканням, блянням овець, кувіканням койцевих поросят і вгодованих свиней, котрих вели й везли щовівтірка і щоп'ятниці на торг: ця тепер асфальтова вулиця колись була брудна й розбита, це була найчорніша вулиця в Місті, бо десь у її кінці галасувала торговиця і голосила тваринним ревом бойня, а недалеко за торговицею і бойнею синів густий Шипітський ліс, до якого колись, у ті Несторові гімназійні роки, гнали фашисти, як овець чи корів, валки людей на смерть. Ця вулиця залишилася й донині у пам'яті чорною, а тому Нестор мовчав, і, можливо, через це саме мовчав і його новий знайомий.

А коли мовчанка надто затяглася, Нестор пильніше приглянувся до свого супутника, бо хотів упізнати: старих людей Міста він пам'ятав геть усіх. А цього не впізнавав, не бачив його ніколи, і тому дивно було, звідки у старого ота обізнаність, наче він тут народився.

— Ви давно живете в Місті? — спитав.

— З діда-прадіда,— коротко відказав старий.

— Я вас не знаю...

— І я вас теж, добродію інженер.— Він замовк, але ненадовго. Наче сам до себе, бо не повертав голови,

розповідав: — Ями, диви, засипали шутром, залили асфальтом, дорогу розширили — і вже зовсім інший вигляд. Автострада!.. А он там, зліва, нову школу будують — на тисячу учнів, та таку, що де тобі твоя гімназія... А он там далі, на Заводській, — кивнув рукою направо, — «Сільмаш». Той віддавна стоїть, але як росте! Що тих цехів, добродію, що тих машин — з конвейєра щодня, що тих людей! І то все, добродію, робиш своїми руками і знаєш, що для себе. Не то, що там...

— Де — там? — спитав Нестор.

— Як — де? В Америці...

Нестор здвигнув плечем, бо це, що сказав старий, само собою було зрозумілим, але подумав, що розмовляє з ветераном заводу, і запитав:

— Ще працюєте чи вже на пенсії?

— Ще на пенсії, але буду працювати, най він хоч дибки стане.

Нестор нічого не зрозумів, і більше не розпитував, і, згадавши шахістів з поїзда, подумав про себе: «Цікаво, яку партію з черги розпочинає цей старий?»

На автобусній було порожньо й темно, Нестор, правду кажучи, не сподівався, що о цій порі може бути десь відчинений буфет, проте радий був, що має з ким скоротати ніч, але попутник, примружившись, якийсь час пильно вдивлявся аж у кінець площі і врешті мовив:

— Торгує...

Він подався попереду Нестора через майдан, і аж тепер Нестор приглянувся до інструмента, перекинутого в старого за спиною. «Це ж банджо, звідки воно в нього?» — подумав; старий підійшов до будки й обережно поторгав двері. Хтось там усередині хмиркнув, кашлянув, почувися кроки. Впала скоба, і у дверях показалася голова немолодої жінки з подовгуватим носом на худому натруженому лиці, жінка стиха вигукнула: «Щось подібного!» — і пропустила досередини заблуд. Вона була висока й тугобедра, пудра дбайливо приховувала зморшки, Нестор відразу впізнав Перцовичеву, чи, як її в Місті називали, — Перцову, колишню вродливу вдовичку, що пишалася своєю мануфактурною крамничкою, гімназійним табло, перснем з каратовим брильянтом, етажеркою з книгами та знайомством з молодими священиками і самим отцем-професором Баранкевичем.

— Далеко їдете, Американе?

— До Гонолулу.
— Щось подібного! І оту мандоліну берете з собою?
— А ви не журіться. Я ж вернуся і ще на вашому велілі на ній заграю.

— То щасливої дороги, Костю. А що п'єте?

— Пиво, Перцова, пиво. А ви вже тут зовсім замешкали?

— Наполовину. То треба бути хіба дурною, аби під базарний день спати дома.

— Маєте рацію... Та ще й перекусити нам дайте.

Перцова метнулася за ляду. Вона наче й не змінилася. Нестор пам'ятає, як увивалась колись молода Перцовичева, подаючи панотцям на стіл торти і легуміни. Несторові цієї хвилини згадалися деякі невишколені столичні офіціантки, і він пожалкував, що талант його знайомої так безнадійно змарнувався в периферійних буфетах; Перцова подала на стіл вудженину й пиво. Нестор приглянувся до її рук і впізнав дорогоцінний перстень на середньому пальці, Перцова помітила цей погляд і, коли вдруге прийшла з виделками і ножами, перстень був уже чомусь перевернутий брильянтом досередини; Перцова розклала виделки й ножі, вона й тут, в автовокзальному буфеті, не загубила своїх давніх звичок; у Несторовій пам'яті з прірви минулого враз виринав добре вихований і не до пари Несторові інтелігентний співквартирант, гімназист-однокласник Місько Два Пальчики.

«Не тримай ножа, як лопату, а виделку, як граблі! Дивися, як уміє Місько поводитися при столі»,— ніби почув тепер Нестор колишнє постійне зауваження Перцової: краючи ножем вудженину, він механічно відстовбурчив убоки мізинні пальці, як це вмів робити лише Місько, але Місько вмів це робити, а в Нестора ті пальці завжди кумедно стирчали, наче роги в жука, стирчали вони, напевно, так само і тепер, бо Перцова враз зупинилася, закам'яніла, кухлі з цинистим пивом затремтіли в її руках, вона обережно й кволо поставила їх на стіл, прошепотіла:

— Нестор... Нестор!

— Як ся маєте, добродійко?

— То це ви... А я не вірила, що то ви, думала — однофамілець... Ви приїхали на завтрашню прем'єру? Боже, боже... Нестор, наш маленький Нестор — режисер кіно! Щось подібного... Але чого у вас таке довге волосся?

Старий спокійно вислуховував примовляння Перцовой, та при останніх її словах поставив бокал і, скинувши вгору густі сиві брови, проказав:

— Ані мені не снилося келишкувати посеред ночі з великим чоловіком. Але чому ви, добродію інженер, не разом з тими, що в готелі?

— Надто довго не був я в Місті. Сам хотів прийти до нього пішки. А ви, ви хто такий, що я вас ніколи тут не бачив? — таки не втримався Нестор, щоб не задовольнити своєї цікавості.

— Таж кажу — тутешній. Ми з вами просто в часі розминулися. Коли я жив у Місті, вас тут ще не було, коли-м повернувся з-за окіяну, вас уже не було. Я — Кость Американ.

«А-а,— подумав Нестор,— це ж він звідти привіз банджо».

Перцова, непрошена, сиділа вже за столом, але чи то треба чекати запросин, якщо люди зустрічаються по кількох десятках років,— крадькома, якимось винувато вона позирала на Нестора і шепотіла:

— Боже, боже, чому то людина наперед нічого не знає?.. Як же ваші діти, жінка? Таж розкажіть, чому мовчите?

— Не встиг ще,— ніяково посміхнувся Нестор.— Все часу обмаль. От якби ви піднайшли мені в нашому Місті пару... То що ж, вип'ємо за зустріч.

Перцова нерішуче надпила, праву руку з бокалом опустила на стіл, ліву ж, з перевернутим досередини брильянтом, тримала на подолі і була мовби відсутньою, тільки вряди-годи повторювала шепотом:

— Щось подібного... Щось подібного...

ВАДИМ ІВАНОВИЧ

А надворі благословилося на світ. За розмовою незчулися, як минув час: рожева заграва підпалила білі хмаринки на небозводі, багрець упав на невиспані обличчя Несторових співрозмовників. Нестор пильніше приглянувся до Перцовичевої і відчув, як у душі ворухнулось щось злорадне... Ну, звичайно, якби ти знала наперед. Ба ні, міщанська пиха засліплювала тобі навіть той розум, який мала. «Хлопуньо з села» — таврувала ти таких, як я, і прирікала їх на останнє місце в

супільстві... Та тут же Нестор пригасив зловтіху. Він розумів: перед ним сутеніє вчорашній день Міста, якому перед своїм присмерком судилося побачити день новий і збагнути його. Добре, якщо збагне.

Нестор перевів погляд на Костя. Із скупі мови Американа він уже дізнався, що старий у свої шістдесят твердо вирішив стати до праці на заводі, бо він слюсар першої кляси,— або, добродію, хоча б сторожем на прохідній.

— Мені вже пора,— підвівся Нестор.— Запрошую на прем'єру.

У готелі приліг, щоб задрімати, але втоми, на диво, не відчував. Він насилу дочекався дев'ятої, зібрався й подався до райкому партії скласти візит завідувачому відділом Ткаченкові, який люб'язно прийняв пропозицію Несторових друзів — поставити прем'єру його фільму в Місті.

Молодцюватий, рухливий, Ткаченко вийшов з-за столу, привітався з Нестором за руку, попросив сісти і, видно, діловий, без трафаретних запитань на зразок: «як їхали, як влаштувалися», заговорив:

— Значить, о четвертій. Я вас представляю. У Місті, знаєте, ажіотаж: як-не-як, а свій режисер! Я, зрозуміло, був на перегляді. Прекрасно... Новелістична композиція, операторські знахідки... Один тільки лелека, той рожевокрилий, мов фламінго, лелека, що обрамлює своїм польотом увесь фільм, той лелека, що злітає у першому кадрі від пострілу, а в останньому ширяє у високості над згарищами як символ життя — це просто здорово. Тільки... Я не знаю, наскільки ви чутливий до критики... Ну, гаразд, про це потім. Знаєте, що я вам хочу запропонувати? Підемо ось зараз, у нас півдня часу, я вас познайомлю з однією надзвичайно цікавою людиною. З Вадимом Івановичем. Так його всі називають, не інакше. Спитайте на вулиці будь-кого, як знайти Вадима Івановича, то кожен, навіть мале, справить вас на завод або на його квартиру. Це директор нашого «Сільмашу».

— Я вас зрозумів,— відказав Нестор.— Я навіть знаю, за що хочете мене критикувати, бо зрозумів це ще вчора, як тільки опинився в центрі Міста. Мені самому хотілося попросити вас, щоб ви провели мене на завод.

— Ну й чудово! — підвівся Ткаченко.— Ось так і

ходімо. А по дорозі я вам розкажу дещо про нашого директора. Втім, і ви, як я зрозумів з вашого фільму, були свідком тих чи подібних подій, про які розповідав мені Вадим Іванович.

Вони йшли поволі, Нестор уважно слухав.

...Здеморалізована хортистська армія в березні сорок четвертого в паніці переправилась через ріку і, покидаючи на розбитих дорогах гармати, коней, ящики із снарядами, втікала в Карпати, щоб там на нетривалий час зайняти оборону. Йй на п'яти наступали наші передові частини, залишаючи гарнізони в населених пунктах прифронтної смуги.

Вадим Іванович, офіцер, очолював такі гарнізони по черзі в кількох селах. Він знайомився з людьми, заходив до хат, вивчав настрої. Далеко за селом висохла Лиса гора — там стояла нужденна хатка, яку можна було б прийняти за порожню чабанську колибу, якби вряди-годи не здіймався над нею ріденький димок. А потім і ця ознака чийогось життя зникла — димок більше не курився, і тоді-то Вадим Іванович вирішив податися туди з групою бійців.

Попробував двері — замкнені, крізь закоптіле вікно годі було розгледіти, що діється в хаті, навколо — тиша: ні собаки, ні курки, тож подумали спочатку — пуста. Але один боець помітив, що двері замкнені зсередини. Не знадобилось великої сили, щоб зірвати їх із завісів.

Перше, що побачили у сутінках хати, — очі. Блискучі скляні очі й обличчя мерця, висохле, зморщене, жовте. Вадим Іванович спочатку розгубився, не знаючи, що чинити, але очі ворухнулися, губи — теж, і він почув шепіт:

— Не вбивайте дитину...

Вадим Іванович кинувся до постелі.

— Ми не фашисти, жінко, ми радянські! Де дитина?

Стара довго придивлялась до пришельців, потім сягнула кволою рукою, закинула ряднину, і Вадим Іванович побачив худеньке біле тіло дівчинки-немовляти, якій теж було три чверті до смерті. Дитя не плакало, тільки водило зеленими оченятами.

— Чия дитина, мати де? — запитав Вадим Іванович, боячись, що стара помре і не встигне сказати.

— Мами нема вже більше як півроку, — прошамкала жінка. — Вона жила в мене, ковпаки привели її сюди,

коли мала родити... Тут і сповила. А як німці робили облави, забрали її... я дитину заховала... і тут, за хатою, застрелили Оленку. Я Галюсю виховала, а тепер вмираю, то мала вмерти і вона... а ви прийшли, то заберіть. Най би жило... Воно тільки почало, а я мушу закінчувати, як уже не моцувалася...

— Хто його мама, звідки?

— Та чи я знаю... Ковпаки привели, жінкою була котромусь там... Вона все мені наказувала, що якби щось трапилося з нею, то коли фронт піде в гори, а придуть наші — щоб я віднесла малу до Міста та й віддала якомусь Стефуракові. Говорила: скажіть тому Стефуракові, що це від Оленки... Але я в Місті ніколи не була, та й не годна піти ниньки.

Більше стара не могла нічого сказати, того дня померла. Бійці її поховали, а Галюсю Вадим Іванович заніс...

— Стефуракові? — перебив Нестор. — Чому Стефуракові?.. Я знав його. Він ще живе?

— Так, дуже вже старенький, — відповів Ткаченко. — Я не знаю, чому саме йому. Та про це ви зможете розпитати в самого Вадима Івановича.

Вони пройшли до прохідної заводу. Ткаченко зупинився.

— Це, що я розповів, — один лише епізод. Вадим Іванович після війни залишився в нашому Місті. Спочатку був на партійній роботі, потім заочно закінчив сільськогосподарський інститут, і його призначили директором цього ось заводу. Цього, та не такого. Ви тільки подивіться, яку він займає територію. За буржуазної Польщі тут була фабрика плугів. Ну, не фабрика — велика кузня. А все це, що ви бачите, виросло при ньому... Виросла при ньому і Галюся. Тобто виховував її Стефурак, а навчанням займався Вадим Іванович. Галя закінчила політехніку у Львові й прийшла сюди на посаду інженера виробничого відділу... Отож приїдьте сюди надовше — бачите, скільки цікавого у нас.

— Неодмінно, неодмінно... — промовив Нестор у задумі. — Але чому — до Стефурака?

Охоронник пропустив, Нестор з Ткаченком зайшли на подвір'я, в глибині якого височіла ще не закінчена споруда, що виростала над низькими будівлями, справа — чотириповерхове приміщення заводського управління.

— Боюся тільки, що не застанемо його в кабінеті,— мовив Ткаченко.— Ходімо до нового блоку цехів. То його гордість, там днює і ночує... А я що казав: ось він стоїть.

Присадкуватий, коренастий, напевно, вже років за п'ятдесят чоловік просто-таки розгубився, коли Ткаченко познайомив його з Нестором.

— Та чув я, чув, але хоча б подзвонили... В нас незабаром пуск, то ми... Приходили вже й до нас, знімали для кіножурналу, але вам, певно, не масштаби й не цифри потрібні, вам, так би мовити, подавай робітничий клас. Це ж подумати треба, варто подумати ото...

Несторові відразу сподобався цей на вигляд добродушний і повільний чоловік, по мові видно, що десь з Полтавщини; приглянувся до нього і в одну мить йому здалося, що він колись уже бачив цю людину — очі директора були надто знайомі... Але ж ні, це знову спрацювала ота Несторова професійна звичка — шукати типажів для ролей. Нестор згадав: тоді, як він прослуховував акторів для ролі лейтенанта, то уявляв собі свого героя саме з такими очима: світло-сірими, в яких глибоко, на дні, таїться сторожкий холодок, котрий свідчить про впертий норів і рішучість.

— Не клопочіться, Вадиме Івановичу, я скоро приїду ще раз і з вашого дозволу...

— Ото й добре,— квапно погодився директор.— Але ви не втікайте, я вас таки затримаю на десять хвилин. Проведу лише до конвейєра. Наш завод десять років тому почав виготовляти для Куби грейферні навантажувачі. На сафру¹.

Машини, вифарбовані в яскравий колір, повільно виповзали, ніби з тунелю,— одна за одною лаштувалися в довжелезний ряд. Несторові не раз доводилося бувати на заводах, і кожен раз його огортало почуття власної мізерності перед витворами людських рук, а тут зовсім несподіванка: Нестор не думав, що в рідному Місті зустрінеться з таким промисловим гігантом.

— Тисячу п'ятсот машин запланували ми на цей рік,— говорив директор.— І якість щораз підвищується. А ливарний цех — той уже повністю охоплений системою бездефектного виготовлення продукції...

---

¹ Збирання цукрової тростини.

Нестор не відводив погляду від конвейєра. Ткаченко торкнув його за лікоть.

— Я гадаю, що для початку досить. Бачу по ваших очах — приїдете.

— Тоді зайдемо ще до мого кабінету, — запропонував Вадим Іванович.

У кабінеті без угаву дзвонив телефон. Директор підняв трубку, обличчя його просвітліло.

— А-а, то ти, мала... Це ж треба подумати, варто подумати, ото... Ні, таки не зможу. До кінця робочого дня не зможу. Ти йди. А я вечором. Ну, велике цабе — режисер, — підморгнув він до Нестора. — Та я вже його бачив, ось він переді мною. А фільм подивлюся потім. Так, так... — Директор поклав трубку й похитав головою, вдаючи невдоволеного. — Ну, й галасу ви нарobili! Хоч закривай на півдня завод. А в нас план, план! Це Галя дзвонила, — сказав до Ткаченка. — Я відділам дозволив, а всі інші — потім. Так що вибачайте...

Нестор різко повернув голову, він хотів було запитати про те, що весь час муляло його цікавість: чому Вадим Іванович відніс дитину саме до Стефурака, та директор, щось згадавши, кинувся до шафи. Ткаченко завбачливим рухом зупинив його.

— Ви що, — посміхнувся Вадим Іванович, — подумали — я по коньяк? Е, ні. На роботі навіть міністра не вгощаю. Це я... той... Ми говорили, що вам про людей треба, то я маю для вас прецікавий факт. — Він витягнув з шафи шкіряну валізу, відкрив її: в ній лежав різноманітний слюсарський інструмент. — Правда, нічого дивного? Але дивне те, як настирливо навіть старші віком люди добиваються працювати на нашому заводі. Просто за честь вважають. Оце один дід цілий тиждень оббивав мені пороги: прийміть та й прийміть. Я йому і се і те — за який агрегат поставиш старого, а він позавчора приніс оцю валізу, пошпурих та й каже: «Я цим інструментом монтував кораблі в американських доках, хіба у вас так уже все автоматизовано, що й ключа більше не потрібно? Я ж слюсар першої кляси, на фрезерному працював».

— Кость Американ! — вигукнув Нестор. — То як — приймете його?

— І ви його знаєте? Але хто його не знає — старого банджиста... Приймаю. А що маю робити? Техніка мі-

няється, але й людська психологія — теж. Нехай попрацює.

Час летів, і Вадим Іванович поглянув уже на гостей так, що видно було: не мав би він нічого проти, якби вони тихенько та й пішли.

— Вадиме Івановичу, — мовив ніяковіючи Нестор. — Товариш Ткаченко розповідав мені про вас... Я хотів би запитати про Галю...

Директор відвів погляд, і Нестор зрозумів: не місце тут для таких розмов. Пожалкував, що вихопився, та було пізно.

— А ви ж казали — приїдете ще, — підвів голову Вадим Іванович. — Та й не годиться так: наробив галасу, похвалився своєю персоною і — знову на верхні сідала. Ось приїдете, то й розкажу. Ну, а тепер ви — за свій пульт, а я — за свій.

СОТНИКІВНА

Той будиночок, схожий на велику віллу або мініатюрний палац з ажурними колонами і бароковими капітелями, з білим гіпсовим щитом на фронтоні, де, можливо, був колись викарбуваний герб Міста, мешканці від віків називали театром, хоча й не завжди мали в себе цей культурний заклад.

Театр був гордістю Міста навіть тоді, коли він не існував, бо те неіснування вважалося тимчасовим, вічною ж була його історія, яка брала свій корінь саме звідси. А втім, з цього Міста, як вважали колись деякі до безміри пройняті місцевим патріотизмом його мешканці, починалося багато дечого. Копачова, наприклад, при кожній нагоді доводила співрозмовникам, що не тільки театр, а й видавнича справа, художні промисли, фотографія, кераміка, молочарство, броварство, миловаріння, освіта й просвіта, виробництво щіток і томасини брали свій початок звідси, не кажучи вже про те, що багато письменників вели славний родовід з Міста, яке завжди було культурною й адміністративною столицею невеликого трикутного шматка планети, розташованого між двома ріками, з яких одна, менша, впадала в другу — більшу. А зараз у Місті є завод, що продукує для світу машини.

В єдиній лише галузі культури не мало Місто пріоритету — кінематографії.

Вахтер театру Августин Копач і згадана вже його дружина Кароліна Копачова, які ще за Польщі, збіднівши до останньої нитки, мусили покинути своє Залуччя і перебратися до Міста, де їх фортуна навіки кинула в обійми Мельпомени, водно твердили, що в Місті бував колись сам Чарлі Чаплін, їдучи з Америки в Європу, але ця легенда мало кого переконувала, і, можливо, амбіція деяких містян була враженою — аж до сьогоднішнього дня. Нині в приміщенні театру відбувалася прем'єра фільму свого, міського режисера.

Демонстрування фільму тільки-но закінчилося, вражений зал мовчав, і оплески зірвалися лише тоді, коли на авансцену перед екран вийшли кіноактори, яких представив публіці Ткаченко. Нестор стояв посередині — найвищий між своїх колег, довге волосся сповзало завитками аж на комір блузи, обличчя мав якесь дитинно лагідне, всіх освітлювали з двох боків прожектори, втискуючи їхні постаті в білий екран, і глядачам могло здаватися, що це йдуть нові статичні кадри захоплюючого кінофільму, лише актори розгримувалися, бо на екран вийшов сам творець фільму, а поруч з ним їм не випадало хизуватися ликами, які створив режисер, вони мусили постати перед ним первісними, тими *tabulae gasae*¹, на яких він написав свій третій твір.

Нестор стояв на сцені, засліплений снопами світла і пекуче-солодкою радістю. Він встиг скуштувати вже немало слави, з'їздив Європу й Америку, беручи на світових кінофестивалях призи, нагороди й медалі, але для повного щастя серед усіх публік бракувало саме цієї, серед усіх рамп — цієї рампи; про це здогадувалися друзі і влаштували прем'єру нового фільму в його рідному Місті — замість подарунка на сорокарічний ювілей.

Світло било в очі. Крізь зливу жовтого проміння прожекторів Нестор вихопив з темряви три перші ряди і в другому, скраю, побачив старого огрядного Стефурака, що ледве вміщався в кріслі; побачив його і не здивувався, бо якщо Стефурак ще живий, то де йому, колишньому режисерові й директорові театру, бути, як не тут — на прем'єрі Несторового фільму? Старий сидів і без упину шморгав довгим індичим носом, хусточкою ви-

---

¹ Незаписані таблички (латин.).

тирав очі та все похитував головою, він плакав, і ці сльози довершували чашу Несторової радості, бо ж ніхто не знає, ніхто в цьому залі не знає...

«Ах ти, голодранцю безбілетний, ти знову тут?»

Пухкенькі пальчики директора театру вже намацали його, гімназиста другого класу, десь під ногами поважних добродіїв і дам, схопили за хлястик піджака. Нестор залишає цю непотрібну частину одягу в директоровій руці й супроти натовпу, попід пахви, виплигує надвір, там дві години простоїть, хоч би й під дощем, щоб на третю дію, коли неблаганний цербер — вахтер театру Августин Копач — вступиться з дверей, таки зайти досередини.

Отож Нестор бачив треті й четверті дії в усіх виставах, а перших двох — у жодній, і не раз, тупцюючи біля театру добрих дві години, він проклинав, як тільки вмів, безсердечного Стефурака, який, дбаючи про театральну касу, не хотів розуміти, що в котрогось з майбутніх театральних світил теж «каса» порожня.

Та лучилася якось вдячна для Нестора ситуація, а він від балакучого, коли не на службі, Августина Копача довідувався про все, що діялося в театрі: захворів актор, який грав Гриця, а квитки були всі розпродані, то щоб урятувати касу, вирішив цю роль зіграти сам директор із своїм круглим черевом і довгим червоним носом. Отже, він мав бути на сцені, при вході не стоятиме, а без нього Августин Копач ставав по-селянському добродушним; Августин удав, що не бачить влізлого гімназиста; Нестор прослиз до затемненого залу крізь перші двері, що біля самої оркестрової ями, зопалу забувши, що треба чкурнути на гальорку. Про це він здогадався запізно: завіса була вже піднята, декорація вмить зачарувала хлопця, і він застиг біля дверей, осяяний зрадливим світлом рампи. Товстий довгоносий Гриць уже ішов назустріч Марусі, шокуючи публіку своєю постановою, та в цю мить він зауважив біля парадних дверей злісного безбілетника й, обриваючи на півслові найдраматичнішу репліку та показуючи на Нестора пальцем, закричав:

«Августин, Августин! Цей шмаркач знову вліз без квитка. Августин, холера б тебе взяла, з роботи вижену!»

То було страшне, Перцова сказала б: «Щось подібного!» Зал реготав і обурено ревів, а Нестор зрозумів,

що цей сміх і лють звалилися раптом на нього, він з малого став зовсім маленьким — картоплиною, горошиною, маковим зеренцем, але його все одно бачили, його ганьбу бачило все Місто, то завтра йому нема чого тут робити, нема чого й носа показувати до гімназії; Августин намацав його, хоч він був тепер картоплиною, горошиною, маковим зеренцем, взяв за комір, виніс крізь двері й штовхнув зі сходів униз на тротуар.

А десь ішла в театрі і перша, й друга дії вистави «Ой не ходи, Грицю», та її вже ніколи не доведеться бачити бідному Несторові, бо все нині раптом пропало: і театр, і гімназія, і Місто. Він блукав темними вулицями і плакав, сховався в провулку, коли виходили люди з театру, дочекався, коли знову стало тихо на вулицях, і аж тоді спроквола рушив на Монахівку — згадав, що після одинадцятої Перцова до хати не пускає. Він вийшов з провулка і мало не наткнувся на свого найтяжчого ворога Стефурака, який ішов додому після нинішнього бенефісу. Нестор готовий був кинути в нього каменем або хоч угризтися зубами в ті пухкенькі пальчики закладених за спину рук, та в цю мить пролунав пронизливий свист, якісь шибайголови вискочили з-за рогу будинку й закричали:

«Бийте його, це він грав Гриця!»

Директор дивно смикнувся, наче його вдарили по хребті ребром долоні, на коротку мить спинився, а тоді, збагнувши свою сьогоднішню провину перед публікою і міру покарання, якого він повинен за неї зазнати, чкурнув з місця й помчав навмання, трясучи круглим животом.

Сповнений по горло мстивою втіхою, Нестор біг у гурті незнайомих шибайголів і в незмірному справедливому гніві, не розуміючи гаразд змісту й причини войовничого поклику, й собі кричав:

«Бийте його, це він грав Гриця!»

Прожектори засліплювали очі, кіноактор, який виконував головну роль, розповідав зацікавленій публіці про свою роботу над роллю, а Нестор, відокремлений від світу полум'ям прожекторів, перебував у тих давніх часах, але в цьому самому залі, він згадав тепер ту виставу, на яку прийшов уперше з повноцінним квитком і дивився її всю, від початку до кінця, і першу свою любов згадав. То був «Вій». То була Сотниківна, яка вийшла на сцену не з гримувальної, а з самого відьом-

ського вертепу, винісши з нього на світ божий свою гріховну красу.

«Хрест на мені, хрест на спині, хрест докола мене...» — молився на сцені в божевільному страху спудей, коли відьма Сотниківна вставала з домовини, і хрестився, запхавши в пазуху руку, Нестор. Домовина піднімалася й літала над сценою, чорти справляли пекельний шабаш, страх морозив тіло, хотілося втекти геть звідси, не оглядаючись, бо несила було зносити всі ці жахи, та Сотниківна була такою прекрасною, що відірвати погляду від неї не міг, він погодився б навіть на пекло і вічні муки, аби тільки стати замість переляканого спудея поруч з нею, і тому сидів закам'янілий в останньому ряду на гальорці.

А потім зустрів Сотниківну на вулиці. Ні, то не була артистка Завадовська, вулицею йшла Сотниківна з «Вія», відьма й спільниця нечистої сили, яка обертала своїм поглядом усе довкола в камінь, тож скам'янів і Нестор і так стояв стовпцем посеред тротуару, заступивши їй дорогу, а відьма, звична до пошани глядачів, змилосердилася над ним, посміхнулася, погладила його долонею по м'якій чуприні. І він ожив, він з каменя знову став людиною, але вже не тим підлітком, яким був досі, відьма таки звершила над ним злочинне чудо: Нестор дочасно став дорослим і поніс у серці біль першого кохання.

Відтоді не стало маленького Нестора, відтоді Нестора перестали впізнавати навіть учителі, й здогадливий, досвідчений у таких справах отець-професор Баранкевич часто, смакуючи, розповідав учням на уроках релігії про гріховні пристрасті, які приходять до молодої людини у вигляді вавилонських блудниць і від яких можна врятуватися лише одними молитвами.

І Нестор молився. Він стояв у церкві на колінах перед образом богоматері, а бачив її — гоголівську відьму, він стояв у під'їзді на Театральній, вичікуючи, поки пройде Сотниківна до театру на виставу або на репетицію, і тоді йому здавалося, що вулицею йде сама божа мати; все збурилося, перемішалось в душі хлопця, все на світі змінило свою вартість, а що він ще не міг тих нових вартостей оцінити і через це розгубився до краю, вирішив стати колись актором, щоб завжди бути біля неї.

Та настав час вогню і крові. Сотниківна раптом зникла з Міста, а Нестор пішов своїми шляхами, понісши крізь життя негасиму спрагу й незбагнений сум.

— Дорогі товариші,— говорив, мабуть, уже досить довго той самий кіноактор.— Деякі критики нагадують мені лікарів, які, щоб визначити групу крові, відрізають людині пальця. Деякі критики дослухаються більше до бурчання у своєму животі, ніж до грому епохи..

Слова колеги повернули Нестора в нинішній день, він ці його експромти чув уже не раз, і десь у інших місцях, перед іншими аудиторіями вони, може, й мали якесь значення, а тут не мали жодного, Нестор скося глипнув на колегу, але той вів далі:

— Дорогі наші старші товариші, ми з вами немов один годинник, і брешуть ті, які твердять про якийсь розрив між старшим і молодшим поколінням: ми стрілки, а ви тягарці, які не дають годинникові зупинитися, але всі ми разом показуємо час нашої епохи. Товариші! Світ наш — це одна...

Мабуть, під впливом тільки що згаданого Гриця — Стефурака, а, певно, таки під його впливом, бо ж усього кілька хвилин тому він викрикував тут недоречно: «Августин, цей шмаркач знову вліз без квитка!» — Нестор зовсім несподівано для публіки сказав пошепки:

— Якщо ти зараз говоритимеш про хлібину, яку ми з батьками їмо з двох боків, то я тебе вб'ю...

Зал мовчав, бо йому, зачарованому, певне, здалося, що так повинно бути, що цей діалог між режисером і актором наперед передбачений і для пожвавлення продуманий, по залу прошелестів лише легкий, для годиться, смішок, та раптом десь у другому ряду лунко вибухнув дівочий сміх. Він був такий доречний, такий природний і потрібний, що замість зацитькати дівчину і присоромити, весь зал дружно зареготав.

Нестор глянув на передні ряди — поруч із Стефураком сиділа з букетом троянд пшеничноволоса дівчина, її великі очі були звідкись знайомі, але сліпило світло, і вони губилися в темряві залу; хтось з задніх рядів закричав: «Слово режисерові! Режисерові слово!» Нестор підвів руку.

А коли в залі стихло, він показав на білий неживий екран, на якому ще годину тому вирувало життя людей, і мовив:

— Я все сказав. І розумію, що дуже мало. Дякую вам...

Тоді з другого ряду вийшла дівчина з букетом троянд, а за нею пішли інші з квітами, дівчина статечно пройшла помостом над оркестровою ямою і зупинилася перед Нестором. Він дивився на неї, він напружено вдивлявся, бо впізнавав, але повірити в таку яву не міг: давно переріс той вік, коли вірив у реальність чудес «Вія», але ж це була таки вона — чарівниця з відьомського вертепу, яка могла перекидатися то в звабливу дівчину, то в матір божу. Нестор ступив уперед і тихо скрикнув:

— Сотниківна!

— Я дочка її,— сказала дівчина і збігла зі сцени.

Зал ревів «браво», Нестор ніколи не був таким щасливим, ще хвилину тому він смакував і намагався збагнути це щастя, бо нарешті тут, між рідними людьми, після усіх тріумфів, воно стало для нього відчутним і потрібним, але тепер та радість віддалилася, пригасла, бо в залі десь була Сотниківна — те невпіймане і втрачене особисте щастя, яке не можуть замінити людині всі лаври світу.

«Дочка її! А де ж мати?»

Нестор зійшов зі сцени. Високий, довговолосий, він був тепер якимось іконописно урочистим, він зійшов зі сцени у відведену для гостей ложу, щоб послухати концерт, який для них підготувало Місто, і звідти дивився в зал, шукаючи молодої Сотниківни.

Кароліна Копачова сиділа поруч з Анелею Перцовою недалеко від ложі, вони півголосом розмовляли, і крізь промені захоплених поглядів з залу, крізь густий гул Нестор почув слова Копачової:

— Хто б міг подумати, що в нашому Місті виросте така людина...

— Ви собі як хочете, а я вам таки скажу: через оті патли він багато тратить на вартості,— відказала Перцова.

МІСЬКО ДВА ПАЛЬЧИКИ

Тим часом на сцену перед екран викотився кругленький чоловічок з пригладженим лискучо-чорним волоссям.

Його личко, на якому сяяла спочатку поблажлива до

публіки усмішка, враз набрало драматичної серйозності, він скося глипнув на екран і, побачивши, що стоїть не зовсім у його центрі, ступив крок уліво, тоді його підборіддя звелось догори, губи стиснулися підковою, і тої миті, коли з них повинна була вибухнути перша фраза, трапився несподіваний конфуз.

Августин Копач, який відав у театрі реквізитом і виконував функції машиніста сцени, добре знав, що кому належить на цьому святому помості: який кому одяг, скільки кому світла, для кого яка декорація. Він вирішив про себе, що екран конференсьє не личить зовсім, тож ще до його виходу Августин вибрався на колосники і саме тоді, коли кругленький чоловічок, надавши своєму обличчю демосфенівського виразу, приготувався до промови, відв'язав шнурок з верхньої планки екрана.

Конференсьє встиг лише сказати: «Друзі, в цей прекрасний квітучий червень, коли...», як біле квадратне полотно, на якому ще фосфоризувалося світло великої слави й на тлі якого кругленький чоловічок дуже хотів перед початком концерту виголосити промову, впало на нього і окутало його, наче саван. Білий привид швидко поповз уздовж рампи і зник за кулісами, та буквально за секунду, не даючи публіці часу для сміху, конференсьє знову виріс перед глядачами з тим же пухкеньким личком, сповненим драматичної серйозності й зневаги до дрібниць, що то хоч іноді й заважають, однак не можуть вибити з ритму людину, якій випала відповідальна місія — керувати.

Він знову оглянувся назад і, усвідомивши, що темновишнева оксамитова завіса недостатньо відтінює його поставу, кивнув рукою Августинові, який стояв уже біля прожектора, щоб дав більше світла. Той скомандував своєму помічникові, а коли два сліпучі кола наклались одне на одне й довкрузь голови конференсьє утворився німб, а постать його виросла, він викинув уперед руку і ще хвилину мовчав, поки з оркестрової ями не блиснув фотобліц, і аж тоді цупка підкова стиснутих вуст роздвоїлася, їх стало дві — одна дугою вверху, а друга вниз — і крізь той отвір, мов з брендспойта, вдарив у зал струмінь слів:

— Кохані друзі! В цей прекрасний квітучий червень, коли вся земля убралася, наче калина до шлюбу, у медові вінки молодості, наше Місто, колись стражденне

і топтале чужими ордами, зацвіло нині вишневим квітом радості, яка по вінця сповнює наші серця, повні дерзань і благородних поривів, що то наче весняна повинь нестримною бурхаттю рине вперед і розриває греблі байдужості, несучи вічний неспокій, щоб, як сказав поет, який поставив на сторожі слово, що то сьогодні громоподібно прозвучало в цьому залі...

З оркестрової ями блиснув ще раз блиц, промовець на мить спинився, механічно добрав пози для фотографії, заклавши праву руку за борт піджака, хоч уже й було пізно, і саме в цей мент, певно, завдяки блищові чи, може, тій звідкись давно знайомій бонапартівській позі, Нестор упізнав промовця.

Був це Місько Два Пальчики.

Місько — конферансьє?

Це було приголомшливим. Добре вихований син адвоката з сусіднього містечка, той Місько, котрий, не зважаючи на свій низенький зріст, умів так поводитися у всіх ситуаціях, що завжди втримувався на видноті, і якому пророкували велике майбутнє, — конферансьє?

А й справді, важко було збагнути причину колишньої Міської популярності. Вчився він не найкраще, а то й зовсім погано, й лише іноді татунців авторитет рятував його від повторного курсу; був він товстим карапузом, і дівчата називали його не інакше як «кордуп-лем»; спорту боявся, поривався, правда, грати у волейбол, але що м'яч ніколи не потрапляв йому до рук, то його виганяли з поля, та, попри все це, протягом воєнного чотирирічного навчання в гімназії він був незмінним класним старостою: один з усіх мав честь подавати вчителям на стіл журнал, у релігійні свята — приводити учнів до спортзалу на реколекції,¹ доповідати опікунові класу про зароблені оцінки й поведінку товаришів за день і, що найважливіше, — прислужувати отцеві Баранкевичу, замість дячка, на тихій службі божій.

«Господи помилуй... Тобі, господи... Алілуя, алілуя, алілуя... Амінь...» — півголосом мимрив Місько, стоячи навколішки збоку аналоя, коли отець Баранкевич закінчував відповідну фразу із знаменитого сценарію Іоанна Златоуста; дякував він, ніколи не збиваючись, і Нестор заздрихав йому, був-бо такий час, коли хлопчина

¹ Урок релігії.

вірив, що отець-професор Баранкевич — святий. Ця віра, проте, тривала недовго, бо одного разу Нестор, ганяючись за чорним котом по коридору кам'яниці пані Перцової, зопалу заскочив до спальні господині, де застав її з оголеними сніжно-білими грудьми в обіймах святого, але доки вона, та віра, жила в серці Нестора, він заздрив Міськові і все намагався збагнути, в чому полягає його перевага, де вона захована, що тільки він має право бути наближеним до сильних і великих світу цього.

Отже, Місько Два Пальчики, той з доброго дому Місько, завжди якимось тримався на поверхні. Бог його знає, яким секретом він володів, які чари мав ув очач, що навіть сам Вехтер... Губернатор дистрикту Галіцієн Отто Вехтер під час відвідин Міста побажав, на пострах усій гімназії, бути на уроці німецької мови в третьому класі, отож він серед тридцяти трьох припишклих учнів помітив саме Міська і, з задоволенням спостерігаючи, як жовкне від страху обличчя вчителя Ругіка, поманив хлопця до себе пальцем.

Клас завмер, в учителя випав підручник з рук, один лише Місько не розгубився, і як це він умів не розгубитися перед високим кашкетом з зображенням людського черепа, перед ременем з викарбуваною на пряжці великою чорною свастикою, перед тими петлицями з срібними блискавками СС, перед цим нелюдом, з наказу якого не колись там, а вчора розстріляли на ринку дев'ятох хлопців з будівельної служби за саботаж. Але ж не злякався, щось, певне, було в ньому таке, котре не залежало ані від розуму, ані від зросту і чого не мали інші, — він стукнув підборами і промовив чітко:

— Ich höre Sie, Herr Gubernator! ¹

— Warum bist du so klein? ² — гаркнув Вехтер.

Нестор добре пам'ятає, як сіпнувся Місько: зріст був його ахіллесовою п'ятою, яку кожен міг уразити, і, певно, цей комплекс, що так нещасливо поєднувався в хлопцеві з поганою пам'яттю, він надолужував висотою становища, використовуючи для цього кожную можливість; Нестор у цей напружений момент навіть злорадів, що він сьогодні зможе на Міськові зверхні зауваження щодо його, Несторової, мужицької неотесаності

---

¹ Я слухаю вас, пане губернатор! (Нім.)

² Чому ти такий малий? (Нім.)

відгризтися по-німецьки: «Warum bist du so klein?»; цю велику небезпеку відчув сам Місько, він пробіг поглядом по обличчях однокласників, на яких уже про-ростав смішок, а цей смішок був провісником краху його кар'єри, Місько враз виструнчився і, заклавши за борт піджака руку, вигукнув:

— Buonaparte war auch klein! ¹

Вехтер зробив великі очі й, криво посміхнувшись, мовив:

— Gut... Sehr gut... Kolossal! ²

Ні, щось таки було бонапартівського в тому Міському! Імператорська поза стала для нього відтоді звичною, адже, як-не-як, Місько виборив собі її.

Як же він зійшов до конферансьє?

Тим часом Місько Два Пальчики продовжував виго-лошувати промову, а в залі вже джмеліло. Дивись, то-го балакучого чужого актора слухали, а свого не хо-чуть. Воістину, важко бути пророком у рідному Місті...

Місько уже відчуває, що пора закінчувати, але йому ще хочеться промовляти, йому жаль виходити із сліпу-чого німба, який додає йому висоти, а може, навіть ве-личності, він враз підвищує тон, його голос набирає па-тетики, а патетика — то така річ, що завжди на якийсь час запаморочує публіці голови: Нестор знав одного актора, який умів цілих п'ять хвилин читати телефон-ний довідник, і його слухали; Міський голос почав спи-натися до найвищих нот, суть мовленого не мала тепер для нього жодного значення, існувала тільки мелоди-ка — наростаюча, драматична, надривна, трагічна, і при найвищій ноті, після якої повинно було щось тріснути в горлі промовця, голос його несподівано понизився і раптом згас: на тлі яскраво-сліпучого німба ясніла опу-щена на груди Міськова голова, і в залі пролунали оплески.

Заплодував і Нестор. Він аж тепер розгадав секрет Міського таланту. Бути конферансьє! Всюди бути конферансьє, й тоді ніколи не зійдеш з поля людського зору, ти набриднеш, остогиднеш, а все одно будеш най-популярнішим серед своїх колег: той, третій, десятий вийде раз на сцену, виконає свій номер і мусить зійти, і не появиться доти, поки не підготує нового, а за цей

---

¹ Бонапарт був теж малий! (Нім.)

² Добре... Дуже добре... Колосально! (Нім.)

час його призабудуть, бо на кон вийде інший — кращий або гірший, а конференсьє, який хоч і не вміє нічого виконати — ні краще, ні гірше,— появлятиметься перед рампою раз у раз і намозолить глядачеві очі так, що й на вулиці буде ввижатися, ще й снитиметься.

«Треба мати такий дар від долі: нічого не сказати, а говорити півгодини, нічого не вміти робити, а отримувати в нагороду оплески, бути маленьким, а завжди потрапляти в поле об'єктива»,— міркував Нестор, коли вже піднімалася завіса і розпочинався нарешті концерт.

АНЕЛЯ ПЕРЦОВА

Протягом півгодини могло здаватися глядачам, що німб, утворений двома прожекторами, споконвіків призначений для того, щоб освітлювати голови конференсьє, та ось він розширився, мов коло на воді, і люди пошвавішали, побачивши, що поза пухкеньким обличчям Міська існує ширший простір сцени; покашлювання, скрип крісел заглушили рештки відгомону Міськової промови, потім знову запала тиша, на сцені стояв хор медичних працівників. Три ряди хористів височіли один над одним аж під самі колосники, хор мав величавий вигляд, і з Міськом Два Пальчики, який вибіг оголосити номер, сталася враз дивовижна метаморфоза. З монументальної бонапартівської статуї, до якої він уподібнився, стоячи на тлі освітленої завіси, Місько зробився раптом дуже маленьким, таким собі відгодованим бельбасом з утиснутою між плечі головою, і Перцова, що хвилину тому захоплено аплодувала своєму колишньому квартирантові, сказала з докором до Кароліни Копачової, котра, на її думку, несла відповідальність за все, що діялося в театрі:

— Можна подумати, що у всьому Місті немає вищого чоловіка...

— Добре вам крутити носом,— зітхнула Копачова,— а ви знайдіть такого, щоб хотів публіцитися...

— Щось подібного...— знизала плечима Перцова, та ці слова не були відповіддю Копачовій, вони йшли від того здивування, яке переслідувало Перцову ось майже цілу добу: як то могло все на світі аж так перемінитися, що ті люди, які колись нічого не значили на білому світі, ходять нині у фаворі, а тоті, що вважалися елітою

Міста, мусять продавати пиво або так, як оцей з доброго дому син адвоката, всіляко видурнюватися перед людьми.

Вона на мить знову пірнула у своє минуле і, правду сказати, нічого там не знайшла кращого від того, що має зараз, хіба крім молодості, проте одна була перевага в тому минулому: гонор. Ох, як він, той гонор, легко тоді діставався людям! Ну, міг іти собі чоловік з самого Пацикова до Міста навпростець — босим, як і всі, а за рікою, де починався твердий гостинець, взути лаковані мешти, й диви: босі селяни першими говорили йому «добридень» чи «слава Йсу», бо то йшов пан. Ну, міг не мати гроша за душею, але зайдеш до склепу в капелюшку з пір'інкою, і крамарі найкращий товар шпурляли перед тобою на ляду, а ти собі пальчиком мацаєш той матеріал, ті хутра примірюєш, ті бараниці гладиш і гордовито йдеш до другої крамниці, бо все те для тебе дешевизна, пса варте. Ну, міг би, зрештою, мати навіть власну крамничку біля ратуші й платити більший податок, ніж мав з тих торгів прибутку, але на тебе дивилися з пошанівком ті, які такої крамнички не мали,— і ти ходив з гонором.

А що вже говорити, коли людина мала гімназійне табло, двоповерхову кам'яничку на Монахівці, етажерку з книжками і перстень з каратовим брильянтом...

Все те є й нині в Анелі Перцовой, а от гонору — нема. Ніщо в неї не відібрано, окрім крамнички і другого поверху, де поселилися зразу ж після війни приїжджі люди. Перцова зовсім не протестувала проти такої конфіскації, бо цього дому вона не будувала: кам'яниця до війни належала євреям, в яких вона наймала кімнату, а коли господарів спровадили в гетто, на будинок ніхто не претендував. Все в неї залишилося: і табло, і етажерка з книжками, і перстень, і одяг, та вже ці речі гонору не приносили, бо всяке тепер почало ходити в лакованих мештах, бо всяке могло собі натягнути на голову капелюшок з пір'ям, всяке має своє табло, хай і не гімназійне, всяке зараз стоїть за прилавком у крамниці, ще й приндиться, всяке має можливість придбати книжок у книгарні й перснів у ювелірному магазині.

Але такого — таки ні!

Враз полилася в зал могутня пісня. Перцова здригнулася: будши хвилину відсутньою, вона не почула, як Місько Два Пальчики оголошував номер, мелодія та

була звідкись знайомою, назви лише не запам'ятала. Перцова прислухалася й згадала: цю пісню про бурлаків вона чула ще тоді, коли була дівчиною. Ставили в театрі якусь п'єсу... здається, називалася «Хмари»... В усякому разі, мелодія зворушувала до сліз; Перцова й тепер заслухалася, та вмить вона помітила, що перстень на лівій руці повернений догори великим брильянтом, скоса глянула на Копачову і квапно повернула камінь досередини.

Ах, той перстень! То клопіт, прошу вас, а не перстень.

А дістався він їй... Та що вже себе карати, як їй перстень дістався,— хіба то вона одна так робила, хіба мало ласих прокрадалося тоді на Банківську, де був вихід з гетто, щоб вимінювати в голодних євреїв усілякі дорогоцінності за хліб, а вона туди таки не ходила. Зільberman, колишній власник її нинішнього будинку, сам якось пробрався на Монахівку — як він тільки зумів! — і, зарослий, вихудлий, страшний, став на порозі кімнати, простягаючи господині останній свій скарб:

— Пані, змилюйтеся, діти пухнуть. Все вже виміняв, а цей перстенець буде вам так ладно пасувати. Бохонець хліба, один бохончик...

І що в цьому поганого: хліб у неї був, а порядного персня вона ніколи не мала, сторгувалися швидко, і Зільberman, плачучи від щастя, вибіг з будинку, притискаючи до грудей хлібину. Все це бачив той невихований, у полотняних штаних, квартирант Нестор, його всюди повно: Перцова помітила, як хлопець, що стояв у кінці коридору, схлипнув і прожогом побіг до себе в кімнату, наполохана господиня — десь же ляпне село! — кинулася за ним і, термосячи, допитувалася його, що трапилося, а він крізь схлипування повторював одне і те ж — незрозуміле:

— Я... я так само... ходив до театру...

Усе це швидко забулося. Нестор заспокоївся і більше про той випадок не згадував. Перцова, йдучи містом, відстовбурчувала палець з перснем, а коли сиділа, склавши руки на колінах, то доконче ліва рука лежала на правій. Отець-професор Баранкевич захоплювався біжутерією Перцовичевої, а сусіди, як це завжди буває в таких випадках, чорно заздрили.

Минали роки, й перстень навічно вріс у тіло, і зняти його Перцовичева вже не могла, перстень заважав їй у роботі, особливо коли замішувала тісто. То

оце недавно пішла до ювелірного майстра, щоб зняв його.

Золотих справ майстер поторсав перстень, міцно натягнув пальця, аж хруснуло у суглобі, і вже ота золота кайданка опинилася на його долоні, він підніс перстень до світла і зацмокав, так уже зацмокав, що рука Перцовой мимоволі потягнулася до скарбу, а майстер тим часом порався пінцетом біля брильянта, витягуючи з гніздечка якись волокна, і, сопучи при тій роботі, запитав раптом:

— Що це, що це таке?

— Та, мабуть, тісто...

— Тісто? Такий шедевр — у тісто? Та чи ви розумієте, що такий шедевр пхати у тісто — це те саме, що вистелювати підлогу полотнами Рафаеля.

— Щось подібного! — скрикнула Перцова, бо з тону майстра зрозуміла, яку вартість має її перстень, хоча полотен Рафаеля ніколи не бачила; Перцова вмить усвідомила, що це не перстень, а цілий масток, що за нього можна прожити в найчорнішу годину, вона вихопила скарб з рук ювеліра і без «будьте здорові» вибігла з майстерні, наділа перстень знову на палець і більше його не пробувала знімати.

І став він для неї потаємною радістю, і став він для неї мукою, бо виставляти на людях таке багатство тепер не сміла, йти на Монахівку пізно увечері теж боялася, тому, заторгувавшись, заночувувала в буфеті на автобусній, і муляв той перстень її долоню великим брильянтом, і відбирав у неї сон, але й приносив їй утіху: споглядаючи його й думаючи про нього, вона могла переноситися в ті часи, коли була молодою і всіляка дрібниця додавала краси, гонору й доброго поведження.

Урочиста й тривожно-сумна пісня, яка теж повернула Перцову в минуле, закінчилася несподівано веселою колодийкою, й Перцовичева прокинулася з задуми.

— Це що, вже іншої співають? — запитала в суїдки.

— Давно вже іншої співають, — пирхнула Копачова. — То вам все ще старе мугичеться... І чого б то я, глуха, ходила на концерти? Для людського ока можна й у ресторані при морозиві посидіти. Вийдете і навіть знати не будете, що оце виконували пісню нашого міського капельмейстера Паламарського.

— Не смішили б ви бога та й людей, Копачова,— відкопилила губи Перцовичева.— Я цю пісню чула ще тоді, як ішла до першого причастя. Може, іно ту коломийку, бо тоді її не співали, прилатав до неї ваш Паламарський, та й то вона пасує, як котіві другий хвіст.

СОЛО НА БАНДЖО

— Соло на банджо! — вигукнув із сцени Місько Два Пальчики.

Його появу перед завісою після кожного номера вже перестали було помічати, і Нестор подумав, що навіть вічним нагадуванням про себе не завжди може врятуватися конферансьє від забуття, та ось Місько таки зумів знову привернути до себе увагу, несподівано замінивши довгі тиради лаконічним і звучним: «Соло на банджо!»

У залі запала напружена тиша, бо мало хто знав, що таке банджо, і Міस्कів авторитет, оскільки він розумів значення цього слова, незмірно зріс; конферансьє скористався вдячною ситуацією і, статечно ступивши крок уперед, заговорив схвильовано:

— І, розпродавши останні шматки землі, які по глеуватих узгір'ях пересіклися густими межами, що то вкročилися в душі знедолених гуцулів, вони, мов підбиті журавлі, які перелітають сірими шнурами за океан, линули шукати кращої долі і там, братаючись із знедоленими неграми, які вечорами тужно співали під супровід...

Міська раптом зрадило красномовство, він запнувся на слові, і Перцова вже роздратовано штовхнула ліктем Копачову.

— Він що, клюсок наївся?

— А хіба я знаю...— відказала знічена Копачова, та цієї миті Міскові повернувся дар мови, і він, не ризикуючи більше вдаватися до поетичного стилю, проінформував:

— Вони співали під супровід банджо. Банджо — це негритянський щипковий інструмент, який має чотири або сім струн і на якому грають за допомогою пластинок, що називається плектр.

— А бачите! — зраділа Копачова.— Вже-сьте зрозуміли.

— Чого б то відразу не говорити по-людськи, а виплатити чотири ряди в десять пасем,— пирхнула Перцова.

— Дайте мені спокій! — розсердилася Копачова.— Таж Місько у вас набирався наук, а не в мене. Це ж ви з паном адвокатом викручували слова на такий манір, що звичайній людині, слухаючи, аж ніяково було за своє простацтво. То — «резолютно», то — «евентуально», то — «потульно», то — «консеквентно», а Місько слухав та й базікою став при вас... Але кого то він кличе з залу?

Місько зазивав когось рукою, глядачі озиралися позад себе, і врешті всі зупинили свої погляди на Костеві Американові, який і до театру прийшов з нерозлучною «мандоліною».

Та «мандоліна» з довгим грифом кілька днів тому стала предметом розмов у Місті. Хтось від когось чув, що Кость вечорами — у сквері або ж над рікою — грає на ній такої сумної, що аж серце стискається, і дивувалися містяни, бо ніхто ніколи не міг впросити Костя, щоб він загравав на тому чудернацькому інструменті, якого привіз із собою з Америки.

«Я на ній грав,— відпекувався Кость,— коли мені було гірко. А нині — добре».

Зніяковілий Кость підвівся з крісла і ще відпрошувався жестами від такої честі, але на нього дивився весь зал, і безжальний Місько без упину махав йому рукою; Американ нерішуче підійшов до сцени. Місько подав йому руку, витягнув старого на поміст і проголосив ще раз:

— Соло на банджо!

Перцова нахилилася до Копачової і примирливо прошепотіла:

— А тепер хіба не перекручують? Печериці називають шампінйонами, пліснявий сир — рокфором, а от звичайну собі мандоліну, лише з довшим грифом,— ба-а-нджо!

— Та то ще старе не вивітрилося...

Кость притиснув правим ліктем інструмент, стріпнув пальцями, змахнув кистю руки. Та поки вдарити по струнах...

Поки плектр вдарив по струнах банджо, Кость Американ глянув на ложу й зустрівся поглядом з Нестором: обличчя режисера було ледь сумовитим, і відчув Кость

якусь спільноту між собою і цим знаменитим «інженером». У чому таїлася та спільнота, Кость не міг би визначити, бо і становищем, і освітою вони були віддалені один від одного на широкі гони. Може, в тому, що на великій планеті існувало для них обох одне і однаково рідне Місто, до якого верталися із своїх далеких світів — обидва пішки? Певне так, та не тільки це.

«Ти вернувся овіяний радістю і славою... Я ж, залишивши на Парищівській станції три валізки з американським «добром», так само, як учора ти, побрів через діброви, а коли прибився до ріки, впав на коліна, чого не робив ти, і так навколішки поповз берегом, плачучи та цілуючи жорству, і дивувалися перехожі та пастухи, бо здавалося їм, що прибудько — божевільний.

До одного Міста ми прибились з різних доль».

Кость і Нестор зустрілися тепер очима і підморгнули один до одного, як старі змовники, і усміхнулися, бо обом стало добре від того, що вернулися з далеких мандрівок до своя, що над їхніми головами — дах найкращого в світі театру, що в передньому ряді шморгає довгим носом найталановитіший з режисерів старий Стефурак, а поруч нього — так, поруч нього! — сидить з розпущеним русим волоссям королева світової краси Сотниківна, а біля ложі перемовляються вряди-годи всезнаюча Перцова і покровителька мистецтва — Копачова.

Кость ще раз стріпнув пальцями, але й цього разу не вдарив по струнах, він ніби шкодував свого інструмента, з яким приїхав аж із-за кордону: а може, це єдине майно, якого там доробився?

О ні. Кость за довгі роки доробився в Америці чимало: власного будинку й автомобіля. Та ось сталося незрозуміле для нього самого. Спочивши нарешті від непосильної праці, він збагнув, що та праця мала якийсь сенс на чужині: вона рятувала життя, а жити треба було кожній людині, достаток же і сите існування серед чужих людей втратило раптом смисл; серед людського мурашника Бостона став Кость самотнім, як інок у пустелі, і нікому, навіть богові, не потрібним. А кому дісталася праця його рук? Вантажники далі вантажили тюки в порту, в Бостоні спиналися до неба хмарочоси, а чії вони були, адже не тих, хто надривався на роботах. А десь там, у далекому рідному Місті, ходить людина вулицями, як господар по своїх кімнатах... Почав ду-

мати, говорити, та ніхто його не розумів і не хотів розуміти, розповіді Костя про найкраще у світі Місто над рікою не цікавили і смішили бостонців, ну, а що робити людині, душі якої не розуміють, та невже людина створена лише для того, щоб їсти і перетравлювати їжу?

Іноді тужив за портом: там люди співчували одне одному, якщо навіть не могли порозумітись мовами, бо всіх ріднила туга, тепер же вона діймала лише одного Костя, і поділитися нею він не мав з ким.

У порт повертатися не було чого, отож Кость надумав стати справжнім американцем, бо жити у власному сумі, мов слимакові в мушлі, було невміч; він одягнув на голову циліндра, купив собі паличку — з такою, може, ходить сам Морган або Рокфеллер,— жодного слова по-своєму більше не вимовив, про те галицьке Місто нікому ні мур-мур, а що жив у католицькому кварталі — то не пропускав жодної меси в костьолі.

І стало враз легше жити, і може б, Кость перемінився згодом у справдешнього американця, не він такий перший і не останній, якби не випадок у костьолі однієї великодньої п'ятниці, коли йому довелось переконатися, що вовка в ліс завжди потягне, навіть якщо він того дуже не хоче.

Тож стояв він у набитому людьми костьолі — такий, як усі, і прийнятий усіма, Кость уже не примушував себе думати, як треба складати пальці до хреста і скільки разів хреститися, і молитися по-латині вмів не гірше, ніж інші, та ось його погляд упав на розп'яття, і так якось тяжко увійшло в його очі змучене обличчя Христа, і такий був той Христос подібний до нього самого — того колишнього вантажника, а потім слюсаря доку, і ще нагадав йому Христос покійного батька, коли той умирав під цісарськими шомполами за першої світової війни, і тяжко зітхнув Кость серед шемравої костьольної тиші, і, забувшись, проказав уголос, та ще й присвиснув:

— Ото-сь натерпівся, Христе, сине божий, фію-юють!

Зрозумів тоді відразу, що зрадив себе навіки, що вже більше в цю громаду як свій не увійде, бо здивовані й обурені бостонці розступилися й зробили йому дорогу, щоб богохульник, який у костьолі свище, вийшов геть з храму.

Він вийшов. А йти йому було нікуди, хіба до свого чепурного будиночка, в якому завжди панувала моторшна тиша, мов у підвалі. Не хотів йти додому, поплентався містом навмання і мимоволі забрів у негритянський квартал. Негри у свято також відпочивали біля своїх халуп; Кость ніби вперше побачив цих чорних людей — його увагу привернуло тихе бренькання струн і пекуче-тужлива пісня. Зупинився й подумав, що в них така сама доля, як і в нього: може, й вони в страсну п'ятницю згадали, як їхніх вільних предків виривали з рідної землі людолови й продавали в довічне рабство...

Стояв і слухав. Старий негр обірвав пісню, накрив долонею струни і приглянувся до білої людини в циліндрі, довго дивився на його стужене обличчя, а потім спитав:

— Звідки ти?

Кость невизначено махнув рукою в бік моря. Негр ударив по струнах, і знову заголосила пісня, і знову обірвалася, негр простягнув Костеві інструмент:

— Граєш на банджо?

Кость кивнув головою, хоч подібного інструмента ніколи і в руках не тримав — колись умів трохи бренькати на цимбалах, — взяв банджо з рук негра і несподівано для себе самого заграв, та ще й заспівав, і хоч його пісня була зовсім іншою, ніж негритянська, чорні люди захитали в тузі головами, бо серцем зрозуміли її:

Вандрівництво — ізрадництво, вандрівництво — горе.
Хто би хотів вандрувати, най скочить у море...

Кость змовк і закусив до крові губу, бо аж тепер прийшло до нього повне усвідомлення безвиході; старий негр підвівся і, діткнувшись до плеча Костя рукою, мовив:

— Візьми собі моє банджо. З ним тобі буде легше.

А легше не стало. Стало тяжче. Пісня розбурхувала тугу, туга вижмакувала душу.

І потягло Костя знову до портів, та вже не бралися руки роботи, бо мав він достаток; праця, яка колись заповнювала його життя, була тепер непотрібною... Вантажники співали своїх пісень, а вчувалася йому завжди ота, що її видумав сам; спустошений і змучений, він сідав за кермо і гнав автомобіля рівною автострадою, гнав без мети, щоб тільки бути в русі, щоб створювалася ілюзія поворотної вандрівки. Спочатку це допо-

магало, але скоро й воно втратило сенс — як і все життя. В чужому краю потрібна була його фізична сила, духовна ж, яка прокинулася в ньому, нікому не могла знадобитися: ні спогади, ні пісня, ні мова; він сидів дома і грав, грав на банджо, а пісня мучила і докоряла, тож, не заподіявши своєму рідному краєві ні краплі кривди, він почав відчувати себе зрадником. І одного дня...

Одного дня Кость, переглядаючи газети, наткнувся раптом на маленьку, в кілька рядків, замітку, в якій повідомлялося про сафру на Кубі. І пройшла б вона, та замітка, як і сотні інших, повз його увагу, якби не одне речення: «На тростинних плантаціях працюють комбайни, що їх постачає Кубі... Місто». Та невже оте Костеве Місто, про яке не хотіли слухати гордовиті бостонці, те Місто, яке багато дечим славилось, але в промисловості зупинилося на виробництві томасини, щіток і плугів, постачає світові свої машини?

І тоді подумав, що не бачив його десятки років, а за ці роки він, Кость, постарів, а Місто, видно, помолоділо: хай бостонці живуть собі в себе, а Костеві треба, поки не пізно, мчати до отчого порога, бо ж не тут, а там, напевне, потрібні його руки, і серце, і мозок.

Він спродав за безцінь усе своє добро, купив квиток і, напакувавши три великих валізи, з яких одна була найважчою, сів на теплохід.

В чужім краю, в чужім краю марно пропадаю,
Бідна ж моя головонька, що роду не маю...

У Місті у нього був рід. У Місті жили в одному домі дві його сестри.

Молодша, вдовиця з двома дітьми, працювала в лікарні медсестрою. Старша, стара дівка, кілька років тому втекла від сільської праці до сестри, та прийняла її, а потім не раз каялась, стидаючись перед людьми за неробу-спекулянтку.

Кость з листів молодшої знав дещо про це, але ж приїхав до родини.

Два дні на radoщах, що брат вернувся, справляли сестри бал за його кошти; бал врешті закінчився, і треба було думати, як далі жити. То Кость, аби не було непорозумінь, віддав сестрам майже все, зароблене в Америці, ще й по валізі заморських гостинців, а в свою

кімнату заніс найтяжчу валізу, замкнуту хитромудрим замком.

Спочатку Кость відпочивав. Ловив на ріці рибу, ходив на балачки до сусідів, у буфет до Перцовой на пиво, а вечорами просиджував у скверіку в центрі Міста й розповідав людям цікаві билиці про далеку Америку.

Сестри шанували Костя й опікували його, власне, піклувалася про нього молодша. А з якогось часу він став помічати в очах старшої сестри пожадливу допитливість — о, він розумів цей погляд людини, яка пізнала смак гроша! — і завбачливо попередив, що собі із заробленого в Америці залишив зовсім небагато, на пиво, та врешті старша таки наважилась спитати, що в нього там, у тій найтяжчій валізі.

— До неї тобі зась,— сказав терпко.— То моє добро. І тільки моє.

Відтоді Кость почав відчувати холодок старшої сестри. Молодша й далі була ласкава, та Костеві й самому швидко почало набридати безділля. Адже їхав сюди не на відпочинок. Розумів, що без праці, яка б приносила користь його Містові, не може почувати себе повноправним господарем, без праці Кость квартирант не тільки в сестер, а й у Місті, тож пішов до директора заводу сільгоспмашин проситися на роботу.

Вадим Іванович довго придивлявся до дужого діда та все посміхався, повторюючи: «То треба подумати, варто подумати ото»,— а врешті сказав — теж добродушно, проте зовсім категорично:

— Рибку ловіть, Костю. Куди ж я вас... Тепер майже все автоматизовано, темпи, ритми, а ви немолоді вже...

Таких слів Кость не сподівався почути, здоров'я в нього було, а тепер раптом ослабли руки, зів'яли, і він з болем подумав, скільки сили залишив за океаном.

Кость рвучко пересунув з-за спини банджо, вдарив по струнах і заспівав — уперше, відколи повернувся, заспівав:

Америко, Америко, бодай би-сь пропала,
Що молодість і здоров'я у мене забрала!

Тоді так же рвучко перекинув за спину банджо й, уже не дивлячись на директора, який хотів було щось сказати, вийшов з кабінету.

А недавно Місто дізналося, що Кость перейшов від сестер жити на квартиру. Але з якої причини, ніхто не

міг пояснити. І тоді хтось комусь сказав, що Американ почав сумної награвати над рікою і в сквері, то подумали люди, що Кость швидко старіє.

Нестор дивився на Костя. Він дуже мало знав про нього, але ж тоді; вночі, відчув його журу, і зрозумів, що мучить щось старого, а тому не здивувався, побачивши, як дві струни пирскнули над грифом, коли Кость узяв перший акорд.

НЕСТОР

І не знати що: Костева невдача на сцені, а подібних — прикрих і смішних — було в Нестора немало, чи те, що Сотниківна повернула голову в бік ложі, відчувши на собі погляд режисера, і Нестор ще раз ув одну мить пережив своє перше кохання, а, певне, і одне, і друге спричинилося до того, що він ураз задумався: як почалося його мистецьке життя, якими стежками йшла до нього доля, що повела його з рідного Міста в широкий світ, а нині повернула назад — сивого і сповненого туги?

І пожуркотіли, мов камінці між пальцями в прудкому потічку, спогади за спогадами...

СПОГАД ПЕРШИЙ

Зникла сцена з-перед очей — маленький Нестор сидить біля вікна і дивиться на спокійне передвечірнє село. Тихо, аж надто тихо — ні гомону, ні пісень. Та нараз... Вздовж села вузькою Багацькою вулицею пролопотіли вершники, і закрила їх завіса куряви. Вдарилася об вікна хат тривожна луна, і враз підхопив її лемент жінок та дітей, з двору у двір шугав переляк, зачинялися двері на замки, ворота на засуви, ховалися газди по запічках і на городі в кукурудзі.

— Штефанюк у селі!

— Тікайте!

— Розбійник Штефанюк у селі!

На якийсь час село затамувало дихання, заніміло, а потім чоловіки почали виповзати з-поза своїх меж з сокирами і вилами, хтось біг навпростець через толоку — давати знати до гмінної поліції; виходили боязкі,

але рішучі газди і зупинялися на дорозі край села. Якраз проти вікон Несторової хати.

Нестор ціпенів від страху, притулившись чолом до шибки, та відірвати погляду од вулиці не міг. На нього гукнула мати: «Відійди!» — і потягнула за руку, але раптом... раптом він побачив, як крізь розпорену завісу куряви, наче крізь дим на згарищах, ступав високий кременний чоловік з опущеними руками й пониклою головою.

— Він! — прошепотіла мати, та не було страху в її голосі, і Нестор не розумів, чому так перелякалися люди на Багацькій вулиці: дорогою ступала зовсім нестрашна людина, схилена, ніби придавлена непосильним тягарем, і тільки одне відрізняло її від тих, що стояли стіною на дорозі, — карабін в опущеній руці. Він підійшов до наїженої вилами й сокирами стіни й зупинився.

Нестор відчинив вікно.

— Кого я з вас пограбував, люди? — спитав чоловік голосно і м'яко.

— Дідича! — вигукнув хтось з гурту. — А потім і нас будеш...

— Кому півня пустив, дитину замордував, дочку збезчестив? — спитав голосніше і впивався тепер поглядом по черзі в кожне обличчя. — Чому ви з вилами?

— Іди геть, — відповіли чоловіки, не підводячи голів. — Ми хочемо спокійно жити, — і розступалися — ближче до своїх воріт і меж.

— Ех, люди, люди! Самі в дідичі пнетесь, а жебраками єсьте, — сказав Штефанюк майже шепотом і з силою шпурнув карабін у дорожню пилюку.

Ще мить постояв, ще шукав чогось ув очах чоловіків, та вони робили йому прохід і тулилися до своїх замкнених воріт. А він пройшов тим проходом, рівно пішов вулицею і зник за вербами. А низькі хати сліпо дивилися йому вслід запилюченими вікнами, немов більмами. Спорожніла Багацька вулиця, тільки посеред дороги чорнів Штефанюків карабін. Його не підняв ніхто.

А другого дня в сільській читальні ставили виставу «Довбуш». Нарешті! Цілий рік гмінна поліція не дозволяла, два рази — Нестор сам бачив — розганяла людей після першої дії. Газди ремствували. Та ось з повіту дали дозвіл.

Йшла третя дія. Нестор стояв біля входу серед гурту хлопчаків, витягував шию, дивився, роззявивши рота. Він мало не плакав, бо не міг розпізнати, хто з тих, одягнутих у вибавані кептарі й завітчані крисані,— хто з них Довбуш.

А йому так хотілося побачити його, того опришка, про якого оповідала мати на сон казки.

Втім, на сцену вийшов той самий, що вчора кинув карабін у пилюку, і люди ахнули.

«То ж Штефанюк грає самого Довбуша,— подумав Нестор.— Чому ж тоді його вчора не прийняло село?»

Штефанюк гнівно глянув на сторопілих артистів, швидко окинув поглядом зацікавлений зал і крикнув, міряючи перший ряд, де сиділи чоловіки, які вчора виходили проти нього з вилами:

— Довбуша вшановуєте? Геть звідси! Не вам... не вам!

Нестор спокійно дивився на нього оту секунду, протягом якої люди ще не встигли випустити з горла крику, бо ж думав, що все це так мусить бути на виставі — адже Штефанюк Довбуша грає.

Штефанюк розстібнув кептар, вийняв револьвер і так, як тоді на дорозі, прошепотів:

— Люди... Ой людоньки!..

Пролунав постріл. Нестор здригнувся. «Напевно, в когось з панів»,— подумав, але тут же побачив, що впав сам Довбуш, і його сорочку сполоснула кров. Ліворуч біля нього валявся блискучий револьвер...

«Убили... Так... Його мали вбити»,— пояснив собі Нестор, тільки не розумів, чому верещали люди і товпилися біля виходу, чому у дверях з протилежного боку з'явилися поліцаї. Він стояв за одвірком, трусився із страху й дивився великими очима на мертво тіло останнього опришка.

Цю подію збагнув Нестор набагато пізніше. Але тоді вперше щасливо переплутались у нього поняття правдивого життя і лицедійства, і до сьогодні він не може виплутатися з цього лабіринту.

СПОГАД ДРУГИЙ

Другого дня після Стефуракового «бенефісу» Нестор у відчайдушній рішучості зважився на ризик. Він заховав обідню пайку хліба в кишеню і смерком, коли

євреї мали повертатися в гетто з роботи, пішов на Банківську.

Був голодний, бо без того обіднього шматка хліба «галопзупка» Перцовичевої лише булькотіла в животі; було страшно, бо за такий торг його міг пристрелити без попередження шуцполіцай; підбадьорював себе думкою, що вчинить милосердя — допоможе голодному, про гроші намагався не думати, але взяв їх, таки взяв — десять окупаційних злотих — з рук схудлої дівчини.

У ту хвилину, коли брав гроші, щось ошпарило його обличчя. Він не знав, що це таке: сніпок світла з літарика шуцполіцай, чи то так яскраво зблиснули очі голодної дівчини, коли вона відламала шматок хліба і увіпхнула собі в рот; Нестор побіг навмання з Банківської, у провулках мацав себе долонями за щоки, які горіли, мов обпечені, але він ще не знав, що то таке...

У сутінках наткнувся на знайомого: був це гімназист-восьмикласник Міндик, бурсацький староста, якого боялися не тому, що старшував у гімназійній бурсі на вулиці Міцкевича, а що разом із своїм колегою Штиблем вправлялися на акціях у гетто, — обидва вони вже нюхали живу кров, а люди, яким байдужа жива кров, — страшні. Нестор стетерів, але Міндик не затримував його, а тільки посміхнувся, як до спільника, і пішов далі, а тоді обличчя запекло ще дужче, але Нестор і тепер не знав, від чого це.

А потім купив собі за ті гроші квитка до театру, бачив «Вія» — від першої до останньої дії, а ще пізніше зустрічав на вулиці дівчину, яка вміла перекидатися то в матір божу, то у відьму, а врешті вирішив стати актором, щоб завжди бути біля неї.

Як ним стати? Передусім — треба знати п'єси і вміти виголошувати монологи. Тож узявся гарячково за драматургію. «Не судилося» вчив напам'ять рідною мовою, «Балладину» — польською, «Розбійників» — німецькою.

Найбільш захоплювався Шіллером. Монологи Карла Моора діймали серце саркастичним пафосом, Франц Моор обурював підступністю й лукавством, однак сутність твору кудись ховалася від Нестора, він не міг її збагнути, усвідомлював, що знає надто мало, що для початку йому необхідно послухати хоча б один урок про «Розбійників» у прославленого в гімназії германіста, якого учні прозвали Страусом.

Шіллера проходили аж у сьомому класі, а Нестор вчився у третьому, тож ніяк інакше він не міг здійснити свого наміру, як утекти з уроку, і коли Страус буде читати «Розбійників», послухати під дверима.

У коридорі було тихо, навіть терціян, який полюбляв проходжуватися поверхами й виловлювати прогульників, не появлявся; Нестор прилип до дверей сьомого класу і з запертим віддихом слухав урочистий голос знаменитого германіста.

Карл і Франц — символи добра і зла. Між ними — вічна боротьба. Люди, які повстали проти зла, переможуть, якщо вірять у справедливість свого чину. Карл зневірився... Штефанюк теж зневірився... Самотні герої безсилі... Проти зла треба стати лавиною... У світі нині ллється кров. Добро воює зі злом...

Слова учителя перепліталися з думками Нестора. Нестор почав розуміти трагедію Штефанюка, Карла, трагедію нинішнього Міста...

Він слухав і задрив, що у них, у третьому класі, викладає німецьку мову й літературу хай і не злобний, але надто крикливий Ругік, який більше ніж пів-уроку викрикує все *ruhig!* та *ruhig!*¹, а учні можуть слухати мудреця і справжнього артиста. Але Нестор чув лише голос незрівнянного Страуса, а йому хотілося побачити його жестикуляцію, і тому, не соромлячись, нахилився до замкової дірки.

«Навіщо я дав себе обманути підступами злого сина? — потряс руками, замість старого Моора, Страус. — Я повірив змієві і втратив обох синів!»

У цю драматичну мить хтось — якийсь шибеник чи сам терціян — штовхнув Нестора в спину, він головою відчинив двері, вбіг, заточуючись, у класну кімнату і на колінах спинився перед учителем. Вдарило у вікна могутнє «ха!», але воно було єдиним; Страус, якого поважали за знання, маєстат і зріст, підвів руку, гамуючи сміх, і спокійно запитав Нестора:

— Куди так поспішаєш?

Несторова розгубленість тривала лише мить, вперше в житті він опинився перед публікою, йому треба було грати роль і, зрозумівши, що обминути цю першу роль уже не можна, він підвівся, обтріпав долонею коліна і мовив:

---

¹ Тихо! (Нім.)

— Я хочу відповідати.

— Відповідати?! — вигукнув Страус.— А що ти знаєш про «Розбійників» Шіллера?

— Я знаю напам'ять першу дію.

— Ого!.. Ну, то добре. Прочитай мені тоді монолог Карла з другої яви.

Нестор подумав, потім на очах здивованого його сміливістю класу підійшов до столу, взяв першу скраю книжку, виніс на середину крісло, сів і заглибився в читання. В класі було так тихо, що відчув Нестор: ще мить, і зірветься обурений крик учнів і самого вчителя, але паузу Карла він мусив витримати, потім, недбало відкладаючи книжку, мовив крізь зуби:

— «Мене верне від цього чорнильного віку, коли я читаю в мого Плутарха про великих людей...— Нестор підвівся, недбало змахнув рукою.— Яскрава іскра Прометеєвого вогню погасла, замість неї обходяться тепер бенгальським полум'ям, цим театральним вогнищем, що ним і люльки не запалиш. Французький абат повчає, що Олександр Великий був положливий, як заячий хвіст. Сухотний професор,— голос Нестора наростав до саркастичного сміху,— за кожним словом підносить пляшечку з нашатирним спиртом до свого носа і читає лекцію про силу...»

— Genug...— стиснув долонями скроні Страус.— Genug!

З другої парти підвівся якийсь учень, учитель махнув йому рукою, щоб не заважав, той сів, а Нестор, не чуючи зауваження Страуса, продовжував у екстазі:

— «Їм не вистачає духу спорожнити склянку, бо їм доводиться пити її за чиєсь здоров'я, вони підлизуються до підмітальника, щоб він замовив за них слівце перед його милістю...»

— Genug! — учитель витер хустинкою очі, а з другої парти підвівся знову той самий учень.

— Прошу професора,— зам'явся він,— я на сьогодні не підготувався.

— А-а, спіймався, голубчику Генюк, маєш цваєра! — зловтішно засміявся Страус і, записавши в блокнотик двійку учневі, який переплутав німецьке слово, що означає «досить», зі своїм власним прізвисьмом, поклав руку на плече Несторові, промовив натхненно:

— Артистом будеш, хлопче... Артистом! — Він оглянув від ніг до голови шпичкуватого третьокласника,

який тільки що вийшов з ролі і стояв тепер зняковілий, в полотняних фарбованих штанах і згрібній свитці, й, зітхнувши, додав: — То нічого... Ходи до театру, не пропускай жодного спектаклю. Тільки коли йтимеш — доконче помий руки...

Нестор спаленів, підніс до очей пальці, руки були чисті, і він, ображений на знаменитого германіста, до якого йшов нині, мов до божества, рвучко вибіг з класу.

Не пропускати жодного спектаклю — легко сказати. Але як? Адже у дверях театру стоять довгоносий злющий Стефурак і цербер Августин Копач, а в Нестора й гроша немає за душею. Однак він уже знає, як можна гроші добути — треба дістати бохонець хліба! Але ж — у Перцовой не отримаєш ні окрушини зайвої, в батька на селі — тільки кукурудзяна мука на кулешу; довго думав, а перед Новим роком визрів у його голові знаменитий план. Він збере кількох хлопців, вони підуть з козою в бурсу і заколядують.

Ех бурсо, кохана бурсо,
Ми твої вірнії сини...
Коли ми йдемо з бурси
На ті любовні курси,—
Штанами чистим паркани!

Коли і хто з мешканців гуртожитку на вулиці Міцкевича склав оту бравурну пісню і що означали слова про якісь «любовні курси», — над цим не задумувалися Несторові верстваки, але наставник бурси Штефан Січкаря добре розумів її зміст і знав, що кличе вона не тільки до парубоцьких подвигів. Зачувши мелодію бурсацького гімну, він умить виходив до воріт, підозріло придивлявся до гімназистів і, якщо це було ранньої осені, замикав на ключ хвіртку до свого городу, де можна було голодному бурсакові попастися на огірках, молодих качанах кукурудзи і стиглих гарбузах, взимку ж, а особливо на переднівок, виставляв біля кухні на варту дебелу куховарку Ганну, де вона, грізна й неприступна, з важким ополоником простоювала годинами, і хіба тільки рослому Павлюкові з восьмого класу вдавалося її зачарувати милою розмовою, за час якої чогось таки не вистачало на кухні: бохонця хліба або ж баняка каші.

Ех бурсо, кох-хана бурсо!..

А втім, кожен добував собі хліб чи гріш, як тільки міг, бо тієї пайки, що видавали гімназістам, не вистачало навіть на дорогу від бурси до гімназії, не то — щоб витримати шість уроків з філіппіками Катона, коментарями Цезаря про Галлійську війну та з комедіями Арістофана.

Шестикласник Гарбузович, наприклад, який мав нахил більше до техніки, ніж до класичних наук, у самому розпалі підготовки до колоквіумів замикав електричне світло, а що направляти ніхто не вмів, то він ходив з кімнати до кімнати й оголошував: «По грінці хліба з групи — і буде вам світло». А Міндик, бурсацький староста, із своїм колегою Штиблем робили ще інакше. Про їх метод добування грошей Нестор дізнався трохи згодом...

Отже — з козою в бурсу! Мисько не хотів іти, Миськовий й не треба було, бо його татусь, як-не-як, а був таки адвокатом, зрештою, Мисько особливого потягу до театру не мав, його манили більш передвеликодні реколекції й літургія. Що ж, це теж своєрідний театр (чи не навчився він мистецтва конферансьє під час дякування?), Нестор махнув на Миська рукою, знайшов у своєму класі трьох ентузіастів, і в новорічний вечір, відклавши співання бурсацького гімну на потім, коли вже будуть вертатися з багатою колядою, закостюмовані під козу, чорта, ведмедя й Маланку, тихо прослизнули в приміщення гімназійного гуртожитку.

Наша Маланка товар пасла
Та й, пасучи, загубила...—

вкрадливо зажебоніли хлоп'ячі голоси під кімнатою шостого класу.

Рипнули двері, спалахнув сміх, перебрані хлопці миттю прошмигнули до кімнати й затулили за собою дверима галас — не дай боже почує Штефан Січкаря, то буде їм коляда! — Маланка з ведмедем пішли у танець, чорт підштовхував їх вилами, щоб танцювали хутчіше, а коза-Нестор ходила з торбою від учня до учня, збирала за коляду окрайці хліба, дякуючи кожен раз вишуканим кніксеном, якому позаздрила б найтендітніша панянка з інституту василіанок.

З сусідніх кімнат, зачувши щедрівку, почали сходитися старші гімназисти, в торбу козі посипалося ще більше добра, колядники на радощах доспівували дов-

гу щедрівку про Маланку, як та, шукаючи корів, заблукала в чистому лісі, де Васильчик сіе-оре, і все закінчилося б якнайкраще, та ось до кімнати зайшли восьми-класники — годованці УЦК¹, випасені на пайку Кубійовича і компанії, — Міндик і Штибель.

— Багато зібрали для торгів на Банківську? — здер Міндик козячу маску з Несторової голови і заглянув у торбу. — Ого, — прицмокнув. — Це, певно, для самого рабина?

Нестор зблід. Він згадав свою зустріч з Міндиком у провулку біля гетто і зрозумів, що попався, але свердлячі очі Міндика потепліли, він поплескав Нестора рукою по плечі і мовив:

— Не ходи більше туди, хло', бо зроблю тобі піф-паф, — покивав значуще вказівним пальцем. — Я тебе навчу, як продавати хліб... Де ж ваш циган? Що за Маланка без цигана? Приведи, Штиблю, нашого...

Всі, хто були в кімнаті, посоловіли, знали-бо, кого має на увазі Міндик. Наставник бурси, отой скупердяга Штефан Січкаря, який, здавалося, весь час щось їсть, бо жував невпинно беззубим ротом, за що його й прозвали Січкарнею, потаємно тримав у дровітні цигана. Циган рубав для кухні дрова, заробляв гроші, а вечорами ходив по багатих домах, ризикуючи життям, і купував хліб для своїх циганят, яких переховував хтознаде. Що хоче Міндик з циганом зробити?

Штибель по-есесівськи стукнув закаблуками, виїшов маршовим кроком і за кілька хвилин заштовхнув досередини переляканого смаглявого чоловіка з сивиною в чорному кучерявому волоссі. Очі в цигана бігали, мов у загнаного звіряти, він благально позирав на хлопців і никнув перед жорстоким поглядом Міндика.

— Не бійся, дурню, — цвиркнув Міндик слиною. — Ми хліб тобі хочемо продати, щоб ти не вештався Містом вечорами, бо там німець зробить тобі піф-паф! Ось бачиш, скільки його — вистачить на цілий тиждень для всієї твоєї галайстри. Давай сто злотих.

Губи в цигана дрібно затрусилися, він обдав вдячним поглядом грізного Міндика і витяг з кишені десять пом'ятих банкнотів.

— Паночку... Дякую, паночку...

---

¹ Український центральний комітет — націоналістична установа, що співпрацювала з гітлерівцями.

— Йому плати,— показав на Нестора.

І знову та сама горяч, що тоді на Банківській, обпекла Несторові лице, тільки тепер він уже знав, що це не світло з ліхтарика шуцполіца, і не жорстокість Міндикових очей, і не голодна жадібність циганових облікають його — то ошпарював обличчя кип'ячою смолою страшний сором: Нестор, осягнувши науку в упиря, якому пахла жива кров, брав у цигана гроші й віддавав йому заколядований хліб...

І відчинилися перед ним масивні ковані двері театру, Стефурак і Августин Копач відвернулися, мовби й не бачили його, ніхто не вимагав у нього квитка, на сцені йшов «Вій», люди, побачивши Нестора, встали зі своїх місць і перейшли в останні ряди, він сидів у першому ряду сам, чорти зі сцени простягли до нього кігті, бо впізнали свого...

Нестор узяв у цигана гроші, циган з мішком хліба вийшов попереду Штибля й Міндика, Нестор притьмом подався коридором до виходу і там зустрівся з усіма трьома спільниками. Циган сидів на долівці й розпачливо завивав, Штибель з Міндиком зупинили Нестора й подали йому торбу з хлібом.

— Бери, то твоє, заколядоване,— сказав Міндик.— А нам за факторство дай п'ять папірчиків. Тепер ти вже знаєш, як добувати гроші — щоб і в кишені вони були і щоб на Банківській не зробили тобі піф-паф?.. А ти мовчи,— гаркнув на цигана,— бо німця приведу!

Тоді дико закричав Нестор. Він закричав так, що навіть Штибель з Міндиком отетеріли, кинув мішок з хлібом циганові, а всі десять банкнотів ув обличчя упирям і вибіг, плачучи й проклинаючи себе й театр, а обпалені щоки лущилися від горячі, і він уже добре знав, що його пече.

А хтось услід за ним кричав голосом Страуса:

— Помий руки! Помий руки! Помий руки!

СПОГАД ТРЕТІЙ

Третій спогад був такий болючий, що Нестор дивився тепер у нього, немов у відкриту рану.

Йшла остання гімназійна весна.

Наступної осені навчальний рік уже не розпочинався — німці забрали гімназію під лазарет, а потім, утікаючи з Міста, запалили її, після трьох днів зловісної

пожежі, яку з розпачем спостерігала вся округа, залишилися лише масивні обгорілі стіни, з яких десять років опісля відродилася ще величніша, ще красивіша Перша міська школа.

Це трапилося тієї весни, коли до Міста прибув губернатор Отто Вехтер керувати набором до дивізії СС «Галичина» й на честь візиту якого хлопці з баудінсту¹ вивели з ладу потужну каменедробарку, що день і ніч без утаву скреготала на міському ринку.

Генюк, отой семикласник, що то так неfortunно схопив двійку під час Несторового дебюту, спіймав Нестора на великій перерві в коридорі і потягнув до свого класу.

— Ти, артисте з погорілого театру, ти, напевне, й «Фауста» знаєш напам'ять, то будеш нині за мене відповідати!

Нестор про якогось Фауста взагалі не відав нічого, він запручався, але Генюк був дужий і силоміць посадив його біля себе.

— Ти мені дивися: як тільки зайде Страус, маєш підвестися й сказати: «Я ще й «Фауста» знаю напам'ять». Бо якщо не зробиш цього, він спитає мене і вліпить другого «цваєра», а одного я через тебе вже заробив.

— Таж я не знаю, хто це такий — отой твій Фауст, що ним ти мені голову морочиш,— ще раз сіпнувся Нестор.

— Ну й віслюк,— змахнув у відчаї Генюк руками,— то йди собі звідси до дідька, навіщо ти мені, такий дурний, потрібен?

Однак виходити вже було запізно: до класу увійшов, притискаючи до грудей томик Гете, величний Страус.

Проте Генюк не розгубився. Він тримав у запасі на найкритичніший випадок ще один рятівний фокус. Знаючи, що грізний вчитель має своє вразливе місце — страх перед усім, що може вистрелити,— він вийняв з кишені карабінового патрона й поставив його сторчма у кругле гніздечко для чорнильниці.

Учитель обвів поглядом клас, затримався на Несторові, ледь посміхнувся, але не сказав нічого; погляд Страуса ковзнув уліво, і жертву — Генюка — вже було впіймано; той, не чекаючи, щоб його викликали, сам підвівся і значуще поглянув на патрон.

---

¹ Будівельна служба — примусова робота під час фашистської окупації.

— Erzählen Sie mir...¹ — почав було Страус, та враз він помітив патрон, очі його злякано заокруглились і він проказав запинаючись:

— Що то... Що то є?!

— То є патрон з десятизарядного карабіна, прошу професора.

— Так... але він може... він може вистрелити!

— Може, прошу професора, — спокійно відказав Генюк, — якщо його вкласти...

І цієї миті патрон вистрелив. Однак не в класі, а десь зовсім близько за вікном.

Учні схопилися з місць, кинувся до вікна Страус: на ринковому майдані — його добре було видно з третього поверху гімназійного будинку — стояли прив'язані за ноги до вбитих у бруківку залізних палів восьмеро хлопців з баудінсту, а один уже лежав; патрон вистрелив удруге, здригнулися учні, Страус затиснув до болю повіки, і впав другий хлопець; патрон стріляв ще і ще, хлопці мовчки падали один за одним долілиць, і лише останній, перед тим, як пролунав дев'ятий постріл, закричав:

— Я не винен, не винен!

Але і він упав обличчям додолу.

Клас стояв змертво, більше пострілів не було чути, а плечі Страуса здригалися, як і тоді — за кожним разом, потім учитель повернув голову до класу й тремтячою рукою показав на патрон, що стояв сторчма на парті.

— Ти... ти хотів стріляти в Гете, а треба... треба — у виродків, яких сплodiла його земля.

Схлипнув Генюк, накрив долонею патрона, затиснув його в кулак, потім заціпив зуби, і крізь них прорвалося єдине слово, яке почули всі:

— Добре.

Він стояв — кремезний, зовсім дорослий, і важко було тепер повірити, що цей самий сімнадцятилітній юнак кілька хвилин тому із страху перед двійкою вдався до наївних хлоп'яцьких витівок.

У Страуса ще довго дрібно трусилася голова, та врешті він оволодів собою, випрямився і тихо почав читати кінцевий монолог доктора Фауста:

---

¹ Розкажіть мені... (Нім.)

Край гір лежить гниле багно,
Весь край струїть грозить воно,
Його ми мусим осушити
Й тим наш подвиг довершити...
Коли б побачив, що стою
З народом вільним в вільному краю,
Я міг би в захваті гукнути:
Спинись, хвилино, гарна ти!

Тієї весни зник з Міста гімназист Генюк, і пропала, невідомо куди, молода артистка театру Завадовська. Їх Нестор більше не зустрів.

СПОГАД ЧЕТВЕРТИЙ

Він тільки промайнув...

Радянські війська прогнали окупантів. Хортисти відступили за Карпатський хребет, а Нестор перебував у селі в батьків, бо навчання ніякого вже не було.

В селі стояв гарнізон. У Несторовій хаті квартирував його начальник лейтенант Скоробагатий. Офіцер і Нестор подружили. Нестор признався лейтенантові, що мріє про театр. Скоробагатий розповідав, як він, ще хлопчиськом, був статистом у довженківському фільмі. Нестор дуже прив'язався до молодого командира й завжди приносив йому з лісу суниць.

Одного разу лейтенант сказав:

— Чим я можу віддячити тобі за твої смачні пода-
рунки?

— Дайте один раз вистрелити з вашого револьвера...

— Це можна,— погодився лейтенант.

Вони вийшли на луг, і Скоробагатий, подаючи хлопцеві пістолет, запитав:

— У що хочеш вистрелити?

Нестор розглянувся по лузі, луг був чистий, мішені жодної не було, лише на мочарах бродив високий бузьок. Хлопець потім не вмів пояснити собі самому, чому прицілився в птаха, адже він утікав з подвір'я, коли мати різала курку. Чи то дитяча душа так звикла до кривавих видовищ, чи так знецінилося життя в очах хлопчини, що якийсь птах не мав для нього ніякої вартості,— він вистрелив у бузька.

Тієї ж миті лейтенант Скоробагатий, який пройшов полем смерті від Києва до Карпат, вдарив Нестора низу в передпліччя, куля свиснула кудись в небо, бузьок злетів, а лейтенант крикнув обурено:

— Негіднику, так твою душу!..— він круто вилаявся.— Театр йому...

Концерт закінчився. Зал заворушився, Місько Два Пальчики розкланювався із сцени за всіх виконавців, скромно притискав руку до серця, завертав очима — мовляв, не хваліть мене так дуже, я всього-на-всього виконав свій обов'язок; люди повставали, дехто позирав на ложу. І, звичайно, ніхто в залі не знав, що згадалося режисерові. Ба ні — знали. Вони бачили фільм, а ці Несторові спогади ожили дві години тому на екрані.

Нестор стояв, сповнений щемливим почуттям щастя, і думав:

«Мені добре нині... Я досяг того, про що мріяв ще в дитинстві. Усі прожиті роки я поклав для здійснення своєї мрії, але ніколи не думав, що вона аж так щасливо сповниться. Часом мені здається, що все це не дійсність, а юнацький сон... Але ж стривай, Несторе: чи не вкрадається — отак злегка й непомітно — в твою душу психологія слимака, якому так само затишно в його мушлі, як тобі оце — в тозі слави?.. Бо хіба тільки задля слави я пішов на дороги мистецтва? Адже ні... Я хотів принести якусь користь тим людям, які послали мене в світ. Віддячити їм... Тож чи досяг я того, про що мріяв? Я задумав створити фільм про мого ровесника і сьогодні показав землякам лише початок цього фільму. Бо того нинішнього ровесника з його новим життям у цьому оцвленому Місті я ще повинен пізнати...»

І згадалися знов Несторові шахісти з поїзда. Це ж вони — ті нинішні, які обдумують ходи в складній шаховій партії свого життя, а він їх так мало знає.

Це нове покоління народилося тоді, коли стріляли на ринку в хлопців з баудінсту, коли юнак Генюк, під час візиту Вехтера, поклявся мстити фашистам, а п'ятнадцятирічний Нестор, місяцем пізніше, коли вже до Міста приїхав сам генеральний губернатор Франк, зустрівся із Страусом і Стефураком у темному підвалі керамічної школи — як заложник.

«Десь у той час народилися оті шахісти з поїзда. Вони не пам'ятають війни, воєнне відлуння могло лише записатися на незайманій стрічці їхньої пам'яті, але вони про нас знають більше, ніж ми про них. Чи справедливо це? Чи, пізнаючи їх, потрібно аж так багато вносити їм свого пережитого? Певне, потрібно — як пересторогу.

Тільки вистерігатися треба, щоб не супроводилося це жестами переваги, вищості, бо їхня повноцінність вимірюється категоріями не менш важливими, ніж колись наша,— працею вимірюється, рідною сестрою боротьби... Може, я не використав у своєму фільмі епізоду зустрічі із Страусом і Стефураком у тюрмі тільки через те, що боявся протиставити себе тим, які подібного не могли пережити? Чи надто він болючий — той спогад? Надто мій... Або тримаю його для нового твору — про них, сьогоднішніх гросмейстерів життя?»

БАНКЕТ

— O tempora, o mores! Скільки літ, скільки зим! Per aspera ad astra! Смелого пуля боїтсь! Fortes fortuna ijuvat!¹ — стоячи з розпростертими для обіймів руками у дверях ложі, Місько Два Пальчики випалив усю свою мудрість, наче з кулемета, і змовк, шукаючи, певно, в пам'яті нових високопарних фраз.

— О Міську,— зупинив карапуза двометровий Нестор,— ти вроджений артист, але зрозумій, що на сьогодні всім нам уже досить сцени.

— Що ти, що ти! «Театр — мій кумир, священний храм для мене...» Ну, звідки це? «Суста». О! Несторе, тебе сам бог послав до нас у Місто. Вирватися звідси хочу — ти один зможеш мене зрозуміти: провінція, заскорузлість, примітивні смаки, я ночами не сплю, думаючи, що десь існують великі міста, добірна публіка, столична сцена, кіностудія! Ось тільки послухай, що я можу! — Місько засунув за собою ширму і, не даючи Несторові сказати хоча б слово, продекламував, закриваючи пів-обличчя полою блузи, наче мантиєю: — «Так, бути чи не бути — ось питання. В чім більше гідності: терпіти мовчки важкі удари навісної долі чи стати збройно проти моря мук?» Ну, звідки це? «Гамлет», мій дорогий Несторе. Візьми мене на кіностудію, бо тут я пропаду, бо, як казали древні римляни: іскра, яка не хоче потрапити під чобіт, мусить стати зорею!

— Добре, добре, Міську, але передусім нам треба по-вечеряти, вже сьома. Біжи притьмом униз і затримай

---

¹ О часи, о звичаї! Через терни до зірок! Сильних омікує доля! (Латин.)

Ткаченко, Перцову, Копачів, Американка і... і кого там знаєш,— не міг чомусь Нестор назвати при Міській Сотниківну, а втім, він і не знав, як її назвати; взяв Міська за плече, легенько виштовхнув з ложі, сам теж побіг сходами вниз і у вузенькому фойє зустрівся лицем до лица з найкращою у світі дівчиною, яку назвав іменем гоголівської героїні.

— Ви моя бранка,— взяв її за руку,— але спершу скажіть, як називаєтесь?

— Ваша бранка,— Сотниківна склала руки на грудях й покірно поклонила,— зветься Галею, а прізвище її — Генюк.

— Генюк?! Чому — Генюк?..— змінився на обличчі Нестор.— Ви ж Завадовська...

— Хіба ви не знаєте, що дітей називають прізвищем вітця,— посміхнулася Сотниківна.— Мій батько був Генюк... Василь.

— Був?..

«Genug, genug!» — хотілося крикнути словами Страсуса, щоб викликати з небуття збитошного переростка з сьомого класу, який ув одну трагічну мить став мужчиною і словом «добре» поклявся боротися з убивцями. Але за нього обізвалася донька.

— А мама була Завадовською.

— Була... Теж була?

— Так. Мене ще немовлям принесли з гір до Стефураків...

— Це вас... Вадим Іванович?

— Так, так... У мене два названі батьки. А рідний не вернувся з ковпаківського рейду. Маму ж німці розстріляли... Але навіщо це? Згадали ми надто прикре. Не треба...— Знову посміхнулася, і її великі очі наблизилися до нього.— Так ось ви який... Татко Стефурак, як тільки прочитав оголошення в газеті про прем'єру, місця не міг собі знайти. А скільки нарозповідався про вас...— і змовкла, наче їй незручно стало, що вона посвячена в таємниці чужої людини.

Нестор незрушно стояв, тримаючи за руку дівчину. Дивився в очі, а бачив ту, яку покохав уперше,— надто завчасно, і бачив цю, що прийшла до нього, замість матері,— гей, та чи не запізно?

Перед ним знову постала чарівниця з «Вія», та, що засліпила його колись красою і завдяки котрій він, борсаючись у тузі, знайшов замість кохання славу. Що

ця несе йому — звичайне людське щастя, якого він не зазнав, чи ще одну муку, яка окупиться колись новими лаврами?

Очі Сотниківни були зелені, як трава, вони все більшали і більшали, і стали одним колом, і стали озером, потім морем...

— Сотниківно, — прошепотів Нестор.

— Не Сотниківна я, Несторе... Я зовсім не та, котру ви згадали. Не треба ілюзій...

— Чому я бачу у ваших очах смуток?

— У мене своє життя, як у кожного...

— Я про вас нічого не знаю, Галю. Для мене ви сьогодні — тільки образ вашої матері.

— Немає повторень, Несторе. Я — інша. І колишні почуття ваші теж не можуть повторитися... Несторе, — Галя звільнила свої руки з його долонь, — ви ж пропада людина, для вас кожне враження, кожна зустріч — це тільки матеріал для творення. Правда?

— Хто знає, Галю...

— Не навіюйте на себе сентиментів, режисере. Ходімо. Я ж ваша бранка. Ведіть мене у свій полон.

Зелена гладінь звужувалася, меншала, віддалялася і знову стала двома сумовитими очима.

— Невже не може повторитися? — сказав Нестор немов до себе самого і нахилився до Сотниківни.

— Нове може початися. І в кожного своє... Але ж то треба звільнити себе від минулого. А це так важко...

Обоє стрепенулися від вигуку:

— Щось подібного! Ми чекаємо його при вході, а він ось де, най ся преч каже!

Біля них, з лукавими усмішками на обличчях, стояли Перцова і Копачова.

— Вибачте, — промовив збентежений Нестор, — я ж шукаю вас, Міська послав...

— Кого ви шукали і кого знайшли, ми вже бачимо. Але свою провину ви тяжко спокутуєте. Кличте, Копачова, всіх до буфету. Ти дивися, який він гоноровий — в ресторацію зібрався нас вести! Та хіба я, Перцовичева, дозволила б, аби гість вгощав господарів! Цілий день готувалася... Ану язда на вареники!

— Я зараз, — метнулася розчервоніла Галя. — Десь там татко Стефурак чекає.

— А куди ділися ваші артисти? — спитала Копачова в Нестора.

— Вони підйдуть, не журіться. То такі люди, що вже різних концертів наслухалися, і цього разу...

— Та певне, певне, люди вони світові, надивилися всіякого, не то що в нас. Тому так добре грають.

— А мені здається, Копачова, — обличчя Перцовичевої набрало аристократичної гідності, — що в наступному фільмі вони б набагато краще заграли, якби послухали наш нинішній концерт. Прецінь, не куди-небудь приїхали, а в Місто!

...Перцовичеву немов підмінили. Це помітили всі, хіба крім дев'яностолітнього Стефурака, що сидів за столом поруч з приймачкою Галею і весь час тягнувся через стіл до Нестора, наче хотів щось важливе йому сказати. Переміни в Перцовичевій не помітив і Місько Два Пальчики — він таки сів біля Нестора і, приклавши до рота човенцем долоню, без упину щось нашіптував йому у вухо. Проте і Кость, і подружжя Копачів, і сам Нестор бачили, що Перцовичева враз ніби здерла з обличчя холодну вуаль гордовитої зверхності, побажливості, напускнуго аристократизму і була, мабуть, такою, як ще до того, поки стала власницею гімназійного табло в різьбленій рамці, мануфактурної крамнички біля ратуші й персня з каратовим брильянтом на пальці лівої руки.

Цю перемену зауважила в собі і Перцовичева. Ще нині, готуючи вареники, вона заліплювала в них разом з солодким сиром свій до болю вражений гонор, ліпила їх з якимось глухим роздратуванням — справді-бо, як це так зумів отой хлопуньо в полотняних штанах, прошу вас, піднятися аж ген як високо над нею, над усім Містом? Нині на концерті дратувало її все: Несторове довге волосся, Міськові видурнювання і Копачова з її беззастережним захопленням патлатим режисером, та раптом — звідки й взялося воно? — у той момент, коли несла перший полумисок вареників на стіл, відчула, що всі ці високі гості — теж її гості, її гордість, і ними не хтось там, а вона повинна пишатися, а вже ні в якому разі не має підстав їм задрити.

А Копачова подумала: «Прикре я їй сказала, в мене що на думці, те й на язиці. Але най знає, що те її гонорування — порожнє, як мильна булька, що тепер цінять людей за працю і розум, а не за премудрі словечка і не за те, з якого дому вона походить...» Кароліна пильніше глянула на Анелю, з якою як-не-як, а таки про-

товаришувала багато років, і сказала про себе: — «Бігме, помогло... А може, то не мої слова, а оцей наш Нестор спричинився до того, що, диви, на очах викурюється з неї міщанський сморід».

Поки накривався стіл, Місько вже встиг випитати у Нестора, скільки він заробляє грошей, як оплачуються кіноролі й режисура, скільки має кімнат у своїй столичній квартирі, похвалився, що збудував собі будиночок на передмісті багато кращий, ніж у Перцовой на Монахівці, і, нарешті, спитав пошепки про те, що його найбільше цікавило:

— Авто маєш?

— Ні...

— А то чому?

— Плуताю завжди ліву руку з правою.

— То зле... А я буду мати. Нині-завтра... Ти питаєш, звідки в мене гроші. Е-е, треба вміти жити! Мама свиней відгодовує, а сусід продає. Це, я тобі скажу, найкращий гешефт. Дехто розводить нутрій, але то пусте, бо залежне від моди: коли купують, а коли ні. Я пробував. А свині з діда-прадіда добре платяться, бо людям завжди їсти треба. Я з дня на день чекаю машини — вдалося мені стати поза чергою. Кажу тобі — нині-завтра буду мати.

— Це добре, Міську...— мовив Нестор, не дивлячись на співрозмовника.— Зможеш нею возити койцевих поросят з торговиці.

— Ти це серйозно?

— Цілком.

Нарешті стіл було заставлено, чарки налиті. Ткаченко підніс келих.

— Я коротенько, товариші! Піднімаю цей тост за нашого Нестора, за акторів, за удачу. Та випити цю чарку хочу за другу серію фільму. Нестор знає, що я маю на увазі.

— Спасибі,— вклонився Нестор.— Я знаю — що, та ще не знаю — як. Як зробити.

— Це діло наживне,— підвівся з-за столу важкий, широкоплечий, з добродушним селянським обличчям вахтер театру Августин Копач.— Бо, як той казав, коли б я був такий мудрий учора, як нині, то би-м знав, що маю робити завтра. Мій тато, скажу вам по правді, був собі зовсім простий, лиш то мав, що торгував худобою, але у Відні бував частіше, ніж сам цісар

Франц-Йосиф. І що з того — не було ніц з того. А нині, як той казав, маємо хліб і до хліба, та ще й кіно. А кіно не було б, якби не було режисерів. То я, скажу вам по правді, хочу випити за нашого режисера, бо то не є собі якийсь валашайник, а хлоп з нашого Міста. Бо, як той казав,— кашлянув Августин в кулак,— коли дали тобі пити — пий, а як не вип'єш ти, то вип'є хтось інший.

Засміявся Ткаченко, нітрохи не образившись за Копачеве доповнення його тосту, пирснула сміхом Галя і обдала поглядом Нестора, щиро засміявся Нестор.

Підбадьорений Копач розмашисто перехилив келишок, потім скося глянув на Кароліну. Побачивши, що вона зайнята розмовою з Перцовичевою, налив собі ще раз і, користуючись з затишшя, яке завжди наступає після першого тосту, поквалпився до балачки, бо як не наговориться тепер, то потім уже не дадуть.

— Це я почав за кіно говорити, про театральних людей, як той казав. А я собі не раз думаю, як то є: через якийсь тобі дурний трафунок, котрий ніколи і в сні не міг привидітися, стаєш не тим, ким мав бути, а зовсім іншим. Ну от я, простий хлоп, столяр з Залуччя, став театральним чоловіком і то через кого б ви думали — через козу...

Галя підморгнула до Нестора, заохочуючи його слухати історію, яку чула вже не раз, але він і без того не зводив очей з Копача: вахтер театру, якого в дитинстві називав не інакше, як цербером, тепер розкривався перед ним у всій своїй колоритності.

— Ну, за першої світової війни я лишень то перетерпів, що з голоду спух. Під час пацифікації три рази били мене польські поліцаї, а за що — не знаю й нині, але й від того не стало мене менше. А от як прийшла ліцитація за податки, то вже витримати не міг. Продав корову, продав свиню, одна коза залишилася — усе одно податків не сплатив. А Кароліна каже: «Тут, у селі, мало платять, ти б пішов з козою в Місто та й на торговці продав». У Місті я ще не був, але моя Кароліна така, що як каже йти, то мусиш. Узяв я козу на шнурок і потюпав отих чотири милі й добрався до Міста аж після обіду, коли торговиця вже майже спорожніла. Став з козою збоку — підходить якийсь маклер і каже дати за факторство п'ять злотих. П'ять злотих у Залуччі — то були гроші, я не погодився. А потім пожалів, бо покупців не було, а сонце вже почало червоніти над

заміськими халупками. Потягнув я козу за шнурок і подався додому через центр Міста.

Копач надпив з келишка, глянув на Кароліну: слава богу, вона ще не набалакалася з Перцовичевою.

— Справжніх міських панів я ще не бачив, то, кажу вам правду, аж рота роззявив. Бо поліцаї хоч і пани, але в мундирах — казати, військові. Залучанський дідич — теж пан, але, як той казав, з підплетеним гузном: поля багато, грошей до дідька, а ходить у гіршому лахмітті, ніж Гершко-крамар. Гершко, то вже кожен знає, не пан, як от коза — не худобина, а тут, боже милий! І молоде, і старе таке тобі пишне та вбране, усі в капелюшках, навіть панночки, коліна, най ся преч каже, голі, аж встидно, губи намальовані, нігті намальовані, ну а вже ті груди в пань стирчать, як збанки, що аж бокуєш, аби не зачепити, а, кажу вам правду, — до половини голі.

— Вже напився, старий, і встиду не масш! — обірвала Копачова розмову з сусідкою, почувши, що Августин забагато дозволяє собі в присутності поважних гостей.

— Хай говорить, — заспокоїв її Ткаченко. — Це ж таки цікаво.

А Нестор аж скривився, поглядом благаючи Копачову, щоб не перебивала.

— Ну, то я зупинився серед тротуару, — вів далі Копач, — дивлюся на панночок і... — він стихив голос, — і здалась мені тоді Кароліна такою сірою, як та мокра курка, хоч на селі вважалася першою молодичею. Йдуть пани, обминають мене, пані губи кривлять, хустинками носи затуляють, а я стою. Аж зупиняється біля мене панок з панею, ладною такою і в такій блузочці, що й не знати, навіщо вона: геть усе крізь неї видно. Зупиняються, а панок питає по-польськи: «Козу продаєш, хлопе?» — «Ага», — кажу. «А скільки правиш?» Тоді пані фиркнула: «Навіщо тобі коза?» — «Козяче м'ясо смачне і поживне, — пояснив пан і до мене знову: — То скільки правиш, хлопе?» І тут мені бог розум відібрав. Забув я і про Кароліну, і про гріх, і про шлюбну присягу в церкві, і про ліцитацію забув геть-чисто. Кажу панові: «Я би, як той казав, хотів би поцілувати вашу паню, бо ще-м такої, бігме, не видів». Не знаю, як мені ті слова вирвалися, а пан, що гадаєте, підморгнув до пані та й каже мені: «Згода». І ниньки не можу собі

пригадати, в який спосіб я вчинив цей гріх, бо спам'я-
тався аж тоді, коли побачив у бічному провулку обох
моїх грабіжників, які тягли за собою мою бідну козу —
мою останню надію, а та жалібно мекала і весь час
оглядалася назад... То вибачайте, що-м довго говорив,
але хіба вам треба кращого кіна?

Цю історію всі присутні знали давно, то реагували на
Копачеву балачку тільки Ткаченко й Нестор: у Ткачен-
ка раз у раз проривався щирий сміх, а Нестор не
сміявся, він уважно слухав, наче хотів запам'ятати усю
Копачеву розповідь — слово до слова.

Один Стефурак, здавалось, не слухав зовсім, дрімав,
але коли Августин закінчив, він пропищав:

— Ти стільки базікав, а головного не сказав: як все-
таки через ту козу до театру потрапив?

— Та як потрапив... Вночі я прибився до села, при-
знався у всьому Кароліні, як на сповіді, а за тиждень
ми обоє стояли з торбами коло ратуші і просили чи не
кожного перехожого, щоб узяв нас на службу. І змило-
сердився над нами господь: підійшов до нас один доб-
родій, такий собі з довгим носом і круглим черевцем,
та й каже: «Візьму вас до себе в театр. Ви, жінко, бу-
дете прибирати, а ти, чоловіче, стоятимеш на дверях
перед початком вистави, а пропустиш хоч одного лайда-
ка без квитка — вижену». То я тепер за вас п'ю, Іване
Боніфатійовичу, жийте сто років!

— А мені до ста не так уже й багато,— відказав Сте-
фурак.

Нестор підніс до уст келих, та рука його зупинилася.
Як і тоді, коли сидів у ложі, промайнули в спогаді усі
кадри з його фільму, і на цей раз він зупинився на епізо-
ді, який відбувався в селі. Чого бракувало тій сцені? Та
начебто все добре... Так добре, що, здавалося йому,—
він уже вичерпався в усіх своїх можливостях, та ось
мова Копача, сам його вигляд і його минуле ще раз до-
водили Несторові, що пошуки ніколи не можуть мати
меж, бо ж дивись: та сцена, коли селянин, прототипом
якого був Несторів батько, б'є пса,— у виконанні Ав-
густина могла б виглядати інакше, краще.

НЕЗІГРАНА РОЛЬ АВГУСТИНА КОПАЧА

Нестор дивився відсутнім поглядом мимо облич друзів, а перед очима постав епізод з фільму, тільки роль селянина грав тепер Копач. Ось як міг би зіграти він цю роль...

Час був такий, що людям не до сміху. Але на лопушного Івана Августин випив чарку, вийшов з крамниці, пошкутильгав толокою і зупинився біля клубу. Захотілося з людьми порозмовляти. Скільки-то років люди ходять з пришпиленими язиками, чи не досить?

У приміщенні клубу розташувався гарнізон. Біля огорожі стояв укопаний колесами в землю «максим» — фронтіві бої гриміли за Карпатським хребтом, гулу їхнього тут не було чути, інший відгомін війни котився Покутськими лісами, — стояв біля читальні кулемет, поряд вартовий вдивлявся в недалекий ліс, і, можливо, білокорі берези, рідко розкидані поміж бучиною, нагадували йому живі постаті, що прокрадаються з гущавини до зрубу.

Час був такий, що білий рантух здавався примарою смерті, а солдатіві, який пройшов тисячі кілометрів крізь вогонь, не хотілося тут гинути. Його руки за роки окопів звикли гладити сталь, а за цими руками тужили поборожене обличчя матері й рум'яне — нареченої, солдат марив свіжим тугим тілом у білій повені простирадл і ненавидів тепер білокорі берези, що стояли серед бучини згадками про смерть.

Августин випив чарку на лопушного Івана, і світ, і люди стали добрішими. Забулося фашистське безпросвіття і нинішні нічні тривоги, літній розмаєний день піднявся вище в небо й розсипав по толоці жовтогарячий гірчак, білі стокротки, клаптики сонця на дахи. Слухайте, люди, заговоріть, кажу вам правду, по-людськи, нині най ще сутужно, але біда з бід минула, стане легше жити!

— Доброго дня! — гукнув здалеку Августин і, спіткнувшись об кротовиння, підбігцем наблизився до вартового, поклонився.

— Доброго дня... — вартовий зміряв кумедну постать Августина від ніг до голови.

— А я отак, як той казав, хотів запитати тебе, чи не маєш закурити.

— Це можна,— боєць витягнув з кишені пожмакану пачку махорки,— закурйте.

— Гм... — закручував Августин махоркову крупу в газету,— вгостив ти мене, то і я в боргу не залишусь.

Він витяг з-за пазухи капшук, розшнурував його і втиснув усередину гудзуваті пучки. Жовтий сколоздряк засвітився між чорними пучками, мов жаринка.

Солдат насторожився.

— А чого це ви мудруєте — тютюнцю просите?

— Та я хотів, як той казав, побалакати з тобою. Ти б мав краще знати, коли Гітлерові капут буде і як ми житимемо після війни... А з такої пукавки я стріляв ще в п'ятнадцятому році,— Августин нагнувся, приглядаючись до пузатого «максима».

Солдатові, видно, став підозрілим цей балакучий мужичок, він всунув у нагрудну кишеню пучку жовтого тютюну і, ступивши на крок ближче до Августина, сказав, кивнувши на двері читальні:

— Ану, пройдемося зі мною до начальника.

— Ну, як ти такий,— криво посміхнувся Августин,— то скажу тобі «дай боже» і знайду серед твоїх он там, біля сільради, когось охочішого на балачку.

Тепер мужичок видався ще більш підозрілим вартовому, і він промовив уже рішучіше:

— Ходім, ходім!

У цю хвилину на поріг читальні вийшов молодий лейтенант, зійшов східцями вниз.

— Що трапилось?

Августин упізнав свого квартиранта, він і не знав, що лейтенант тут начальником, посміхнувся до нього крізь сльозу. Лейтенант зиркнув на вартового, сказав до Августина:

— Йдіть, дядьку, додому. Тут пост, не можна. Я незабаром прийду, то й порозмовляємо.

— Та я лиш поговорити хотів... Ет,— махнув рукою і пошкунтильгав знову до кооперативи.

Крамар давав у борг, а після третьої чарки Августин почав:

— Я до нього з добрим словом, а він...

Крамар сперся ліктями на шинквас, нахилився до Августина.

— То звідки вартовий має знати, хто ви?.. Я б вам

радив, щоби-сьте йшли додому та й не розбазікувалися. Випили трішки — та й на піч.

Мулько стало на душі Августинові, бо що таке Копач віднині, коли й побалакати нема з ким. І він поплентався додому, минаючи людей.

З хати вийшла Копачиха... (Ні, Копачова на таку роль не годиться). З хати вийшла, ну... Явдоха.

— Ой, Явдошко люба, ти в мене одна така, що вислухаєш і жаль, і кривду...

Але в Явдохи випнулися на шиї сухожилля, мов риб'ячі кості.

— Де був, стареку, чиї гроші пропиваєш?

— Я до нього ласкаво, а він, дивлюсь, не вірить... Ти от скажи мені, чи зробив я кому хоч тіцьки поганого, як чорного за нігтем?

— Чиї гроші пропиваєш, питаю? — скочила до очей Явдоха.— Базікати захотілося!

Поник Августин серед подвір'я — падоньку, та чи всі такі геть-чисто забули, що є на світі свято лопушного Івана, коли ватри палять, щоби набратися на цілий рік тепла, вінки плетуть, цвіту папороті шукають? Чи то все так вимерло за ту війну прокляту, що нікому не хочеться не то сказати — послухати доброго слова?

Замкнула двері Явдоха — ночуй коло пса, пияку, або йди, звідки прийшов. Пошкандибав Августин до п'ячої буди, пес сторожко глипав на господаря і не вилазив.

— Бурку, дай хоч ти лапу... Чуєш, дай лапу.

Пес скрутився клубком і повернувся в буді хвостом до Августина.

І тут прорвало старого. Він копнув пса ногою, той дзявкнув і вискочив з буди, Августин лупцював його по хребті, і аж тоді, коли Бурко вже ледве скавучав, отямився Августин, жбурнув набік палицю і заплакав. Вкляк на коліна, обняв пса і так, сидячи, заснув біля нього.

У цей час син господаря, якого міг би ось так зіграти Копач,— шпичкуватий, у полотняних штанях хлопець, той самий, що в ранньому дитинстві бачив смерть останнього опришка, той, якого у вересні тридцять дев'ятого привів за руку до Першої міської школи старий батько, який потім, у гімназії, дев'ять разів здригався, коли розстрілювали баудінствів, а згодом сам опинився на грані смерті в підвалі керамічної школи,— пригнав корову з пасовиська. У руці ніс козуб, повний

суниць. Біля воріт, зобачивши когось, зупинився, потім покликав:

— Товаришу лейтенант! А йдіть швидше сюди, бачите, що я вам приніс?

Начальник гарнізону скуйовдив хлопцеві чуприну:

— Чим я можу тобі віддячитися за твої смачні подарунки?

— Дайте один раз вистрілити з вашого револьвера...

ПІСНЯ СОТНИКІВНИ

Усе це було й у фільмі, проте не так. Нестор дивився на Августина, який смачно закушував вареником і вже впівголоса доводив Копачовій, що з пустого чоловіка нічого не вийде, аби він навіть народився у Відні, бо пусте, як той казав, ні до роботи, ні до їди, ані до пошанівку, а до келишка, то вже нема чого й казати, бо при келишку кожний себе покаже, хто він: людина чи свиня, а мудрий чоловік буде мудрим, навіть якщо він торгував худобою в Пацикові; Нестор слухав і з гіркою усвідомлював, що та сцена вийшла в нього таки блідою.

А може, й ні. Може, й ні... Але щось несподівано трапилось з Нестором. Він тільки що навіював собі, що став щасливий, як ніколи досі, він і насправді був щасливий, бо успіх в Місті приніс йому велику радість: оплески в залі були для нього — немов похвала матері. Такої похвали, правдивої, як материнська любов, він ще не мав. Так... Але те навіювання диктувалося не тільки втіхою, а ще й страхом, що кращого фільму зробити вже не зможе. Аж раптом і цей страх, і почуття вдовolenня, які обліпили були його, наче гіпс глиняну скульптурну модель, обсипалися, обкришилися, і він став знову тим м'яким матеріалом, який можна без кінця вдосконалювати.

Ні, це ще не кінець його роботи. Це лише добрий початок, має рацію Ткаченко. Сотниківна... Вадим Іванович... Копач... Перцова... Нове Місто, якого не впізнав, коли опинився у сквері... І два шахісти з поїзда, яких не знав... Несторові очі перебігали з обличчя на обличчя, зупинилися на Костевому, і якась думка, наче сполох літньої ночі, засвітилася в його мозку; він почув, як спитала Сотниківна: «Де ви зараз, Несторе?», та не

відіззався, хоч і хотів відповісти, хоч бажане було для нього кожне її слово, але, боячись загубити ту ще не визначену думку, не відривав очей від Костя і запитав його:

— Чому у вас сьогодні порвалися струни на банджо?

Кость відклав виделку, важко глянув на «інженера», та змовчав, потім проспівав стиха:

Порвались струни в моїй гітарі,
Гей, наливайте повнії чари...

Втім, розчинилися навстіж двері — всі шестеро артистів і актрис увірвалися з галасом до буфету.

— Гей, наливайте повнії чари! — вигукнув молодий артист, який грав головну роль, а після демонстрування фільму виступав із своїми експромтами.— Наливайте, бо нашому деспотові нині сорок!

— Щось подібного! — вискнула Перцова і схопилася з місця.— І мені не сказав! Невдячний...

Копачова схилилася на стіл і схлипнула:

— Ну, чому, чому такі люди теж мусять старіти?

— Не жалійте його,— заспокоював Копачову молодий артист.— Сороковий рік — це найбуйніший рік молодості!

— Зате останній у молодості,— кинув Нестор.

— Усе на світі відносне, Несторе, усе відносне. Якщо спитати про ваш вік шановного Стефурака, то він назве вас дитиною, коли ж про це саме спитати дитину, то вона може назвати вас дідусем. Якщо знімати згори телевізійну вежу, то на екрані вона здається кімнатною антеною, коли ж знімати пакгауз знизу, то він здаватиметься хмарочосом...

— О-о,— перебив його Нестор.— Спинись на цьому експромті і добре над тим подумай. Мудро сказано! Чи ж не бажано іноді ми самі, щоб нас фотографували у фальшивих ракурсах? Чи не занизько оцінюємо ми іноді те, що створили наші люди, і чи не завищуємо деколи оцінки власного «я»?

Ці слова впали на всіх несподівано, мов сліпий дощ на розімлілих пляжників, і змовкли всі, лише один Августин Копач, який завжди був самим собою і не перетілювався ніколи, і за своєю природою не знав, що таке поза, продовжував давно розпочату розповідь, котрої уже ніхто не слухав:

— Прибіг він до мене та й скаче до очей: «Твій пес

роздер мого kota!» — «А я що винен? — відповідаю йому. — Я ж пса не намовляв, бо чи ж, як той казав, я песячий розум маю?»

І змовк Августин, бо надто тихо стало, і він сам не повірив, що його можуть так уважно слухати.

А тоді звідкись проросла ніжним пагінцем пісня — така тужлива, як гілка плакучої верби:

Чому-сь не прийшов, як місяць зійшов,
Як я тобі казала?..

І тільки за якусь мить присутні побачили, що її співає Галя, схилившись на плече старого Стефурака.

...Чому ти не прийшов?.. Я давно тебе чекала і заждалася. Ти мені завжди снівся, хоч я ніколи тебе не бачила, і був ти не таким — іншим. Твоє обличчя я впізнавала кожного разу, але тільки уві сні, наяву пригадати не могла. Знала про тебе від татка Стефурака. Він часто розповідав про хлопчину, закоханого в артистку Завадовську. А ти думав, що це твоя таємниця? Наївний, сам знаєш, що в нашому Місті таємниць не існує, воно надто акустичне... Знала про це й Завадовська. Але ти був ще дитиною, а вона кохала тільки одного і з ним пішла на смерть. Проте пожаліла й тебе: щоб не завдати тобі невигойного болю, віддала Містові мене, таку подібну до себе, — щоб ти міг відшукати. Я вчилася в тій самій школі, що й ти, — її відбудували по десятиох роках після пожежі, — і як ти міг на так довго забути отчий поріг своєї *almae matris*, що не навідався ні разу?

...Чому я не навідався ні разу?.. Я довго не хотів вертатися туди, де було розіп'ято, розтерзано, розтоптане моє дитинство. Так моторошно стало в Місті: чорні латки висохлої крові на ринку, трупний сморід, що ним тягло з Шипітського лісу, і порожнеча, коли зникла твоя мати. А потім мою дитячу безтурботність було вбито назавжди у фашистській тюрмі і влита замість неї злобу. А далі помер батько. Помер саме тоді, коли треба було жити. Він те нове, післявоєнне, життя так хотів бачити: як він допитувався про нього у всіх тоді — на лопушного Івана! Та надто багато лих впало на його долю — зносився до часу. А мати, яка через біду та нужду ніколи не повіла батькові ласкавого слова, зовсім стала безпорадною без нього і згасла — я вчився тоді в десятому класі. Прийшов додому, а вона сказала: «Вчися тепер сам...» То я й пішов, щоб не повертатися сюди

більше. І виконував її наказ — о, як я вчився! Щоб тільки знайти себе самого і заповнити порожнечу, яка утворилася на місці виклятого мною дитинства. Я ще не знав тоді, що те дитинство весь час житиме в мені і колись болісно до мене заговорить. Я хапався за все, що трапляло на очі, часто фальш приймав за золото чистої проби, плутався, знаходив, утрачав і коли дійшов до прастарої істини — простоти, заволало воно до мене, тяжке, але правдиве, і тоді я втямив, що з нього, саме з нього почався я і став — я. Прийшло воно до мене образом, я плекав його в душі, в думці, в уяві — поки не створив ось цей фільм. Знову питаєш, чому я не приїхав, щоб звірити з життям правдивість того образу. Боявся зруйнувати його. А нині бачу, що він такий далекий від справжнього життя, як і я — від свого дитинства.

...Потім я вчилася в політехніці, я вже знала, що режисер Нестор — це ти; твоє обличчя я побачила на екрані і в журналі, але снився ти мені далі у тій подобі, що й раніше. Я закінчила навчання, стала на роботу на заводі в нашому Місті, бо вірила, що не забудеш довічно отчого порога. Ми будували, творили, самі росли, а ти не мінявся в моїй уяві, і в твоїй уяві, певно, не змінювалося наше Місто. Про це ти сам сказав нині своїм фільмом. Але добре, що вернувся, то й побачиш нас, ти схочеш побачити нас, правда? Ти прийшов уже сивий, і я теж дуже доросла.

...Це не ти мені говориш, Сотниківно, це я, розмірний, так думаю. Ти мала своє життя, воно встигло вже полишити слід у твоїх очах, та я його не знаю. Може, ти й чула про мене, може, й хотіла зустріти, але ж вернулася до Міста не задля мене. Певно, заради Стефурака й Вадима Івановича. А втім, ми ще й самі не знаємо, чому всі вертаємося до своя. Але вертаємося, і це добре. Вернувся Кость, і ти, і я... І ось той буйногровий чоловік теж вернувся догравати свою шахову партію... Співай, співай, Сотниківно.

Чому-сь не прийшов, як місяць зійшов,
Як я тобі казала?
Чи коня не мав, дороги не знав,
Чи тя мати не пускала?

Мелодія була гнучка й тужна, як гілка плакучої верби; Нестор знав цю пісню з найранішнього дитинства від своєї матері, він усе життя чекав, щоб нею дорікнула йому колись найкраща в світі дівчина, і хоч усві-

домлював, що, напевне, не йому адресує її Сотниківна, відповів піснею:

Та я коня мав і дорогу знав,
Мати мні не спирала,
Найменша сестра, бодай не зросла,
Сіделечко сховала...

Сховала сідло й попруги, і я ганявся за неосідланим конем донині. Найменша сестра... Слава. Я довго домагався в неї, щоб віддала мені сідло, а вона, неблаганна й жорстока, вволила мою волю аж тоді, коли я самотужки приборкав неосідланого тарпана. Тому я запізнився. І, повернувшись, побачив, що не слави моєї потребують люди, а праці.

Гей, приїхав я до миленької
Та й став побіля двору;
Ой, вийди, вийди, моє серденько,
Най з тобов поговорю.

...Ти нічого про мене не знав, ти тужив за мою матір'ю, не відаючи того, що вона, замість себе, послала до тебе мене, тож я — посланиця твоєї коханої, її оновлення — мусила дізнаватися про всі подробиці твого життя. Ось, наприклад, я знаю, що ти колись відмовився від своєї найпершої ролі, аби тільки не завдати кривди товаришеві.

...Ти цього не могла знати, Сотниківно, хоч мені й хотілося б, щоб ти знала. Бо, мабуть, аж тоді я зрозумів, що таке — чисті руки. Я вчився тоді в Столиці, в Театральному. Одного разу хлопці, які жили зі мною в гуртожитку, розбудили мене вранці:

— Вставай, кінозірко. Сам хоче тебе послухати!

— О провидіння! Та невже я в сорочці народився? — схопився я, зібрався і на дев'яту був уже в Самого.

— Ось вам текст ролі, — сказав Сам, — прогляньте. Та не дома, — зупинив мене, — сідайте ось тут, і зараз ми вас послухаємо.

Я заглибився в читання, я відразу спіймав бога за бороду, я тут же зрозумів, як треба зробити роль, і дякував долі, що із десятків моїх побратимів вона вибрала саме мене — мені ж тоді було всього двадцять чотири.

Втім, я зауважив, що у кабінеті Самого, в куті, сидить ще й третя людина. Був це старший за мене, чесний і працьовитий невдаха, якого ми називали Нефортун-

ним. Я зрозумів, що відбираю в нього роль. Ні, не тільки роль — відбираю в нього останню надію стати артистом. «І вірно зроблю,— з нещадністю сильнішого вирішив я,— вчиню-бо цим для нього тільки добро: він бодай зараз збагне, що пішов не тією дорогою, і встигне вибрати собі іншу, свою». Я підвівся, щоб прочитати роль Самому, Нефортунний дивився на мене не з докором, а з тугою за змарнованими літами, за талантом, якого не вдалося розбудити в собі, за самим собою. А роль була саме про людину, яка не може викресати з себе вогню, хоч і є він, той вогонь, у ній; роль була про невдачу, і Нефортунний не міг її зіграти! Я вийшов на середину кабінету, і тої ж миті заболів мене мозок від усвідомлення: що зараз трапиться? Не на екрані, не десь там, перед глядачами, буде вбито нерозкритий талант, а тут, у кабінеті Самого, і це зроблю я. І я почув слова Страуса про чисті руки, і лайку лейтенанта Скоробагатого, я вийшов і став не перед Самим, а перед Нефортунним і прочитав роль. Коли я закінчив, Сам сплеснув у долоні і цим оплеском вирішив долі — мою і мого колеги. Я підійшов до Нефортунного, сумного й приреченого, й сказав:

— Невже ви не знаєте, як робити цю роль? Адже знаєте — і ліпше.

Я віддав йому рукопис і вийшов... І Нефортунний зіграв. Він зіграв блискуче себе самого й повірив у себе. Цього актора ти знаєш, Сотниківно. Його тут немає, але у сьогоднішньому фільмі він грав роль Цигана, якого грабують Міндик і Штибель.

...І через це ти так пізно прийшов до мене... Чи не запізно?

Ой, рада би я, ти мій миленький,
Із тобою поговорити,
Та вчула ненька, вчула рідненька,
Не хоче мя пустити...

...Це правда. Не відпустить вона й мене. Я в тобі завжди бачив би її. Чи погодилась би ти стати чиеюсь тінню?

...Не знаю, Несторе. Може, я надто розчулилася сьогодні. Такий нині вечір!.. Я захопилася тобою, а згадала своєї — і мені боляче.

...Ти прекрасна, Сотниківно, і я щасливий, що ти є на світі. Що ти є в моєму Місті. Що в тобі — твоя мати.

Що ніщо не минає без сліду. Дякую за твою пісню, Галю.

Вони дивилися одне одному в очі, а пісня стихла, і тихо було в буфеті, а старий Стефурак весь час морщив чоло і тягнувся головою через стіл до Нестора.

— Які вони зіспівані, що за пара!..— знову витерла очі сентиментальна Копачова.

— А то ще не знати, які вони зіспівані,— відказала Перцова.— Це дасться видіти іно потім.

Стефурак врешті вибрав нагоду заговорити з Нестором. Нестор бачив, як він тягнеться до нього, і випередив старого:

— Вам хочеться знати, чи я був між тими шибениками, які кричали: «Бийте його, це він грав Гриця!»? Був, маестро...

— Е-е, ні, я знав, що ти там мусив бути... Я про інше... Чому ти не згадав у фільмі про Гарматія? Невже забув: заложники, керамічна школа і та його трагічна пісня?..

— Хіба можна забути про таке, Іване Боніфатійовичу? Але Гарматій... Він вартий окремого твору або — лише болючої пам'яті.

СОЛЬНІ НОМЕРИ

— А пригадуєте,— Копачова діткнулася пальцями до ліктя Стефурака; її, зворушену дуєтом Нестора й Галі, потягло на спогади,— пригадуєте, як то було в «Невольнику», коли ви грали сліпого кобзаря? Невже не пам'ятаєте? Ну, коли забули ви слова пісні і давай там собі щось підмугикувати, а хористи стоять за кулісами, та все чекають, поки ви почнете. Потім здогадалися, в чому справа, й заспівали самі. А в антракті ви як почали, як почали кричати то на реkvізиторa, то на Августина: «Бандура ж не настроєна! Чому мені її не настроїли?» А та бандура зовсім без струн...

— Було, було...— похитував головою Стефурак.

— Що було — то було,— підхопив Августин і далі продовжував своє «соло»: він трохи підпив і зовсім був байдужий, слухають його чи ні і чи в'яжеться його розповідь з тим, що говорять інші.— Бувало, їде серединою Міста льокайка ¹, фухкає з комина чорним димом,

---

¹ Міська залізниця.

повзе на Парище, мов та черепаха, вулицею йдуть вуйни з базару, а машиніст кричить: «Сідайте, жіночки, підвезу!» — «Е, хіба другим разом,— відповідають жінки,— нині ми ся квапимо». А тепер уже льокайки нема — автобус їде. І ніц з того...

— Ніц з того? — промовив Нестор.— А постав вам зараз льокайку на місце автобуса... Я ж кажу: ми не завжди вміємо справедливо оцінити те, що маємо.

— Е, та я про інше,— не збентежився Августин.— Автобус їде, як той казав, швидше, але сміху нема. А я, скажу вам по правді, люблю собі посміятися. Навіть зі смерті. Для всіх вас я — театральний чоловік, а сусід мій знає, що я ще й столяр. То приходить він до мене та й каже: «Майстре, зробіть мені домовину, аби мої зі мною клопоту не мали, як умру». — «Ще-м собі не зробив,— відповідаю,— а я на два роки старший за вас». А він як ляпне: «Видите, який ви сусід: не ліпший від вашого пса, який мені kota задушив. То поцілуйте,— каже,— мене в...— та ще й вибачається за погане слово: — Не гнівайся, сусідо, то мені вирвалося, як коневі з... перепрошую, як ксьондзові з-під реверенди».

Бризнув у кімнаті сміх, тільки Перцова не засміялася, вона й не чула Августинових балачок. Знову думалося їй те саме — взагалі, за цей день передумала вона чимало. Це ж Нестор, що он сидить з люлькою в зубах, такий поважний і зосереджений, розбурхав її приспане життя своїм приїздом і своїм кінофільмом, розбудив усе те давнє, призабуте й ніби нікому не потрібне... Перцова давно змиралася з усім: і з тим, що ні на кого вже не справляє враження її гімназійне табло, що нікого більше не цікавлять її приємні спогади про візити молодих священників і самого отця-професора Баранкевича, що, взагалі, прошу я вас, нема нині того, що називалося колись гонором. Покірна своїй долі, вона навіть перстень ховала від людських очей і продавала собі спокійно пиво, аж тут усе збурилося, усе постало знову перед очима, і мусила вона те все по-новому оцінити. Вчора Перцовичева ще не могла визначити нової вартості своєму минулому, вчора її амбіцію ще шкребло почуття ображеного гонору, нині на концерті той гонор зматеріалізувався в брильянті її персня, рівного якому «таки ніхто в Місті не має» і який ставить її вище над усією сірою масою, та ось у той момент, коли несла на стіл перший полумисок вареників, раптом щось пере-

мінилося в мисленні Перцової. Бо що таке — хизування вченими слівцями, хіба це мудрість? Чули ми нині ту мудрість від Міська. Ота Копачова часом люта, як оса, але цього разу, прошу вас, вона таки мала рацію. А що таке перстень... Перцова знову згадала, як він їй дістався, і стало соромно перед собою і перед цими людьми. Вона заклала руку за спину і, закусивши з болю губу, стягнула перстень з пальця. Слава богу!.. Хай пропаде він пропадом, подумала, всуваючи його в кишеню фартуха, і тут же промайнула друга, скрушна, думка, що ніхто ніколи не бачив у неї на руці звичайної шлюбної обручки... Ну, а що таке табло й етажерка з книгами — вони ще не свідчать про розум власниці; або що таке роман з отцем-професором Баранкевичем, хіба хтось у молодості не грішив, а от талант людини — це справжня вартість, і якщо він у тебе менший, то гордися тим, хто його має більше, адже цей талант належить усім, не тільки одній людині. Але гордися гідно, а не дивись на нього телячими очима, як оце Копачова.

— Чого ви на нього витріщилися, як на боженьку? — штовхнула ліктем сусідку.

— Бо є на кого, — відказала Копачова.

«Що є, то є, — погодилася в думці Перцова. — Особливо коли порівняти Нестора з отим кругленьким бельбасом. Диви, він знову гузичиться на кріслі, певне, хоче базікати».

— Якщо він зараз почне молоти витребеньки, я його заткаю вареником, — сказала Копачовій.

— Ви що, здуріли? — шикнула Копачова. — Та він для того й приїхав, аби нам щось розповісти.

— Та я не про Нестора... Ви, прошу я вас, зараз подібні до неопереної гімназистки, що то побачила перший раз молодого професора, і не латина їй у голові, а всілякі дурниці. Я про Міська...

Нестор поглянув на Перцовичеву, він чув уривки її дошкульних фраз в адресу Міська і думав: «Невже вона змінилася? Чи вміє пристосовуватися? А це її пригощення — насправді щире? Мабуть, так... Тільки, добродійко Анелю, ви ще не усвідомили одного: як не метушіться, а господиня тут не ви. Галя — господиня. Оця мовчазна молода Сотниківна. А ви, хочете цього чи не хочете, все-таки — рудимент минулого, який, можливо, й не шкодить організмові, але й не виконує активної життєвої функції. А втім, ви колоритна фігу-

ра. На переломі епох, у всі часи були такі трагікомічні типи...»

А Місько пив собі «на соло» і йому ставало на душі все краще й краще. Відчуття нерівності з Нестором, яке він хотів стерти то пишномовністю, то усвідомленням зримої перспективи мати свою власну машину, загладилося випитим. Місько згадав, що, крім усіх достоїнств, які має, він ще й поет, а Нестор поетом не є, тож підвівся й проголосив:

— На честь мого дорогого колеги я прочитаю вам цикл своїх ліричних віршів!

Але розохочені артисти — чи то вони не почули, що конференсьє оголосив свій власний номер, чи навмисне — почали скандувати:

— Со-ло на бан-джо, со-ло на бан-джо!

Кость Американ заперечливо похитав головою, торкнувся до банджо, але інструмента в руки не взяв, і знову жура насунулася тінню на його поморщене обличчя. Нестор не зводив з нього погляду, і коли стихло, попростав сам:

— Заграйте, Костю...

Але Американ і цього разу не погодився.

Моментом затишшя скористався Місько. Він підвівся і, стоячи навшпінках, щоб бути вищим, викинув руку вперед, а погляд мрійно полинув у безмежжя світового простору, і цьому мрійному польотові не заважали ні стіни, ані плюшеві штори на вікнах:

Там, у долині, запах сіна
І квіти запашні...
Я обнімав тобі коліна,
А ти казала: «Ні».
Чому промовила ти «ні»,
Для кого ці мої пісні
І туга та, що день при дні
Мене в'ялить в самотині?
О, так, як я тебе любив,
Ніхто, ніхто у світі
Любить так страшно не умів
Ані в зимі, ні в літі!

— То, може, навесні або восени комусь вдалося? — кинула Перцова, і не знати, як зреагували б на її репліку гості, бо в цю мить увірвався до буфету високий чоловік з обличчям патриція і заплескав у долоні.

— Браво, браво! Я конфіскую у вас цю поезію і завтра ж покладу її на ноти. Не є вона, що так скажу,

зразком глибокодумної поезії, проте ритміка її вельми мелодійна... Товариство, маю честь представитися вам: капельмейстер Паламарський!

— Я пишу так, щоб розумів народ,— заявив ображений Місько Паламарському.

Нестора пересмикнуло. Він вирішив був про себе не входить сьогодні в жодні дискусії, проте не втерпів:

— Невже ти думаєш, Міську, що інтелект народу стоїть на рівні цієї поезії?

— Пардон, пардон! — змахнув рукою Паламарський і схопив з-перед Міська повний келишок.— Ми говоримо, що так скажу, про ритмомелодіку вірша. Тож я хочу підняти цей скромний тост за справжню ліричну поезію, за прекрасне мистецтво десятої музи і...— він галантно поклонився Перцовичевій,— і за найсмачніші на світі українські вареники!

— Віват, капельмейстере! — вигукнув Августин Копач.— Вип'ємо за ті пироги, про які співають: «Любив козак дівчину і з си-и-ром...»

Перцова запитала вщипливо Паламарського:

— А ця пісня теж ваша?

— Що до того, то вже ні,— відкланявся Паламарський,— але, що так скажу, я хочу шановним гостям проспівати мелодію моєї нової пісні. Хвилиночку... До-мі-ля-соль... кгм...

Колись весна така була, черемха цвіла,
Кущами квітів слалася на нас...

Перцова підвелася і, заломивши руки, проспівала другу половину куплета:

Від любовців і пахоців душа п'яніла,
Як в казці був такий чудовий час...

— Це, що так скажу,— знітився Паламарський,— моя обробка. Я видобуваю з глибини віків перлини народного мелосу й виношу їх на світло денне, дарую знову людям...

— І ставите під ними своє прізвище,— додала Перцова.

Нестор здавив у собі сміх, що мало не прорвався з горла — ну і в'їдлива ота Перцова! — він був би таки за-сміявся, та прозвучала пісня.

Ця пісня стосувалася його. В ній мовилося про сивину, що несподівано майнула в очі й нагадала, що пора

вертатися додому, вертатися й нести з собою те добро, яке знайшов на життєвих дорогах.

Слухав Нестор, задумавшись: велика була правда в цих словах про далекі мандрівки, які кожного, хто чесно їх пройшов, ведуть у кінці до батьківських порогів, і щасливий той, хто в безвістях життєвих мандрівок зумів зберегти найдорожчий материнський подарунок — любов і журбу.

— Колись не так співали... — зітхнула Перцова. — Де ті наші романтичні шлягери!.. Нині вже іншої співають... Але, скажу вам, — звернулася до Копачової, — не так вже й зле!

Підвівся Нестор, його обличчя просвітліло. Несторові здалося, що нарешті знайшов початок нитки в заплутаному клубку думок, допомогла йому знайти ця пісня; постаті Копача, Перцовой, Сотниківни вже контурно окреслювалися як персонажі нового фільму, та нерозгаданим залишився лише один і, мабуть, головний — Кость Американ. Нестор ще раз попросив Костя:

— Заграйте ту пісню, яка обірвалася у вас сьогодні на сцені...

Кость не підводив голови, тоді підійшла до нього Галя.

— Чого ви журитеся, сусідо? — нахилилася до нього. — Адже у вас усе гаразд. Я забула вам сказати... Ви тільки вийшли від Вадима Івановича, залишивши в нього на столі валізку із своїм скарбом, як він послав по мене у виробничий відділ — знає, що ми сусіди. «Що за нетерплячий народ — оті галичани! — похитував він головою. — Це ж треба подумати ото... Треба подумати, куди його... Скажи, хай зайде до мене». Чуєте, Американе? Завтра о дев'ятій приходьте. Тож не журіться... Заграйте своє соло.

— І мені це саме сказав директор, — підтакнув Нестор.

— Соло... — проказав Кость, і його очі просвітліли. — А ви й не помітили, що я весь час граю на своєму банджо. Гм... Видно, надто тихо грав...

Американ узяв банджо у руки, вдарив по струнах, раз ударив, наче для початку, і розсипав по кімнаті дрібушечки жвавої коломийки.

— Ви добре придивіться, — нахилилася Перцова до Копачової, — він грає чи ні?

— Таж казав, що грає весь час.

— Мабуть, уже треба мені окулярів.
— І ще трохи слуху.
Кость співав, акомпануючи на банджо:

Будь здорова, моя мила, бо я вже вандрую,
Підступися до коника, най тя поцілую.
Подай, мила, біле личко і праву рученьку,
Та най я тя поцілую, бо йду в доріженьку.
Ой місяцю-місяченьку, світи, не ховайся,
Хоч поїдеш, мій миленький, борзо повертайся.

І не знати, чи прощальний мотив пісні, а чи такі пізня година спричинилися до того, що компанія заворушилася,— Ткаченко підвівся перший, тепло попрощався.

— Коли ви до своїх пенатів, Несторе? — спитав.

— Можливо, й сьогодні.

— Щось подібного! — ляснула себе по тугих стегнах Перцова.— Я нічого й знати не хочу про ваш дурний, вибачте, райзефібер¹. Не з'їдено, то для кого я...

— А ми за нього спожиткуємо, нам не квално! — заявили хором артисти.

Мисько був категоричніший. Він сказав, що Нестор не поїде з Міста доти, поки Мисько не отримає машини, а це буде нині-завтра. Тоді вони обидва шмигнуть до Столиці, і там Мисько здасть екзамен на артиста.

— А будинок на кого залишиш, Миську, а свиней?..

— Не журися, Несторе, цим рухомим і нерухомим майном відає мама.

— Але ж сім'я, Миську, подумай,— іронізував Нестор.— Невже твоя дружина, яка звикла до власного будинку, схоче жити в столичній тісноті?

Мисько злодійкувато глипнув на Галю і, приклавши човенцем долоню до рота, прошепотів, стаючи навшпиньки:

— Volens nolens², я тимчасово — вільний птах...

— А-а, такі справи... Костю,— звернувся Нестор до Американца,— проведіть мене, будь ласка.

Копачова сплакнула. Тільки Августин, найрозсудливіший з усіх, сказав:

— Хто має їхати нині, най їде, бо завтра, як той казав, може вже не поїхати. Бо якби я тоді, на другий же день після ліцитації, не забрав стару до Міста, то не

¹ Подорожня гарячка.

² Хоч-не-хоч (латин.).

було би ніц з того, і був би нині Августин Копач не театральним чоловіком, а звичайним собі валашайником.

Нестор підійшов до Галі.

— Не повернетесь...— промовила вона.

— Повернуся... Мушу повернутися. А якщо нині не поїду, то завтра навідаюсь до Івана Боніфатійовича,— сказав Нестор, і знову йому здавалося, що двоє зелених очей стали одним великим колом, озером, морем...

— Тоді приходьте завтра о шостій сюди, в нас репетиція.

— Добре...

Перцовичева і Копачова звідала приглядалися до них.

— Яке то щастя, що він знайшов її,— зітхнула Кароліна.

— Ви гадаєте, що це йому вперше? — відказала Анеля.

— Е, не кажіть, але такої, як Галя, ніде нема.

— А певне, бо ніде нема такого Міста, як наше.

— Слава богу, хоч один раз ви мені не заперечили!

...У центрі Міста, між двома вулицями, що розбігалися догори, беручи свій початок від ратуші, пах медом трикутний сквер. Кость Американ провів сюди «інженера», вони сіли на лавочку. І аж тепер Нестор дізнався про те, чого не знав і що йому дуже треба було знати.

Сестри шанували й опікали Костя, та від якогось часу він став помічати в очах старшої пожадливу допитливість і завбачливо попередив, що грошей не має, та врешті вона таки наважилася спитати — що в нього там, у тій найтяжчій валізі, яку тримає в своїй кімнаті.

— До неї тобі зась,— сказав терпко.— То моє добро.

Директор заводу порадив Костеві ловити рибку і на роботу не прийняв; Кость просиджував у сквері або над рікою із своїм банджо, і тоді хтось комусь сказав, що чув, як Кость грає сумної, тож подумали люди, що Американ почав квапно старіти.

А кілька днів тому... Кость не знає, але, напевно, все це відбулося так.

«Ну навіщо йому та валіза? — сказала старша сестра.

«Не чіпай, то не твоє. Всього тобі мало, вічно тобі — мало, перекупко! — не стрималась уже молодша, в якій росли два хлопчики.— Ми вже своє дістали».

«Але навіщо воно йому — старому дідові? Чей же має у нас усе, що потрібне».

«Дай спокій, не забере він з собою у домовину тієї валізи».

«Та ми лише подивимося, що там є».

«А я не буду. Дивися сама, коли хочеш».

Старша сестра взяла, певне, сокиру: увіпхала в щілину лезо, натиснула, і скоба разом з замочком випорснула з гніздечка. Віко відскочило, сестра глянула і, засоромлена, метнулася з Костевої кімнати.

Американ прийшов додому пізно.

Засидівся в буфеті Перцовичевої на автобусній. Він зайшов до кімнати і сторопів. Висунута на середину валізка була відкрита, а в ній, педантично укладені, лежали: напильники, стамеска, лобзик, долота різних калібрів, ключі і засмальцьований комбінезон.

Він закрив валізку, обв'язав її шнурком і вийшов з нею з дому. Другого дня Кость відніс своє добро на завод, без стуку увійшов до директорського кабінету, підняв віко валізки й запитав:

«Я цим причандаллям в Америці заробляв долари — як слуга. Гадаєте, у себе дома не зможу ним орудувати — як господар?»

І, не діждавшись відповіді, вийшов ображений, упорожні — подався до знайомих розпитувати, де можна найняти квартиру.

— Оце і все моє «соло», добродію, — закінчив Кость свою розповідь. — А завтра розпочинається нова моя пісня.

Нестор мовчав, а коли забамкали на ратуші куранти, підвівся.

— Бувайте здорові, Костю. Бажаю вам щастя...

— Дякую. Аж не віриться, що завтра засукаю рукави. Як молодий! А ви таки нині їдете?

— Не знаю...

Нестор потиснув Костеві руку і подався до готелю.

А в театральному буфеті сиділи злегка посмутнілі Несторові друзі — так буває в кінці весілля, коли молодий забирає молоду: гості ще не розходяться, але й веселощів уже немає.

Місько Два Пальчики, приклавши долоню човником до рота, щось нашіптував Паламарському, крадькома позираючи на присутніх; біля Галі сидів артист, який грав головну роль, і намагався приголомшити її свої-

ми експромтами, вона ж ввічливо посміхалася, а в думках все більше й більше віддалялася від нинішнього дивного дня до свого власного життя, яке було вчора і буде завтра; Стефурак дрімав; Августин Копач розповідав про Відень і за ніщо мав цісаря Франца-Йосифа, бо той, скажу вам по правді, менше бував у своїй столиці, ніж простий хлоп, який торгував худобою.

Копачова сиділа сумна, як мати, син якої поїхав у далеку дорогу. Глибоко зітхнувши, вона проказала:

— Ви, Анелю, цього разу мовчіть і не заперечуйте: від нас поїхав геній.

Перцовичева зверхньо глянула на Копачову, мовила:

— Щось подібного! Геній! Ще що... Генії родяться десь, може, в Парижі чи — в Коломиї, а від нас поїхав звичайнісінький чоловік. І най їде. В кожного своя дорога, але й кожен бере десь свій початок... То добре, якщо людина коли-не-коли повертається до тих місць, звідки пішла у мандри: пригадує собі, з якого тіста зіплена... Але ж ми залишилися, дорогі мої гостоньки, то, щоб не пропадало добро, мусимо все це разом спожиткувати.

РАНОК

Місто прокидається раптом. Як дрімуча діброва у травні після першого сонячного променя.

Таке порівняння завжди спливає на думку Августина Копачеві, коли його розбуджує гуркіт міського автобуса, що вирушає із станції на Монахівку о шостій ранку. Копач не раз сам дивується, чому це він, людина, яка прожила в Місті більшу частину свого життя, порівнює такі несумісні речі: міський гам і щебетання лісового птаства. Та це, мабуть, через оту єдину спільну ознаку: і те, і те починається раптом.

Тільки-но виїде автобус зі станції і заверне вгору по Торговицькій до ратуші, полохаючи тишу сонної вулиці, — зразу в усьому Місті від Заводської до Монахівки здійсмається гамір: грюкають двері, цокають підбори по тротуарах, скриплять жалюзі, прогріваються машини у дворах, тоді на ратуші б'є годинник шосту, а далі все їде, скажу вам по правді, як за дзигариками.

І справді, нема чого порівнювати одне з другим, бо, як той казав, місто не є селом, а село не є містом, але

хіба не так само сорок років тому будився дубовий ліс у Залуччі травневого ранку — ген там, за рікою, аж під першим пасмом гір? Тільки-но вихопиться із-за обрію скупий промінчик, як ураз навіжено засвистить кіс, будячи сонне царство діброви, заллються навперербій солов'ї, їх спів, безбожно фальшуючи, наслідують шпаки, пробують горлянки крикливі сойки, а далі вже й не розбереш, хто що співає, тільки згодом зозуля своїм рівномірним куканням, немов отой прастарий годинник на ратуші, наводить у лісовому гармидері порядок і злагоджений ритм.

Гай, гай... Хоч звуки ті різні, та починаються подібно: раптом.

Копач будиться разом з автобусом. Крізь солодку дрімоту мрійно усміхається, і маряться йому тоді залучанські ліси, в яких, певно, й нині, як сорок років тому, так само прокидаєтьсяптаство. Він у цю мить чує той щебет крізь міський гул, та тільки розвіється дрімота — і втихають лісові звуки, і зникають з пам'яті обриси маленького села, розкиданого по горбах, та й слава богу, що зникають, бо навіщо згадувати те, до чого нема вороття, і добре, що того вороття нема: яка ж потреба Копачеві — вахтерові Міського театру, режиситорові, костюмеру, касиру й порт'є — яка потреба вертатися у те далеке й уже нереальне для нього село? А все-таки кожного разу, коли прокидається, щось щемке тьохне в грудях, щось давке підкотиться до горла, бо, як той казав,— чим горнець накипить, тим і буде тхнути.

Августин потягається, чухає волохаті груди, поправляє ковдру, що зсунулася з Кароліни, яка ще спить, бо нікуди їй поспішати, потім натягає полотняні підштаники, до ситцевих так і не звик, зав'язує очкура — зараз він ще селянин, хоч сам про це й не відає, та ось уже на ньому штани «на кант», і смугаста сорочка, і краватка під накрохмаленим комірцем, і капелюх не минулорічної моди — ось тепер уже ніхто не впізнав би в ньому колишнього залучанського столяра, тепер він родовитий чоловік з Міста.

Кароліна ще спить, а він уже поснідав, уже зібраний, уже виходить з будинку, бо поки дійде до театру, повинен зробити свій щоденний обхід по людях, які встать ще раніше, ніж він. Перше — повернути до буфету Перцовичевої, що на автобусній,— не задля пива, а так,

на «добридень», далі — до Стефурака, якому кожного дня має скласти звіт про те, що діялося напередодні в театрі (бо хоч старий директор давно на пенсії, усе одно — для Августина Копача він і нині повновладний начальник), а вже потім подається до театру.

Сьогодні міг би цього обходу й не робити, бо вчора мав нагоду набалакатися з усіма по саму гульку, але звичка — то хвороба невиліковна, та ще й кортить поділитися враженнями про вчорашній вечір.

Августин виходить з двору на тротуар і довго стоїть на бровці, поки не проїдуть машини. Скільки вже літ живе на цій Торговицькій, донедавна мешкав трохи нижче — у старій халабуді, яку знесли, коли проклали автостраду, нині — на другому поверсі в новому будинку, а звикнути до того шаленого руху не може. Таке — ніби цей тракт веде до всіх міст на планеті, навіть до самої Коломиї... Тож-то добре було в Залуччі: ідеш собі серединою дороги й ніхто тебе не зачепить, віз і то обмине, навіть якщо заднім колесом у рів його закине, а тут завжди бережисьь.

Копач урешті наважується переходити, щоб хтось там не подумав — сільський недотепа, статечно робить кілька кроків по асфальту, та тієї витримки вистачає в нього тільки до половини дороги, далі, не позираючи ні наліво, ні направо, пірнає, притримуючи рукою капелюха.

Десь там — збоку чи позаду — скриплять пронизливо гальма, хтось там тяжко лається, хтось на тому боці вулиці сміється, але це вже його не стосується: залучанський селянин з першої половини двадцятого століття існував лише одну секунду. Другим боком вулиці йде тепер родовитий мешканець Міста — Августин Гаврилович Копач.

І завжди після цієї метаморфози, яка відбувається з ним щоранку, згадується Копачеві перше знайомство з нині рідним, а колись чужим і ворожим Містом. Бо ж навпроти, де тепер автобусна й славний буфет Анелі Перцовой, галасувала колись торговиця, а на ній одного разу стояв півдня з козою спролетаризований, принижений, розгублений Копач...

На ратуші годинник вибамкував сьому. Августин глянув у бік буфету, що виднівся в кінці автобусного майдану: на дверях висів замок.

«Відсипляється Перцова після вчорашнього, бо ж за-

сиділися таки до півночі», — посміхнувся Копач і подався вгору до Бляхарської, де мешкав Стефурак зі своєю приймачкою Галею.

Місто дихало звичним розміреним ритмом. Стефурак, напевно, вже сидів за столиком, водячи носом по списаному папері: він закінчував писати мемуари. Сидів і, розуміється, чекав на Копача, який ось-ось повинен постукати у двері.

Августин і цього разу не почув, як його лає якийсь там шофер, що ледь не втрапив у аварію, коли Копач на другій половині шосейного полотна дивно перемилювався з міської людини в залучанського селянина: не чув, бо кожного разу згадувалася йому та пригода, без якої він ніколи не став би «театральним» чоловіком, а залишився б навіки звичайним собі валашайником.

Копач полишив спогади на Торговицькій, де вони там змішалися з гуркотом, брязкотом, скрипом і разом пригасли; у Бляхарському провулку, тісному й глухому, було тихо, мов у криниці. Копач подумав, що такий квартал ніби для Стефурака й створений, бо ось уже кілька років старий пише історію свого життя, а це означає — історію Міського театру, який нині зветься народним. Грають-бо в ньому не професіонали, а вчителі, інженери, робітники, медики...

На Бляхарській Копач позбувся непрошених спогадів, хоч вони, правду кажучи, давно перестали бути гіркими. Адже все, що безповоротно минуло, огортається згодом романтичним серпанком, бо діялося це в молодості, а ще — гордою думою за те, що все перетерпів гідно, без принижень. Тепер Августин жив уже нинішнім днем, а конкретніше — сьогоднішньою репетицією «Маклени Граси» Миколи Куліша, з якою театр повинен виїхати на гастролі до Львова.

Отже, є про що поговорити зі Стефураком.

ГАЛЯ

Галя тихо поралася у своїй кімнаті, збираючись на роботу. Погожий ранок нового дня раптово змобілізував її, приборкав святкову розслабленість, яка огорнула її вчора й вибила зі звичного робочого ритму. Нинішній ранок був чистий і суворий, як почуття обов'язку.

А в пам'яті, у думках з нею був Нестор. Він уперто не зникав з-перед очей, проте Галя примусила себе віддалитися від нього й оцінити себе саму: чи то й справді прийшла до неї, у її двадцять дев'ять років, любов, чи, може, це лише хвиливе враження?

Уже не чекала нікого й ніхто їй не був потрібен. Оголошення в газеті про прем'єру фільму з участю відомого режисера сприйняла спокійно. Заінтригували тільки слова Стефурака:

«Нестор? Та невже! — пропищав старий, відклавши газету. — Це ж він учився в нашому місті... Галю, ти й не знаєш, Нестор ще підлітком був закоханий у твою маму. Так, так! І в якому місці я про це дізнався: у тюрмі...»

«Під час окупації? — здивувалася Галя. — Ви ж нічого про це не говорили».

«А-а, було таке... Ну, ми з ним згадаємо собі!»

Тепер уже Галя ждала прем'єри. Який же він, той Нестор? Закоханий у маму...

Потім, коли дивилася на нього — мовчазного сивуватого мужчину з пильними очима, — не могла собі уявити його підлітком, котрого зарання вразило кохання. Викликала в уяві образи мами й хлопця-гімназиста, який тетерів, коли зустрічав на вулиці красуню артистку. І було чомусь прикро. Чи то за маму, що забрала з собою назавше його найкраще почуття, і він дотепер залишився самотнім, а чи за Нестора, що віддав його артистці Завадовській і, можливо, ніколи не зможе подарувати такої любові іншій жінці. Запитувала себе, чи хотіла б цього. Так важко було відповісти собі самій, адже таки не ждала вже нікого. Тільки той його погляд, коли стояли удвох у фойє, і та пісня, яку він їй відспівав з такою знайомою для неї тугою, розтривожили її, і позбутися тієї тривоги вона й зараз не може.

Ні, не варто мучити себе. Можливо, він уже поїхав і більше не повернеться... Тільки приспаний біль розворушив.

Готувала сніданок і намагалась думати про Нестора-режисера. Про нього й Стефурака. Про вчителя й учня. Про спадкоємність і нові людські якості, які не передаються у спадок, а народжуються як набуток досвіду багатьох поколінь. Про робітника й винахідника, про матеріал і витвір. Чітко усвідомила таку послідовність між цими людьми, знайомство яких розпочалося у тюрмі.

Галя поралася тихо, хоч знала, що Стефурак давно вже не спить. Закутавшись у плед, сидить, напевно, за столиком і водить пальцем по дрібно списаному папері, вкотре перечитуючи й правлячи свої записки. Простодушний старий надіється, що його мемуари опублікують — хай після смерті. Галя читала дещо з товстого Стефуракового манускрипта й поблажливо ставиться до його мрій. Життя Стефурака було набагато цікавішим, ніж ті записки. Напевне. Життя кожної людини — то ціла епопея, але для нового покоління цікавим з нього буде тільки те, що співзвучне новому мисленню. Чи зумів Стефурак оте цікаве передати на письмі? На жаль... Його спогади хіба тільки в одного Августина Копача могли б збудити переживання, бо він був свідком кожної події, свідком часу, коли ті події були ще не кострубатим словом, а живою пристрасною, гнівом чи сміхом.

Проте життя Стефурака стало в певній мірі школою для Нестора. Тож записки старого могли б послужити режисерові як матеріал, з якого він узяв би хай кілька мазків для свого нового твору, і той твір зворушив би не одного Копача, а тисячі людей, котрі могли б сказати: «Це твір про мене, про мого друга, недруга, про любов а чи ненависть мого сучасника». Галя намагалася думати про Нестора спокійно, холодно, а він уперто наближався до неї, ніби просив, щоб відкрилась йому: адже матеріал для твору — це не чийсь записки, а живі люди, і я хотів би знати про тебе, Галю, усе — не тільки як митець, а й як людина, хотів би знати причину того болю, що тіниться глибоко у твоїх очах...

СПОГАД ПЕРШИЙ

У ранній юності я прагнула бути гарною, Несторе. Усі дівчата леліють таку мрію. Тільки в мене те прагнення проявлялося трохи інакше, ніж у моїх подруг. Я не милувалася собою перед дзеркалом, не допитувалася у старших, чи гарна. Можливо, якби в мене була мама, я б дошукувалася правди в такий найпростіший спосіб, але повірниця я не мала — знала тільки, що мама була красунею, тож мені баглося осягнути, у чому полягає сенс краси. І коли знаходила в довколишньому житті прекрасне, я задумувалася: а чи є воно, подібне, в мені? Ну от: хвилі туману вранці над рікою — ота легкість, задуманість і чистота — є вони в мені? Стрімливий

політ літака у вечірнє небо — чи здатна я на таку поривчастість, цілеспрямованість? Спалах блискавки й раптовий грім — чи можу я бути рішучою і сильною? Яблуня у шумі весняного цвіту — я хотіла бути такою ж розкішною; ажурність стилю старовинного собору — дай мені, доле, такої грації і пружності: лан молоді конюшини в сивих краплинах роси — чи такий колір моїх очей; китиці інею на деревах — такою мріяла стати в шлюбному вбранні під вінець; осіння тиша в замиському парку — і мені хотілося бути лагідною і доброю.

Це важко передати, як я відчувала довколишню красу і як дошукувалася її в собі самій. Я завжди була невдоволена собою, бо, здавалося, нічого того в мені немає, аж одного разу почула те, що прагне почути кожна дівчина:

«Ти гарна».

Було це мені сказано не в запаморочливому кружлянні вальсу, не в новорічну ніч за келихом шампанського, не тоді, коли я була дружкою у подруги на весіллі, а в дуже прозаїчній ситуації, — на вокзалі, серед клунків, у тому нудному очікуванні поїзда, уночі.

Я їхала додому після закінчення третього курсу, за екзаменами було ніколи запастися наперед квитком, а на вокзалі застала таке сум'яття, що про від'їзд першим поїздом годі було й думати. Я мусила ждати наступного, який відходив після півночі, а потім майже півдоби трясся околишньою дорогою, кланяючись кожному стовпові.

Сиділа біля каси на валізці — втомлена, спрагла, задурманена специфічним вокзальним запахом. Думала я тільки про те, що буфети вже позамикані, а пити дуже хочеться, коли відчула на собі чийсь пильний погляд. Зиркнула вбік. Другим чи третім за мною у черзі сидів на виповненому рюкзаку мужчина років під тридцять, з рудою шкіперською борідкою, сивоокий. Він попивав з пляшки пиво й невідривно дивився на мене. Спіймавши мій погляд, відняв від губів пляшку, витер долонею шийку й, подаючи мені, сказав так просто, ніби йшлося про щось зовсім звичайне й буденне:

— Але ж ти гарна!

Я була шокована: усе-таки існує якийсь етикет... «Прецінь, так не можна, — сказала б Перцовичева, — це надто по-парубоцьки». Та й насправді оте «ти» й «до-

пий, мовляв, за мною» звучало трохи простацьки. Та сторопіння добре вихованої дівчини з Міста тривало тільки мить, півмиті, навіть ще менше. Замість обурення мене охопила радість: адже це хтось у мені, як я — у хвилях туману, в польоті вечірнього літака, у заросеній конюшині, в спалаху блискавки, в осінній ласкавості лісу — хтось, можливо, так само, як я, вивіряє тепер свою власну красу. Значить, є вона у мені.

Я взяла пляшку, жадібно надпила і, тамуючи втіху, спитала, наче це йшлося не про мене:

— Чому?

— Хіба я знаю? — знизав незнайомець одним плечем.— Гарна, та й усе...

Він наївно-радісно усміхнувся.

І справді — що за питання... Хіба я могла б пояснити, у чому краса тих предметів чи явищ, які я сприймала?

Проте тут же втіха в мені пригасла. А чим ця його фраза відрізняється від тих банальностей під час танцю або на вулиці: «Я вже десь вас бачив», «Візьміть мене під свою парасольку», «Ви туди, і мені теж у цей бік»?

Я відчула, як пісна гримаса підкрадається до моїх губ, але пити дуже хотілося, я перехилила пляшку, щоб догасити спрагу, та встигла тільки раз ковтнути. Він простягнув руку, відняв пляшку.

— А це вже не годиться, тут ще є спрагі.

Мені стало ніяково, бо аж тепер побачила двох хлопців, що теж сиділи на повних рюкзаках, попросила вибачення, та він тільки махнув рукою — дрібниці, й дивлячись на мене втомленими сивими очима, повторив:

— Справді, ти дуже гарна.

— Слава богу,— зітхнула я і відчула, як з душі сповзає раз назавше невпевненість. Повторена фраза уже не здавалася мені банальною. Усе в ньому виходило якось просто й щиро: і те, що пожалів мене, подаючи пити, і те, що відібрав пляшку для товаришів, і те, як він безпосередньо висловив своє враження про мене.

Мені стало добре. Я згадала, як не раз було важко йти з хлопцем і мучитися, коли западала така прикра мовчанка, що, якби не вигадала якоїсь дурниці для розмови,— втекла б. Отак серед дороги втекла б, не попрощавшись,— від порожнечі, вимушеності, натягнутості. Я згадала, як мені важко було поводитись у компанії молодих і нарочито поважних людей, що збиралися іноді в тата Стефурака. Велися повільні статечні роз-

мови, під час яких треба було наперед продумати фразу, щоб упору її вставити і щоб вона добре припасувалася... А як інколи хотілося, лише добрий тон не дозволяв, голосно засміятися з патетичного освідчення влізлого залицяльника!

Тепер було дивно: чому мене не дратує поведінка цього чоловіка, чому мені приємний його захоплений погляд, чому повірила, що сподобалася йому? І чому, врешті, я не боюся, що ось обірветься розмова й прослизне проміж нас смуга відчуження?

Мені стало затишно — від тих кількох слів, від його відвертого погляду. Так затишно буває, напевно, дитині біля матері, але я того не знала. Довірливий спокій огорнув мене вперше.

Я з вдячністю дивилася в його добрі очі, ми довго отак сиділи, не перекинувшись і словом, але мовчанка мене не гнітила. Я не збентежилася, коли він підвівся, високий і міцний, провів долонею по русявій щіточці волосся, переступив через клунки й присів скраєчку на мою валіску.

— Я в Долину. А ти — далі?

— До Міста.

— Жаль, бо нам тільки в Долину... Ми нафтовики. Прилетіли оце з Туркменії, повертаємося до свого «штабу».

Я ніде не бувала, крім Львова, і мені оте — «з Туркменії», вимовлене так, ніби вони повертаються з гостювання від сусіди, здалося неймовірним.

— Звідки-звідки?

— З Небітдагу. Це мої колеги по роботі,— кивнув на хлопців, що, спершись плечима один до одного, дрімали.

— Ви часто так?..

— Весь час. З місця на місце, з місця на місце.

— Завжди в дорозі...— промовила я чи то із співчуттям, чи то із заздрістю.

А потім, непомітно для себе, помандрувала з ним у далекі краї. Час, який ще недавно тягнувся дуже повільно, тепер заспішив поїздами, літаками, і була я в ньому не тут, на вокзалі, а в далеких каракумських пісках, сипучих і гарячих, по яких, гордовито звівши голови, бредуть верблюди; минала саманні аули, старовинні мавзолеї, що в безлюдних степах стережуть вічність древніх кочівників; стояла на пекучому такирі,

мов на розпеченій плиті; бачила, як у нестерпній спеці вгризаються нафтовики в глиб землі... Тремтіла потім від нічного холоду, що раптом западає над Каспієм, як тільки всякне в пісок розплавлена куля сонця, відчувала глуху самотність людини, якій у пустелі здається нереальним живий світ... Я ходила в далекі мандри з інженером Андрієм, який ось уже кілька років шукає якогось особливого, нового, сорту нафти.

Дивилася на нього й бачила, як він іде по землі, гнаний невгасимою жадобою пізнання, важко йде і з тугою вдивляється, де б знайти йому пристановище, до якого він міг би кожен раз вертатися з мандрівки, коли допече його глуха самотність і нереальним видасться живий світ...

Люди заворушилися, касове віконечко відчинилося, ми повернулися з далекої подорожі. Мені цікаво було мандрувати в товаристві інженера Андрія. Ні, я в нього ще не була закохана, але мені з ним було добре, легко, і якби він запропонував зійти з ним у Долині...

У поїзді ми стояли біля вікна, розмовляли. Андрій забув мене познайомити зі своїми товаришами, та й хлопці не виявили такого бажання: втомлені, вони повилазили на полиці й поснули. А втім, я помітила, як один довго придивлявся до нас крізь примружені вії, але я на це не зважила — розповідала Андрієві про себе.

На станції у Долині Андрій сказав:

— Я зайду до тебе, коли буду у Місті.

Третього дня після нашої зустрічі він прийшов. Я на силу впізнала його. Це була не та стримана людина, в очах якої тільки коли-не-коли спалахувала втіха, що він знайшов мене, — розгублений хлопчисько, який біжить за поїздом, зляканий батько, що в натовпі загубив дитину, відчайдушний сміливець, який кидається в охоплений пожежею дім, — таким він став на моєму порозі й, побачивши мене, стишився, обм'як, промовив, перевівши подих:

— Галино... Я за ці два дні... Ну, словом, мені здалося, і як це могло прийти таке до голови, що ти... що ти не ту адресу мені дала. Адже дівчата так деколи жартують, знайомлячись із хлопцями в дорозі...

— Чому я мала б так зробити? — спитала я і вмить збагнула, що ждала на нього, бо в ньому зібралася краса усього мого світу, бо для цієї людини я теж прекрасна й потрібна їй...

— Ми їдемо в експедицію у гори, збирайся.

І я пішла з ним.

...Це було давно, Несторе. Біль пригас, а я вся віддалася роботі. Ти розворушив той біль, заглянувши в мої очі так, як колись він. І мені ув одну мить здалося, що це повернувся Андрій. За сім літ...

МАЕСТРО СТЕФУРАК

Августин Копач зустрівся з Галиною на сходах, коли вона збігала вниз. Добре йому стає на душі, як побачить її. Ту Галю люблять усі, а Копачі аж надто, можливо, через те, що своїх дітей не мали.

Августин узяв пальцями її за підборіддя, похитав головою. Розумію, ой, розумію тебе, небого. Скільки ти вже пережила за свій недовгий вік, а тут, мабуть, нове. Нестор... Появився, як блискавка, і зник. І тобі тепер сумно, бо то гарний чоловік. Але, як той казав, світ, донько, великий, і хтозна, чи приїде він ще коли-небудь... Бо життя таке розмаїте, бо в житті стільки несподіванок і випадків чигає на людину, що не завжди вона може сама собою керувати. Ну, хіба те, що ти народилася,— не випадок? А те, що одружився з тією, а не іншою, а те, що став лікарем, або вчителем, або робітником, або, скажімо, театральним чоловіком,— хіба те все в якійсь мірі не випадки? Чи не міг би я зараз сказати, ким би я був, коли б не засватав найкращу в Залуччі дівчину, не кажу вже про той випадок під час ліцитації — з козою. Ну, а ти, голубко,— коли б Вадим Іванович очолював гарнізон не в тому, а в іншому селі,— чи не зів'яла б ти ще немовлям? Таке і з Нестором...

— Августине Гавриловичу,— Галині очі дивилися на Копача з докором,— ви... пожаліти мене хочете? Не треба.

— Та що ти, бог з тобою! — сполохався Августин.— Я лиш, як той казав, мені таке видиться, що він учора не поїхав, бо як він міг поїхати, не побачивши ще раз тебе,— сказав, хоч сам у це не дуже вірив, і, обминувши Галю, поквапився сходами нагору.

Натиснув гудзик дзвінка. Чекав під дверима довго. Спочатку зарипіло крісло, потім почувся глухий кашель, урешті відчинилися двері.

Стефурак стояв перед Копачем, крутив довгим носом, чмихав — він над чимось мізкував. Потім рішуче підвів голову, мовив:

— Про театральні справи пізніше... Я ще позавчора закінчив свою писанину. То хочу, щоб ти послухав. Ти вмєш слухати... Так... Бо мое вже пораховано, то щоб ти міг, коли я... той..., комусь сказати: старий залишив щось там написане. Ану ж пригодиться комусь. Бо таки було б шкода, якби те, що я знав, пішло зі мною... Та ти не чухай потилицю, я всього читати не буду.

Стефурак завів Копача до свого кабінету, посадив його в крісло.

— Ти ось, Августине, — заговорив маестро, гортаючи сторінки свого рукопису, — ти при кожній нагоді, треба цього чи не треба, завжди нагадуєш: «Я театральний чоловік», а сам, далебі, нічого не знаєш про історію нашого театру. Твоя Кароліна водно твердить, що все почалося з нашого Міста: і техніка, і наука, і культура, словом, Місто — пуп землі; з жінки кепкують, але вона в чомусь таки має рацію. Театр, дорогий Августине, якому ми з тобою присвятили своє життя, зародився таки в нас.

— Бо як той казав... — почав було своє Августин, але Стефурак нетерпляче обірвав його:

— Той казав, цей казав! Ніхто тобі нічого не казав, і нічого ти не знаєш. Краще послухай, то й дізнаєшся. Отож таки в нашому Місті почав своє життя галицький театр. Так... Давно, ще й мене на світі не було, жив тут письменник Іван Озаркевич, людина дуже діяльна, уболівав він за наш простий люд, за його культуру, потоптану цісарським чоботом. — Стефурак ніби лекцію читав, забувши, що перед ним не аудиторія, а один Копач. — Ти пам'ятаєш полонізацію за буржуазної Польщі, то скажу тобі, за Австрії, до революції 1848 року, було ще гірше — нас зовсім не вважали за народ, а за якесь напівдикє плем'я, яке треба поступово онімечувати, щоб перетворити його в слухняних кнехтів. Але ж, тепер це кожен знає, народу вбити не можна: вибухла в Європі революція, і подали голос за пригноблених русинів світлі голови у Львові, а в нашому Місті отой нікому ще не відомий Озаркевич створив аматорський гурток, переробив відому тобі «Наталку Полтавку» покійного вже тоді Котляревського на покурський лад, назвав її «Дівка на виданню» і поставив. То

була подія! Народ валом валив, щоб почути зі сцени рідне слово, після закінчення вистави публіка кричала «браво!», «біс!», «автора!». Звісно, автор не міг вийти на сцену, бо його давно на світі вже не було, а коли б і жив, то де твоя Полтава, а де твоє Місто...

— Як той казав, де Рим, а де Крим...— заікнувся Копач і тут же вмовк, знітившись від осудливого погляду Стефурака.

— ...а публіка кричала своє: «Автора!» Тоді вийшов на авансцену режисер Лайтнер, щоб пояснити причину відсутності автора, та глядачі прийняли його за Котляревського і влаштували йому півгодинну овацію. Ото з того часу й пішла чутка, вона ще жила за моєї молодості: буцімто в 1848 році Котляревський у Місті бував. Ну, а потім вирости аматорські гуртки у Львові, в Перемишлі, з яких далеко пізніше заходами українського культурного товариства «Руська бесіда» утворився професіональний театр у Львові.

Августин Копач позіхнув перший раз. Стефурак продовжував:

— Цього всього я тобі читати не буду, хочу тільки сказати кілька слів про себе, бо так і помру, а ти не будеш знати, звідки я взявся.

— Е, та чого не мав би-м знати,— Копач лукаво примружився.— Всі ми, як той казав...

— Облиш, Августине, свої залучанські жарти, від них нікому не смішно... Оце я тобі почав про театр «Руської бесіди». Тяжке було життя акторів, їздили вони по наших містах і містечках, мов мандрівні цигани, голодували, приміщень не мали, реквізит був жебрацький, бо все ламалося й нищилося по дорогах, а все-таки вирости в тому театрі такі світила, як Теофіля Бачинська, Іван Гриневецький — знаменитий режисер і актор, Владислав Площевський, що то, бідолоха, з великого нервового перенапруження і недоїдання збожеволів на сцені. Так, так, буквально на сцені. Грав він у Станіславі Шіллерового Франца Моора, успіх мав колосальний, після п'ятої дії публіка викликала його п'ятнадцять разів. Він виходив на сцену, кланявся, але друзі помітили, що хвора усмішка викривляє його обличчя. Збожеволілого Площевського забрали зі сцени, повезли на Кульпарків до Львова, де він через два тижні помер... Виросла в тому театрі й Катерина Рубчакова — зірка, скажу тобі, і її чоловік Іван Рубчак, і — хто б

ти подумав, Августине? — талановитий комедійний актор Степан Стефурак — мій вуйко.

— О, це вже інша пара калошів! — вигукнув Копач і позіхнув другий раз.

— А що ти думав? — поворухнув довгим носом маєстро. — Це він мене повів на сцену.

— Бачите, вам було легше. Вас вуйко за руку тягнув до театру, а ми з вами бідного Нестора за комір виносили — з театру.

— Та не докоряй уже... Бідного Нестора! Йому держава дала науку, готовеньке під ніс піднесла, а ми... Та що там говорити. Ну, і в нашому Місті театральне життя не згасало. Тут при філії «Бесіди» далі існував свій аматорський гурток, було сяке-таке приміщення, так би мовити — база, то сюди вряди-годи приїжджав львівський театр. Тут Гриневецький ставив Федьковичевого «Довбуша», сюди одного разу навідався Микола Садовський, ставив «Бурлаку» Кропивницького, «Суету» Тобілевича, а в «Наймичці» грала сама Марія Заньковецька! Це вже було за моєї пам'яті. Тоді я був нарозхват. Правду кажу тобі. Те, що я пробував грати Гриця, — то, звісно, дурницю встругнув, але коміком я був добрим, по вуйкові цей талант успадкував. Серед акторів-аматорів ніхто краще не грав Стецька в «Сватанні на Гончарівці» й Возного у «Наталці». За мене, не брешу, пересварилися якось режисери гуртків із Станіслава, Стрия, Чернівців...

— У це-то я вірю, — знову перебив Стефурака Августин уже серйозним тоном. — Як чоловік щось може, то від людей, скажу вам правду, немає спасу. В нас у Залуччі була — не якась там велике цабе, а звичайна собі Олена Єзунина, але від парубків і навіть жонатих обігнатися не могла, а потім уже й обганялась. Десь-то зустрів її солтис та й каже: «Доки ти, Олено, будеш публіцитися?» А вона сплакнула, втерла фартухом очі й відповідає: «Та хіба я винна, пане солтис, що мене люди за люди мають?» Таке й ваше, аякже...

— Ти вже скінчив? — скривився Стефурак.

— Наразі скінчив, — відказав Копач і позіхнув утретє.

Стефуракові відпала охота розповідати далі, він зрозумів, що помилився, надіючись знайти в особі Августина вдячного слухача. Сказав:

— А решту ти вже все знаєш про мене. Бо незадовго перед тим, як ти приплився до Міста з тією своєю

дурною козою, я став директором нашого Міського театру.

— То видите, кожному своє. Але обидва ми опинилися в нашому Місті й не каємося... Я, Іване Боніфатійовичу, дуже уважно вас слухав, а собі таке думав. Ви ось написали книжку. Це, як той казав, не кожний уміє. Та мені здається, хоч я не читав, бо всього ніхто не може перечитати, про це хтось мав уже писати. А мені, простому театральному чоловікові, хотілося б таке почути, що знаєте тільки ви, бо прожили-сьте, слава богу, майже сто років, то мусите щось знати — більше від ученого. І хоч то може бути тільки ваше, але як подумати на хлопський розум, то й не ваше. Бо ви належите до театру, і кожна пригода — то вже кавалок його історії...

— Е-е, Августине, то ти не такий уже... той... як я оце подумав! — зрадів Стефурак — Таж у мене тут описана не одна пригода. Але ця, яку хочу тобі прочитати... Нестор про неї у фільмі навіть не натякнув і розмовляти про це чомусь не хотів, але вона була... І хто знає, може, якраз через цей випадок він такий нині чесний у містечтві. Бо ще в дитинстві зрозумів найголовніше: ціну людської совісті. А все інше — другорядне... Шкода, якщо поїхав, так і не наговорився з ним... Я описав цей випадок. Ти тільки послухай і не перебивай мене своїми сиромудрими репліками, а вже дуже прошу: не позіхай.

. ОЙ, ПУЩУ Я КОНИЧЕНЬКА В САД...

Візит Отто Вехтера до Міста був явно невдалий. Розстріл дев'ятох хлопців з баудінсту зробив не той ефект, якого чекав губернатор дистрикту Галицієн: на пункт, де набирали добровольців до дивізії СС «Галичина», з'явилось кілька фольксдойчів і поліцейських синків, спроба залякати населення провалилася. Вехтер був відкликаний, а незабаром з Кракова вирушив у свій останній вояж по містах дистрикту сам генеральний губернатор Ганс Франк.

То були тривожні дні. Кожний уже знав, що промов, парадів, «дефіляд» більше не буде. Почнуться облави, арешти, погроми, насильне вербування до дивізії.

Дехто із старших гімназистів, поки ще менше шастало патрулів, устиг вислизнути, потім Місто закрили,

й молодих — від сімнадцяти до тридцяти років — затримували на рогахках, відправляли на вербувальні пункти.

За день до приїзду генерального губернатора в Місті взяли заложників. Недалеко у горах ходили ковпаківські загони, фашисти боялися нападу.

У душну і темну камеру — в один з підвалів колишньої керамічної школи — ввели Стефурака.

Темрява присмокталася до зіниць, спочатку він стояв посеред камери, все ще силкуючись збагнути, що, власне кажучи, трапалося, чому саме його... Потім, мов сліпець, простягнув уперед руки, ступив крок, другий. У сутінках заворушилися тіні, хтось застогнав, кашлянув, чиясь долоня діткнулася до його плеча.

— Ідїть зі мною,— почув Стефурак знайомий голос,— тут простелене моє пальто, ще є де лягти. Бо до вечора хтозна-скільки набереться таких, як ми.

— Хто ви? — придивлявся Стефурак до високої постаті в'язня. Очі почали звикати до темноти: над головою — низьке склепіння, камера вузька й подовгувата; маленьке загразоване віконце, затулене кошом, впускало досередини клаптик неба завбільшки з долоню, під стіною зліва сиділи мовчазні тіні.— Хто ви, пане-товаришу?

— Невже не впізнасте? Ви для мене в театрі завжди резервували місце в ложі. Я нині маю нагоду віддячитись вам.

— Страус! — ахнув Стефурак.— Професор Страус! Ой, вибачте, я забув, що у вас інше прізвище.

— О-о,— потряс стиснутими кулаками професор — у супроводі такого жесту він виголошував найефектніші цитати з німецьких класиків.— О, якби в мене в аусвайсі було записано Страус... А втім, ні-ні! Вони розпинають нині самого Гейне... О боже, я всього в житті боявся, крім книг, а не уникнув найстрашнішого — гестапо!

— Якщо ви заложник, то, може...— Стефурак спробував потішити Страуса і себе самого.

— Ми всі, ми всі заложники, колего. Ми ними родимося. Нам дарують життя для того, щоб ми боялися його втратити. Щоб зі страху за нього не давали волі непокірному духові... Який я був обережний! Як я дбайливо заганяв свій дух у ветхі фоліанти, щоб він не вихопився на свободу, бо за його найскромніший злет

треба платити закладеним життям. Та куций був той простір і для мого духу, він вирвався із склепанної клітки. Я побачив, як убивають, і мені стало соромно, що в такий страшний час я знаходжу в поезії Гете саму лише естетичну насолоду, а не гнів, не біль, не протест. І я сказав на уроці...

— Хтось доніс?

— Напевне. Майже в кожному класі вчать синки фольксдойчів. То щоб не робити зайвого галасу арештом відомого германіста, мене взяли тепер, під виглядом заложництва. І скажу вам: я не боюся самого акту насильницької смерті, а її глупоти, непотрібності, протиприродності...

— Не правте панахиди, професоре...— Стефурак присів на застелену пальтом долівку.— Якщо ви сказали таке слово, що обурило ворога, то, певно, воно діткнуло чись юне чесне серце... А це вже щось значить. Та я за кожну сміливу думку, проголошену із сцени, готов сто разів умерти!.. Правда, для мене це теж несподіванка. Забрали прямо з репетиції. Видно, і моя робота стала їм кісткою в горлі... Ну, а хто, хто тепер вкладає в уста моїх акторів пафос волелюбних закликів Назара і Гната?

— Так, так, ви маєте рацію. Я одного учня благословив у актори. Ви знаєте, він у мене на уроці прочитав напам'ять монолог Карла Моора німецькою мовою. І як прочитав! Це вроджений талант. І я сказав йому: йди в театр. Може, він прийде до вас просити науки. Якщо... Якщо виберетеся звідси, пригляньтесь до хлопця. Його ім'я — Нестор. А другий шибеник і двійочник, коли почув оту мою крамолу, присягнувся боротися з ворогом. При всіх поклявся. І зник, нема його... Ви правду кажете, не пропали даром мої слова, і мені не так уже безнадійно жаль за життям...

— Та не каркайте. Фр́анка ніхто не вб'є, нас випустять.

Стефурак придивлявся до в'язнів, що сиділи під стіною. Їх було троє. Два, закутані в один кожух, дримали. Третій, із свіжим червоним шрамом на лиці, придивлявся до прибулих здоровими, не затьмареними страхом очима. Він зупинявся то на Стефуракові, то на Страусові, його спокійний погляд додав заложникам рівноваги.

— Вони зараз почнуть розпитувати...— пробурчало з-під кожуха.— Куме, чую, знову лезять квартиран-

ти...— Один висунув голову, відкинув полу кожуха.— Давай за роботу, чуєш? — він скинув сорочку й почав розглядати рубці. Підвівся і другий, теж роздягнувся.

— Хто вони? — зашепотів Стефурак до Страуса.

— Я чув, як отой, що збоку, сказав до них: «Ви так уже дбаєте, що вас не тільки випустять, а ще й повернуть сврейське золото». Я не зовсім зрозумів його слова, але, видно, попались на торгах у гетто.

— Гниди... А цей хто?

— Не знаю.

Стефурак помовчав, потім запитав уголос:

— Цікаво, чи багато набрали заложників?

— По всіх камерах є,— промовив в'язень із шрамом.— Перестукали. Та ви бийте, бийте своїх вошей! — прикрикнув на тих двох.— Не роззявляйте рота на кожне слово. Знаю уже, чого вас сюди вкинули.

— Хи-хи,— запіяв один.— Він усе знає... То, може, знаєш теж, де твої колеги. Скажи німцеві — бити перестануть... Дев'ять у мене!

— Дванадцять!

Втім, клацнув замок, відчинилися двері, і в камеру штовхнули хлопчину-підлітка. Той спіткнувся і впав обличчям на цементну долівку. Страус і Стефурак схопилися, скрикнули — дійшло вже й до дітей?

Вошебії голосно реготнули, але й вони стихли: хлопчина лежав долілиць і голосно хлипав.

В'язень із шрамом важко підвівся і, накульгуючи, підійшов до нього, взяв на руки, як дитину, уклав біля себе.

— Не плач,— сказав.— Слухай вуйка Гарматія з Жолобів, і тобі нічого не буде страшно. Я, хлопче, тут уже три місяці жду смерті, до мене підсилають отаких-о,— показав на вошебіїв,— і нічого... Страшна не смерть, синашу, а падлюцтво. Тебе ж випустять, що ти міг кому завинити? Ну, заспокойся... Краще заспіваємо, добре?

— Хіба реквієм,— зітхнув Страус.— По собі...

Тихо, наче з підземелля, зазвучала тужна пісня. Тремтливо й натужно добувалася із зболених грудей в'язня, та щораз міцнішала, немов сама, зародившись із болю, біль гамувала, додавала сили співакові. Голос його міцнішав і розсував стіни тісної тюрми.

Ой, пуцу я кониченька,
Ой, пуцу я в сад,

А сам піду к вітцю на порадоньку.
Отець мій по садочку ходить...

Пісня була вільною, мов той кінь у саду, і всі прийшли до неї за порадою, як до вітця. Співав Стефурак, і Страус підтягував, хоч чули вони цю пісню вперше, і вдарила пісня повинню, і на мить не стало тюрми, а хлопець дивився у темряву здивованими очима, і полуда розгубленості зіслизала з його обличчя.

— Schweigen!¹ — гаркнув вахман крізь прозурку. Стихло в камері. Гарматій спитав:

— Як називаєшся, сину?

— Нестор...

Хлопець бачив, як під протилежною стіною рвучко підвелися дві постаті й крізь сутінок наближалися до нього: одна кругла й низька, друга висока, худорлява. Постаті нахилилися над ним, і Нестор упізнав свого ворога Стефурака й божество Страуса.

— Ти чого тут? — запитали разом.

...Нестор бачив усе від початку — з вікна свого класу. Саме розпочалася велика перерва, учні розбіглися по коридорах, на подвір'ї. Нестор повторював Ціцерона — готувався до складання лектури. Він бачив: два гестапівські офіцери підійшли до парадного входу гімназії й зупинилися, розставивши широко ноги. За хвилину з приміщення вийшов Міндик, стукнув закаблуками, викинув уперед руку, про щось коротко доповів. Несторові тьохнуло в грудях. Восьмикласник Міндик, той, що брав участь у каральних акціях у гетто, той, що грабував цигана під час коляди в бурсі, неспроста рапортує гестапівцям. Когось заберуть перед приїздом Ганса Фрэнка. По Місту вже пішли тривожні чутки: фашисти хапають заложників. Просто на вулиці, серед білого дня. Старих, молодих — не вибираючи. Чи не прийшли вони за кимось до гімназії?

Втім, з брами вийшов з високо піднятою головою, притискаючи до грудей затиснуту в кулак праву руку, величний Страус. Побачивши гестапівців і Міндика, він не зупинився, а тільки сповільнив крок, ніби спіткнувся, і пішов далі, не оглядаючись. Міндик кивнув головою, гестапівці швидко подалися за професором.

Нестор прикипів до підвіконня, немов його прив'язали шнурами. Він бачив, як Страус виймав з кишені до-

---

¹ Мовчати! (Нім.)

кументи, як опирався, коли його вели до машини. Несторові спаралізувало руки й ноги, потім припливла до нього сила, він відірвав себе від вікна. Страх за улюбленого вчителя, за найкращу й наймудрішу у світі людину, переборов власний переляк, Нестор стрімголов кинувся сходами до виходу.

— Страуса взяли! Страуса взяли! — кричав він, перетинаючи коридори.

Розгублені вчителі зупинилися, учні бігли за Нестором, але за гімназійну браму вискочив тільки він один.

Міндик крикнув: «Zurück!»¹ — і сгннув рукою до кишені. Учні зупинилися, посіпака схопив Нестора за комір, зміряв його ненависним поглядом.

— Ну, тепер уже ти в мене поколядуєш! — Штовхнув хлопця вперед і, вихопивши з кишені блискучого «бельгійчика», прикрикнув: — Vorwärts², а то зроблю тобі піф-паф! Прекрасно, є ще один заложник!

І повів Нестора в гестапо.

...Нестор схопився, став, опустивши руки. Саме в такій позі він зупинявся у гімназійному коридорі серед найбільш розшалілої дурійки, коли поруч проходив Страус, саме так він схоплювався з крісла в театрі на гальорці, коли з'являвся директор, який виловлював безбілетників.

І йому стало легше, що він не сам тут, у тюрмі. Було соромно за таке відчуття, але полегшення прийшло помимо його волі.

— Erzählen Sie mir... Erzählen Sie mir...³ — гірко вимовив Страус свою постійну фразу, якою він завжди розпочинав опитування на уроці, і змовк, опустивши на груди голову.

— Професоре! — викрикнув крізь сльози Нестор. — Професоре, я розповім... Я буду відповідати вам, перед вами... за вас, де б ви не...

— Кожен буде відповідати за себе, — похитав головою Страус. — Ми дуже швидко станемо перед найтяжчою матурою...

— Ну, не падайте духом, професоре! — Стефурак спересердя ляснув себе долонею по коліні. — Треба думати про життя, треба кожную пережиту мить, навіть

---

¹ Назад! (Нім.)

² Вперед (нім.).

³ Розкажіть мені (нім.).

тюрму, використати для діла. Звідусіль досвід брати, деталі. Потім ваше перебування в заложниках вилється у знамениту серію барвистих епізодів, якими ви на уроці, приводячи їх для розрядки, зачаруєте втомлену вашою германістикою аудиторію і збудите силу духу у ваших учнів, і зцементуєте їхні ще хрящуваті хребці! Гарматію, чуєш, Гарматію, я візьму тебе до театру в хор, ти знаєш, який у тебе голос!

— Добре, директоре, — посміхнувся в'язень. — Я виступав солістом у зведеному хорі на олімпіаді в сороковому. Ви були головою журі. Чому тоді мене не запримітили? Ой, тяжка в нас нині репетиція і надто неакустичний зал. Не знаю, чи мене ви зможете взяти, але пісню мою не залиште тут...

І він тихо проспівав:

Ой, пуцу я кониченька
В сад...

— Дивна пісня, — спохмурнів Стефурак. — За що тебе?

— Колону запрутських активістів відбили... Десяток шуцполіцаїв закатрупили.

— Комуністи?

— Так... Я злегковажив собі ворога. Заночував у Жолобах. Та собаками відшукали. Чого так дивитесь? Дивується, що досі живу? За інших допитують. А мені, як на зло, пам'ять відібрало. Жодного згадати не можу. Загримотіли двері, відчинилися.

— Гарматій, на допит! — гукнув вахман.

— П'ятнадцять!

— Шістнадцять!

В'язень підвівся, кривлячись від болю. Проходячи повз Стефурака, прошепотів, киваючи на вошебійв:

— Будьте обережні, то — конфіденти...

Мертво стало в камері. Нестерпно повільно тягнувся час — найтяжчий ворог в'язня. Вошебії продовжували своє змагання.

— Вісімнадцять!

— Двадцять шість!

Страус сидів на простеленому пальті, мовчав; Стефурак, поколихуючи животом, проходжувався по камері.

— Та вже б і не жаль, якби хтось, ех-х... — розмовляв сам із собою. — А то можна так і справді ні за цапову душу пропасти.

— У природі нічого не пропадає,— сказав Страус.— Нас вивезуть у Шипітський ліс, і знаєте, які потім вродять лісові горіхи... Але ти, як ти сюди потрапив? — звернувся він до Нестора.

— Я біг за вами...

— Доброю людиною виростеш, хлопче... А в театрі повинні працювати лише добрі люди.

Нестор спідлоба глянув на Стефурака. Той зупинився, довго придивлявся до хлопця.

— Тридцять дві!

— Сорок! — з-під стіни.

Стефурак пильно дивився на Нестора і ніяк не міг зіставити його, теперішнього, з тим влізливцем, який так набрид йому в театрі.

«А все-таки,— дорікнув собі режисер,— чому я не подумав, що хлопчина, який постійно рветься до театру без квитка, можливо, щось інше носить у душі, ніж той шибеник, який перелізає через паркан, щоб потрапити на футбольний матч».

— Несторе,— мовив він тихо,— ти вже вибач мені... Присягаюся — на кожну виставу бронюю тобі ложу.

— Мою забронюйте, директоре,— сказав Страус.

— Професоре, перестаньте!

— Ні, ні, я знаю... Найбільш обережних завжди підстерігає найжорстокіша доля.

— П'ятдесят!

— Шістдесят три!

— Та замовкніть, ви! — не втерпів Стефурак.

— Побачимо, чи завтра ви так само не будете лупити вошей на своїх манжетах. Проф-фесори! — забурчали вошебії.

Зворушений Нестор підійшов до Стефурака. Він ще не міг перебороти здивування, що перебуває тепер на рівних правах із самим директором театру — недосяжною величиною, найлютішим ворогом і великим майстром.

— Дивуєшся? — вгадав його думку Стефурак.— Тюрма, небоже, як і смерть, зрівнює всіх...

— Директоре,— зам'явся Нестор.— Я... я давно не бачив Завадовської. Чому вона не грає?

— Завадовської? Її вже нема в театрі.

— Як — нема? — скрикнув хлопець.

— Нема, і все,— розвів руками Стефурак.— Зникла.

Нестор непорушно стояв перед директором театру,

довго стояв, бо не міг збагнути смислу його страшних, убивчих слів, а коли зрозумів, і рожеве марево рампи, до якого він так уперто тягнувся, згасло, і театр, і весь світ раптом утратили свої чари, він тихо опустився серед камери на коліна, голову схопив у руки і так сидів, згорблений, не хлипаючи, не плачучи, і тяжко було дивитися на німу розпуку юнака.

— Хіба ви не розуміли, директоре? — сказав по хвилині Страус, показуючи на Нестора.

— Зрозумів... Але де Оленка?

— Молодь рішучіша за нас. І так повинно бути. Я ж вам говорив: з мого класу зник гімназист Генюк.

— Генюк? Василь? — перепитав Стефурак. — А-а, тепер для мене дещо прояснилося...

— Дев'ятдесят!

— Сто!..

Вночі кинули до камери, немов лантух, збитого, закривавленого Гарматія.

Вошебії спали, а може, прикидалися сплячими. Стефурак, Страус і Нестор кинулися до побитого. Гарматій був живий, вони поклали його на своє пальто й мовчки сиділи біля нього, наслуховуючи, чи дихає, а коли їх повіки почав skleplyувати сон, чисто й тихо забриніла пісня:

Ой, пушу я кониченька,
Ой, пушу я в сад...

— Боже, дай мені такої сили в останню мою хвилину, — молився Страус.

Нестор щось шепотів і гладив злипле від крові волосся в'язня.

...А сам піду к вітцю на порадоньку...

— То чи ж є на світі сила, щоб убити його, нас, усіх! — проскрипів зубами Стефурак.

Отець мій по садочку ходить,
За поводи кониченька водить...—

голоснішала пісня.

— Schweigen! — гаркнуло в прозурку.

— А не змовкну, ні! — скрикнув Гарматій і зімлів.

Вранці після сніданку — твердого з половиною хліба й води — Гарматія знову покликали на допит. Іти він не міг, два вахмани потягли його під руки.

В'язня вкинули до камери перед обідом. Нічого живо-

го на тілі не залишилося — усе в свіжих і зашкарублених ранах. Він не дихав. Страус узяв Гарматієву руку — пульс ще працював.

— Убили! — простогнав Нестор. — Убили!

Гарматій поворухнувся, розплющив очі й ледве чуточно прошелестів спеченими губами:

— Ой, пуцу я кониченька в сад... а сам піду к вітцю на порадоньку... Візьміть мою пісню...

І згас.

— Візьму... — припав Нестор головою до грудей Гарматія.

Августин утирав сльози. Шморгав носом, читаючи, Стефурак.

— Мені ви про це не обмовилися й словом, — дорікнув Копач Стефуракові. — Я тільки знаю, що вас брали заложником.

— А що було розказувати... Скільки людей загинуло, а ми таки вийшли. Фрэнк не вбили... Нестора випустили раніше, а нас потім. Але перед звільненням усім заложникам прищепили протитифозну вакцину. Який гуманізм у катів, дивувався я, все ж таки пам'ятають, що ми сиділи у вошивих камерах. Та не були то протитифозні застрики, нам увели здорових бацил. Страус, як тобі відомо, помер. Я вижив. А Нестора відтоді не бачив. Аж до вчорашнього дня.

— Я видів його востаннє на похоронах професора, — згадав Августин. — Страшно було дивитися на хлопця. Чорний був, а я й не знав чого... Скільки впало на його голову раптом. Він не плакав, тільки темним поглядом супроводжував домовину, коли її спускали у яму, грудку землі взяв і не кинув, а губи весь час беззвучно ворушилися.

— Певне, співав своєму професорові реквієм — Гарматієву пісню...

НА ЗАВОДІ

Кость Американ поправив кашкета, прибрав незалежного вигляду, з підкресленою гідністю вийняв з внутрішньої кишені паспорт і подав у віконце на прохідній. Досі два рази заходив, то мусив чекати, поки

кудись там потелефонують, поки дозволять пройти, а тут маєш готову перепустку — не перепустку, а документ, який зрівнював Американца з усіма цими людьми, що ось поспішають один за одним, крутячи пофарбовану набіло вертушку.

Він пройшов подвір'ям повз новий блок цехів і вже не як чужак, а по-господарськи, оцінююче зміряв високу, з бетону й скла, споруду, прицмокнув:

— Щось подібного, сказала б Перцова!

Згадавши Анелю, тепло всміхнувся. Звук уже до неї. Треба буде після роботи зайти похвалитися.

Дивно було Костеві йти заводським подвір'ям, хоча він тут не вперше. Ось добре знайомий двоповерховий будиночок з невеличкими балкончиками, що скидається на музейний експонат серед нових корпусів. Нині на ньому висить табличка — СКБ, а це ж колишнє приміщення тієї преславної фабрики Біскупських, яка виготовляла плуги, січкарні й борони. Тут Кость ще малим хлопцем не раз підробляв на вантажних роботах.

Скільки то часу минуло, аж страшно подумати! З такої собі великої кузні виріс промисловий гігант. Скільки поколінь робітників та інженерів виросло тут, а Костеві роки так марно пролетіли на чужині. Ким він нині міг би бути, якби не пішов колись у заокеанські мандри?.. Та що вже зараз угадувати... Добре, що хоч на старість зможе довести собі й людям, що ще потрібні його руки. «Але підожди, Костю, ти не був у директора, і на роботу тебе ще ніхто не зараховував...» І він завернув до адміністративного будинку.

— Добривдень, музико заморський, — відповів йому на привітання Вадим Іванович, не підводячи голови з-над паперів. — Так отож пора братися за діло... Ви фрезерний верстат бачили коли-небудь?

— Таке вже скажете, що хоч повернися та й піди. Хіба я вам не говорив?.. Та мені за ним стояти — що касирові на вокзалі видавати квитки. Я ж слюсар першої класи.

— Якщо так, то йдіть у відділ кадрів, а потім до Галини Василівни, вона вам розкаже, що і як...

— Дякую, товаришу Скоробагатий! — уклонився Кость. — Але... я не знаю, хто така Галина Василівна.

— Начальник виробничого відділу. А хіба ви не знайомі — таж Галя, Стефуракова ота...

— А-а,— аж ударився об поли Кость.— Вона — Василівна?

— Ну, йдіть, ідіть. Ага, одну хвилиночку... Ви були вчора в театрі, коли виступав отой режисер?

— О, я з ним цілу позаминулу ніч прогуляв, товаришу Скоробагатий! То мудрий інженер. Він учора поїхав, мабуть, нічним.

— Інженер? — видивився Вадим Іванович на Костя.— Ага... Може, й інженер. А я не міг прийти. Якби-то я був знав!.. Пам'ятаєте, у тому фільмі — я дивився учора останній сеанс — є така сцена: хлопчик хоче вистрелити в лелеку, а молодий офіцер вибиває йому пістолет з рук... Це ж, як би вам сказати... Той офіцер — я. А-а, чорт побери, вічно та робота. Був же ж він учора в мене, отут-во, і ні я його, ні він мене не впізнав. Яка то могла бути зустріч!.. Хлопчик з козубом суніць... Я так добре пам'ятаю. Як нині... То він поїхав, кажете?

— Не можу сказати точно. Коли ми прощалися, він ще вагався: їхати чи ні.

— Я ще потелефоную до готелю. Гаразд... Ідіть, Костю, йдіть, я поспішаю до складального.

«Ось які несподівані зустрічі бувають,— думав Американ, йдучи довгим коридором до виробничого відділу.— За одну добу... І до того всього ще й Галя стала Галиною Василівною...»

Галя чекала на Американа. Її тільки що викликав директор у складальний цех, то заодно вона проведе Костя до начальника інструментального.

Галя зачинила кабінет і пішла попереду Костя сходами вниз.

— Бачите, Американе, а ви журилися. То коли нас запросите?

— Нині, Галино Василівно, нині,— вперше звернувся Кость до Галі офіційно.— Дайте тільки діткнутися до фрезерного.

— Не треба так, Костю, хай для вас я буду й надалі Галею...

Американ помовчав, потім зупинився.

— Ще хочете сказати, Костю? У вас такий таємничий вигляд...

— Таке щось до голови припливло... Слухай, Галя, щоб б ти повіла, якби я взяв та й одружився? Було б сміху, добродію, правда?

— А що тут такого? Я теж ще думаю... — Галя змовкла, бо самій стало дивно, що може про такі речі так просто говорити.

— Ну, й зрівняла! Я старий, хоч, сказати правду, не розтрачений, але ти...

— Вам інакше. Захочете — знайдете, — спохмурніла Галя. — А ми мусимо ждати, як ото на забаві, щоб хтось запросив до танцю...

— Не треба надто перебирати...

— Що ви знаєте, Костю...

— Нічого не знаю, але мені здається, що досить тобі, добродію, у жалобі ходити. На твоєму місці я того режисера не випустив би...

— Та перестаньте! — спалахнула Галя. — Що це ви всі — змовилися?.. От ваш інструментальний, — промовила холодно. — Бачите отого чоловіка — це начальник цеху. Підійдіть до нього, я йому про вас уже говорила.

Знічений Кость стенив плечима, вибачливо розвів руками і відійшов, круто повернувшись.

— Отак і поголос пустять, — проказала роздратовано, дивлячись услід Американові. Але у цю ж хвилину зм'якла, бо Костеві слова повторилися в свідомості, немов її власні:

«А й справді, скільки я повинна жити сама?»

Ці слова вже були їй знайомі давно. Ними не раз озивалися до неї молодість і здоров'я, проте ніколи не відкликала на них — не могла навіть у думці допустити близькості з кимось чужим, а не Андрієм. Тому не тяжкою була для неї самота. А тепер — чому тепер вона може себе спитати на диво вільно, аж зухвало: «Доки?» І чому Нестор не здався їй чужим? Чому ось у цю мить згадалася і зовсім по-іншому — щиро й людяно — прозвучала просьба одного хлопця, Марка, яку той вимовив їй після смерті Андрія: «Я буду тобі добрим другом, Галю, добре?» Тоді обурилася, чому не обурюється тепер, чому образ гривастого юнака з гітарою так зримо постав перед нею, і вона зараз думає про нього: «Що з ним?»

Що зробив Нестор з нею? Вивільнив її від добровільних пут самотності... Але для кого — для себе чи для неї самої?

Стривожена відчуттям свободи, що несподівано нахлинула на неї і дала їй право самій розпоряджатися своїм життям, кидати виклик минулому, віддаючи

йому, як подачку, обіцянку доброї пам'яті, Галя дорікнула собі в легковажності, черствості, такою вона себе ще не знала. Полегшення і жаль змішалися, скаламутились. Галя швидким кроком пішла навмання, бажаючи втекти від себе — тієї іншої. Перейшла подвір'я, з кимось віталася, проходила цехами, забувши, в який мала зайти, не помічала людей. Стукіт, брязкіт був якраз до речі, заводський гамір щільно окутав її, відділивши від решти світу, дав можливість заглибитись у себе.

— А й справді — доки? — вимовила вголос. — Усе життя, до смерті?

Гострий біль за втраченим ще раз шпигонув серце і стих. На місці того смутку задудніла порожнеча, куди спочатку несміливо просочилося, а потім пругким струменем ударило пекуче жадання радості, утіхи, щастя, ласки. Галя виразно побачила очі Андрія, та це були не ті, котрі весь час волали до неї з небуття, просячи вірності й самотництва, а живі, в яких раз у раз спалахувало світло, наче вони без упину щось знаходили, відкривали, і Галя збагнула, що на неї дивиться не Андрій, якого давно немає, а його очима — Нестор. Дивиться і кличе до життя її міцну, здорову й благодатну сутність. А за ним десь дуже далеко проступає силует буйночубого юнака з гітарою, який мовить з докором до неї: «Я міг би тобі стати добрим другом».

Галя йшла назустріч Несторовим очам за порадою, та враз ковпак, створений довкруг неї натужним двигінням машин, розкришився від скрипу пересувного крана, що промчав над її головою.

З кабіни крана виглянула дівчина, пов'язана малиною косинкою, помахала рукою.

— Привіт, Мартусю! — гукнула Галя.

Кран проплив понад головами людей у другий кінець цеху, а тоді прийшло до Галі застережливе:

«А хіба не може скластися так і в мене... Якщо б я... Так, як у Марти? Ні. Але життя — не суцільне свято... Та й Мартуся — хіба вона могла тоді знати, що вибирає собі не Михайла Аполлоновича, а всього-на-всього Міська Два Пальчики!»

МАРТУСИНА СПОВІДЬ

Якось увечері, було це ранньої весни, до Галі в дім завітала несподівана гостя. Несподівана — бо з Мартою Галя компанії не водила, дружину Міська-конферансьє знала тільки в обличчя. Місько, коли вів концертну програму, приходив до театру з нею. Марта сиділа в ложі, окремо від людей, надміру пишно одягнена, зверхня.

Галя часом придивлялася до неї, намагаючись збагнути, звідки в людини — молодої, та ще й такої, яка не працює, — могла взятися ота гордовитість. Що вона встигла доброго зробити, чим пишається? А втім, не мусила б над цим і задумуватися — пиху породжує неробство або низька культура людини, проте в гарних очах Марти — коли вдавалося перехопити її погляд — Галя вловлювала якийсь прихований смуток, і тоді їй здавалося, що ця жінка глибоко нещаслива.

Зрештою, це хвилеве враження швидко розвіювалося. Після концерту Місько заходив до неї в ложу, допомагав їй одягнутися, і обоє — вона струнка, з бездоганною фігурою, він — круглий, опецькуватий, на високих «платформах» і все одно на півголови нижчий від своєї дружини — виходили з театру на зупинку таксі, в автобус не сідали ніколи, і там довго чекали. Люди минали їх, віталися, Марта відповідала ледь помітним кивком голови. Місько стояв біля неї набундючений, з виставленим уперед підборіддям.

Такий захід — чекати на зупинці таксі, поки глядачі вийдуть з театру, — був Міськом давно дбайливо продуманий. Адже в залі його талант оцінювала маса, а маса в театрі аплодує усім. Тут він приймав визнання індивідуальні, прецінь, лише його одного з усього цього натовпу впізнають, кланяються, це бачить Марта і, певно, сповнюється гордістю за свого чоловіка. Ось усі пройшли, мов тіні, — невідомі, сірі, він же, міська знаменитість, стоїть, заклавши праву руку за борт пальта або піджака, немов на своєрідному параді, а поруч — вродлива, шикарно одягнена, вдєкорована найвишуканішою біжутерією жінка, рівної якій у Місті немає.

І ось вона прийшла. Чого? Збентежена, розгублена, з тим знайомим смутком в очах, Марта зупинилася на порозі, розстебнула комір замшевої шубки, зняла нор-

кову шапочку і так, у нерішучості, стояла, не знаючи, як пояснити причину свого візиту.

— Та ви роздягайтеся, сідайте,— попросила Галя.

— Дякую... Ви маєте трохи часу? Я прошу вислухати мене... Не дивуйтеся, що хочу сповідатися саме перед вами. Я знаю вас давно, здалеку, правда, але ви чомусь завжди викликали в мене довір'я. Крім того, мені відомо, яке горе спіткало вас, то подумала, що зможете мене зрозуміти...

— Розповідайте... Розповідайте.

— Не знаю, як почати... Словом, мені здавалося до сьогодні, що я до того всього згодом звикну, що воно врешті сподобається. А нині злякалася: що буде зі мною, якщо таке життя колись влаштує?.. Я потребую поради, допомоги, а всі бокуються. Власне, бокую я, бо як маю зближатися з людьми, коли мене зробили іншою. У всьому... В поведінці, способі мислення, навіть у цьому,— Марта зім'яла в руці бежеву шапочку.— А я не така, й до того життя, в якому опинилася, зовсім не надаюся. Вам дивно, чому я вийшла за... Сталося то, як у поганенькому водевілі... Наша підгірська школа брала участь в огляді художньої самодіяльності. Я вчилася тоді в десятому класі. Виконувала якийсь там сольний номер — на сцені Міського театру. У школі я грала у драмгуртку, співала — там це виходило. А тут — зал великий, голос у мене слабенький, хоч і чистий...

Він вів концерт.

— *Ad maiorem gloria!*¹ — вигукнув Місько Два Пальчики, коли зі сцени за куліси вибігла Марта, розчервоніла, засоромлена — провалилася! На найвищій ноті у фіналі забракло дихання, тільки передчасні оплески врятували її від зриву. Не вклонившись публіці, вона покинула сцену й сторопіла від незрозумілих слів конферансьє.

— Що, що? Майор? Який майор?

— *Sancta simplicitas!*² До найвищої слави, як говорили древні римляни. До найвищої слави, богине вокалу!

Місько взяв Мартусю за стан й, поки не стихли рятівні оплески, вивів її на сцену, примусивши тактовну публіку заплодувати ще раз. Підвівши Мартину руку,

¹ До найвищої слави! (Латин.)

² Свята простота! (Латин.)

він водив її назад і вперед, відходив убік, галантно жестикулюючи: Місько вмів запаморочувати баки глядачам. Зніжковіла, схвильована Мартуся була чарівною, молодь, забувши, що і як виконувала солістка, бурхливо плескала їй тепер за красу.

Голова журі, учитель музики з першої школи, не міг збагнути причини такого ажіотажу і кивнув Августинові, щоб опустив завісу.

— Консерваторія, опера, аншлаг! Травіата, Кармен, Маргарита! Вас чекає велике майбутнє, окрасо сцени! — не вгавав Місько за кулісами.

— Це була перша брехня, в яку я повірила. А потім приймала кожне його слово за найчистішу правду. Я не завоювала жодного місця в огляді, він же переконав мене, що задрісні бездари завжди затискають справжні таланти. Ось хоча б Місько — артист, поет — а мусить нидіти в провінції. Хіба це справедливо? Але, як казав поет, «действительный талант до славы дойдет по шпалам босиком»! Є таке неписане правило. Я зрозуміла, що люди злі і їм не треба довірятися, — тільки собі самій.

Місько не відступав від мене й на крок. Щодня, що другий день приїжджав до Підгірок, він на колінах просив мого кохання. Я довго не могла звикнути до його зовнішності, але мене просто-таки запаморочувала Міськова ерудиція. Таж скільки я потратила часу, щоб вивчити один лише уривок з «Фата-моргани» або роль Наталки. А він цитував напам'ять монологи Гамлета, Отелло, Івана з «Суети», латинськими приказками сипав, мов з рукава. Рильського називав не інакше — тільки Максимом, Корнійчука — Сашком, він зустрічався геть з усіма поетами й композиторами республіки, навіть з деякими ходив на каву.

Я була приголомшена. Місько відкривав переді мною, наївною дівчиною, привабливий великий світ, і я бачила себе поруч з цією талановитою людиною на широкій дорозі до слави. І пішла за ним...

Після випускного вечора Місько Два Пальчики повів Мартусю до міського Палацу щастя.

Перед тим були оглядини. Міськова мама, стара, поморщена, з великосвітськими манерами жінка, холодно глянула на Марту, перекинула набік голову, мовила:

— Гарненька, так... Але мені здається, дуже проста.

То, правда, не страшно. Обтешеться. Адже входить до доброго дому.

Після оглядин дівчина спитала:

— А коли весілля? Вінок...

— І музика, і п'яні парубки? — різко обірвав Місько несміливе домагання нареченої. — Це ж провінційщина, тебе в Європі засміяли б!

Свідками були капельмейстер Паламарський і його мовчазна дружина.

Сентиментальна тітка проказала молодим завчене напуття, написане колись для шлюбних церемоній самим Міськом, а потім свідки провели їх у буфет, на що молодий зовсім не розраховував. Проте, якщо Паламарський пропонує...

— Ти чула, які ніжні й глибокі слова вона говорила? — промуркотів Місько до вуха Мартусі, йдучи з нею вслід за Паламарськими. — Це я їх склав!

— Шампана! — змахнув рукою Паламарський, зачепивши фату на голові молодої. — Пардон. Що так скажу, за молодих — повні бокали, щоб через ві-і-нця ли-ло-о-ся! — проспівав і скоса глянув на Міська, кивнувши йому, щоб ішов брати пляшку.

Той смикнувся, відбіг від молодої, зіп'явся на пальці, й, приклавши човенцем до рота долоню, прошепотів Паламарському:

— Не треба шампанського, наше шампанське сурогат, препогано діє на загальний тонус... Сухого вина! — підбіг Місько до буфету й, блискавично окинувши оком вітрину, попросив те, чого не було:

— «Бичачої крові», мадярського!

— А може, женьшеневої настойки? — хмикнув Паламарський. — Для підвищення загального тонусу молодому?

— О-о, це річ! — прицмокнув Місько. — А ще є, я пробував у Косові, екстракт кореня гав'язу. Цей тонізуючий напій дає більший ефект, ніж кока-кола й пепси-кола разом змішані.

— Тоді, що так скажу, дайте нам пепси-коли в чистому вигляді, бо від суміші наш молодий почне дуже брикати, — знову змахнув рукою Паламарський і цим разом зруйнував шиньйон на голові своєї дружини.

Буфетниця подала кислий «Рислінг».

— «Добрий дім» — двоповерхова вілла — добудовувався. Пороги високі, вікна великі, а світла, того, на яке

я летіла, не було. Я його дошукувалася у душах людей, до котрих прийшла, але дома Місько був зовсім інший. Про мистецтво, сцену, навчання — хоча б яке-небудь — не згадував і словом. Всі розмови в хаті зводилися до витрат на будівництво. Стара рахувала гроші, а у вільний час навчала мене доброго тону, причому ця наука зводилася до усвідомлення переваг людей інтелігентних над неінтелігентною масою. Я чекала світла того в інтимному житті, але й там зустрічався мені лиш обов'язок. Мріяла про материнство, і вже була на це надія, але мені сказали піти до лікаря — дім ще не готовий, не до дітей. Я послухалася, бо розуміла — трудно... Але ні, ні! — скрикнула Марта й затулила рота долонею. — Ні... Студентки народжують, хоч і не знають, куди їх направлять на роботу, бо що може бути дорожче, краще, світліше, ніж дитина...

Врешті я почала звикати, знаходила навіть якусь утіху в цьому житті. Спочатку раділа одягом — кожна жінка любить гарно одягатися. Тішилася новим меблюванням, Місько роздобув угорський гарнітур, — адже кожна господиня мріє про домашній комфорт. Потім спитала себе: а навіщо така пишнота, коли до нас ніхто не заходить? Місько приводив мене, таку елегантну, на концерти, але тільки тоді, коли вів програму сам, — щоб я була свідком його успіхів. І я врешті їх оцінила... Та його ерудиція, якою він колись мене приголомшив, уміщалася буквально в кількох десятках фраз, які він, де треба й не треба, повторював, не міняючи в них жодного слова. Я все те вивчила напам'ять і від того не стала ні на крихту мудрішою. Питала себе: для чого мені мій одяг, якщо не доводиться бувати між людьми, які могли б замилюватися мною? Навіть у театрі я сиділа окремо, в ложі, мов на вітрині мертвий манекен.

І ті свині, свині, що їх годувала домашня робітниця Каська, а продавав на торговлиці Касьчин чоловік!..

А дома — жодної книжки, тільки буклети з видами європейських столиць, магнітофон з записами шлягерів, і програвач, і гора платівок, персональний журнал «Кобета і жице» й Міськові «Шпільки» — єдині джерела всієї культурної інформації у цій хаті.

Вечір. У Міська — вихідний.

— Міську, приїхали бандуристи з Києва. Ходім... — просила Марта.

— Я повинен відпочити, як ти думаєш? — ввічливо відповідає Місько.— Бандуристи, кажеш, приїхали? Таж у мене є колосальний запис.

Місько вмикає магнітофон.

— Ну, то на річку... Я так давно не чула щебету птахів.

— Щебету птахів? — Місько здивований: що за дитячі забаганки? — А кого ти там почувеш? Свисне кіс два рази, заскрекоче сорока... Почекай, я забув! Люба моя, мені колись подарували платівку — на вагу золота. Запис одного професора-орнітолога. Усіх птахів світу записав. Ось послухай.

Місько дістає платівку, вмикає програвач.

Входить стара. Несе з собою альбом сімейних фотографій.

— Мартусенько, я знайшла світлину, якої ти ще не бачила. Глянь.

Марта бачила вже всі. Перш за все, портрет на стіні у вітальні: Місько в позі Наполеона. В альбомах: Місько на руках у мами. Місько на руках у тата. Місько йде до першого причастя. Місько — учень першого класу гімназії. Другого. Третього. Місько на коні в козацькому строї з шаблею при боці. Місько в гримі Назара Стодолі. Грати не грав, але загримувався для фотографії. Місько виголошує промову на авансцені. «Ти тільки заприміть, Мартусю, який у нього погляд, яка все-таки непосредність — цей наш Місько!» Місько вітається з видатним поетом, що відвідав Місто. Місько витискає штангу. Місько в боксерських рукавицях.

Все Марта бачила. Не один раз. Але цієї фотографії — ще ні.

Місько на нічному горщику. Який милий!

Стара втирає сльози.

Місько лежить на канапі, читає «Шпільки». Вряди-годи голосно регоче. Найпікантніші анекдоти зачитує вголос. Інколи схоплюється — це коли надibaє фотографію напівголої дівиці. Показує мамі і дружині.

Стара рахує гроші. Зітхає: мало. На машину ще треба тягнутися і тягнутися.

— А ти знаєш, мамцю, я проведу ескалатор — з першого поверху на другий, — ділиться Місько з-за «Шпільок» новою ідеєю.

— Ой, не кажи: грошей нема.

Місько дістає з тумбочки трипроцентну ощадну

книжку, заглядає. Міна в нього набагато оптимістичніша, ніж у мами.

— Проведу. Такий, як у київському ЦУМі. Тільки менший...

Стара зачитується новим номером «Кобети». Читає довго, зітхає, мізинним пальцем втирає куточок ока.

— О, прошу вас! — презирливо стискає поморщені губи.— О, як пишуть! А в нас, що — в нас? Яка новела!.. Прекрасна, просто чудова. Не розумію, чому наші письменники не вміють так писати.

Подає журнал Марті.

Невістка читає заголовок, прізвище автора й нерозуміюче дивиться на свекруху.

— Це ж переклад, мамо. Автор — київський новеліст. Його книжки продаються і в Місті. Тільки в нас не вистачає грошей на подібні витрати.

Стара збентежена.

— А все одно в перекладі новела звучить краще...

— Ви ж не читали оригіналу.

Зі стіни дивиться орлиним поглядом «Наполеон Бонапарт».

Живий Місько Два Пальчики глибоко сопе, накривши «Шпільками» обличчя.

— Я просила дозволу вчитися на філфаку — заочно. Ні, Місько спроможний сам забезпечити сім'ю. Ще вчительки бракувало в хаті... Сказала, що піду на роботу. Куди — на завод?! Жінка адвокатського сина — на чорну роботу? Ганьба!..

А час ішов, минали місяці, роки, і я почала відчувати, як мене засмоктує це життя. Бо, власне кажучи, чого мені ще потрібно? Адже все маю. І машина буде — хіба то погано? Ми нею будемо їздити на море... Мені врешті сподобалося сидіти в ложі. Та враз прийшло просвітління.

Те світло, якого колись так ждала Марта, загорілося у ній самій вдруге і розбудило її від повільного засинання.

«Ні, ні,— зраділа вона,— так завжди не буде. Будинок, слава богу, добудований, а дитячий плач, лепетання розворушать тишу в цих глухих стінах, усмішка дитини зігріє наші серця, і ми станемо людяніші, ближчі до людей, подібніші до них».

Вчора перед сном призналася йому. Він не відповів, певне, засинав. А сьогодні вранці, за сніданком, не відриваючись від тарілки і жуючи повним ротом, проговорив:

— Тобі треба піти до лікаря.

— Що, що? — скрикнула Марта, і весь світ для неї став раптом фіолетово-синім, як пухлина.

— Ти не зрозуміла? До лікаря підеш,— повторив Місько, не повертаючи голови.— Спочатку купимо машину, а потім уже...

Він говорив спокійно, жвакав, і при цьому так байдуже, так по-тваринному рухались у нього вуха.

— Я прийшла до вас, Галю. Я нічого не вмю, але все одно — допоможіть влаштуватися на заводі. Будь-що робитиму, а потім буду вчитися. Квартиру знайду сама...

— Добре, Мартусю,— мовила Галя.— Ви мудро вирішили. А за своє невміння не турбуйтеся — не святі горшки ліплять.

ГАЛЯ

Вона стояла на тому самому місці, кран знову промчав над нею. Марта, зайнята роботою, більше не виглядала з кабіни.

Ага... Галі потрібен диспетчер складального цеху. Десять машин треба сьогодні упакувати й відправити. Леле, таж вона стоїть у складальному... Пошукала очима диспетчера. Немає. Підожде. Та ще й Вадима Івановича не видно...

Згадала Мартину сповідь, і їй стало ніяково, що в її сумніви вплився цей Місько.

Але ж бо і справді — життя у будні не таке, як на святі кохання. У щоденних клопотах почуття притуплюються, втрачають щемку гостроту. Пилом часу припадає пам'ять про перший спалах, і якщо не здути ту пилкук впору, то може статися, що прилипне вона назавжди до сердець, і покрийуться серця сірою сніддоу байдужості.

Було ж таке в них з Андрієм. За два роки після знайомства. Андрій уже працював у Львові, в геологорозвідувальному інституті. Галя закінчувала політехнічний.

Коли Андрій ще жив у Долині, вони зустрічалися

зрідка і, стужені обоє, віддавалися лише коханню; тут довелося ділити будні і в буднях пізнавати одне одного. Галя мешкала в гуртожитку, проте була господинею у його холостяцькій квартирі, без шлюбу стала йому дружиною. З якогось часу почала вона помічати незрозумілу для неї перемену в Андрія. З лагідного, врівноваженого він став усе більш нервовим, замкнутим, дратівним. Знала: все це почалося ще тоді, коли вона з ним вперше виїхала на нафторозробки. Як ніколи дотоді, Андрій був упевнений, що нарешті знайде новий сорт нафти. За його остаточними підрахунками мусило це статися. А пішла звичайна — чорна. Неправильно склав структурний план, мала глибина чи взагалі дідька лисого тут знайдеш? Спочатку з цього приводу навіть жартував, називав себе Дон-Кіхотом, але вперто протягом року вів теоретичні моделювання в інституті, інколи виїжджав і щоразу повертався все більш невдоволений. Нарікав, що засидівся, що його місце не в кабінеті, а в полі...

Галя просила, щоб її брав з собою в експедиції. Хай вона нічого не допоможе, але він матиме кому хоча б поскаржитися. Андрій мовчки вислуховував Галині просьби і їздив сам. Після повернення прибігав до неї в гуртожиток з таким виглядом, наче вік її не бачив, та проходило небагато часу — і він знову змурнів, замикався.

Галя дошукувалася причин. Розлюбив? Ні. У цьому була впевнена. Засидівся? Можливо. Може, йому треба поїхати кудись далеко, щоб потім з тугою вертатися до неї. Але жити любов розлукою теж вічно не можна...

— Цього разу я поїду з тобою, — сказала, коли він збирався на два тижні за карпатський перевал.

— У тебе дипломний проєкт...

— Я закінчила. До захисту ще багато часу. Поїду з тобою.

— Тобі там нічого робити...

— Ти холонеш, Андрію. Я боюся за нас. Як так — нічого робити? Мені до всього повинно бути діло, до всього — чим ти живеш. Як і тобі — до мене. Я поїду лише для того, щоб перевірити: потрібні ми одне одному чи ні. Андрію, тобі здається, що ти відчужуєшся від мене тільки в роботі, а забуваєш, що в роботі минає майже все наше життя.

— Ах, дай мені спокій... Їдь, коли хочеш.

Автобус мчав до Буркутського перевалу, щоб завидна проскочити його й дібратися до міста бурових робіт. Андрій сидів спереду, ззаду Галя і молодий Марко зі своєю нерозлучною гітарою.

Правим краєм дороги йшла дівчина. Побачивши автобус, вона зупинилася й замахала обома руками: видно, їй конче потрібно було добратися до перевалу загодя.

Андрій кивнув шоферові, щоб зупинився.

Дівчина ступила на приступку, заглянула досередини. Пильно зиркнула на людей, що сиділи позаду за зв'язаними наметами й рюкзаками. Буйночубий хлопець з гітарою розсівся на сидінні, заклавши ногу за ногу; поруч з ним сиділа засмагла жіночка з довгим, що спадало на плечі, руським волоссям. Дівчина помітила, як великі зеленкуваті очі жіночки спалахнули добрим блиском.

— Яка славна! — вигукнула Галя.

Дівчина вдячно усміхнулася, вона хотіла пройти в кінець автобуса, але напроти неї стояв нахилений чоловік з рудою шкіперською борідкою і невідривно вдивлявся в її обличчя, ніби впізнавав. Дівчина підвела голову і побачила, як його сірі очі враз потьмяніли, ніби увібрали в себе чорноту її погляду.

— Ви куди їдете? — спитала тихо.

— На Байкал! — відповів Андрій і показав їй місце біля вікна. — Чуєте, на Байкал! — голос його був роздратований, наче він комусь кидав виклик, мстив. — На трасу з тупика!..

— І мені туди, — спокійно відповіла дівчина.

Галю боляче вразив той його вигук — так, ніби давно приготований для неї шлюбний подарунок Андрій віддаровує тепер комусь іншому. Її голова звільна спустилася на долоні й заслонилася русою запоною волосся.

Дівчина помітила це, зникла й тихенько присіла біля вікна.

Не співайте мені сеї пісні,
Не вражайте серденька мого,—

забринів Марків баритон під надривні звуки гітари.
— Не треба, Марку,— прошепотіла Галя.

— Не буду... Хе, Байкал — велике цабе. Я там місяцями нудився, попиваючи чеський портер і закушуючи...

— А я не доїхала. Мій квиток передали іншому пасажирові...

— Дурниці, він навіть не дивиться на неї.

— Та хіба я про неї... Я — про нас обох...

Андрій, певне, не чув їхньої розмови, не реагував.

Автобус вихопився з темної лісової смуги, сніп світла впав крізь вітрове скло на переднє сидіння, відокремивши Андрія й дівчину від Галі й Марка.

Вони не розмовляли. Андрій лише вряди-годи поглядав на сусідку, ніби дивувався з її краси.

— Ти сидів біля неї, мов телепень, хоч би заговорив,— сказала потім Галя Андрієві.

— Я розмовляв весь час. Мовчки. Але не з нею — з тобою. Або з собою самим.

— Про що?

— Колись скажу...

Колись він уже не встиг розповісти. Лише з попередніх розмов з Андрієм, тільки аналізуючи тодішній його настрій, Галя може здогадуватися, про що він думав. Можливо, ось таке...

Автобус мчав, не гальмуючи на крутих поворотах, дівчина щоразу з затамованим віддихом позирала у вікно, коли за білим частоколом придорожніх стовпів западалися у безодню ліси й гори, а в тих проваллях, немов мушлі на дні глибоких плес, з'являлися білі людські обійстя серед рифів черешневих садів.

Погляд Андрія прикипів до профілю дівчини, та це її не бентежило, навпаки — додавало упевненості й рівноваги.

«Ви вперше тут?» — врешті заговорив він.

«Чому — вперше? Я ж їду до тітки на омуль»,— відказала вона глузливо.

«Ах, правда...»

Андрій замовк. Темні очі дівчини з рудими прожилками увійшли в нього, як тільки вона стала на східцях автобуса, і відбилися в мозку, мов на фотоплівці. Це було дивне відчуття. Він потім весь час сприймав деталі її портрета: коротко стрижене, до половини вуха, волосся, чорну гривку на чолі й повні, пошерхлі від спеки чи то хвилювання губи — це був портрет незна-

йомої дівчини, а от очі її були в ньому. І коли він опустив повіки, бачив їх, ті очі, впізнавав, а не міг згадати, де він з ними зустрівся донині.

«Так, так... Ми зараз проскочимо через сорок тунелів, а коли позаду нас залишиться Саянський хребет, побачимо внизу велике око землі, синіше від синього неба, холодне й тихе, і тоді зупинимося, щоб поглянути на диво природи здалеку й збагнути його красу ще до того, поки зможемо діткнутися руками до непорочної гладіні озера».

«А коли вже з'їдемо вниз і скаламутимо байкальську воду, ви — заспокоєний і прозаїчний — розкажете, як пропадає у Байкалі омуль, як міліє у ньому вода і що роблять учені, щоб зберегти, продовжити його неповторну красу, а потім промугичете відому пісню і будете пояснювати тоном досвідченого знавця, що баргузин — то не релікт якогось таємничого племені, а звичайний собі східний вітер. Правда?»

Дівчина уважніше придивилася до попутника: він був довгобразий, з щіточкою русявого волосся, мав рішучі й уперті сірі очі, вона подумала, що такі люди завжди й у всьому добиваються перемоги, і від цього їй стало приємно.

«Авжеж, — спокійно відказав Андрій. — Після першого потрясіння красою неминуче приходить проза пізнання. Погано тільки, коли в одному випадку людину супроводжує фальшива екзальтація, а в другому — скепсис переситу».

«Ви тільки-но мали фальшиво екзальтований вигляд. Як і тоді, коли вигукнули оте «на Байкал!». А я, напевно, удавано досвідчена. Нам слід би обмінятися місцями в нашому діалозі, і тоді тон розмови став би природним. Мрійниця і практик. Це ж, очевидно, так і є... Ви були на Байкалі? Розкажіть без екзальтації і скепсису, а так, як його бачили».

«Як я його бачив... Як я його бачив?.. Чи то було?»

Дорога вповзла в ущелину, світляне коло, яке утворилося довкруги переднього сидіння, згасло.

— Марку, про що ти говориш? — почувся в автобусі прийнятний оксамитовий альт Галі.— Якась фраза, котра нічого не означає, могла б зіпсувати мені настрій? Я не тому...

— Тому, тому...Ти ж сама казала.

— Ха-ха! — засміялася Галя.— Усе дурниці, Марку.

— А любов?

— Любов теж стоптується — як підошва.

Струни гітари обурено заглушили репліку Галі, Марко заспівав:

У чорную хмару зібралася туга моя,
Огнем-блискавицею жаль мій по ній розточився...

Він змовк і сказав умисне голосно, щоб почув Андрій:
— Галю, не корч із себе надто досвідченої... Скажи тільки одне слово, і я повезу тебе. Мені знайомі там усі стежки-доріжки. Від Селенги до Ангари. І ми б знайшли те, чого шукаємо так довго тут.

— Любий Марку, облиш...

— Так, так, я знайшов би. Для тебе...

Автобус вихопився з ущелини, і знову сніп призахідного сонця впав на Андрія і дівчину.

«Це дуже талановитий хлопець. Працює у мене інженером,— сказав Андрій.— Оцей Марко, який знає безліч пісень і сам імпровізує під гітару свої мелодії на слова Лесі Українки,— він один ще вірить, що ми знайдемо білу нафту. Що це таке? Це конденсат, який залягає у глибинних пластах у паро-газовому стані. На поверхні скроплюється. Дорівнює бензину. Його знайшли уже на Яві, потім у США, а ми шукаємо в себе. Дуже потрібна ця нафта... А ота скисла дівчина — моя наречена. Мабуть, знудив її Марко своєю настирливою і досить несерйозною любов'ю».

«Звідки ви можете знати — серйозна вона чи ні?»

Андрій промовчав. Він дивувався, що слід сусідчих очей так чітко вкарбувався у пам'ять — неначе жив там весь час, здавна. І подумав, що жаль буде, як цей слід колись зникне.

«Я вас питала, чи ви були на Байкалі»,— нагадала дівчина.

«Одного разу в цих горах,— заговорив Андрій, наче й не чув питання,— ми бурили п'ятикілометрову свердловину — шукали тієї ж білої нафти... Якось я лізно вертався на квартиру, що її найняв у однієї молодій вдовиці. Жінка була на диво скупа — таких рідко зустрінеш на Гуцульщині: якась нелюдяна, ніхто до неї не заходив, і мене годувала пісно. Я хотів уже міняти квартиру... Ну, от я вертався і думав про те, що госпо-

дня бурчатиме: пізно прийшов,— коли біля потічка, поблизу вдовиної хати, наткнувся на людину, що сиділа на березку. Нахилився — чоловік був напідпитку, я хотів був його обминути, та він заговорив: «Вибачайте, я не дуже п'яний, іду від кума на свою Затинку, і блуд мене вчепився. Бачу, вже не знайду дороги, а ніч... Переночуйте мене». Тяжко мені було це зробити, але не залишиш людину серед ночі під небом, я повів його з собою... Вдосвіта знову пішов на об'єкт, гість ще спав на лавці, а коли я повернувся, то так і сторопів з дива: скупа господиня внесла у великому полумиску вареників, пляшку горілки поставила на стіл, і не встиг я й рота відкрити, як на порозі став охайно одягнений мій приبلуда і мовив, ніяково потираючи долоною чоло: «То, видите, ніхто не знає, де його чекає біда, а де щастя».

«І ви побачили радість на їх обличчях і святковість...»

«Я б не сказав. Навпаки... Мені здалося навіть, що вони вже встигли посперечатися — так удовичка переможно сікла його очима — і тепер п'ють при мені мирову. Життя — то дивна річ: і в своїй поетичності, і в буденності».

«Байкал... — прошепотіла дівчина. — Тайга водоспадом рине в темно-синю глибочінь, у безодню перекинутого неба... А на березі в ларках продається омуль — свіжий і з душком... У кожного свій Байкал. Я недавно в Яблуниці була присутня на товариському суді. А розглядався позов старої уже жінки на її сусіда — теж молодого чоловіка — за те, що той зводив наклепи, буцімто вона відьма: жінок наврочує, силу в хлопців визолує, навіть ману в корів забирає. Уявляєте — в наш час. Тіні забутих предків. Суд, звичайно, примирив їх, присоромив, вони вийшли разом із сільради, і я почувала, як сказав сусід-ворог до сусідки-ворожиці: «Не скажу більше ні слова на людях, лишень тепер тобі: все ти висушила в мені, сива відьмо, все — і молодість, і сором, і гонор, а мені хоч би краплю, хоч би краплю на старість віддала, аби-м зволожив собі спрагу в душі».

«То ще не знати, що вартніше, — мовив Андрій. — Саме кохання чи туга за ним...»

«Ви часто говорите про Байкал?»

«Часто? Ніколи... То Марко. Я там не бував».

«А може, забули... Ви для когось носили це слово, невже для мене? Гм... А мені тепер здається, що в той

саме час я думала про те недосяжне, про ту таємницю, мрію, яку можна назвати Байкалом. Тому так спокійно, наче давно була готова до нього, відповіла вам у тон».

«Ви — сентиментальна. Чому — недосяжне, чому — таємниця, чому — мрія? Це ж не озеро Тітікака, не Ніагара, а наш Байкал. Треба тільки взяти квиток на літак чи поїзд...»

«Нарешті ми зайняли свої місця в діалозі. Ви — практик, я — мрійниця. Нехай... Ну, а якби вам зараз запропонувала: давайте поїдемо».

«Одразу?»

«Звичайно».

«Але ж я на роботі. Я можу тільки після експедиції».

«Такі справи не відкладаються... А ви твердите, що це так просто, що Байкал — не мрія і не таємниця».

«Я не казав — зі мною. Я мав на увазі саму можливість».

«Але ж Байкал — це тільки з вами. І туди покликали сьогодні мене ви».

Андрій стиснув повіки й знову побачив очі дівчини у своїй пам'яті — звідкись знайомі очі.

«А ви знаєте, коли ви розповідали оту свою пригоду, я заплющила очі й побачила вас у собі. Вам ніколи не доводилося осмислити іншу людину так, ніби себе самого? Злитися з нею в думці?»

«Доводилося,— поворухнув Андрій сухими губами.— Коли побачив дівчину, з якою повинен... Хочу поїхати на Байкал».

«Це ви про мене чи про когось іншого? Якщо про мене, то мусили б домовитися: ви будете таким, ніби досі самотійно не жили. Під час нашої подорожі, а вона може стати довгою, ви не згадаєте ні разу про білу нафту, яку без вас знайде Марко,— я ж цього всього не розумію, не хочу розуміти. Я ніколи у вашому погляді не побачу відблиску великих, як озера, очей. Ви ніколи не захочете погладити русе волосся, що спадає на плечі, бо в мене такого немає. Ви будете наново відкривати свій світ — зі мною і в мені».

«Ви жорстокі. Це неможливо — забути все!»

«А хіба не жорстоко буде, коли в мій світ, а я ось тільки починаю жити, ви вносите свою тугу, свій досвід, своїх людей, від яких ніколи не зможете бути вільними. А я буду слухачем, сповідником...»

Мотор почав працювати на високих обертах — авто-

бус брав перевал. За зубчастим частоколом білих стовпчиків, ген унизу, збіглося до ріки невелике село.

«Ось де мій початок світу,— кивнула головою дівчина.— А ваш аж за хребтом, правда?»

«Так, тільки не початок».

«Але ж і не остання зупинка».

«О ні, ще рано... Але чому ви так повернули розмову? Якщо б оці ваші вимоги стали враз правилом для всіх, люди ніколи не могли б сходитися».

«То правда. Але коли надто легко сходяться, то навряд чи зринає у них хоч раз на вік мрія про Байкал. То ще не знати, що вартніше — саме кохання чи туга за ним. Так ви сказали?.. Ну, я вже дома. Зупиніть машину».

«Заждіть... Ми розповіли одне одному по пригоді, свідками яких був кожен з нас. Щастя випадкове і горе, породжене ланцюгом причин. Як втрапити, щоб обминути горе?»

«А то ще не знати, кому краще. Тому приблуді, якого запрягла скупа вдовиця і, може, досі витруїла в ньому здатність любити людей і її саму, чи обмовникові, що кохає аж до смерті?»

«Що з того кохання, коли воно обернулося мукою?»

«А хіба велике те щастя, яке дісталось людям так просто, що його навіть не помітили?»

— Галино Василівно, ви мене шукаєте? — розбудив Галю з задуми чоловічий голос. Перед нею стояв диспетчер складального цеху.

— Вас, аякже. Ходімо до машин. Вадим Іванович там?

— Тільки що прийшов.

Кран, що без упину курсував уздовж цеху, знову зупинився.

— Галю,— вихилилася Марта,— ви нині зайняті після роботи?

— До театру піду, на репетицію... Марто, а ти приходь теж. О сьомій.

— Я? Чого?

— Та так, розвієшся. А може, роль тобі дамо.

— Ну, таке вже скажете... — Кран поволі поплив назад, Марта виглянула ще раз.— Добре, я прийду — подивитися.

Учора Нестор спакував свої дорожні речі у валізку і вже збирався було виходити — він полагодить у Столиці невідкладні справи і зразу ж вернеться до Міста, — та в ту мить зринув у його пам'яті триповерховий будинок на колишньому Розенбергу, оперезаний смужкою килимкового узору з голубих кахлів, і подумав Нестор, що не зможе поїхати, не побачивши того місця, де стояла, а може, стоїть і донині, керамічна школа, яку фашисти перетворили колись у моторошну гестапівську катівню. Що зараз там — школа чи житло? Можливо, у скверіку перед входом цвітуть квіти? Хоч там повинно всохнути від крові зело і навіть насінню кульбаби й споришу несила прорости. Або пустка? Краще — щоб пустка...

Уранці Нестор ішов безлюдними вуличками, обсадженими чепурними особняками, з терпким щемом вдивляючись у той бік, де повинен був зіп'ястися над будиночками білий дім, оперезаний мережаною голубою крайкою, і він побачив його здалеку й приспішив крок.

Ну що, що може бути там, де загинуло в муках стільки люду, чому не розвалили її — ту білу зверху й чорну всередині споруду, як може там хтось жити або працювати, коли в кожному камені, долівці, вуглі, стелі застигли стогони катованих і всякла жива кров? Несторові здалося блюзнірством саме існування цього будинку у зеленому доброму Місті...

Він з острахом підходив, звіддала побачив табличку з золотим написом і, наблизившись, прочитав: «Міська фармацевтична фабрика». Аж легше стало, що не живуть тут люди, не сплять, не шепочуть слова любові, не зачинаються й не народжуються тут діти, не лунають у свята пісні за хмільним вином...

Двері були зачинені — ще рано. Ось сюди його, Нестора, заводили, штовхаючи в спину, а ось заготоване віконце підвалу. Тут... тут умирав Гарматій і плакали над ним Страус і Стефурак, тут згасли останні слова пісні про кониченька... Заглянув — пачками завалений підвал аж по стелю. А незабаром, за годину, прийдуть сюди працівники, одягнуть білі халати і почнуть, як кожного дня, боротися за життя. Парадокс чи закономірність? В обителі смерті — битва за життя. Тюрми стають лікарнями, музеями...

З дивним почуттям очищення, оновлення й полегші пішов Нестор і весь день блукав заміськими полями, обійшов усе Місто довкола — немов садівник свій сад по весні. Все чисто в саду, зберігся сад, і черва, що заповзла було в коріння, і тля, що впала на листя, і зажерлива гусінь — видохли, і буде плід, і буде радість, і супочинок від праці під соковитими густими кронами.

Надвечір Нестор прийшов до театру, щоб ще раз побачити Галю.

Після роботи Кость Американ знову зустрівся з Галею — на прохідній.

— Галю, без перебільшення кажу: це був перший повноцінний день у моєму житті. Плану, правда, ще не виконував, але привчив верстат до послуху, підтягнув, відрегулював і таки виточив кілька штампів. Уже я, нарешті, влаштований, і звідси, добродію, мене хіба що винесуть... Ага. Ти ж обіцяла прийти на вечерю.

— Дякую, Костю... Іншим разом, добре? Мені ввечері на репетицію. Вважайте, що я гостювала у вас.

— Це так, як просив кум кума: «Ходіть, куме, до мене на обід». — «Дякую красно, так якби-м пообідав». — «Вип'ємо, куме, ходіть». — «Дякую, так якби-м випив». — «Ну, то я до вас піду». — «А це так — якби-сьте вже в мене були».

— Та ні, Костю, ви до нас заходьте, — усміхнулася Галля. — А мені що там робити? Анеля жде не мене, а вас.

— Кажете? — примружився Кость. — Га, якщо так, то треба йти.

Американ, цього разу вперше без банджо, переступив поріг буфету на автобусній і не так галасливо, як завжди, — тихо, скромно й статечно привітався з Перцовичевою.

— Ви такий святковий нині, Костю, — зауважила Перцова. — На обличчі, на обличчі, Американе, бо костюм у вас, най ся преч каже...

— Я ж з роботи, Анелю...

— Щось подібного! То ви таки справді, той...

— Одне слово, я людина на становищі. І гадаю собі, Анелю... — Кость зам'явся, замовк.

А Перцовичева й не слухала, що там Кость говорить, за давньою звичкою вона подавала своєму постійному клієнтові пиво й закуску. На її здивування, Американ сидів, склавши руки на колінах, був скований

—
і зовсім не подібний до того колишнього невгамовного базіки. До пива і їжі навіть не торкнувся.

— Що з вами, Костю? Нова якась біда?

— Налийте й собі, Анелю, пива. Я хочу відзначити цей день, коли я вперше відчув себе господарем у Місті, так би мовити. Сідайте...

Перцовичева принесла ще одне пиво, присіла.

— За ваш завод, Костю! — піднесла бокал.

— Анелю...— знову зам'явся Кость.— Щось маю вам повісти. Я щодень приходжу до вас сюди харчуватися. То чи не ліпше було б...— він ковтнув слину й швидко випалив: — То чи не ліпше було б, якби ви мені готували в себе... у нас дома?

— Щось подібного! — проспівала Перцова, скептично змірявши Американа.

Та ось її погляд зупинився на здутій пивній піні в бокалі, яка, порожньо бризкаючи, швидко осідала. В очах пробігло згадкою все її життя, що то, мов шума, було бурхливе і, врешті-решт, таке ж порожнє, бо не торкнулося його звичайне людське щастя. Вона поклала вишумілий бокал на стіл і, ослаблена, тиха, проказала:

— А чому б, власне, й ні?

Кость схилився над її рукою, та вона різко висмикнула руку:

— Цілування ручок я собі випрошую, це зараз не на часі!

— Ах, Анелю, Анелю! — захоплено глянув на неї Американ.— Як ви на очах міняєтеся...

— А ви думали, що я вже така відстала, зацофана, так?.. Ну, йдіть, Костю, йдіть. Я дома буду об одинадцятій. Та не забудьте привести себе до порядку.— Вона відвернула комір Костевої сорочки, провела пальцем по вицвілому піджаку й пригулилася до його грудей.

— Костю, Костю... Чому воно прийшло до нас так пізно?

Смерком до Перцової зайшла Копачова. Вона, на відміну від Августина, обходила знайомих перед вечором.

— Перцова, чуєте, Перцова! — загомонила Кароліна, як тільки увійшла.— Я щойно з театру. Перцова, чує моє серце, буде весілля!

— Агій на вас! Ви така, Копачова, як той, що урвався й утік. Ну, я йому дам! Не встиг за поріг вийти, як

усім розбазікав. Не буде весілля, я не така вже молода, щоб вельон одягати.

— Що ви плетете? — видивилася Копачова.

— Таж уже знаєте, що. Ну, освідчився мені Кость, ну, я погодилася. Так ні — трубить по всьому Місту, весілля захотілося старому грибові!

Копачова опустила на крісло, довго хлипала, захлапаючи від сміху, а коли заспокоїлася, глянула пильно на подругу й глибокодумно проказала:

— До Перцової один раз у житті прийшов розум, та й то тоді, коли вона його втратила!

Помовчала, а потім повільно, як дитині, котра не відразу може схопити все, що їй тлумачать, пояснила Перцовій:

— Я про ваше весілля нічогосінько не чула. Костя й близько не бачила. Заходила йно до театру і кого, думаєте, там застала? Нашого Нестора. Не поїхав-таки!

— Ну, і що з того? При чому тут весілля?

— А при тому, що нині він не на ваші вареники зазіхає, а прийшов до театру, щоб зустрітись з Галею. Через неї і залишився, ось що!

— Щось подібного!.. Справді... Може бути весілля... Йой, аж два! — Перцова схопилася за голову. — Та де я наберу стільки грошей? В себе гостей прийняти, бо ще-м не така стара, подарунок молодим купити... Руїна, Копачова, чиста руїна!

— А ви перстень продайте. Той, з каратовим бриль-янтом.

— О, що ні — то ні, — відказала Перцова серйозно. — Цей перстень щастя не приносить.

Вони довго сиділи — обидві тихі, втішені. Перцова — своєю долею, Копачова — мрією про щастя Галі й Нестора.

— А ви знаєте, — сказала згодом Перцовичева, млосоно закотивши очі. — Кость — моя перша й остання любов.

— Хм... — пирснула Кароліна сміхом. — Що остання — то так. А першої, вибачте, добродійко, ви самі не пам'ятаєте.

Марта здала зміну і поквапилася до гардероба. Переодягаючись, глянула на себе в дзеркало.

«Ні, ще не помітно, можна піти між люди, — вирішила, згадавши пропозицію Галі. — Треба піти. Я ж ко-

лись мріяла... Звичайно, роль брати не буду, бо що потім, але хоч подивлюся».

У пам'яті спливали шкільні роки, драматичний гурток, дебют на сцені актового залу в ролі Наталки, скандування хлопців-старшокласників, підбадьорюючі усмішки вчителів.

«У тебе, Мартусю, сценічні здібності є,— сказав потім учитель літератури.— Тільки треба їх розвивати. Не забувай, коли вступиш у вуз, що і там існують драмгуртки. Не думай, що всі актори й співаки вчилися у сценічних учбових закладах. Гмиря закінчив спочатку інженерно-будівельний інститут, Мордюкова пішла в кіно з самодіяльності, Ларису Кадочникову режисер перехопив просто на вулиці, коли вона йшла з лекції додому, і попросив на зйомку в «Тінях забутих предків»...

Марта скромно відмахнулася, мовляв, де мені до них, але художньої самодіяльності не полишала і потайки мріяла про сцену, аж поки її мрії не розбилися об двоверхову міщанську цитадель на передмісті — Міськове гніздо.

Здригнулася, мов від дотику холодної слизи, згадавши довгих п'ять років духовної тюрми. Але хіба вже все пропало? З дзеркала дивилася на неї вродлива жінка з полохливими, ледь підведеними очима. Марта всмінулася їй і, рішуче змахнувши рукою,— що буде, то буде,— вийшла з гардероба.

Сміливість пропала, коли зупинилася перед театром. Треба почекати на Галю, самій заходити незручно. А може, Галя уже там? Протягнула руку до дверей, та вони самі відчинилися.

— Добрий день,— привітався учитель музики — режисер народного театру, той самий, що припинив овацію, коли Місько створював Марті ажіотаж.— Ви до нас? Але ж Михайла Аполлоновича немає...

— Ви знаєте, що я не до нього,— терпко відказала Марта.— Навіщо? Я хотіла... Дозвольте мені бути присутньою на репетиції.

Режисер зняковів, винувато опустив очі: справді, навіщо було таке говорити, усі ж знають, що Марта покинула Міська. Він заметушився, намагаючись загладити свою нетактовність.

— Та ви заходьте, заходьте. Чому — не можна? Потрібно навіть. Я давно шукаю кандидатів для друго-

го складу. Галя грає Маклену, але вона таки зайнята. Пошлють кудись у тривале відрядження, і що тоді? Ось і зараз її немає. А Падур жде. Ходить... Ходить, не пожалієте. Ви будете репетирувати в присутності справжнього кінорежисера... Не були вчора на прем'єрі? Жаль. Конче подивіться фільм, не пожалієте, запевняю. Отже, автор того фільму — тут. Теж — Галю хотів побачити.

— Але я,— почервоніла Марта,— я не можу грати. Незабаром... у декрет піду.

— І що з того? Чи ви думаєте, що ми так швидко знімемо з репертуару «Маклену Грасу»? Ходімо швидше. Наш Падур, лікар Остролицький, квапиться на нічне чергування. Я дам вам кілька реплік, щоб він міг повторити сцену біля собачої буди. Августине Гавриловичу, світло! — гукнув, коли вони з Мартою в потемках вийшли на сцену.— Отак...

Нестор подався вперед і зупинився, побачивши незнайому дівчину.

— Тільки що дзвонила Галя,— розвів руками учитель музики.— Хтось там завітав до неї, не прийде. А я ось дублера привів... Ви, певно, знаєте Стефуракову адресу. Але, якщо бажаєте, побудьте хвилину на репетиції. Широ дякую... Марто, ви знайомі з доктором Остролицьким? Чудово. Ану, Падуре, залазьте до своєї буди. Ви, Мартусю,— дочка бідного робітника Граси. Ніжна, наївна, але починаєте усвідомлювати класову несправедливість. Потім Маклена стане борцем. А поки що вона бере урок від музиканта Падура... Ви підходите до буди й кличете свого улюбленого пса. Повторюйте за мною.

Марта — Маклена. Ну, чому це так, Кунде? Чому мені здалося, що я зможу дістати грошей?..

Остролицький — Падур. Обережно з душевними таємницями — тут, крім собаки, є ще й людина.

Маклена. Ой! Хто там?

Падур. Я! Світова субстанція, невмируще — я!

Маклена. Ах, це ви, що грали на дудці перед паном Зарембським?

— Йй-богу, добре! — плеснув у долоні режисер і глянув на Нестора.— Правда?

— Природно, у всякому разі. Працювати варто,— відказав увічливо Нестор, а обличчя його було неспокоїне.

— Августине Гавриловичу! — гукнув режисер.— Світло на Маклену! Чуєте! Де ж ви, Августине?

У прожекторній будці Копача не було. Куди раптом подівся?

За кулісами почулися голоси. На сцену вийшов Августин, за ним — капельмейстер Паламарський.

— Ви затріснули двері і не чуєте, а він під дверима ляляє до-ре-мі...

— Що так скажу,— розмахнув рукою Паламарський,— я виношую для вас музику. Музичне оформлення спектаклю, шановний, кгм... портє,— це його душа, а сам спектакль...

— Тіло без душі,— закінчив за Паламарського Августин.

— Саме так, дуже влучно сказано, шановний, кгм... реквізиторе... А-а, кланяюся,— кивнув головою, побачивши Нестора.— Для нас велика честь! Ось, товариші, партитура, я вже почав,— Паламарський вийняв з кишені нотний зошит.— Прошу поглянути, режисере... Ні, не ви, хоч я вважав би теж за честь писати музику й для кіно... Погляньте, адже титульна сторінка вам щось говорить: «Маклена Граса», М. Куліш. Музика Паламар-Паламарського». Вас дивує, що моє прізвище стало довшим? У творчості я завжди більшаю, ширшаю, що так скажу,— стаю неосяжним. Отже, вся моя музика буде в тональності до-мажор. Утверджуюча, піднесена. Де ваш фортеп'ян, режисере? Ага, дякую. До-мі-ля, кгм... Хто там заважає? До-соль-мі... Ну, хто там трубить? Ви що, не чуєте? Хто там, біля входу, подає шипуче сі, яке не є домінантою у моїй музиці? Ви справді не чуєте? Якийсь нахабний таксист сигналізує перед самим храмом Мельпомени! Ре-мі-до... Та підіть же, Августине, проженіть його, це він умисне, це диверсія проти мистецтва і, що так скажу, саботаж!

— Не чую,— відворкнув Августин.— Гершкова шкапа у вухо мене копнула, коли я був ще малим.

— І ви працюєте в театрі?

Втім на сцену вбіг Місько Два Пальчики. Копач спрямував на нього сніп світла.

— *Viri illustri*¹, вітаю вас,— розшаркався Місько.— Августине, трохи менше світла. Досить... Та не відводьте прожектора. О, тепер добре. Кохані друзі! Хочу з

---

¹ Видатні мужі (латин.).

вами поділитися великою радістю. Ви чули, який божественний звук? Найкраща нота в багатоголосому оркестрі нашого сьогодення, сурма прогресу, що то не дає нам зачерствіти в сірій прозі буднів, гобой, який кличе у світле майбуття! Це сирена «фіата». Милі колеги, я нарешті отримав машину, тож прошу вас вийти поглянути й належно оцінити. У кого є фотоапарат?.. О-о, кого я бачу! Несторе, яке щастя, що ти не поїхав. Я ж тобі говорив! Завтра, пардон, післязавтра ідемо до Столиці.

Августин почухався в потилицю.

— Ай-яй, я ж поклявся Кароліні, що сьогодні не вип'ю ні келишка, що вчора випив і за сьогодні, а тут, як той казав, маєш віз і перевіз.

— Шановний, кгм... касире,— підвів голову Паламарський до прожекторної будки,— наш конферансьє п'є тільки настойки з гірських трав і ще фрїч з кока-і пепси-коли. Ви нині прийдете додому тверезий і в знаменитому тонусі.

А Копачеві, сказати правду, й не хотілося чарки. Весь день у театрі перед очима в нього стояли Гарматій, закатований гестапівцями, і Нестор, який плаче над в'язнем, і Стефурак, і Страус... Чогось не домовив старий, щось мав би ще сказати, історія та — ніби з середини розпочата... Думки Августина весь час кружляють, мчать, він добре знає, що десь є початок цієї історії, наче сам пережив її, а згадати не може. Добре, що Нестор не поїхав, треба з ним про це поговорити, але як зачепити його на таку розмову? Августин відвів прожектор, залишаючи конферансьє у тіні, бо, як той казав, пустому забагато честі, світло впало на Марту, що застигла й напружена стояла поруч з Падуром — Остролицьким.

Миськові відібрало мову. Він хапнув ротом повітря, мов риба на березі, і лише за хвилину спромігся вимовити:

— Марто! Ти — тут?

— Тут я, Михайле Аполлоновичу,— відповіла Марта крижаним тоном.— Тут. Вам дивно, що я між людьми?

— Ні, ні,— Мисько віднайшов раптом дар мови,— я радий, я безмежно радий, адже, як сказав поет, «действительный талант до славы...» Мартусю, я сам хотів тобі сказати, щоб ти... Тільки не знаю, де мешкаєш.—

Він підбіг, намагаючись схопити Марту за руку, вона ж, висока й горда, відступила назад.— Ти репетируєш Маклену? О, я не сумнівався у твоєму таланті, так! Люба, я хотів тобі сказати, що вже всі домашні клопоти позаду, я отримав нарешті «фіат», чи, як її називають, «жигулі», і тепер — *percat mundus, fiat ars!*¹ Ми зможемо віддати весь час благородному служінню мистецтву!

— А ще ж нема ескалатора,— процідила крізь зуби Марта.— Ви, шановний, їдьте собі на своїй машині через терни до зірок, як полюбляєте висловлюватися, але без мене.

— Як той казав, з богом, Парасю!..— почулося з прожекторної будки.

Місько підійшов упритул до Марти й, приклавши човенцем долоню до рота, зашипів:

— Невдячна... Тепер ти на сцені, тобі дають ролі, а ким ти була, поки увійшла в мій дім, селючко? Хто б про тебе знав, якби я не забрав тебе з сільської глухомані в Місто? Хто б подивився на тебе, дівку у фалдованій спідниці, якби я не вивів тебе на он ту ложу — в сукнях, шубах, золотих кліпсах і перснях! — Місько говорив свистячим шепотом, та на сцені всі чули, і Марта від сорому затулила обличчя долонями, а конферансьє не вгавав: — Хто це зробив — він? — презирливо зиркнув на Остролуцького.— Ось донині носиш мій браслет.

— Згинь разом із своїм браслетом, погань! — почулося гнівне з прожекторної будки, і всі сторопіли, бо ще ніхто не бачив Августина сердитим. А він таки сховався униз — люди добрі, був же на світі Гарматій, та чий же він за твої браслети віддав життя?! Августин зійшов на сцену, схопив Марту за руку, відчепив дорожочинність і підходив до Міська. Той відкочувався до куліс, заслонявся руками.

Паламарський прийшов на допомогу Міськові: узяв його за плече й штовхнув поперед себе до виходу.

— Що так скажу, *finita la comedia*², як казав великий Леонкавалло, Міську. Сідай за руль і жени на всіх вітрилах.

---

¹ Мистецтво житиме, хоч би загинув світ! (Латин.)

² Комедія закінчена (італ.).

— Volens nolens,— сказав Місько, на ходу повертаючись до Нестора:— Бери мене в Столицю, колего, бо сам бачиш, мені немає чого тут робити. Життя дало тріщину.

Услід за ним забрязкотів помостом золотий браслет. Конферансьє вихопився від Паламарського, нагинці вибіг на сцену, підняв дорожочинність і зник.

Глуха тиша зависла в театрі, тільки пучок світла з прожектора безцільно блукав по кулісах. Згодом здобувся на слово Остролуцький:

— Якби я десь прочитав про такого негідника, сказав би: вигадано.

— На жаль, таких у книжках обминають, мов п'яного серед вулиці,— додав Нестор.

— У книжках...— скривилася Марта.— В житті обминають.

Біля входу загуркотів мотор, почувся сигнал. Машина рвучко рушила, а за мить прорізав тишу скрип гальм, потім щось густо забрязкотіло і стихло.

— Їхав і не доїхав,— мовив спокійно Августин.— Бо, як той казав: скажи дурному хреститися, а він собі око виштуркає.

Режисер, лікар, Марта і Нестор презирнулися, не знаючи, як реагувати: бігти на допомогу чи сміятися. Так і стояли, поки не увійшов Паламарський.

— Що трапилося? — запитався режисер тривожним голосом.

— Грім з музикою у ре-мінорі. Аварія!

— Живий?

— Аякже! Конферансьє вічний,— патетично виголосив капельмейстер, змахуючи вгору рукою.— Але ж і йому, як і всім нам, нелегко долати терен на шляху до зірок. На перший раз він поплатився фарою і вітровим склом, не запримітивши такої дрібниці, як газетний кіоск на розі. Та попереду, що так скажу, ще багато запаморочливих успіхів і, напевно, прикрих та несподіваних пригод у нашого незамінного конферансьє...

ГАЛЯ

Галя поспішала додому, щоб переодягнутися і встигнути на репетицію. У душі жевріла надія, що Нестор таки не поїхав, прийде до театру. Ще раз запитувала

себе про одне й те ж... Та ні, ні, не могло так раптово прийти до неї кохання. Але сталося з нею те, чого не сподівалася: воля прийшла. Від самої себе, колишньої, звільнилася і від болю, що згас і став лише доброю пам'яттю. Тому їй хочеться зустрітися з Нестором, щоб він побачив її — нову, не ту, якою була вчора.

І знову, який сьогодні вже раз, згадався їй гривастий Марко, а в пам'яті так виразно прозвучала пісня, яку любив співати під супровід гітари увечері за багаттям:

А для зірок, що зірвались і падають,
Є лише мить, що засліпить умиць...

СПОГАД ТРЕТІЙ

Андрій був тоді розгублений, але рішучий, він сказав: «Збирайся, ми їдемо в експедицію». Сама дивуюсь своїй сміливості, я ж бачила його тільки вдруге, а не вагалася ні миті, наче все життя була готова до його поклику, ніби з давніх-давен знала, що до мене йде саме ця людина — йде здалеку, вперто, упевнено переступаючи через своє дитинство, юність; йде, батожений пекучою тугою за мною, через ліси, пустелі, болота, а я лише мусила рости, дозрівати, розумнішати й ждати. Це було довге й солодке очікування, і він прийшов. Як я могла не піти з ним?

Тато Стефурак у поглядах на жіночу свободу дотримувався цнотливих галицьких правил. Почувши таку звістку, схопився за серце. Як так, їхати з геологами в експедицію — у гори, на ночівлі?! Звідки ти його знаєш? Познайомилась на вокзалі? І це ти говориш, Галю? Він заперечливо махав руками, ніс його багровів, синів, але я, така щаслива і від щастя добра, тулилася до нього, щось йому говорила, втішала, обіцяла, і старий, узявши мене за плечі, проказав, перемагаючи спазму в горлі:

— Господи, це що — спадкове? Твоя ж мати так... Так самісінько...

Ми поїхали вдосвіта поїздом, потім до місця добіралися вантажною машиною — по вазовій дорозі крізь Чорний ліс. Андрій був мовчазний, за всю дорогу я почула від нього тільки одне: сьогодні або ніколи він візьме пробу білої нафти і в пляшці з-під «Московської» поставить її на стіл перед міністром.

— Скажи, Андрію, ти марнословний? — спитала я.

— Так. Тільки я прагну не рекламної слави з фотографіями в газетах і спеціальних журналах — це хвороба артистів і письменників. Я прагну прославлення моїх можливостей самим фактом знахідки. Слава не на публіку, а для мене самого — як утвердження здібностей мого мозку. Неуспіх для мене — це не втрата шабля на драбині мого росту, не матеріальна втрата, а велика досада на свою неспроможність.

— Я ще така молода, Андрію, і мені моторошно йти в життя. Ти говориш, а я думаю про себе: чи зумію я за свій вік щось велике...

— Усе велике, все!.. — перебив її Андрій. — Велике те, що ти доводиш своїм розумом. Ха, біла нафта... Її давно знайшли за кордоном. Але я знаю, що десь, серед тисяч родовищ, є вона і в нас. І я поклявся її знайти. Той конденсат, якщо він уже знайдеться, ще довго зливатимуть всуміш з чорною нафтою, тобто, образно кажучи, палитимуть у печах асигнаціями, але він уже буде — хай спочатку як наукова категорія.

— Це твоя мета?

— Моя мета — шукати й доводити собі й людям, що ми можемо без упину й без кінця проникати в завитки свого власного мозку. Здається, якби мав десять спеціальностей і три життя, перемацав би всю планету, кожен камінь, кожен атом і тільки подавав на стіл: є, є, є!

— У пляшках з-під «Московської»?

— І в консервних бляшанках з-під бичків. Ми ще так мало знаємо, так мало маємо! Ми з Марком, мов ті коні в супрязі, ось уже кілька років — де тільки не свердлили! Його носило аж на Байкал...

— Ти гориш, Андрію...

— А ти волієш тліти?

З лісової гушавини то тут, то там прозирали шпилі вишок. Раптом, зовсім недалеко понад верхів'я дерев, вихопився велетенський язик полум'я, і я здригнулася від грому, що струсонув землю, лісом.

— Що це? — спитала я злякано.

— Не бійся — то факел. Поки свердловина стане до експлуатації, спалюють газ, щоб не затруював повітря.

Ми проїжджали недалеко, крізь просіку видно було дугу жахкого синього полум'я, що виривалося з труби

обіч вишки. Жар досягав до нас, пахло паленою смолою, на тлі вогню видніли силуети бурильників. Мене охопила незрозуміла тривога: вогненний язик, здавалося, вихопився з пащі потвори, яка сидить десь там у підземеллі й поривається до людей, оскаженіла й люта за те, що посміли вони посягнути на її царство.

— Андрію, а бувають випадки...

— Я одного разу був свідком, як один пасажир допитувався у члена екіпажу, чи літак, який тоді вже був у повітрі, не розіб'ється. Той відповів: «Якщо і розіб'ється, то тільки для того, щоб позбавити людство від такого боягуза, як ви».

— Вибач, Андрію...

Перед обідом ми в'їхали на вимішану тракторами, машинами й ногами галявину, посеред якої стояла нафтова вишка. Нам назустріч вийшли два хлопці в засмальцьованих комбінезонах, я їх впізнала. Це були ті самі, з якими Андрій не встиг мене познайомити на вокзалі. Один — буйночубий шатен — оцінююче приглядався до мене, ніби зважував, чого я варта, і мене збентежив його чіпкий погляд; другий — чорнявий, гладковолосий, із східним обличчям — розпростер руки, вигукнув:

— Ай, джан! Спасибі, що приїхала. Наш Андрій зовсім вийшов з форми, а шеф не у формі — поганий шеф. Я — Анвар Саяр, син узбецького народу!

— Швидше, швидше знайомтеся,— квапив Андрій. Очі його горіли, я тоді вперше побачила в них той одержимий блиск, який спалахував так несподівано, як несподівано згасав, полишаючи в очах або дитячу ніжність, або неприступну тяжку суворість. Він тепер не думав ні про мене, ні про товаришів.— Анвар — наш інженер, що досліджує свердловини. А Марко — по апаратурі... Ну, швидше, швидше говоріть, хай вас бог має, що там?

— Продуктивний горизонт пробитий,— доповів Марко.

— Пластовипробувач опускали?

— Опускали. Чорна...

— Що за чортівня?.. Скажіть, хай бурять до проектної глибини. Або я сам... Дайте мені комбінезон. Не може бути такого. Мусить піти конденсат. За всіма моїми підрахунками...

Андрій переодягнувся, кинув до мене:

— Ти розпоряджайся собою до вечора як тобі забagnetься. Хліб і ще щось там — у кабіні машини.

Він говорив це так, ніби до доньки, яка попросилася з татом на роботу, а тепер заважає.

А я не образилася. Андрій був тепер таким же безпосереднім, як і тоді, коли забирав у мене недопиту пляшку або коли вбіг до моєї кімнати, переляканий, що я дала йому фальшиву адресу.

Я показала в бік лісу.

— Туди?

— Так, так. Там не занудишся, глянь, яка довкола краса. Ну, ходімо, хлопці, швидше...

Я побрела стежкою у предковічну сутінь смерек, продиралася крізь пожухле чіпке гілля; десь далеко готів факел, а потім стих за стіною лісу. Під ногами прогидалася набита повсть настилу, з нього пробивався білий ряс і голуба морошка, де-не-де гуща ставала рідшою, і тоді з темного бору виходили на стежки блідо-зелені берези й вільхи, мов дівчата з купелі на берег. Я знову, як колись, гостро сприймала довколишню красу, але цього разу не прирівнювала її до себе, бо сама злилася з природою, була нею, і ця краса була моєю красою теж.

Я забрела далеко, часу минуло чимало. Мені враз здалося, що той Марко покинув роботу і йде слідом за мною — супроводить мене своїм баламутним поглядом. Ні, я не боялась напасти, мені лиш не хотілося, щоб хтось сторонній навіть тінню ставав поміж мною і Андрієм. Я пішла назад тією самою стежкою. Минаючи просіку, побачила Андрія: він розглядався довкруги, нервово тріскав пальцями і був такий смішний. Я заспокоїлась.

«Невже це та сама людина, яка дві години тому проганяла мене від бурової вишки?» — подумала я.

Згодом я звикла до його імпульсивності, до раптових перемін у настрої, а то й не дуже тяжко було звикати: їх, Андріїв, було десятки, сотні, котрих еднало одне, натуральність у будь-якому стані.

— Андрію, — обізвалась я тихо.

— Ось де ти, — промовив він так, ніби й не шукав мене. — Гарно тут, правда? А в нас уже по роботі. Знову невдача... Я ще до виїзду в Небітдаг склав структурний план, його затвердили... Обгрунтував найбільш сприятливе місце для закладення глибокої свердловини.

ни. За всіма підрахунками мав піти конденсат... Нічого, чорна нафта — теж золото, — утішав себе. — Але десь він тут є. Знаю, що є...

— Що роблять хлопці? — спитала я, щоб змінити тему розмови. Мені зараз не хотілося розмов про білу нафту. Я чекала: він підбіжить, поривчастий, палкий, адже так жадібно розглядався за мною на просіці, та Андрій тільки на мить притулив мою долоню до свого лица: узяв мене за плече й повів просікою вгору.

Потім я зрозуміла. У моїй присутності він був спокійний, врівноважений, аж надто. Здавалося іноді — холодний, мені не раз було прикро. Але як тільки віддалявся від мене за роботою чи у від'їздах, то ніби втрачав точку опори, і я не раз помічала, як він панічно боїться залишитися без мене. Така була його любов...

— Хлопці готують вечерю... То чудо-хлопці. Анвар пристав до нас оце в Небітдагу. А Марко... Той мені припав до душі ще в інституті. Я був на п'ятому курсі, він — на другому. Після першої розмови з ним я вирішив: як тільки стану до роботи, візьму його до себе. І забрав — з третього курсу. Наступного року він захищатиме диплом — заочно. Балагурник такий, зате яка широчінь погляду в хлопця! На все... То росте мій конкурент, — усміхнувся Андрій.

— Бачу, дуже любиш його.

— Ми необхідні один одному... Але він піде далі. Марко далеко піде.

Я слухала, а в голові вишикувався ось такий ряд: Стефурак, Вадим Іванович, Андрій, Марко і я. Ми з Марком останні. Після нас незабаром прийдуть інші, але їх ще не знають. Ми з Марком у наймолодшому класі серед дорослих. За одною партою. Ні, не треба настоювати себе проти нього...

Ми йшли під гору, обминаючи пні, толочачи папороть. Андрій, отак між іншим, розповів мені ті дві пригоди — про скупу вдовичку й товариський суд; тоді я вперше почула його слова про кохання і тугу за ним. Я збагнула їх опісля, коли він вигукнув в автобусі оте «на Байкал!». Його завжди поривало кудись далеко, бо тільки в тузі він міг скласти вартість тому, що здобув.

— Ти знаєш, — заговорив Андрій, — цією просікою можна йти і не вертатись. За нею далі в'ються невідомі

дороги, звірині стежки, і завжди попереду буде щось нове...

Я мовчала й слухала, бо втямила вже тоді: він досі нікому ще не признавався в тому, що його невпинно жене в житті якась негасима жага пізнання незвіданого.

— Ось станеш на одній горі, — він вів далі, — а бачиш другу. І тобі хочеться утвердитись ще і на ній. Саме так — утвердились. Я не розумію туристів, які скрізь і все фотографують, мордують своїх супутників, ставлячи їх у пози на ефектному тлі. Дома в них розбухають альбоми, стелажі вершаться туристськими буклетами, а інші знову вдовольняються отими нужденними копіями живого світу, і їм здається, що вони бачили те все, знають...

— Але ж потрібно й зафіксувати...

— Звичайно — для науки, мистецтва... Але для себе самого — навіщо ті ерзаці?

— Щоб згадати потім, дітям розказати... Не треба впадати у крайності, Андрію.

— Діти хай самі привчаються до мандрівок, а не сидять тільки перед телевизором та за альбомами. Потім виростають з них отакі собі книжні мудрагелі: усе їм відомо, хоч нічого не бачили. Та боже мій, можна й фотографувати, навіть треба. Але мандрівка — це не колекціонування вражень з метою похвальби: ось де я бував! Для мене подорож — перш за все перевірка: чи живе в мені людина, ота міцна, цупка, допитлива людина? Звичайно, я не можу всього досягнути, але коли мені дається хоча б мале, то це дається не лише мені — всьому людству. Я розумію Магелланів, Маклаїв, Санникових... Ось Тур Хейердал: двічі вирушав у подорож на папірусному плоті. Чому? Для утвердження людського в людині — і нічого більше.

— З цією метою ти так уперто шукаєш білої нафти?

— Можливо... Я не економіст. Не знаю, як з нею обійдуться, якщо все-таки знайду її. Може, вона не така вже й потрібна. Але я за те, щоб кожна людина чогось шукала і щось знаходила. Хоч маленьке, новий мінерал, живлюче джерело, свіже слово, думку, образ, картину. Щоб людина викрешувала в іншій її здібності, можливості, щоб дитину виховала, механізм удосконалила, пісню склала. Я не терплю учених, які знання черпають тільки з чужих книг, тих всезнаючих снобів,

які до людської мудрості своєї не зуміли додати ні краплі, тих знавців з кислими мінами, тих мішків з інформаціями... А-а, досить. Біла нафта... Біла нафта - це символ.

До мене підкрадався сумнів. А ким я буду для Андрія у житті? Сповідником, слухачем його категоричних сентенцій, з якими я не буду й згідна? Його тінню? Адже в мене мусить бути щось своє, яке не витіснить, не зможе витіснити Андріїв світ. Інакше я стану нецікавою і йому, і собі. У мені тоді вперше зродився протест проти його сили, владності і експансивності. Я побоялася, не захотіла стати лише причалом, до якого повертається корабель із штормових рейсів...

Андрій зупинився.

— Вертаймося, Галю... Все одно не дійдемо до краю землі. Я тобі такого наговорив... Я сам, віриш мені... сам собі я завжди здаюся тим маленьким хлопчиком, якого тато веде за руку на косовицю, в поле. Мені цікаво з ним іти, бо там побачу щось нове й дивне, а разом з тим хочеться вихопити руку й бігти самому...

— Мені хвилину тому так само хотілося вихопити свою руку — від тебе.

— Ми — дорослі діти. І добре, якщо ними будемо довго. Не терплю юних дідусів і бабусь.

— Ти егоцентрик. Усе вимірюєш радіусом кола, у центрі якого — ти.

— Відчувається третій курс політехніки! — засміявся Андрій і враз посерйознішав.— А як же інакше? Ну, як інакше?

— Але ж можна іноді помилитися у власних вимірах...

— Помиляються егоїсти, а не егоцентрики. Всі ми егоцентрики, проте живемо не самі, не в шкаралупі. Довкола люди, друзі. Сотні, мільйони людських орбіт, і всі вони дивовижно гармонійно переплітаються, перетинаються, усі залежні одне від одного, наче небесні тіла.

— Ти завжди маєш друзів?

— Завжди хочу мати. Без них людина стає егоїстом і, немов та блукаюча зірка, що вибилася з космічної гармонії, неодмінно розіб'ється.

Ми верталися до свердловини. З галявини долинав тягучий звук — сопілки? Ні, голос сопілки легкий, ніж-

ний, а це наче хтось когось кличе, просить озватися, голосить.

— Що то? — спитала я.

— Узбецька флейта — най. Це Анвар розмовляє тепер з кизилкумськими пісками, з садами Фергани. Отак я, тільки мовчки, тужив за тобою...

— Ти ж мене не знав.

— Знав, Галю,— Андрій спинився.— Я мало не забув тобі сказати: я люблю тебе.

— Хіба конче казати? Ти... поцілуй мене.

Тихо бринів звук ная. Дуже тихо. Але його так виразно було чути, немов та тремтлива мелодія звучала десь тут, поруч, на краю просіки — поміж гладкими стовбурами смерек. Западали сутінки, шуміло верховіття, десь унизу гомонів бурчак, перекликалися сонні птахи, а небо ще ясніло, прострілене останніми променями сонця,— в усьому тому гомоні, переключанні, яскрінні неба жив, немов дихання, цей звук, який належав мені давно.

Андрій нахилився до мене, його вуста поворухнулися, він щось сказав мені, але я чула лише звук ная, яким він кликав мене колись і тепер. Я спитала:

— За що любиш? Що я тобі — гарна?

— Так...

— І все? Цього потім не буде замало?

— Замало? Краси, якщо вона справжня, ніколи не може бути замало в людині.

— Ти допоможеш мені знаходити її?

— Так, якщо ти цього хотітимеш.

— Буду хотіти. Ти мені гарний, з тобою добре й цікаво... Поцілуй мене, чому ти боїшся? Сядь біля мене...

— Боюся спокою, який настане потім...

— Не буде в тебе спокою ніколи. І я знаю — мені доведеться тяжко. Але все прийму від тебе, я ж тебе ждала.

Звук ная стих. Усе враз затихло, немов природа занімала в очікуванні втіхи, щоб потім — за хвилину чи аж уранці — полегшено зітхнути й знову обізватись натужним шумом верховіть, голосними бурчаками й пташиним щебетом. Все затаїло подих надовго, і раптом у тій тиші незгучно, немов стріли із спущених тисяч тятів, шугнули з лісової сутіні в рожеве небо стрункі смереки. Андрій дивився на мене, винуватий і щасливий.

вий, я ж у найвищій радості, без сорому і каяття, святкувала своє і всієї природи свято.

— Чому твої очі стали темними з брунатним відблиском? — спитав він потім. — Тепер ні, тепер зелені...

— Може, від надміру щастя?..

— Може...

Ми йшли навпрошки крізь ліс на багаття, що, гойдаючись, злизувало сутінки у просвітах між деревами.

Звечоріло. Я зупинилася, нерішуча й скована, на краю галявини, далеко від ватри. Я була тепер іншою і ще не вільною у цій моїй новій якості, а з-за полумені ловив мене погляд Марка. Я нітилася, немов завинила перед ним, непомітно й поволі відступала назад до стіни лісу. Андрій стояв попереду, він не бачив моєї розгубленості, мовчав теж, і якби не Анвар...

— Вай, вай. А я вже подумав: нема конденсату — пропав Андрій, бо що таке Андрій, коли нема конденсату, — забалагурив Анвар, був веселий, безтурботний, ніби й не він тільки що тужив на наї, розмовляючи з кимось далеким і найріднішим. — Але то добре, Андрію, що ти так уперто шукаєш, — скільки ми по дорозі тієї звичайної чорної нафти добудемо! Кожна ідея-фікс у всі часи приносила користь. Алхіміки філософського каменя не знайшли, зате заклали основи нинішньої хімії. А хто ми — без хімії? Ай, джаним, що будемо вечеряти? Лагман, чучвара, шурпа — все зроблю для тебе!

Я вдячно усміхнулася йому, підступила ближче до багаття.

— Та якби я знала, що це таке...

— А шашлик знаєш?

— Це-то я знаю.

— Буде шашлик!

Анвар роздував жар у мангалі, який завжди возив з собою, а Марко невідривно дивився на мене. Я посміливішала й не відводила свого погляду. Що там у нього в очах: осуд, захоплення, жаль? Він, видно, зрозумів, що я хочу розгадати, примружився, сягнув рукою по гітару й нервово, немов помщаючись мені за те, у чому не було моєї вини, вдарив по струнах.

Є лише мить між минулим й майбутнім,
Саме її називають життям...—

заспівав він, вкладаючи в мелодію й слова нарочиту розв'язність, скепсис.

Мені стало легше, і я озвалася зверхньо:

— Ловити мить? Втішатися нинішнім днем? Це ваш девіз, Марку?

— Тільки так! — кинув він, не обриваючи пісні, й, прибравши маску безтурботного залицяльника, підморгнув мені, а долоня зухвало бігала по грифу.

Чому я аж сьогодні зрозуміла його? Чому аж тепер усвідомила, що він дуже кохав мене?.. Все перевернув Нестор своїм приїздом...

Після того як не стало Андрія, Марко сказав до мене:

«Галю, я буду тобі добрим другом».

«Як ти можеш таке... А він ще називав тебе своїм найкращим приятелем, Марку...»

«Він не помилився, Галю».

«Але ти хочеш скористатися з його відсутності?»

«Як смієш?»

Марко довго дивився мені в очі, чекав, що я візьму свої слова назад, але мене пік нестерпний біль, і я не могла зрозуміти Марка.

І він пішов з мого світу назавжди.

Цікаво, де він тепер, що з ним?

А тоді Марко гасав пальцями по струнах, співаючи про минучість життя, його голос театральньо-трагічно надривався, схлипував, а в останньому куплеті раптом стихався, і я стрепенулася від слів, що він їх прошепотів для мене, немов попередження, засторогу:

А для зірок, що зірвались і падають,

Є лише мить, що засліпить умить...

Я тривожно глянула на Андрія: він дивився на багаття, був заглиблений у себе, пісні, може, й не чув. Я діткнулася долонею до його ліктя, мовчки прохаючи, щоб він розвіяв моє недобре передчуття, котре несподівано огорнуло мене, а Марко знущався, ще і ще раз повторюючи останній рядок куплету:

Є лише мить, що засліпить умить...

Є лише мить...

Є лише...

— Досить! — скрикнула я. — Досить...

— Що з тобою? — прокинувся Андрій.

— Ах, нічого, — зніяковіла я. — Анваре, заграйте на своєму наї...

— Джаним, — відказав Анвар. — Мій най не грає. Він розмовляє, але тільки тоді, коли його слухає одна людина. І не кожне розуміє, що говорить най...

— Я розуміла.

— Ти себе розуміла. А моя пісня розмовляла не з тобою.

— Вона гарна?

— Юлдуз? Як пелюстка троянди, як гіацинт, як...

Він заплющив очі й довго говорив про свою Юлдуз, а слова Маркової пісні не стихали в моїй пам'яті, шматували, катували... І тоді, і потім... Я несла в собі ту пісню, як віщування лиха, жила з нею, уживалася, аж поки...

СПОГАД ЧЕТВЕРТИЙ

— Зупиніть автобус, — попросила дівчина, повернувши голову од вікна.

Андрій кивнув шоферові, а сам сидів непорушно й навіть не подивився вслід за нею, коли вона зійшла.

— Галю, чуєш, Галю! — він різко повернувся, коли автобус рушив, та Галя, схиливши голову на плече Маркові, дрімала.

— Галино...

— Що, Андрію, приїхали? Ні ще? А я так солодко заснула... Та дівчина зійшла? Дуже славна дівчина. Тільки ти сидів біля неї, як телепень. Хоч би заговорив...

— Я розмовляв весь час. З собою... З тобою...

— Про що?

— Колись розповім...

Андрій підвівся, пройшовся у кінець автобуса, присів біля Галі й пильно вдивлявся в її обличчя.

— Галю, у тієї дівчини очі — темні, з брунатними прожилками...

— І що з того?

— Я не міг згадати, де я вже зустрічав такі очі. Глибокі, тривожні. І аж тепер, аж тепер... Я бачив їх одного разу, в одну мить. І забув. Прости мені, Галю...

Андрій подивився уперед: на дні глибокого провалля, зліва від шосе, видніла бурова вишка й звідти долинав гуркіт мотора. Автобус поволі з'їжджав з перевалу.

Андрій провів рукою по русьвому водоспаді Галиного волосся.

— Галю,— промовив тихо,— ти б хотіла поїхати зі мною кудись далеко...

— На Байкал? — обірвала вона.— Ні, не хотіла б. Та й він у нас уже був, хоч ти його так не назвав. А може, й не помітив. Нічого... За день-два ви просвердлите тверді глибинні пласти й знайдете білу нафту. Я вірю, що знайдете. А це для тебе зараз основне.

Марко пробігав пальцями по струнах гітари, наспівував:

Мріє, не зрадь, ти так довго лила свої чари
Р серце жадібне моє...

І, обірвавши пісню, сказав роздратовано:

— В пошуках знаходити треба, а не втрачати!

Галя не поворухнулася. Андрій опустив голову й підвів її лише тоді, коли автобус спинився біля об'єкта.

— Слухай,— промовив,— ми поїдемо. Ми вже в дорозі. Байкал — найглибше в світі озеро. До нього можна повертатися двічі.

Того вечора він був м'який, ніжний. Галя мусила до нього звикати, бо дотепер знала його — бурхливого або холодно замкнутого, нестримно палкого або дразливого, невдоволеного.

Хлопці спали в палатці, а вони обоє довго ходили по леваді. Він гладив її волосся і говорив:

— Як водоспад... І як я міг би бути без нього. Галю, я бачу той твій погляд тільки тоді, коли замружуся...

— Я люблю тебе, Андрію. Нам не можна втрачати одне одного. Буде нам дуже тяжко.

— А хіба тобі зі мною легко?

— Чи велике те щастя, яке дістається людям так просто, що його навіть не помічають?

— Я боявся забагато свого вносити у твій світ, щоб не витіснити твого.

— Те, що моє, ти не витісниш. Навпаки, примножиш. Якби не ти, я не працювала б так уперто над собою... Я вже тобі казала: мені дали призначення в Місто на завод. Як ти думаєш — дам собі раду?

— Ти там знайдеш себе. Я вірю у тебе. Ти дуже добра. А добрі люди вміють знаходити добро... Галю, як тільки повернемося звідси, зразу ж одружимося. Я візь-

му відпустку, ти захистиш дипломний проект, і ми таки справді поїдемо на Байкал — у пошлюбну подорож. Я ще там не був. І хочу туди — з тобою.

— Це мрія. Але нехай мріється... Андрію, чому мене весь час переслідує Маркова пісня?

— А ти знаєш, що Марко тебе кохає?

— Андрію, чому мене переслідує пісня про зірки, що зірвались і падають?..

— Всі ми зірки, що зірвались і падають. Тому треба яскраво горіти. Світло залишати. Зорі гаснуть, а світло йде і йде. Десь народжуються нові зорі — і від них світло теж колись дійде. Якщо вони зорі, а не холодні астральні тіла.

— Ти екзальтований сьогодні.

— А ти надто приземлена. Ми нині помінялися місцями.

— Можливо... Я подумала оце тепер про всіх, кого знаю: від найстарших до себе самої. Всі ми обпалені, гартовані. Стефурак — двома війнами. Вадим Іванович — однією. Обпечене вогнем твоє дитинство. А ми з Марком народжені війною. Ми сильне покоління. Яке прийде після нас?

— Теж сильне. Бо ж були попередники. Як добрий ґрунт.

— Я кохаю тебе, Андрію.

— І я...

Вранці Андрій з хлопцями почали випробовувати свердловину. Галя ще спала, коли почула радісний крик Марка:

— Є конденсат!

Галя вибігла з намету. Андрій стояв біля вишки — надивовижу спокійний і втомлений, як бігун, що взяв фініш.

— Ну, все,— проказав він.— Є.

— Так чого ж ти...— розвела Галя руками, обурена його спокоем.

— Чому не скачу, не кричу? А чого тепер кричати? Є... Можна, нарешті, й заспокоїтись. Ну-ну,— зітхнув він, втираючи піт з чола.— На Байкалі... Там, кажуть... Я там пошукаю...

Він ураз замовк, різко відштовхнув Галю назад. Погляд його прикипів до труби, що покрилася білим шаром інею. Ворухнулися засувки. Андрій закричав:

— Геть від бурової!

Бурильники, Марко, Анвар стояли на місцях, мов укопані.

— Геть, кому я кажу! Геть — за горб! — ще раз крикнув Андрій.

Він кинувся до крайньої засувки, наліг на неї, щоб закрити. Галя відступила назад, вона бачила, як від внутрішнього тиску труби скручувалися, немов вужівки.

Коли вже всі стояли на горбі, готові збігти вниз, Галя, приклавши долоні до уст, крикнула:

— Андрі-ю-ю!

Він кидався від засувки до засувки, потім випростався і гукнув:

— Усе гаразд!

І тут пролунав вибух.

— Є лише мить, засліплююча мить,— прошепотіла Галя, піднімаючись сходами до своєї квартири.

«Чому вона знову обізвалася — ця пісня? Тільки не з розпачем, а з надією, радістю... Чи треба себе за це осуджувати?»

— Татко Стефурак має для мене якісь новини? — спитала, зачинивши за собою двері.— Такий дивний вигляд у нашого любого маестро...— Вона поцілувала старого в щоку.

— До тебе гості, Галю,— Стефурак показав рукою на її кімнату.

— Нестор?

— Ні, не він. Я не знаю цього чоловіка. Але він просив дозволу почекати тебе...

— Цікаво...— проказала Галя і рвучко подалася до дверей своєї кімнати.

ПЕРШІ ХОДИ В НОВІЙ ПАРТІЇ ШАХІВ

Марко чекав на Галю довго. Більше години. Боявся вийти, щоб не розминутись, бо знав: удруге вже не зайде. Він дивився на фотографію Андрія на стіні і з доктором сумління згадував розмову з Анваром, коли поїзд долав останні кілометри свого шляху.

— Оригінальний тип і, напевно, із світу богеми,— кивнув Анвар головою у бік Нестора, що стояв на колійному насипі і провадив фривольний діалог з провідницею. Поїзд рушив, Анвар помахав незнайомцеві рукою.

Марко всміхнувся. Йому згадалося, як не терпів Андрій отого, на його думку, словесного сміття: тип, кайф, предок, хіпіш і т. д. Та й справді, поганий то жаргон, проте, як не дивно, він, утративши свій первісний плоский зміст, служить молодим людям бронєю проти пишномовності, патетичності. Примітивна це броня, проте Марко вважав, що витратити порох для боротьби з нею не варто хоч би тому, що не завжди вона свідчить про духовну пустоту людини. Адже нерідко та порожнеча ховається під блискучою словесною оболонкою... Андрій же воював. Одержимий у пошуках, він взагалі не визнавав нічого, що не вкладалося у систему його поглядів на речі.

Маркові перед самим собою стало ніяково, що ні з того ні з сього нав'язалась йому неприязна думка про Андрія, якого ось скільки вже років товариші згадують з глибокою шанобою, проте ця думка, уже з'явившись, помножувалась, мов бацила, будила в душі Марка драгівне почуття протесту проти огульного обожнювання Андрія, бо ж скільки мав він вад! Як і кожна людина...

«Не треба, це через Галю ти... Неправда, я йому ніколи не задрив... Але ж боліло... Ну, і що? Я завжди його поважав, любив, але егоцентричності Андрієвої не терпів ніколи... Не треба, про мертвих...»

— Про мертвих або добре, або нічого... — підсвідомо сказав уголос Марко.

Анвар перевів на нього здивований погляд.

— Про яких мертвих, і взагалі, що це ти...

— Про всіх, — знітився Марко. — Це правило, яке придумали римляни, досить-таки шкідливе. Я за девіз: про живих і про мертвих — правду.

— Дивний поворот розмови... А втім, я давно бачив, що ти недолюблював його.

— Що значить: недолюблював, любив? Любити людину — це перш за все знати її. А я знав Андрія. Знав його чистоту — аж до пуританства, працьовитість — аж до одержимості, добропорядність — аж до ортодоксальності. І любив його. Не за пуританство й ортодоксальність — за одержимість. А не любив за холодність, егоцентризм. Чому я не можу про це сказати нині, адже говорив йому у вічі... Андрієві хотілося, щоб всі були такі, як він: у ставленні до людей — стримані, у коханні — розсудливі, в оцінці мистецтва — інтелекту-

альні, у пізнанні — тільки об'єктивні, ба навіть у пошуках нафти він не визнавав нікого й нічого.

— Він тебе дратує і сьогодні, хоч його немає уже сім літ.

— Ти зовсім сучасна людина, Анваре, а все-таки твоє домашнє виховання дає себе знати вряди-годи... Оце беззастережне схилення перед пророками й аксакалами. Словом, перед авторитетами. А я на всіх і на все хочу дивитися відкритими очима, мати свій власний погляд. Ну, що в тому поганого, коли я признаюся, що мені «Крейцерова соната» відгонить святенництвом, а в повісті «Борислав сміється» вбачаю наслідування «Жерміналя» Золя? Хіба через те я менше поважаю Толстого і Франка, ніж ті, котрим подобаються ці твори? То чому я не маю права згадати про Андрієві вади, хоч він для нас з тобою — великий?

— Який неофіт, який лівак! Розгніваний молодий чоловік! А може, комусь оце твоє лівацтво теж не подобається, може, комусь воно здається звичайним собі піжонством? — уже сердився Анвар.

— І нехай. Я нікого не примушую думати так, як думаю я. Так ні: футбол — видовище для язичників, бокс — мордобій, телевізія — ерзац мистецтва, колекціонування — примха нероб, сучасні танці — дикунство. А всі мовчали, потакували, щоб не розсердити його, проте бугі-вугі танцювали, аж курилося, квитки на футбол замовляли місяць наперед, колекціонували навіть пляшки, а від телевізорів не відходили. То чому не сказати було: «Мені це подобається, чуєш?»

— «Мені це подобається» — теж егоцентризм, дорогий мій. «Мені це подобається» служить часто виправданням для дурниць. Тобі якось у Полтаві біля одного собору сподобалося дзвонити у дзвін, і коли за це він дав тобі прочухана, ти назвав його боягузом.

— Бо він утік. Ні, не пішов, обурений моїм учинком, а втік. Так, так...

— Але ж не втік, коли скручувалися труби біля вишки, не втік тоді!

— Тому й великий. Але не святий, не ікона, яку ти хочеш з нього зробити... Вибач, Анваре, я трохи роздратований... Скажи мені, я зустрінуся з Галею?

Анвар здвигнув плечем.

— Як це на тебе мало схоже... Стільки років — ти?

— Не буду без неї. Я вже знаю.

— Не збагну, за що ти її аж так полюбив? І коли?

— За що... Знаєш, за що? За любов до Андрія. За ту рішучу, безоглядну, беззастережну любов. Такої любові чекати треба все життя. Жити варто до ста літ, якщо вона прийде на дев'яносто дев'ятому. А він... Не кохай так свою Юлдуз, Анваре, не кохай так...

— Це вже надто... Будь справедливий, Марку, адже він любив її.

— Ти не знаєш. Він любив лише свої пошуки, а вона для нього була обителлю сліз, коли його спостигали невдачі. Так, він не мислив себе без неї, бо вона була для нього причалом. Він ту свою любов роздмухував ілюзією втрати — як коваль роздмухує у горні кокс. І мені це боліло. Її кохання варте було того, щоб віддати йому сповна... Ти питаєш — коли? Пам'ятаєш, вони вийшли тоді з лісу, і я зрозумів, що Галя уже була його. Дотоді вона була гарна, тоді ж — була прекрасна — такою жінка буває раз у житті. Мені стало на душі так великодньо, наче вона належала тільки що мені, і я готов був святкувати їхнє свято, хай воно і чуже... А він, заспокоєний розрадою після невдачі, сидів за багаттям, складав у думці нове технічне моделювання і не думав про неї. А було ж свято! І я тяжко полюбив її тоді, за те, що в ній, тільки в ній, не в них, жила справжня любов, якої я шукав, бажав, якій рівноцінно відповів би і яка в той мент обминула мене...

— Місто! — вигукнула провідниця.

Друзі нарешті підвелися з-за столика. Пасажири товпилися в тамбурі, сходили.

— Я згадав слова твого діда-аксакала, — сказав Марко, вкладаючи до валізи шахову скриньку. — «Коли не віриш в аллаха, піди на Тянь-Шань і увіруєш, побачивши, що він створив». Гарний хадіс, тільки я змінив би його трохи: «Зустрінь жінку, без якої ти не можеш обійтися».

— Я теж так змінив би цей хадіс. Я вже давно змінив його...

— Ти щасливий. Юлдуз — шекер, рахат-лукум, шербет, сахарин. Що тобі...

У тамбурі Анвар спитав:

— Ти не думав ні разу про те, що Галя вийшла заміж?

— Думав.

— Що дітей має...

— І про це думав...

— Що змінилася, споганіла...

— Ні.

— А що ти даси їй замість спокійного життя, яке вона, можливо, має?

— Я дам їй Байкал.

...Марко сидів у Галиній кімнаті, чекав. Він ще нічого не знав про неї і разом з тим знав найголовніше — вона незаміжня. Кімната обставлена по-дівочому: одне ліжко з вишитою подушечкою, трюмо, на стіні портрет вродливої жінки, дуже подібної до неї, певне, мама. А нижче під портретом — маленька фотографія Андрія.

І це було для Марка приголомшуючою несподіванкою. Він довго готувався до рішучого ходу й вірив у свій виграш, бо не вірити в нього було понад його сили. А застав її вільною. Ба ні — Андрієвою. А з Андрієм воювати він не міг.

Стало соромно за ту баталію, яку вів проти нього в поїзді, відокремивши в Андрієві дрібне від великого. Там він боровся з Андрієм у самому собі, порівнюючи й вивіряючи ціну свого кохання. Тепер Марко мусив здатися. Галина любов вивірилась тут роками, і належала вона не йому, а його суперникові. І Андрій, видно, вартий був її.

Вчора квартира була зачинена. Марко блукав допізна вулицями — а може, Галя давно вже виїхала з Міста? І пусткою віяло докруз. Він згадав Тянь-Шань і Кизилкум, де цілих п'ять років промандрували вони з Анваром, шукаючи тієї ж білої нафти за Андрієвим методом. Що робити тепер? Вертатися у Середню Азію чи залишитися тут і шукати її, Галю?

А нині все так просто. Вона в Місті. І в тій простоті — найтяжча складність.

Почуття страху перед зустріччю не з чиеюсь, а з Андрієвою Галею з кожною хвилиною чекання огортало його чимраз дужче.

І нараз — голоси у вітальні, і рвучко відчиняються двері.

Невже для неї час не існував?.. Та сама, яку побачив тоді за багаттям, лише очі, великі зелені очі, немов стомилися, поменшали — а може, то від несподіванки? — і рука засмагла, з довгими пальцями, яка єдиний раз лежала на його плечі, коли Галя в автобусі заснула, — тепер, зупинившись у різкому русі, повільно опустила:

— То як це так...— сказала.— Ти ж мені нині цілий день ввижався, Марку...

— Я думав про тебе.

— Але як... як це так, що ти тут? І чому так довго не озивався?

— Я ж не знав, що ти вільна...

— Вільна, Марку. Нині вже вільна... Ну, чого ж ти стоїш, гривастий баламуте, таж привітаймося якось...

Надворі вже посутеніло, коли Нестор вийшов з театру, залишивши там Копача, Марту, лікаря Остролуцького й режисера.

Августин пішов слідом за Нестором, наздогнав його в службовому проході, зупинив.

— Не бери собі того до серця, Несторе... Такого кіна і я не сподівався. Це, кажу тобі, такий чоловік, що дай йому копійку, то до самого Пацикова буде тягнути старого цапа за хвіст...

— Дуже колоритний образ, Августине. У житті заважає, але для кіно — яка знахідка!

— Я знаю, ти марно й кроку не ступиш. Отак поміж людьми ходиш, тебе, як той казав, за доброго гостя приймають, а потім лишень потерпай — колись той гість тебе так вималює, що й содою не відмиєшся.

— Сам не рад, Августине. Такий-то вже наш хліб: збирати по крупинці з людей чуже і створювати нове — уже своє.

— Ей, та й свого в тебе, дай боже кожному. Я нині весь день мучуся... Стефурак мені розказав. Сам щось про це знаю, а згадати не можу. Вже-м нині ходив до тої керамічної школи, але вернувся тупий, як пень... Може, не погордуєш, зайдеш до мене — на плячки з бараболі...

— Зайду, Августине, але колись пізніше. Я ще встигну всім вам набриднути... Нині я теж ходив туди. Фармацевтична фабрика там. Гм... Смерть і життя. Стіни не винні. А в тих підвалах — склад з медикаментами. Щоб життя від смерті рятувати... Августине, ви в шахи граєте?

— А чом би й ні. Але так — не по книжці. Та це дурниця. Я тобі скажу по правді: як хтось щось уміє, тому й книжки не треба, а дурному й книжка не допоможе...

— Де то у вас береться?.. Ну, бувайте.

Августин потряс Несторову руку, мовив:

— Тільки ти не йди на Бляхарську звідси навпростець, бо там розкопано, а такі попри ратушу.

— Все ви знаєте, Августине... Навіть те, куди я хочу йти.

— Бо, як той казав, один має книжний, а другий природний розум, ая...

Нестор ішов і думав, що мусить сьогодні їхати до Столиці, щоб полагодити деякі формальності й чимшвидше повернутися сюди, до Міста, поки нові клопоти не порвуть ще не тривку павутину задуму.

Відчув, що знайшов для сценарію основний стержень, до переключки поколінь уже готові прототипи: Стефурак, Копач, Кость Американ, Перцовичева, Вадим Іванович, а з другого боку — Галя, Марта, лікар Остролицький, Місько — так, Місько Два Пальчики теж і ще два шахісти з поїзда, для яких життєву лінію треба придумати, бо їх він більше не зустріне. А втім, для всіх треба створити нове художнє життя, яке б гармонувало з життям їхнім.

Герої стояли, мов шахові фігури, готові до походу, треба лише вмілою рукою щасливо почати перший хід...

«Стривай, а чому б не розпочати саме так? — мало що не вигукнув Нестор, йдучи вулицею.— Їде поїзд. У купе два чоловіки за шахами. Розставлені фігури, уперта гра. Неправильний хід. Програш. Ще одну партію? Так, ще одну, вона ж не сміє бути останньою... Кожен виходить на свій турнір. Бувають невдачі. Але обов'язково прийде перемога, якщо є віра... Затяжна партія у Костя Американ. А в Галі? Щось трапилося у неї, що живе самотньо...»

Є початок. За розмовою при шахах — скільки сцен!

Утішений знахідкою, Нестор ішов у напрямі до ратуші і, зупинившись на розвилці, відчув ураз, що, знайшовши оцю деталь, тут же втратив щось своє, особисте, яке могло належати лише йому одному — для радості й щастя. Творчість, мов той молох, знову відбирала в нього найдорожче, щоб ніколи не повернути назад, а збути людям. Учора й нині він жив під враженням зустрічі з Галею, до серця добиралося те саме почуття, яке діткнулося було його в ранній юності, а тепер нове художнє життя, що тільки народжувалося в уяві, загарбувало те почуття собі, бо без нього не зможе жити новий твір, і вже молодша Сотниківна сприймалась не

як дівчина, кохана, дружина, а як героїня твору — і Нестор у котрий раз прокляв свою професію.

Місто стихало.

Місто стихає поволі. Як дрімуча діброва навесні після заходу сонця.

Таке порівняння завжди спливає Копачеві на думку, коли він увечері вертається з театру додому. Августин сам собі дивується, чому це він, людина, яка прожила в Місті більшу частину свого віку, порівнює зовсім несумісні речі: місто й діброву. Та це, мабуть, через те, що і там, і там вечірній спокій западає однаково — поволі.

Виб'є на ратуші старосвітський годинник шосту вечора, простугонять по Торговицькій набиті вщерть людьми автобуси, неохоче і втомлено опустяться жалюзи на вітринах крамниць — і Місто враз стає лагідним, тихим. До скверу виходять люди, вони тепер інакші, ніж удень, — повільні, святкові; стіни кам'яниць темніють, тільки дахи найвищих будинків ще гріються до сонця, а потім холодніють і вони; то тут, то там пролунає вкрадливий сигнал машини, і добре чутно металеве гудіння літака в небі. Потім спалахують світла, порожніють тротуари, у вікнах на занавісках гойдаються тіні, а далі — одне за одним — вікна згасають, і Місто засинає міцним натрудженим сном.

А хіба не подібно сорок років тому засинав дубовий ліс у Залуччі літнього надвечір'я? Тільки-но сховається за обрій скибка сонячного диску, як свіжа прохолода разом з росяною порошею впаде на листя, на мох і папороть, верхки дерев ще палахкотять, але й вони швидко тускніють. З лісових стежок, немов з тунелів, виходять напасені корови, поважні, як матрони, а за ними, зрідка погейкуючи, йдуть пастухи-хлопчики з сопілками і пастухи-діди з запаленими люльками. Де-не-де обізветься, засокорить у гніздечку сонна птаха, а потім опускається темрява, яку просвічують скупі вогники з сільських хат. Далі й вони згасають, і все западає в сон.

Гай, гай... Хоч, як той казав, місто не є селом, а село не є містом, та засинають вони подібно: поволі.

Іде Августин додому, згадує своє далеке, вже нерелеване село за рікою, і щось щемке тьохкає в нього в грудях, бо таки правду вам кажу — чим горнець накупить, тим і тхне...

Копач крокує поволі — спокійний і вдоволений прожитим днем. Бо від ранку до вечора він щось робив, щось думав, з добрими людьми порозмовляв, злого вгамонив, присоромив, чийсь теплий погляд, розумна думка лягли йому добрим набутком у серце — багатшим вертається Августин до своєї Кароліни, якій до пізньої години розказуватиме подробиці про все — від «добридень» до «будьте здорові».

Він складає у думці свою розповідь, пересипаючи її блискітками жартів; Августин знає, що Кароліна вислухає кожне його слово, хоч і не кожному повірить, бо на другий день він про те саме розповість зовсім інакше. Копач уміє з однієї деталі створювати цілу історію, бо, як той казав, коли нема великого, то звідки візьмуться дрібниці, як нема стебел, то, скажу вам по правді, не буде й снопа.

Але що б він не говорив і що б не видумував — у кожному слові звучатиме нотка гордості. І за режисера народного театру — вчителя музики, і за лікаря Остролуцького, що то кожна вільну хвилину відриває для мистецтва, і за Мартусю, яка знайшла в собі силу вирватися з міщанської каламуті, за Галю — міцну жінку, що зуміла, несучи тягар своєї долі, заслужити високе довір'я на заводі, — за всіх. А таки найбільше за Стефурака. Який актор, режисер і ще письменник. Гордість Міста! Нині Копач дізнався про нього багато нового. Скромність старого просто вразила Августина. Скільки інший на його місці вже б нахвалявся, у газетах приївся б своїми тюремними спогадами, а він... І Нестор — хоч би слово... Та слава богу, не поїхав. Він ще з ним поговорить, він йому такий сценарій підкаже!..

Копач зупиняється на тій самій тротуарній плиті, на яку вибігає кожного дня вранці, перетинаючи вулицю. Тепер він не квапиться. Вранці мусить — щоб менше людей бачило, як він на середині шосейного полотна дивно перемінюється з міської людини в залучанського селянина; зараз Августин міг би продемонструвати свою міську статечність, але ж увечері ніхто не бачить. То можна і постояти.

У вікні його квартири на другому поверсі, по той бік вулиці, світиться світло. Схилена тінь Кароліни хитається на стіні — вона готує вечерю.

А Копачеві згадується... Ні, не коза, хай її чорт має,

коза спливає на думку тільки вранці; тяжкі спогади приходять увечері до Августина.

Перед очима просуваються чорні валки людей, що йдуть на смерть. Одна за одною. Кожного дня. Плачуть діти на руках у матерів, старі ледве волочать ноги, йдуть схудлі дівчата з великими від страху очима, важко ступають понурі чоловіки; задні тягнуть бочки з негашеним вапном — на тачках; по боках шуцполіцаї зі свастиками і орднунгполіцаї з шестикутними зірками на рукавах.

А ось іде велика колона — чоловік з тридцять. Як нині бачить їх Августин. Щовечора бачить, коли повертається з роботи. По боках не менше десяти озброєних автоматами фашистів. Копач спостерігає їх крізь вікно, заклеєне нахрест паперовими стрічками. Колона проходить повз пустир, зарослий густими верболозами, за якими сховався торговицький майдан.

Ідуть чоловіки в порваних сардаках, кептарях, хто простоволосий, хто в крисанях. Вечоріє.

Кароліна сказала: «Відійди від вікна!»

Не міг. Хто ці люди? Чи не з Залуччя? Чому не розбігаються, хіба не все одно, де вмирати?

І раптом — Копач спочатку не міг збагнути, що трапилось — якісь тіні, багато їх, вискочили звідусіль — з-за Августинової халупи, з верболозів. Немов шуліки, впали два-три на кожного шуцполіцая. Автоматні черги, удари. Колона — урозтіч. На дорозі — скорчені трупи. Сирена... Облава... Крики... У хаті — обшук.

Так чітко бачить усе це Августин кожного дня. Тільки чому сьогодні весь день якась неясна згадка вперто блукає у мозку, а в потрібну комірку потрапити не може? Була весна... приїжджав Вехтер. Заложники? Ні, заложників брали, аж коли приїхав Франк. І їх на розстріл не вели... Тридцять чоловік у сільському одязі...

— Гарматій! — вигукнув уголос Августин.— Це був він!

Копача потрясло його власне відкриття. Адже він бачив те, чого не знають ні Стефурак, ні Нестор. Вони пізнали Гарматія побитого, у шрамах — жертву. Він бачив його в дії. Перед Копачевими очима постав відважний, гордий месник, борець. І аж тепер зримо уявив собі його в камері, і Стефуракова розповідь зазвучала по-іншому — вона стала ланкою у середині єдиного ланцюга події, і на одному його кінці стояв Гарматій, що

визволяє сільських активістів, а на другому Нестор, який бере в Гарматія пісню.

І Нестор про це мовчить! Чому? Байдужою йому стала ця подія чи заховав її глибоко в тайнику свого серця як реліквію? Стерлася в пам'яті чи визріває в душі, щоб народитися колись у творі й потрясти старим бодем людську пам'ять? Припала золою щоденних турбот а чи зберігається як запас, якого не можна витратити до слушної миті?

Чому не хочеш згадувати про це, Несторе? Невже ти міг загубити по дорозі звуки пісні про кониченька? Або вирвався від тебе твій кінь і ти вже його спіймати не можеш? А грудка землі, яку ти взяв із Страусової могили,— розтерлася на пил і розвіялася?

Та хіба ти маєш право забувати про це, йдучи із своїм талантом поруч з поколінням Галі, Андрія, Мартусі? Чому не передав їм Гарматієву пісню, а заховав для себе, мов скнара? Але ні, ти ходив чогось сьгодні до колишньої керамічної школи... Я знаю: старий біль дозріває у твоєму серці.

Отакі, може, й не так сформульовані, думки роїлися в Августиновій голові, він натиснув капелюха й швидко, як уранці, перебіг вулицю.

Що сказати Кароліні? Адже цих думок, що так навально нахлинули на нього, він висловити не зуміє, бо, як той казав,— знаю, бачив, а витлумачити не годен...

Увійшов до хати заспокоєний. Домашній дух завжди присмирював його розбурхану роздумами душу.

Кароліна смажила на пательні тертюхи, а сама аж потягнулася до Августина, бо ж мусив він принести якісь новини.

— А що, здибалися молодята? — не втерпіла.

— Як когось чекає здибанка, то від неї, як той казав, ніхто нікуди не дінеться,— підійшов Копач до дружини.— Ти про Нестора й Галю? Не зустрілися нині — зустрінуться завтра. Він, бачу, й не збирається їхати. Бо чого — коли на нього тут чекає, кажу тобі, готовісінський сценарій. Мов з голочки!

Кароліна з глибокою повагою дивилася на свого чоловіка, який завжди був для неї першим авторитетом, а ось тепер він ще більше виріс у її очах, бо ж бачить вона по його вигляду: знає Августин щось таке, чого не знає ніхто, навіть вона — перша його повірниця. Та ще

більше зріс авторитет Копача, і Кароліна аж сльозу втерла, коли почула такі слова:

— Карольцю, пошукай у своїх шухлядах, деь там валяються старі шахові фігури. А я зроблю з картону шахівницю. Нестор приїде до мене на партію шахів!

Нестор стояв на краю тротуару, збираючись переходити вулицю. Він бачив, як з Бляхарського провулка, де мешкання Стефурака, вийшло двоє: вони, розмовляючи і сміючись, підходили до рогу Торговицької, і коли вийшли на світло ліхтаря, він упізнав Галю. Чарівна Сотниківна з розпущеним на плечах руським волоссям тримала за руку буйночубого чоловіка, і був він тим самим шахістом з поїзда, який допитувався у свого друга: «Скажи, я зустріну її?»

Знайшов... Галю!

Гостро шпигонуло в грудях Нестора, він відступив назад. Вони йшли, розмовляли, перебиваючи одне одного, нікого не бачили й, певне, не хотіли бачити; перед Нестором чимраз більше розплутувався клубок його задуму, він знаходив нові й нові деталі, втрачаючи при цьому, як завжди, те, що могло належати йому особисто.

Він дивився їм услід, поки вони не сховалися за сквером, і, гірко посміхаючись, промовив до себе:

— Другий раз зникаєш з мого життя, Сотниківно...

...В готелі він спакував портфель, збирався в дорогу. Задзвонив телефон.

— Режисер Нестор? — почув у трубці чоловічий голос.— О, як добре, що я вас ще спіймав. Вас турбує Скоробагатий.

— Скоробагатий?! — перепитав Нестор.— Який Скоробагатий?

— Почекайте хвилиночку. Я мешкаю поруч. Зараз буду у вас.

«Ні, не може такого бути...— думав Нестор, тримаючи руку на телефонному апараті.— Звідки міг би тут узятися? Хто ж це мені телефонував?»

Рівно за хвилину відчинилися двері, і на порозі став директор «Сільмашу» — схвильований, задиханий, з простягнутими вперед руками.

— Вадим Іванович? — сторопів Нестор.— Чому ви... Мені тільки що дзвонив якийсь Скоробагатий...

— Я Скоробагатий, Несторе, я... Ну, ходи, ходи, хай обніму тебе, хлопчику з козубом суніць!

Поїзд мчав крізь ніч до Столиці. Нестор, пихкаючи люлькою, стояв біля вікна, розбурхані почуття й думки поволі влягалися під рівномірний стукіт вагонних коліс.

«Швидше б, швидше... Туди й назад, туди й назад,— проказував він у думці під такт перестуку.— І не жалкуй, що трохи болить, не жалкуй. Без болю ми порожні, без болю ми немічні й нудні...»

Він висунув голову у вікно і вдивлявся крізь темряву в той бік, де залишилося звичайне для чужого ока, для нього ж вічно цікаве й до кінця не пізнане, маленьке на планеті, мов п'ятачок, і несходиме в людських душах, мов праліс, наївне в незрушній своїй вірі у велике покликання й величне у здійсненні тієї віри, завжди рідне й завжди чуже у своєму невпинному оновленні — його Місто.

НА ПЕРЕВАЛІ

ПОВІСТЬ У НОВЕЛАХ

ЗА СТИНОЮ ТУМАНУ

Верталися з кінозйомки. Суперечка досягла найвищого реєстру. Та враз вона обірвалася: у вітрове скло вдарився густий клубок туману, що сповз із перевалу, вибілюючи передвечірній сутінок, і автомобіль увійшов у нього, мов у воду. Нестор увімкнув фари.

— Цього нам тільки бракувало,— зітхнув Леонід.— І так запізнюємось...

Дорога круто пішла вгору — до вершини перевалу залишалось не більше п'яти кілометрів. Нестор уповільнив швидкість, нахилився над кермом — попереду нічого не було видно, тільки мряка клубочилась густою піною.

— Дурниці, ми зараз...— промовив після короткої мовчанки.— Чого ви враз посоловіли?.. Отже, ми сперечалися про пам'ять. А знаєте, що найчіткіше закарбувалося мені з усіх воєнних років? Люта зима, далекий гул канонади, а я в хаті...— Голос Нестора звучав тепер примирливо, і всі в машині слухали, не перебиваючи, наче той туман вмент зблизив людей, розрізнених суперечкою.— Тепла пахуча піч, розпалена буковими полінами, закіптявілий гасник на столі, за столом — мій батько в окулярах, перев'язаних за потилицею мотузком, перед ним розгорнута пожовкла біблія... і звідки воно таке звалилося, була ж погода як золото... а я стою, спершись спиною до печі, і так відчутно сприймаю теплу затишну благодать, і так мені добре, що я ще малий, що хоч батько кульгавий, та мати дужа, і я не мерзну, не гину, не спливаю кров'ю — живу, в цю мить живу...

— Смиреніє паче гордині. Від Матфея,— кинула з заднього сидіння Адріана

— Хтозна, може, й від Езекіїла,— роздратовано вимовив Леонід і тут же пожалкував, що зрадив своєму стоїчному спокою в нинішній суперечці саме тоді, коли

всі втратили охоту сперечатися. Захисна поблажлива усмішка лягла на його повні губи, Леонід погладив по руці свою молоду дружину Нілочку, яка сиділа між ним і Адріаною і всю дорогу мовчала.— Як ти гадаєш, Нілочко? — спробував надати розмові жартівливого тону: не до серйозних дискусій, коли ти на крутому підйомі, а перед вікном машини клубочиться туман, немов випрана овеча вовна.

— Нас у школі не вчили закону божого,— зашарілася молода жінка.

— І нас — ні. Це тільки шановний режисер Нестор мав щастя відвідувати уроки релігії в отця-професора Баранкевича. Ну, а наша кінозірка Адріана все знає... Степане, не дрімайте.— Леонід діткнувся до плеча кремезного чоловіка з рудою шкіперською борідкою, який сидів біля Нестора.— Наберіться терпцю, вислухайте ще одну сентенцію режисера, і тема розмови сама зміниться: ми за той час видемо на перевал, де в екзотичній колибі «Беркут» ждуть не діждуться колеги.

— Я не сплю,— відказав Степан.— Я думаю.

Під колесами загуркотіло, машина пішла по рівному. Нестор згорбився над кермом.

— Це остання приступка, братове,— зрадів Нестор.— Ми зараз... Але ж почекайте, тут був асфальт...

— Нічого дивного, почали ремонтувати,— сказав Степан.

— Значить, вам потрібна ще одна сентенція...— Нестор ослабив руки, двигун працював на малих обертах.— Я не знаю, яке враження у нашого нафтовика після сьогоднішніх зйомок на буровій, говоритиму від себе — я теж один з прототипів. Твій сценарій, Леоніде, гострий, динамічний — одне слово, люкс. Та ще в коломийському павільйоні я зрозумів, що ми взяли не ту тональність. Усе те було, дорогий, тільки трохи інакше... Як тобі сказати... В часі, в напруженні, в жертвах, у подвигах — так. А от у психології, у зовнішніх її виявах — набагато простіше, приземлено і досить-таки звичайно. Ти ж усюди поставив своїх героїв у виняткові обставини.

— Обставини всі виняткові, Несторе.— Повні Леонідові губи стиснулися в рурочку.— І те, наприклад, що нас зараз не четверо, а п'ятеро у твоїй машині,— теж, бо моя Нілочка поїхала з нами випадково.

— Ой, не чіпайте мене,— знову почервоніла жінка.— Я поза ситуацією, я тут нічого не вирішую...

— Хтозна, хтозна...— Адріана підперла долонею обличчя.

— Справа в тому, що люди ніколи не готуються до виняткових ситуацій...— Нестор говорив, не повертаючи голови, був напружено зосереджений.— Не заготовляють для них ні своєї поведінки, ані фраз, як це де-не-де вийшло в тебе... Я можу тобі тепер щиро зізнатися: коли в ту коломиїську заложницьку тюрму гестапівці вкинули напівживого Гарматія, я не вигукував над ним: «Візьму твою пісню!», так я не міг поводитись за тих виняткових обставин.

— А як, скажи, будь ласка? Що ти відчував?

— Нічого, крім заціпенілості... То було відчуття безнадійного горя, але це я зараз так називаю той стан. А тоді... тоді те горе нудотно пахло прогнилими ранами в'язня, і мене таки знудило...— Нестор опустив вікно і вдивлявся у сизу мряку, крізь яку не проступали навіть силуети дерев.— Отак, дорогий... А коли помер мій батько, я біг з міста додому, в село, і ноги мені підгиналися, і падав я біжучи, але замість вигаданих тобою клятв у моєму мозку вертілася, немов борозняк у скибі, підленька думка про те, що батькова куртка залишиться мені...

— Ну, знаєш, це вже занадто! — спалахнув Леонід.— То давай виведемо такого собі підлячка...

— Леоніде,— Адріана відірвала обличчя від долоні,— а ви читали «У пошуках утраченого часу» Марселя Пруста?

— Не дочитав! Так само, як і ви... І досить, досить уже того хизування своєю інтелектуальністю. Ви ще зараз назвете «Сповідь» Руссо і «Доктора Фаустуса» Томаса Манна. А ви і цих творів не дочитали теж! — Леонід уже не намагався приховувати за поблажливою усмішкою своєї неприязні до актриси.

— Може, й так,— відказала спокійно Адріана.— Страшенно нудні речі... Зате правдиві. Бо там у виняткових обставинах люди поводяться як люди — зліплені господом богом з глини, а не як безплотні й безгрішні ангели, видумані первісними сценаристами.

Суперечка знову загострювалася, а туман ставав усе непрогляднішим, машина вже надто довго йшла по рівній неасфальтованій дорозі, Степан занепокоївся.

— Ви впевнені, що ми добре їдемо? — спитав Нестора.

— Ах, які ви, інженери, раціональні.— Адріана не виходила з фривольно-іронічного тону.— Впевнені — невпевнені... То навіть цікаво було б заблудитися і сперечатися до ранку.

— Ви перші б...— не докінчив Леонід.

— Не каркайте...— Нестор явно вже нервував, дорога пішла бакаїста, билось каміння об днище.— Це ж і машина в мене ще не об'їжджена... Надто довга ця приступка. Правда, повземо, як раки...

Степан глянув на Нестора і в цю мить запримітив, що його довге сивувате волосся доволі-таки ріденьке, воскуватого-жовті пролисини видніють крізь пасма, режисер був тепер набагато звичайніший, ніж на зйомочному майданчику, де він грав себе самого і, за сценарієм, мав постати величним, мало що не іконописним; тоді, на зйомках, він сподобався Степанові, але тепер, певно, під впливом суперечки між Адріаною й Леонідом, ця буденна іпостась Нестора була для нього привабливіша. Перевів погляд на людей, які сиділи ззаду: Адріана нервовими пальцями пригладжувала свого хлоп'ячого чуба, і йому вже який раз здалося, що це Галя, його дружина,— з тих років, коли вони їхали шукати білої нафти і коли стався вибух на буровій,— тільки чомусь обрізала довге лляне волосся; боже мій, як це артистка зуміла так увійти в роль Галі, що аж уподібнилася їй... Нілочка сховалася в зняковілочемну посмішку, немов у мушлю, Леонід гладив Ніліну руку — це, очевидно, додавало йому рівноваги у словесному двобої.

— Ви ще нічого не втратили,— промовив Степан,— навіщо ж так гостро сперечатися? Робота тільки розпочалася, і режисер, коли захоче... Я на тому всьому мало знаюся, може, й даремно ви покликали мене консультувати артиста, який грає Андрія... Та ось думаю: навіщо та його смерть на буровій? Андрій — це я, а зі мною було зовсім інакше. Я справді перший побачив, як скручуються труби, покриваючись інеєм, я справді наказав усім тікати за горб, але до засувок не підбігав, пізно братися до засувок, коли скручуються труби... я сам утік, тільки й того, що останній... Ну, обсмалило мене там трохи... Але чи потрібна глядачеві моя смерть?

— Потрібна, конче потрібна,— підкреслено іронічно проказала Адріана.— Треба ж було дати можливість

вашій нареченій Галі, яку я граю, пококетувати з Нестором і вийти заміж за буровика Марка.

— З вами неможливо працювати,— махнув рукою Леонід.— Для вас уже стала застарілою довженківська символіка, урочистий тон.

Туман зовсім окутав машину, притиснув до вітрового скла світло фар — два жовтих кола повільно повзли попереду, засліплюючи водія, машину кидало на вибоїнах. Нестор зупинився.

— Щось мені підозрілий цей ремонт асфальту...— Він вихилив через вікно голову й вигукнув: — Люди! Ми й справді не туди заїхали!

— То чому ж ти...— Леонід насилу стримав злість.— Адріані не дивуюся, але ж Степан застерігав... А там нас чекають — голодні і в холодній колибі.

— Чому, чому! — смикнувся Нестор.— Степан, до речі, перший сказав, що то ремонтують асфальт. А ти можеш перекусити, коли так зголоднів... Не повмирають вони і не замерзнуть,— мовив лагідніше,— ми зараз...— Він вийшов з машини, обійшов довкола, приглядаючись, і безнадійно присвиснув.— Вилазьте, братове,— сказав.— Ми в тупику.

— Це для вас, Леоніде,— не вгавала Адріана.— Матеріал для ще однієї героїчної сцени.

Повиходили. Вечірній сутінок, перемішаний з туманом, важко наліг на гори, справа крізь густу непроглядь ледь вгадувалися контури високої скелі, попереду бовванів смерековий бір, у який входила дорога, звузившись до возової, зліва гостинець обривався: глибину прірви можна було тільки вгадати по далекому дзюркотінню потічка.

— Здавай назад, Несторе,— сказав Леонід.

— Яке — назад? — Нестор вийняв з кишені люльку, мовчки набивав її.— Ми в цю пастку в'їхали ще тоді, коли я виголошував останню сентенцію, будь вона проклята. Кілометрів зо три проїхали, яке — назад...

Запалив люльку, підніс запальничку до Леонідової цигарки, полум'я дрібно похитувалося перед повними губами Леоніда.

— Тон, кажеш...— Нестор зумисне повертався до обірваної розмови, щоб перечекати, поки вляжеться хвилювання, треба ж щось вирішувати.— Кожна ситуація має свою тональність: коли урочисту, а коли й ні... На одному уроці, я вчився тоді в дев'ятому класі, учи-

тель пояснював нам гекзаметр.— Він умисне розтягував розповідь, згаданий епізод заспокоював його.— Для прикладу взяв вірш Франка «Весно, ти мучиш мене, розсипаєшся сонця промінням». Він учив нас скандувати, а я, захоплений емоційністю вірша, задекламував, відповідаючи: «Весно!! Ти мучиш мене!» І дістав двійку, бо урок був не про емоції, а про розмір вірша. Слід знайти справжній тон...

Леонід зосереджено слухав.

— Справжнє — це не знайдене,— сказав.— Знайдене в першу ж мить своєї появи уже вимагає вдосконалення.

— Ха...— Адріана розім'яла в пальцях цигарку й нахилилася до Несторової люльки, щоб припалити.— Один мій знайомий поет ніяк не може знайти рими до слова «морква». Невже це для нього оте незнайдене — «справжнє»?

— Оса...— посміхнувся Нестор, обличчя його вже було зовсім спокійне.— Ну, добре. Гасить цигарки і сідайте. Степане, поміняйтеся місцями з Адріаною, вона легша. Треба ваги на задній міст. Спробую розвернутися.

— А не краще, щоб ви самі...— невпевнено промовив Степан.— Дорога вузька і...— Він змовк, вловивши на собі докірливий погляд Нілочки.

Ці самі слова мало що не зірвалися з Леонідових губ, та він впору побачив Ніліну реакцію на пропозицію Степана і сказав, пригашуючи неприємний присмак сорому за своє боягузтво:

— Бачите, як іноді може занижитися тональність...

— Буває...— опустил широкі плечі нафтовик і перший пішов до машини.

Він сів з правого боку, відчужений і зніяковілий, картаючи себе за виробничу раціональність. У його підпорядкуванні багато людей, техніка, він усе життя мусить дотримуватися одного правила: якнайменше людських і матеріальних втрат. Як їм пояснити, що в цю мить він не думав про себе, а про жінок — дорога ж вузька, там прірва... І взагалі — що за дурниці, навіщо ризикувати, коли можна перечекати тут до ранку, ті, в колибі, й справді не повмирають... Та не сказав нічого: Нілочка задала героїчний тон, його слова прозвучали б тепер дисонансом.

Адріана сіла біля Нестора, запитливо поглянула на

нього, вона теж хотіла сказати, що, може, ризикувати не варто, але обличчя режисера було спокійне, як на зйомках, коли все йшло до ладу; ні, ні, там друзі ждуть, треба сьогодні добратися до перевалу.

Нілочка почувала себе затишно й безпечно біля Леоніда: він тримав свою долоню на її зап'ясті.

Леонідові все настирливіше дошкуляла думка, що Степан мав рацію: адже під час небезпечних переїздів солдати виходять з машин, залишаючи за кермом самого водія; ним почало оволодівати глухе невдоволення Нілочкою, яка своїм докірливим поглядом задала непотрібний тон.

Нестор увімкнув двигуна.

— Ось вам і виняткова ситуація,— сказав Леонід.

— Це тільки її початок, і ще ніхто нічого не знає,— мовила Адріана навмисне спокійно.

— Але ми могли б її уникнути.— В голосі Леоніда відчувалося наполягання.

— Тоді б ми розминулися зі справжнім. Кожен із собою — справжнім.

— Це що — експеримент?..

— Не говоріть дурниць,— обізвався Нестор.— Задній міст добре важить, ми зараз... Не гибіти ж нам тут до ранку.

Машина вдарилася заднім буфером у прямовисну скелю, передні колеса стали врівень з краєм дороги, з-під них глухо покотилися в безодню камінці. Всі затамували подих, чутно було далеке дзюркотіння потічка внизу.

Нестор оглянувся, вивчаючи поглядом обличчя друзів, потім нагнувся над кермом.

— Це справді нерозумна витівка,— сказав скрушно.

— То поставте машину на попереднє місце.— Степан вибирався із в'язкої трясовини відчуження, звичне почуття відповідальності за людей повертало його до справжнього стану речей.— Гострих відчуттів забажалося? Це вам не на зйомочному майданчику!

Голос Степана був владний, кожен тепер визнав його рацію: навіщо?

— Пізно, Степане,— глухо відказав Нестор.— Тепер уже все одно, в який бік розвертатися. Я винен...

Смеркло. Білувата темрява була густою і глухою, жоден звук, навіть дзюркотіння потічка, вже не пробивався крізь м'яку повсть туману, ставало моторошно.

— А чому й не майданчик? — мовив по хвилі Нестор, намагаючись порушити здавлену мовчанку. — І то який! Тільки й того, що нікому знімати.

— А жаль! — кинула виклично Адріана.

Леонід сприйняв цей виклик на свою адресу. «Вона сподівається, що я злякаюсь. І за що мене так недолюблює ця екстравагантна дівця? Я тисячі разів продумую всі наші розмови, зіткнення, порозуміння й непорозуміння і нічого не знаходжу в своїй поведінці такого, що могло б викликати до мене антипатію. Це просто не узгоджуються наші темпераменти, вдача, ми на ті самі речі дивимося по-різному: я — піднесено, вона — скептично; це ще не гріх — ні мій, ні її, і все одно мені тепер хочеться, щоб вона по-справжньому злякалася, щоб страх примусив її скинути маску скепсису, всезнайства, напускного небажання, щоб вона постала перед ним такою, якою була до того, поки видумала себе».

— Певно, що жаль, — підкреслено проказав Леонід, і Адріана теж прийняла його репліку на свою адресу.

Нестор здав скільки міг, машина притиснулася до скелі, аж скреготнуло, далі вона не відійде від провалля й на міліметр; білі пасмути, що повільно витягувалися й утворювали вири над глибоким ізвором, трохи віддалились. Адріана відчула, як полегшало їй у грудях, вона аж тепер зрозуміла, що боїться.

— Скажіть, Леоніде, що є в житті справжнім? — спитала вона з придихом. — Ми вже нині розпочинали розмову на цю тему...

Леонід не озвався.

— Не знаєте?

— Знаю. Справжній — хліб.

— Боже, як парадно. Він справжній, поки його не з'їли. А неперехідне справжнє, постійний контроль вчинків, мислення, стану...

— То вже кажіть, коли знаєте.

— Страх справжній.

— О! — зрадів Леонід. — Я так і знав! Скептики завжди стають першими боягузами.

— Зачекайте... Так, я в цю мить відчула, що боюсь, але й одразу ж дійняло мене ще більш боязке почуття — страх, що я можу злякатися, — не тільки тут, а взагалі, — і вчинити щось негідне. Хотіла б я, щоб цей другий страх завжди був у мене справжній.

— Не дай господи, щоб таке почуття керувало вчинками всіх людей. Доброчинство, порядність, героїство — під батогом найнищішого...

— Тоді поясніть мені, що таке сумління. Хіба це не батіг страху перед самим собою?

Нестор обережно кермував праворуч. П'ять сантиметрів уперед, п'ять назад, і вже — кут, потім ще і ще... «І напоумив мене біс... Ні, Адріана явно тут переборщила. Сумління — це сторожа, а не страх. А втім, «сторожа» і «страх» походять від одного кореня. Щось є спільного між цими поняттями, але вони — не одне й те саме... Людині ж властиві почуття звичайної боязні, сумнівів, нерішучості, той-таки Леонід не вільний від них, він зараз боїться так само, як ми всі, проте в творчості такий уже пуританин... А скільки разів ми самі себе перемагали!

...Одного весняного понеділка раннім ранком йшов я крізь ліс з села до Коломиї, ніс у торбї кукурудзяного маля і грудку бринзи — щотижневий батьківський пай, який мав додати мені сили вчитися, бо того супу, котрим мене годувала господиня Перцовичева, не вистачало навіть на дорогу з Монахівки до гімназії — не те щоб витримати шість уроків за філіппіками Катона та коментарями Цезаря про Галлійську війну. Я йшов і радів, що довкола весна, що мій батько кульгавий і його не заберуть у військо, що мати дужа, а я вчуся, хоч по світу ходить смерть. Ту смерть я бачив, але здалека, вона ще не дотикалася до мене, а ця... Я йшов і насвистував веселій коломийки, бо в мене входила міцна молодість, а в торбї перекочувався то в один, то в другий бік кукурудзяний малай і муляла спину туга грудка бринзи; в театрі ж на сцені грала прекрасна Сотниківна в гоголівському «Вії» — словом, я був щасливий: переді мною відкривалося життя. І в той мент юнацького відчуття щастя я спіткнувся з людиною. Її голова сховалася під кущем, а ноги витягнулися на лісову стежку, я спіткнувся об ті ноги, і млосний страх, що тут, на цьому місці, вбивають і мене можуть вбити теж, штовхнув мене в спину, я утікав, шалено біг, зелені кола перекочувалися перед очима, біг до крайньої знемоги і аж внизу, коли переді мною заголубіла бинда Пруту, я згадав: уночі тріскотіли недалеко постріли, а батько шепотом говорив до мами, що неспокійно нині у горах, війна вже докотилася і до нас. Я зупинився, і зовсім

інший ляк пройняв мене: а може, ця людина була ще живою і я залишив її. Я подумав, що сказали б про мій вчинок батько, мати, учитель Страус, і тоді побіг назад, добіг, припав до людини, яка лежала під кущем, і вже не боявся ні мертвого, ані самої смерті. Чоловік був ще теплий, я притулив вухо до його грудей — серце не билось, а кров була така свіжа... Може, має рацію Адріана? А Леонід?.. Він зробив би єдиний варіант на цю тему: я несу напівживу людину, тягну її, врятовую їй життя. Це теж правдивий варіант. Але ж не можна художникові бути постійно однозначним. Чому не признатися, що був мент, коли сумління перемагало в тобі нищій страх? І тепер, у цю мить — теж...»

Машина буксувала на місці: ривок уперед — ривок назад, вона вже стала навскіс дороги. В Нестора полегшало на серці: ще трохи-трохи — і розвернеться. І тут майнула думка і соромно стало, але ж вона була: він на одну мить зрадів, що залишиться цілою машина — така нова, ще не об'їджена.

Степан виглянув через вікно, він вирішив, що небезпека минула, і, вмоцуючись вигідніше на сидіння, промовив:

— Справжнім є стан людини в момент небезпеки.

— А що ви відчували тоді, коли вже побачили, що вибух на свердловині неминучий? — спитала Адріана.

— Те, що кожний відчув би на моєму місці, — страх. Симптомів катастрофи ніхто, крім мене, не запримітив, залишалися лічені секунди, а всі стояли на своїх місцях... Мною ж кинуло назад, я відступав і тільки одне бачив: труби скручуються, мов вужівки, метал покривається інеєм, і я закричав. Ви знаєте, я закричав з переляку, і добре, що здобувся на голос, — мене почули всі і полишили свої місця. Тільки Марко, той бевзь, він знав усі тонкощі нашої справи не гірше від мене, помітив моє розгублення і, бачите, немов солдат, який бере на себе командування в розпалі бою, взявся підмінити мене, — загорланив: «Усі за гору!» Я брутально вилаявся, підбіг до нього, штовхнув у груди, даючи йому зрозуміти, хто начальник, — вмить спрацювала моя амбіція.

— Сумління, страх, — перебила Адріана. — А вже там була ще й ваша наречена, Галя. Ви не могли втекти, залишивши її...

— У мене таке враження, що ви вже двічі жили на світі, — невдоволено поморщився Степан.

— О, о! — підхопив Леонід.

— ...і коли Марко таки виконав мою волю і я побачив усіх своїх на горбі, тоді сам побіг, порачкував, намагаючись тримати голову якнайнижче над землею, і врятувався, як бачите. Таким був мій стан. Я зовсім не мав і в помислі підбігати до засувок, як це...

— Мені починає здаватися, — знизав плечима Леонід, — що ви навмисне заповзялися позбавити моїх героїв здатності на добрі вчинки. Я розумію, що є людські слабкості, але чому я повинен бабратися в них, нехтуючи великим, на яке здатна, мусить бути здатна людина. Що це за тенденція — занижувати людські можливості...

— Дорогий Леоніде, — Нестор без упину включав то передню, то задню швидкість, мордуючи кермо, — нам усім хочеться звеличити людину, але не за допомогою котурнів, а провівши її через правду до правди. Життя таке багатозначне, ти ж береш тільки одне значення — позитивний результат. А його треба довести. Ну ось зараз, пипоть мені на язик, якби щось... ти не станеш виголошувати сентенцій про жертвність, ти схопиш дружину за руку...

— Облиште! — зойкнула Нілочка.

«Вона боїться, — подумала Адріана. — І я боюся. Ще більше, я ж бачу урвище... І мені без упину, немов перед кінцем, згадується одне і те ж, ніби воно в моєму житті було найважливіше. А то не так, далеко не так... Але чому — може, найяскравіше було? Чи найболючіше?

Я познайомилася з ним випадково у фойє театру і, як він потім мені сказав, увійшла в нього вся... Два роки переслідував мене, виринаючи переді мною то на вулицях, то в театрі, іноді в тролейбусі — сам або зі своїм синком; мені приємно було його бачити, розмовляти — та й тільки... Але ці зустрічі стали потім звичними, і я стала помічати, що мені чогось бракує, коли довго його не бачу. Я зробилася дразлива, щораз частіше спалахували в нас з чоловіком суперечки... А якогось дня сталося те, що мусило статись. Ми втекли з міста. Втекли далеко, кожен від свого світу, і провели цілий день у лісі, забувши про все. Потім, коли вертались, нам було ще замало радості, ми забігали в під'їзди й доцілювалися, а день закінчувався, і треба було йти додому. Я згадала, що в хаті нема хліба, він теж згадав про те

саме, ми увійшли в магазин і, видно, були такі єдині, що продавщиця й не подумала давати кожному по буханцеві — подала один на двох. Ми зрозуміли, що не треба її розчаровувати, я взяла хліб, і ми стояли мовчки збоку за столиком і довго дивилися на той хліб, який нам ніколи не доведеться разом їсти, і не підводили голів. У магазині спорожніло, продавщиця глянула на нас і зрозуміла. Вона підійшла з ножем, розкрояла буханець, і ми розійшлися, не прощаючись — сумні і скривджені... Що ж було тоді справжнім, що? Гарячі поцілунки на траві і в під'їздах чи той хліб, розділений на двоє, який ми споживали потім — кожен у своєму домі?.. Тільки до чого все це тут — над прірвою?»

Машина раптом хитнулася. З-під правого переднього колеса знову пошурхотіли камінці.

Нілочка цього тривожного сигналу не почула. На її зап'ясті лежала тепла й м'яка Леонідова долоня — це її захищало від будь-якої тривоги. Вона намагалася думати про щось таке, що зовсім не стосується подорожей, і, мабуть, тому, що намагалася, в пам'яті сплив такий собі подорожній епізод... Якось зимою вона їхала автобусом на село до мами. Ожеледь на асфальті закінчилася, шофер надав газу, і тоді — Ніла побачила крізь заднє вікно — з бічної вулички вибіг гандрабатий тонконогий лошачок, він радісно заіржав і подався за автобусом. Спочатку було смішно: лошачок біг, весело вибрикуючи, та автобус набирав швидкості, віддалявся, і лошачок, намагаючись наздогнати його, галопував щодуху, він розпачливо іржав, падав на передні ноги; Ніла зрозуміла, що він обманутий, скрикнула: «Шофере, зупиніться, лошачок відбився від кобили!» Автобус зупинився, лошачок підбіг, обнюхав задній буфер і притьмом повернув назад...

Машина ще раз підозріло хитнулася. Нестор нахилився вперед: під правим колесом над самою прірвою подався, відколюючись від дороги, великий камінь. Нестор перестав кермувати, завмер.

Ту розколину, ще не глибоку, побачила і Адріана. Ревматична ломота добралася спочатку до колін, потім спазмою стиснула груди, а мозок зв'ялила безнадійно-тужлива думка про такий безглуздий і нічим не окуплений кінець. Вона нахилилася до Нестора, вхлипнувши в себе повітря; Степан, який сидів позаду неї, вмить зрозумів причину того схлипу, він глянув через вікно,

теж побачив розколину і сказав владно — так, напевно, він розмовляв з підлеглими в критичних ситуаціях:

— Усі з машини, швидко! Хай їй грець...

— Ми не можемо залишити машину,— здавлено відказав Нестор.— Власне, можете вийти ви і Адріана. Нам з Леонідом варто тільки на кілограм зменшити вагу...

— Після нас вискакуйте ви — на той бік разом.

— Нілочка не встигне...

Заморосила мжичка, туман ліниво кружляв над прірвою. Адріана, між іншим, подумала, що в біблійні часи святі ходили по таких площинах пішки — це був решток її скепсису, основна ж думка, дуже твереза й конкретна, була про те, що вона має можливість вийти з машини. А право? Як є можливість, то можна знайти і право — Адріана вже раз так виходила, коли вирішила, що справжнє для неї не половинка хліба, а поцілунки; вона покинула чоловіка, щоб не половинитись, як той хліб; право бути цілісною дозволило їй вийти з машини, в якій їхала досі. В і н же не зробив цього...

Адріана нерішуче протягнула руку до дверцят машини, вона ще придумувала для себе право вийти і легко знайшла його: без неї облеглився правий бік машини, який нахилився над прірвою, вона повинна вийти, щоб другий бік міцніше сів на твердь; Адріана зробила вже так одного разу, і тій другій половині, її колишньому чоловікові, зараз зовсім незле, напевне, й ліпше, вона тоді вірно вчинила, чому ж цього не зробив в і н, не зробив і залишився розполовинений, як той хліб...

Натиснула на ручку дверцят, і тої ж миті мозок прошила думка, що вона напевне залишиться жива, а ті, що в машині, ще не знати, а може, це саме подумав і в і н, вирішивши залишитися разом з тими, з якими був досі, бо не мав певності, що вони осядуть на твердь, побоювся, що врятується тільки він один? «Чий вчинок був мужніший — його чи мій?»

Адріана глянула на друзів: кожен тепер дивився сам у себе. Рука на ручці дверцят ослабла, опустилася.

Степан був спокійний, незворушний. Його мозок вперто працював, шукаючи якогось нового рішення; на Несторову пропозицію вийти він не зреагував і сам собі дивувався, чому не зреагував. Чому той страх, який оволодів ним тоді, на буровій, більш не діймає? Один раз прийшов до нього, щоб дати можливість перемогти його

і стати готовим до подвигу? А може, тому переміг тоді страх, що по дорозі на бурову він пізнав своє — справжнє?.. Вони з Марком довго шукали цінного конденсату — білої нафти, і Степан у пошуках втрачав... Себе втрачав — у Галі. І якби не та дівчина, що по дорозі на бурову зупинила автобус, та чарівна Надійка з підстриженим до половини вуха волоссям, яка назвала його Андрієм, хто зна, що було б. Він тоді уявив собі Надійку на місці Галі і втямив, скільки важить для нього в житті кохана. То ж задля Галі він переміг у собі нищий страх, так...

— Чому ви не виходите? Вам можна...— обізвалася Нілочка.

— А може, я пересаджу вас через мої коліна і викину на дорогу? — посміхнувся Степан.

— Моя вага повинна бути на Леонідовому боці, мені не можна...

— Але ж тоді підсунуся до нього я.

— Ні, ні, навіщо мені бути там самою? Я буду з Леонідом, з ним не страшно.

Нілочка відчула, як похолола кисть її руки: Леонід відняв свою долоню. На неї вмить нахлинуло відчуття незахищеності, Ніла пошукала його рук, та тут ошпарив її холодний голос:

— Не будь такою нудно-сентиментальною хоч на людях.

Зіщулилася від цих слів, змовчала, і знову чомусь згадався їй тонконогий лошачок, який біжить за автобусом, розпачливо ірже і падає на коліна... Ніла відшукала Леонідову руку — вона тремтіла, весь він тремтів. Почуття незахищеності огорнуло її всю.

— А ти знаєш, Несторе,— Леонід намагався перебороти хвилювання нарочито байдужим тоном.— То таки вельми цікава деталь: син біжить додому, дізнавшись про смерть батька, в серці розпука, а думка крутиться біля батькової куртки.

— Цікаво, чому тобі аж тепер стало зрозуміле це підленьке почуття...— проказав Нестор роздратовано: в нього самого тільки що майнула думка про те, що машина вціліє, він утікав од неї до людей, яких поставив перед небезпекою, як тоді з-над Прута до пораненої людини; «Усе в свою пору...» — вколола Адріана, і Несторові тоскно стало, що Леонід наближається до того стану, котрий він, Нестор, уже переборов. Він зрозумів:

на нього лягає відповідальність не тільки за життя, а й за душі людей, які сидять в машині, треба негайно виходити з цієї скрути; Нестор уже не думав ні про машину, ні про себе, страх за себе полишив його, залишився тільки — за них.

Він спробував ще раз вивернути кермо вліво, камінь під правим колесом загрозливо похитнувся, Нестор заглушив мотор, витер піт з чола.

— Я міг би... — сказав, — я міг би зараз сильно рвонути, коли б мав певність, що той другий камінь, який за цим, міцно тримається. Якщо він стоїть твердо, то ми проскочимо... Адріано, ану вийди, поглянь...

«Що ж, — подумала Адріана, — мені наказують. Я не видумувала для себе права вийти, мені звеліли... Її рука знову потягнулася до дверної ручки, і якби не відчуття егоїстичної полегкості, що раптом задудоніло в грудях, може б, і вийшла; полегшення було надто владне, воно витіснило всі інші почуття, крім холодного усвідомлення безпеки; Адріана побачила себе там, під скелею, саму — сама стоїть, а більш нема нікого, це ж так страшно: були всі — і нема нікого!» Ручка обпекла їй долоню, вона смикнула руку, закричала:

— Чого ви хочете від мене, чого, чого?!

Ніхто не зрозумів того крику, Нестор люто глянув на Адріану.

— У неї нерви здали, в неї тільки язик міцний... Вийдіть, Степане... Ви що, не чуєте? — прикрикнув.

— Ми з Адріаною сидимо з правого боку, Несторе, ви забули про це, — відповів Степан. — І перейти на другий біг не можемо. Хіба по кузову.

— То лізьте по кузову, чорт вас візьми!

— Це ще небезпечніше.

Запала довга й тяжка мовчанка. Нестор опустив руки від керма і відкинувся на спинку, Адріана сперла голову на долоню, Степан морщив чоло — він ще шукав виходу із становища, Нілочка гладила Леоніда долонею по зап'ястю... Сіялася густа мжичка. Кожен мовчки вирішив чекати до ранку, і кожен думав про мжичку, від якої може розмокнути дорога, а машина одним колесом уже висить над прірвою.

Від чийогось глибокого віддиху машина ледь зрушилася, посунулась, Леонід висмикнув свою руку з Нілиної долоні, схопився за раму відчиненого вікна, викинув голову, наче хотів вискочити крізь нього; Ніла

завмерла, її рука так і повисла в повітрі; цю метушню помітила Адріана, та не встигла вона й усвідомити, що може зараз скоїтися, як сталося зовсім несподіване. Воно було найкращою розв'язкою, єдиним виходом, порятунком — до такого треба додуматися!

Леонід відчинив дверці, нахилився і, натужуючись та крякучи, підняв на коліна величезного каменя — в іншу, спокійнішу мить хтозна чи міг би його зрушити з місця; обережно підвівся, зсунув камінь з колін на сидіння, потягнув до каменя Нілочку; вона не зрозуміла, що задумав Леонід, відчула тільки під долонями замість тремтячої його руки холодний заболочений камінь. Леонід виповз з машини, побіг до краю урвища, вклякнув на коліна, нагнувся і загукав надривним голосом:

— Скаля випукла! Не рушиться, не рушиться камінь!

Він повторив це кілька разів, його голос повнився надміром радості, він махав руками, показуючи, куди їхати, командував: «Вліво, вліво руль!», ніби Нестор міг забути й повернути кермо вправо; натужно загуркотів мотор, машина рвонула з місця й, вискакуючи на тверду дорогу, завалила заднім колесом надколотий берег. Гуркіт відбився аж із дна глибокого провалля.

— Ну все...— хрипко вимовив Нестор, скинув піджака, обмацав себе: сорочка була мокра.

Леонід, вдоволений своєю винахідливістю, порався біля сидіння, насилу звалив з нього каменя, дбайливо повитирав болото і, сідаючи, обняв за спину Нілочку.

— Боялася трокси... Бідна ти моя!.. Несторе, їдьмо — нас чекають. Газуй!

— Як він тільки додумався до такого,— промимрив Нестор, включаючи швидкість.

— Ха,— змахнув рукою Леонід.— Мені згадався дуже бородатий анекдот... У поїзді один хитрун підійшов до стоп-крана і довго моцувався, вдаючи, що не може повернути важеля. Простачок придивлявся, потім відсторонив хитруна і показав йому, як це роблять. Поїзд зупинився, простачкові довелося заплатити штраф. Тоді хитрун сказав, показуючи спершу на біцепси, а потім на скроню: «Колего, треба мати не тільки тут, а й тут!»

Леонід поглянув на друзів і замовк. Зрозумів, що анекдот зараз зовсім не до речі, люди ще не оговталися, вони аж потім оцінять і ситуацію, в якій були, і його

вчинок. Він поклав долоню на Ніліне зап'ястя, вона вивільнила руку.

— Ти такий холодний...

— Авжеж... Камінь мокрий, в болоті...

Машина виїхала на асфальт і поповзла крізь туман на перевал.

Нестор мізкував над сценами, які вже зняті і які ще треба зняти. А якби над проваллям стояли оператори й знімали? Все одно нічого б не схопили: ми були за стіною туману. Їм удалося б зафіксувати тільки однозначний результат. Подвиг... Леоніда. Ні, у новому сценарії треба виводити героїв з туману. І хай хлопчик бере в заложницькій тюрмі Гарматієву пісню, хай рятує людину — але перед тим мусить перемогти власний страх. Хто напише такий сценарій?.. А той, хто має на це право.

Степан дрімав і у півсні думав, що виняткових ситуацій немає взагалі. Є життя, в якому людина постійно виявляє свою силу і свою слабкість. Що ж є справжнє? Мабуть, мужність перемагати слабкості або хоч признаватися до них.

Нілочку переслідував образ обманутого тонконогого лошачка, який біжить за автобусом, думаючи, що то його віз.

Адріана думала про людину, яка колись не змогла покинути ближніх у машині над прірвою; важила і зважити не могла — було то боягузтво чи мужність?

Леонідові уявлялася сцена: п'ятеро над проваллям — і врятовує всіх один.

— Аж подумати страшно, що ми всі могли сьогодні... — сказав, складаючи губи в рурочку. — Всі...

Мовчали. Тільки Адріана пробурмотіла щось зовсім недоречно:

— Крім одного. Крім одного...

Ніхто не зреагував на Адріаніні слова. Друзі, зрештою, давно звикли до її екстравагантності.

ОДНА ХЛІБИНА НА ДВОХ

Одного дня сталося те, що мусило статися: обоє втекли з міста. Захопили з собою тільки що народжене і з дивом усвідомлене кохання: втекли далеко від своїх світів — хотіли на якийсь час забути, як довго і трудно

допомагали одне одному створювати їх; те несподіване почуття бажало вивільнитися від вантажу, з якого народилося, і постати у своїй первозданності.

Вони пробули цілий день у лісі, віддаючи одне одному лише радість, яка довго притлумлювалась працею, мисленням, пошуками самих себе; так радіють протягом дня метелики, вивільнившись з томливого дозрівання в шкаралупі лялечок,— перед продовженням життя у новій своїй сутності.

Потім, коли верталися, їм було ще замало втіхи, вони забігали у під'їзди й доцілювалися, бо день невблаганно скорочувався; обоє знали, що такого дня більше не буде: їх життя зіллється в іншу форму або ж розділиться на два окремі чужі світи.

День згасав і нагадав обом про хліб — звичайний хліб, який треба з'їсти, щоб могли завтра жити й працювати, і вони так прозаїчно — від гіркуватих трав і полохливих під'їздів — увійшли в хлібний магазин. Були ще такі єдині, що дівчина-продавщиця й не подумала давати кожному по буханцеві — подала один на двох.

Крадькома переглянулися й опустили очі, відійшли до столика й мовчки дивилися на хліб, чогось іще чекали, кожен чекав першого кроку від другого, та, видно, нелегко або й зовсім неможливо було його зробити; терпкий сум пригинав їх голови донизу, а в магазині порожніло...

* * *

Ми познайомилися випадково.

Просто зі сцени — без гриму і в домашній сукенці: грала студентку в масовці — я вбігла у фойє й очікувала антракту. В залі мав сидіти мій чоловік — наймолодший з учених-геологів і, як беззастережно визнавали його співробітники, найперспективніший серед них; за рік моєї праці в театрі я не могла дочекатися, коли він викроїть три години, щоб оцінити мої здібності. А втім, я спеціально ніколи його й не запрошувала: хвалитись не було чим, ролей мені ще не давали, проте мене завше діймала гіркота, що він не здогадається сам...

Вдома, у кабінеті мого чоловіка, часто збиралися на каву його товариші, я подавала на стіл і слухала дискусії з питань палеонтології, їхні розмови були справді

цікаві, але я існувала поза ними, наче в кіно, коли сприймаєш чужий світ, розумієш його, а участі в ньому не береш. Зайвою в їх компанії я наче й не була: мною милувалися молоді вчені, у декого з них не раз сповзала з обличчя маска серйозності, і я тоді з приємністю відчувала на своїх щоках, грудях, руках захоплений погляд. Однак згодом ці позирки почали ставати для мене майже образливими, адже зовнішність — то не заслуга людини, а ніхто ніколи не спитав мене про мою працю. Не запитував і чоловік. Яюсь я наважилася сказати:

— Запрошую вас до театру, хлопці. На прем'єру...

— А хто грає? — спитав котрийсь.

— Я граю...— Відповідь моя прозвучала жальюгідно кволо, хоч я намагалася сказати це з притиском; я зніжковіла під поглядом чоловіка й поблажливими по-смішками його друзів і вийшла з кабінету.

Того вечора мій муж пообіцяв прийти на виставу.

Дія закінчилася, першим із залу вийшов якийсь мужчина — вийшов стрімливо, наче квапився до гардероба; що ж, подумала я, деколи нам доводиться спостерігати, як глядачі розходяться після першої дії; мужчина був високий і худорлявий, я не запримітила його лица, та й навіщо, проте мені запам'яталися його сиві скроні, що гарно контрастували з густою чорною чуприною... Я ступила до дверей, щоб не пропустити свого чоловіка, і вийшло так, як часом буває на вулиці, коли люди не можуть розминутися: ми йшли назустріч і поступалися одне одному в один і той же бік, ми ніяк не могли розминутися, немов хтось штовхав нас одне до одного, врешті зупинилися обличчями впритул, і він, почервонівши, мов хлопчик, бовкнув:

— Добридень...

Я відступила назад. Ох, як я ненавиділа їх — оцих притеатральних страдників: неоперених студентиків, які тупцюють з букетами квітів перед гримувальними прим, удвоє старших за них, або ж підтоптаних ловеласів, котрі сідають у перші ряди, ласо приглядаються до стегон молодих артисток, а потім перехоплюють обраниць біля службового входу і пропонують пройтися в кав'ярню, а то й на квартиру.

Я фукнула, отак-таки фукнула, мов на kota, а він знизав плечима, ступив убік, потім круто повернувся і так само стрімливо подався в глиб фойє. На мить

мені стало його шкода, та я не мала часу аналізувати свій стан: із залу виходили глядачі, я очима шукала чоловіка.

Його не було. Я ціпеніла від почуття образи, хоч знала: щось мусило йому перешкодити, може, вчена рада; до цієї прикрості додавався ще й сором за моє дівчацьке фукання; я відійшла до вхідних дверей і тут знову наткнулася на незнайомого мужчину з сивими скронями. Сказала йому:

— Вибачте...

Він навіть не посміхнувся, хоч це моє «вибачте» було таким же дівчацьким, як і фукання, дивився на мене зосереджено й пильно, потім спитав:

— Хто ви?

— Я — звідси, — відказала я і притьмом подалася до службового входу, пройнята гіркотою і ще не зрозумілою тривоною.

Ми познайомилися випадково у фойє театру, і вона тоді увійшла у мене вся. Та ні... Вся вона увійшла в мій світ потім, тоді я схопив тільки риси її обличчя, яких марно шукав у своїй уяві, побачив неповторну модель, проте майже фізично відчув, як образ незнайомої жінки немов прибій увірвався на досі не зайнятий простір моєї душі; у ту мить я зрозумів, що в мене є той простір — необжите урожайне поле, яке досі то нудьгувало, то проростало напливами уяви, тугою, жаданнями сховок, куди я міг утекти, щоб очиститись від утоми, накипу буднів, невдоволення, ситості...

Це був мій храм уявлень, мрій, фантазій, куди не мали права вступати, і ніколи й не намагалися, моя дружина, котра присвятила себе виключно створенню домашнього затишку, і мій малий синок із своїм милим і невинним щебетом; я в цю хвилину втямив, що саме вони, й не відаючи того, створювали для мене цей храм; я мав досі свою особисту свободу: з нею я йшов у самотні мандрівки, з нею часто засинав, з нею ставав за мольберт; з вільного поля моєї душі мов привиди випливали уявні риси облич, пастельні кольори, зухвалі мазки й лінії; ще був мій тил, без якого я не зміг би стати живописцем, — з нього витікали десятки сюжетів, в ньому я знаходив те, що оповивало недомовленістю, загадковістю зображувані мною предмети, створювало настрій на моїх полотнах.

І диво, я усвідомив, що володів цим скарбом перед загрозою його втрати: незаймане поле займала одна людина, єдиний образ, який увібрав у себе всі барви моєї уяви, і я стривожився. Адже може так трапитися, що відтепер цей образ — тільки один! — завжди зринатиме переді мною, контролюватиме кожную мою думку, кожную художню знахідку, лягатиме у всі мої твори, а наскільки вистачить його багатства і що я з ним робитиму потім, коли того багатства не стане,— викинути чи бідніти разом з ним?

Ці всі думки мов блискавка майнули в моїй голові протягом того часу, коли я, бовкнувши дурне «добридень» (а був же вечір!) і сахнувшись від її дітвацького фукання, пройшов кілька кроків по фойє, відчуваючи разом із страхом нестямну радість, що стільки скарбів — чітких досконалих ліній обличчя, неловимого кольору очей, їхнього настрою, ніжної пластики тіла, життєрадісності — увійшло до мене разом. Я зупинився, вийняв цигарку, а тоді вона ще раз підійшла, і я зрозумів, що її образ увійшов у мене надовго, переповнив, і мені судилося пізнавати його й боротися з ним.

Він постійно переслідував мене, зустрічаючи то в місті, то в театрі, іноді в тролейбусі — сам або зі своїм синком. Мені було приємне це переслідування, бо я ні разу не почувала того, чого найбільше боялася: молитов, зітхань, умлівань. Як на мене, він був ґрунтовно начитаний, знав театр, а мистецтво, здавалось, мав у пальцях; своїми знаннями він весь час ділився зі мною — здебільшого тихо, з довір'ям, що дар його не пропаде: так сусід сусідові відсипає насінневого зерна в миску, не боячись збідніти; я була йому вдячна, бо вперше переді мною не демонстрували знань, а віддавали їх як рівноправному партнерові. Та деколи він жбурляв ними — вимогливо, сердито, роздратовано: як це я не знаю елементарних істин, а все одно робив це для мене, і я не розуміла, з якою метою. Якби обняв, упився в губи, знала б — у такий спосіб шукав до мене стежки; якби я мала малярські здібності, думала б — удає з себе покровителя юних талантів. Тому дедалі частіше добиралося до мене підозріливе відчуття, що я в нього піддослідна комашка, що на мені він вивіряє свої якості, аби утвердити у власних очах свою вищість, недосяжність. А може, він не справжній, може, йому потрібно

цього фальшивого відчуття переваги над людьми для того, щоб компенсувати свою нездарність? У мені спалахували сумніви, я в душі бунтувала проти нього, тільки цей протест був зовсім відмінний від бунту проти мого чоловіка: мій вчений муж викликав у мені заперечення, нігілізм, цей же примушував пізнавати, шукати виходу в самій собі.

Не знаю навіть коли, бо спеціально себе не примушувала, я почала цікавитися всім, що потрапляло під руки, і чим більше пізнавала, тим настирливіше він дошукувався у мені невігластва, і я не знала: радіє, що знаходить його щораз менше, чи жалкує з цього приводу. Те вивідування ставало все жорстокішим, я відчувала: він намагається для чогось зробити мене собі рівною; мої знання незмірно збільшувалися, і пропорційно зростала їх дотичність до невідомого, яке треба було пізнавати, щоб урешті наважитися сказати йому:

— Ви так багато знаєте, а що вмієте самі? Покажіть.

Я помітила, що він завагався. Чому? Адже ще недавно ревниво випитував, чи я бачила його роботи, які зрідка експонувалися на колективних виставках; я знала, що художники люблять показувати свої творіння — вони завжди мучаться тим, що їх мистецтво найменш доступне — для огляду; він мріяв про персональну виставку — чому раптом завагався показати свої полотна?

Але я наполягала, я вже відчувала в собі силу оцінити їх.

Одне за одним поставали переді мною дива: буяння ліній, пластичність людських тіл, неозорість подільських полів, химерність карпатських сюжетів, де чіткі контури гір оповивалися примарними вихорами хмар, в яких можна було вгадати силуети чудовиськ з гуцульської демонології, — і у всьому легкість, мов у танці або в пісні; я чула, як підносять мене його витвори, мені на мить здалося, що якби я збагнула секрет його творення, то... Та раптом вкралось і вибухло в мені розчарування — це сталося тоді, коли я відвернулася до вікна: жодне обличчя не запам'яталось.

— А де очі, уста, думка, людина, де серцевина цього царства ліній і настрою? — спитала я.

Він здригнувся, потім нервово висунув з кута мольберт, поставив на нього чисте полотно, довго дивився на мене, в його очах я побачила суміш злості й захвату

і не зрозумілого для мене страху; він стояв непорушно, не зважуючись іще підвести вуголь, а потім заводив, заводив ним по полотні і врешті опустив руку. Зняв полотно з мольберта, повернув його до стіни, і я знітилася від його докірливо-скептичного погляду, який примусив мене подумати: «А я, хто я? Чому досі тупцюю в масовках, чому не спромоглася зробити хоча б одну роль, котрою могла б похвалитися перед ним?»

Я боровся з її образом не для того, щоб прогнати його, а щоб утвердити: без нього я обійтися вже не міг. На моєму колись не зайнятому полі я не знаходив таких чітких, рельєфних рис; тепер, коли я вихопив з її обличчя конкретні штрихи, які передавали зовнішню красу, порив, допитливість, думку, мої картини ожили, стали предметними; я не виходив з майстерні тижнями, місяцями, а на нових полотнах з'являлася вона, тільки вона в різних виявах багатства свого образу.

Довго не бачив її, і одного разу пройняла мене тривога, що більше не зустріну: образ, який залишився для мене, колись-таки вичерпається, а живий напевне міняється — збагачується чи бідніє, — і я повинен його побачити, щоб ще раз пересвідчитися, чи справжня та краса, чи міцні ті пориви, і вичерпати його до кінця.

Я вийшов з майстерні і, йдучи до театру, згадав її перший опір моїй перевазі й відчув, як десь глибоко кільчиться паросток страху, що вона колись мене пере-може і я навіки стану рабом її образу.

Я прийшов на другу дію вистави «Ніч на полонині». Саме танцювали русалки довкола заснулого пастуха Івана, я подивлявся, щоб побачити серед них її — не було. Подумав, що нині не зайнята, вже збирався виходити, та на сцену вийшла Мавка, і я затримався.

Цю п'єсу я знав. Роль Мавки була досить складна: вона з'являлася Іванові уві сні як міфічна істота, але з обличчям реальної Іванової коханої, а тому на сцені мусила діяти одночасно у двох іпостасях — кожна із своїм характером. Одна іпостась вирішувалася виразом, мімікою обличчя, інша — рухом, який повинен був створити ілюзію примарності образу.

Мавка виходила з глибини сцени, з бутафорних не-деїв; розпростерті, мов для лету, її руки плавно вигиналися — ніби хвилі нічного туману пробігали від паль-

ців до пліч, тонкостанна гнучка постать здавалася безтілесною, вона готова була злетіти й закружляти над заснулим пастухом; Мавка повільно наближалася до авансцени, я захоплено спостерігав її, а мозок діймала думка, що десь уже бачив це видиво, добре знаю його — так, ніби мій олівець виводив лінії рухів Мавки; Мавка підпливала до Івана, а тоді пучок світла вихопив з півсутінку її обличчя, і я впізнав: це був образ, який проник у всі мої картини, це була вона.

Я зрадив: ми одне і те саме рівносильно створювали в різних матеріалах, ми позичили одне в одного те, чого кожен зокрема не мав, і довершили кожен себе самого.

Моя боротьба з нею закінчилася, за дар я заплатив сповна і мав право знову стати вільним: хай напливають тепер на моє поле сотні нових облич, її було лише першим, та ось знову паросток страху, що проріс колись у найглибших тайниках душі, проколювався тепер до свідомості: а що, коли я не вивільнюсь ніколи від одного і того ж образу, чи не стане це моєю творчою смертю?

Після вистави вона сказала мені:

— Я вдячна вам...

Я запросив її прийти вранці до моєї майстерні: мусив зізнатися перед нею, що завдячую їй не менше.

Вона оглянула мої старі картини, оживлені її образом, і нові — створені ним, радість спалахнула в її очах, вона поривчасто мене обняла й прошепотіла:

— Я не знала, що стільки важу для вас. Що я взагалі важу!

І ми втекли тоді обоє з міста.

Ми втекли від своїх світів, захопивши з собою лише новонароджене кохання. Так нам хотілося. Так нам здавалося.

Ми цілувалися, а я чула байдужий голос свого чоловіка: «А хто грав нині?» — «Я грала, я!» — гукала я йому вчора, щаслива й зла. «Не може бути!» — той же рівний, незворушний його голос.

Я гаряче обнімав її, а сумління шмагали слова моєї дружини, котрими вона несвідомо хотіла повернути мені втрачену волю: «Ти так стомився, поїдь кудись». — «Я вже давно у від'їзді, давно!» — вигукнув я, не знаючи, на кого серджусь.

Ми втекли, а світи наші потягнулися за нами, безсоромно спостерігаючи наш шал, і насміялися: «Ми ваші дітища, і нікуди ви від нас не дінетесь!»

«Ти виграла битву з двома сильнішими супротивниками,— нашіптував мені мій світ, коли я, щаслива й заспокоєна, лежала в гіркій траві і дивилася в небо,— а тепер з ким поділишся мною? Кинеш половину, мов дуельну рукавичку мужеві, а чи всього принесеш у жертву своєму коханому як його вірна дружина?»

Я стояв, спершись спиною до стовбура сосни, і думав:

«Ми допомогли одне одному стати самими собою, а могло б цього й не відбутися, коли б не зустрілись. Ми тепер міцно утвердились у своїх світах. А коли поєднаємося, кожен втратить щось від себе — без взаємних втрат ми не сумісні. Ми стали надто сильними, щоб співіснувати».

Ми чули ці нашіптування, добре чули, але нам випав один день, який ніколи не повториться, як би ми своє життя потім не влаштували. Тому затлумлювали голоси наших розумів і сумнівів поцілунками, а заглушити не могли, і чим швидше кінчався день, тим відчутніше усвідомлювали, що наші поцілунки — це плата одне одному за вчинене, а не завдаток на майбутнє; забігали в під'їзди і доцілювались — не з радості перед завтрашнім днем, а з туги перед прощанням.

Ми згадали про хліб, ішли відчужені, а я ще вмовляла себе:

«Я готова віддати йому свого світу половину...»

Я почув її жертвовну обіцянку і мовчки відповів:

«Не маю права відбирати того, що подарував, і тобі не віддам узятого від тебе. Воно уже — моє».

«Він не зуміє ні віддати, ні прийняти. Він мусить вивільнитися, щоб міг шукати і знаходити нове... А я хіба інакша?»

«Вона не поступиться мені своїм, як би не клялася нині. Переможе мене або покине».

Ми стояли над хлібом і запитували одне в одного: «Що буде потім?»

«Я малював радість, тепер малюватиму тугу».

«А я й не знаю, що буде зі мною — розбудженою і сильною».

А обоє думали одне: «А може, ми найкраще володіємо одним талантом — будити інших із спокою, роз-

бурхувати, сердити, спонукувати, заражувати невдоволенням, а коли той, інший, розбудившись, видобуває з себе щось більше,— гнатися за ним, доганяти і вчитися вже в нього?»

* * *

Дівчина-продавщиця розчаровано дивилася на них обох, а коли в магазині спорожніло, підійшла з ножем і розрізала буханець надвоє.

ТОНКОНОГИЙ ЛОШАЧОК

Донині він ні на крок не відступався від кобили, світ його обмежувався пругким маминим животом, і більше нічого не бажав для себе лошачок, крім теплих цівок солодкого молока й запаху маминого поту, бо ще йому не пахли ні трави, ні квіти, ані листя і шия не зводилася вгору, до неба, а лише вигиналася донизу — під живіт, до дійок, а деколи до кобилячих рухливих губ, якими вона м'яко обмацувала лошачка, дихаючи на нього пережованою травою.

У загорожі, де паслася кобила, набираючи сил після ожереблення, теж пахло все її животом і вим'ям: вориння, витерте її боками, масно полискувало; на цвяхах, якими були прибиті жердки до стовпців, сріблилася довга волосінь з хвоста, від землі їдко тягло послідом, і це теж був мамин запах; навіть конюх, котрий вранці виводив їх обох із стайні в загороду, теж пахнув кобилою — весь світ для тонконогого лошачка був ще цілісним, він не знав та й не міг знати, що йому, крім кобилячого живота й вим'я, крім загороди й просяклого кінським потом конюха, уготовано щось більше.

А нині конюх вивів кобилу із стайні, та не провів її, як завжди, попри лісничівку з великими вікнами, через подвір'я й дорогу — до молодого дубового гайочка, обгородженого воринням; звичайний шлях кобилі й лошачкові, що терся мордочкою біля маминого крупа, заступив двоколісний повіз з двома дишлями, з'єднаними в кінці дугою, а поруч лежала ремінна збруя. Конюх тпрукнув, зупинив кобилу, потім увів її між дишлі під дугу, немов у дуже вузьку загорожу, в якій не було місця для лошачка; реміння облутало її всю,

по зубах скреготнули вудила й застрягли в морді, мама їх пожувала, та, скосивши поглядом на конюха, перестала жувати і стала мов укопана. Лошачок ще не бачив маму такою: вона не помахувала хвостом, не пофоркувала, навіть не повернула голови, коли Тонконогий оббігав повіз і протискався то попід один, то попід другий дишель до її задніх ніг.

Така чужакуватість кобили вельми стривожила лошачка, він уклякнув на передні ноги і таки пропхався до маминого живота, конюх виштовхнув його з-під дишля, це ще дужче злякало Тонкононого, адже досі він знав тільки ласку, а тепер добрий конюх ще й прикрикнув на нього, а очі в мами були сторожкі й холодні, наче вона враз забула про свого сина.

З лісничівки вийшов охайно одягнений чоловік, він був чужий і пахнув зовсім інакше, ніж конюх і кобила; поплескав лошачка по морді, Тонконогий чмихнув від цього іншого запаху; чоловік виліз на сидіння, біля нього сів конюх, зловісно цвяхнув батіг, і мама побігла не озираючись, потягнувши за собою повіз. Лошачок заіржав і побіг слідом, гнаний відчуттям тривоги перед широким світом, який враз вихопився з-під теплого живота кобили й постав перед ним досі невідомими предметами, розлився довкола дивовижними, незнайомими запахами.

Відтепер Тонконогому довелося виконувати перший в його житті обов'язок: за те, щоб зрідка допасти до маминого вим'я і заспокоїти голод, який постійно його мучив і викочував з морди клубки піни, він мусив бігти і доганяти. Спочатку це було втомливо, та в постійному русі тонкі лошачкові ноги зміцніли й стали цупкими, як молоді дубчаки в загорожі, і небавом Тонконогий перестав відчувати втому, до того ж було дуже цікаво. Він високо тримав голову і бачив над собою глибоке небо або ж зелене лісове склепіння, він міг вільно вибрикувати й вихвицькувати задніми ногами, його весь час манили до себе левади й поля, та мусив бігти за візком, тож не міг собі дозволити приглянутися зблизька до тих полів і левад.

Та одного разу дивно знайомий запах донісся із темно-зеленого лану, лошачка заносило боком-боком, він супроти своєї волі опинився по коліна серед соковитого трилистого зела з круглим кашкуватим цвітом, над тим цвітом кружляли круглі волохаті комахи, які гуділи,

ніби сварилися на когось. Забувши про візок, що покоївся польовою доріжкою, лошачок якийсь час похололиво приглядався до буркотливих отих комах, але трилисте темно-зелене зело з бордовим цвітом надто зважливо пахло чимось дуже знайомим; лошачок вхопив губами тієї зелені, приємна терпкота розлилася у щелепах, він хапнув ще і ще, та враз згадав, що мама з візком від'їхала вже, мабуть, досить далеко, тоді вдарив копитцями і пустився стрімголов наздоганяти. Застав її біля якогось будинку, випряжену, допов до вим'я, а тоді зрозумів, що те смачне зело пахло маминим молоком.

За це звідання смаку терпкого зела довелося лошачкові розплатитися: кобила, обнюхавши Тонкононого, мордочка якого пахла свіжою конюшиною, коротко заіржала, немов чимось ураз зраділа, злегка зігнула задню ногу в коліні й відштовхнула лошачкову голову від вим'я, він зайшов з другого боку, але й цього разу був відштовхнутий; кобила їла з опалки і раз у раз оглядалася, ігикала, кликала, поки Тонконогий таки не підійшов і не почав їсти разом з нею те саме скошене смачне зело, якого він тільки що скуштував на лану.

Відтоді лошачок потроху почав забувати про теплий і пахучий мамин живіт, хоча інколи ще й тягнувся до нього; тепер він усе рідше залишався позаду, мав уже право йти поруч з мамою, бо ж їдять вони з однієї опалки, він з гідністю йшов чи підбігав — як цього хотіли конюх і той чужий охайний чоловік; йому подобалося чути, як за ним, а не перед ним торохтить візок, це додавало гордості: став-бо він ніби рівноправний з мамою, хоч ще і не впряжений до діла.

Тонкононого почала цікавити мамина упряжка, оздоблена мусянжевими бляшками, і велична дуга над обома дишлями, під яку мала право зайти тільки мама; йому не раз хотілося, коли конюх виводив їх із стайні на подвір'я, першому влізти під дугу, якимось навіть спробував це зробити, та конюх вивів його з-поміж дишлів і завів туди таки маму; змирився з тим Тонконогий і далі йшов поруч з кобилою, тручись об неї і часто заважаючи. Спочатку лякав його ляскіт батога, та швидко він переконався, що нема чого боятися: конюх добрий, він тільки вицьвохкує ним у повітрі, певне, з причини тої самої радості, від якої лошачкові хотілося раз у раз іржати.

А то трапилося пізноосінньої днини на переброді, коли краї ріки вже бралися хрустким льодом. Перебрід був грузький, колеса стрягли, а на другому боці тракту мчали один за одним наввипередки грузовики й автобуси; кобила, звична до зарічної лісової й польової тиші, лякалася гуркоту й не хотіла йти до другого берега, лошачок боявся ще дужче за неї, тулився до мами й заважав. Ласкавий конюх, розсерджений на норів кобили і на Тонкононого, який із страху залазив під дишель, вдарив лошачка батоном по спині. Від пекучого удару аж почервоніло лошачкові в очах, він не відразу збагнув, звідки впав на нього такий біль, рвонув уперед і, перебігши річку, помчав навмання трактом.

Спочатку біг з переляку, а потім усвідомив, що це його вдарив конюх тим самим батоном, яким досі тільки з радості ляскав у повітрі, вдарив люто, зі злості; Тонконогий зрозумів, що батіг призначений не тільки для втіхи, а й для спонуки, що він обізветься на його спині не раз, коли його впряжуть замість мами у візок...

Ображений і зляканий, мчав так, щоб не вертатися більше. Та образа минула швидко, як і прийшла; в серці лошачка заскімила туга за матір'ю, а ще й огортав страх перед великим метушним світом, в якому він опинився самотній і беззахисний. Біль миттю минув, Тонконогий зупинився і почав розглядатися за візком, на якому сидять конюх, що пахне мамою, і чужий охайний чоловік, до запаху якого лошачок теж уже став звикати, почав шукати очима мами, запряженої між два дишлі з дугою, але на тракті їх не було. Він вернувся назад до ріки, але там котилися лише холодні баранці і брався хрустким льодом берег; по тракту мчали екіпажі — швидко, шалено, всі вони чимсь нагадували конюхів повіз, і всі були інакші, та ось один зупинився на краю дороги, і лошачок побіг до нього.

Він біг і впізнавав: так само люди обернені спиною, як конюх і чужий охайний чоловік, екіпаж цей, що правда, був більший і критий, але ж там, попереду, напевно, впряжена між дишлів його мама; Тонконогий прудко помчав, щоб переконатися в цьому, та екіпаж з оберненими до нього людськими спинами раптом рушив.

Лошачок побіг слідом. Цей повіз був таки більший,

масивні колеса не підскакували на вибоїнах, вони ніби втискали під себе дорогу, але ж більшим став і він, Тонконогий; йому згадався той час, коли він ще не куштував конюшини і біг ззаду за маминим візком; лошачкові стало жаль, що він згарячу знову поставив себе в роль малого,— треба чимшвидше обігнати повіз і з гідністю піти поруч з мамою, бо там тепер його місце.

Екіпаж був гарний, білий, ну, набагато кращий, ніж лошачок бачив його досі, він, правда, трохи інакше пахнув, та це ще більше зацікавило Тонкононогого — хтось новий, напевне, підсів до конюха й охайного чоловіка; лошачок радісно заіржав і збитошно вихвицьнув задніми ногами, він біг і думав, що ось-ось спинить конюх маму, яка на рівній дорозі надто розпустила крок, тоді підійде до опалки, і вони удвох їстимуть запашну конюшину, і батіг конюхів здавався тепер марницею.

Та діялося щось незрозуміле: екіпаж усе більше набирав швидкості, лошачок теж почав бігти швидше, та це не допомагало, віддаль між ним і екіпажем збільшувалась, лошачок з гіркотою подумав про конюха, який з доброго став раптом злий, бо і його сьогодні вдарив, і маму немилосердно підганяє, та все одно не боявся більше його — лякала самотність:

Тонконогий тривожно ігикнув і вже побіг скаком, він ковзався на ожеледі і падав на передні коліна, піна клаптями вилітала з його морди, він почував себе зрадженим: та як це так, що мама втікає від нього? Розпачливо заіржав, а тоді екіпаж стихив хід, і лошачок заспокоївся: це конюх почув його голос, він таки добрий, спиняє віжками кобилу, тільки чомусь не оглядається, сховався в буду на повозі, і видно лише його спину.

Лошачок підбігав уже тихою рисою й віддихувався, екіпаж котився все повільніше й повільніше. Тонконогому стало добре, він розглянувся довкола і глибоко вдихнув пізньоосіннього повітря, в якому вловив духмянний запах, він ще не бачив сіна, та відчув, що ці пахощі призначені для нього — дорослого; ось тільки б обігнати цей повіз і піти з мамою в одній упряжці.

Екіпаж зупинився. Тонконогий підвів угору довгу шию, тихо іґагакнув — так він завжди озивався до матері, коли до нього напливала радість від усвідомлення, що вона є на світі; лошачок обходив повіз — тепер див-

ний і їдкий запах повоза насторожив його, надто був він чужий; вискочив уперед і з дива та ляку аж присів на задні ноги — повіз не мав ні дишлів, ані дуги, не було тут мами, не було й сидіння з конюхом і чужим охайним чоловіком, тільки з буди дивилися на нього незнайомі люди й чомусь тривожно вигукували. Тонконогий ще не міг повірити, що він так жорстоко обманутий, заскиглив, безпорадно озираючись, він згадав про біль, завданий йому конюхом, каювся, що з образи утік від нього, готовий був тепер витерпіти в сто крат більше, аби лише побачити маму, і конюха, і рідний повіз, і того охайного чоловіка, який уже не здавався чужим.

Але їх не було. Для певності обнюхав автобус і поволі, крок за кроком, подався назад. Чужий екіпаж тим часом рушив, лошачок навіть не оглянувся, він навмання кудись ішов; широко роздутими ніздрями вдихав повітря, щоб уловити в ньому рідні запахи — кобилячого живота, конюшини, опалки, конюхової одежі, навіть рук охайного чоловіка, та осіннє холодне повітря, видно, заморозило ті пахощі, і лошачок не міг піти по їх сліду.

Збоку тракту шуміла ріка, вона була безмежно довга, на ній не залишилося сліду від маминих ніг і коліс повоза — вода їх понесла; і скрушно подумав лошачок, дивлячись уздовж ріки, що йому довго треба буде йти і йти, щоб віднайти своє, а то хто й зна, чи віднаjde...

ВІДПЛИТТЯ НА ОСТРІВ ЦІТЕРУ

У цю кімнату із заслоненим важкою шторою вікном, умебльовану в стилі барокко, я зайшов утретє. Дівчина, яка мене впустила, зникла у темному боковому коридорчику, я зупинився посеред кімнати і ждав. Тримав руку в кишені піджака, пересовуючи в пальцях важкий дукач із зображенням австрійської цисареві Марії-Терези, пучками впізнавав знайомий з дитинства барельєф. Цього дукача, що мені подарувала колись моя бабуся як талісман, я повинен був віддати відомому в нашому місті Колекціонерові за те, що показав сюди дорогу. Старовинних речей я не збираю, мене цікавили

виключно книги, тому наче й не жаль було втрачати цей раритет, проте я чомусь і сьогодні зрадів, що не застав тут Колекціонера: бабусин талісман був ніби кладкою між моїм нинішнім днем і далеким минулим, і цей зв'язок мав назавжди обірватися.

Переді мною світліла пройма дверей, завішана портьєрою, портьєра хитнулася, на порозі стала стара жінка і проказала, як минулого й позаминулого разу:

— А-а, сценарист...

Однією рукою вона взялася за узголівну спинку ліжка, другу заклала назад, наче притримувала портьєру, щоб я, бува, не прослизнув повз неї в ту кімнату, звідки вона виносила призначені для продажу речі — старі книги й картини.

Якийсь час стояла мовчки, потім простягнула з-за спини руку й подала мені невеличку картину у важкій багетовій рамці.

Я внутрішньо аж зіщулювся; мене ж цікавили старі книги, історичні, а вона ось утрете виходить до мене то з Біблією, яку я давно маю, то з бульварними французькими романами, перекладеними в кінці минулого століття на польську мову, я ж добре знав, що за тією портьєрою, куди стара мене ні разу не впустила, незважаючи на мої чемні й настирливі прохання, розміщена чимала й цінна бібліотека, успадкована, як картини й меблі, хтозна по кому.

Мені хотілося вийти й не приходити сюди більше ніколи, я навіть зрадів такій можливості, бо в кишені залишався бабусин дукач, до якого я, попри весь свій реалізм, відчував дивний сентимент. Проте добре виховання не дало мені цього зробити, я простягнув руку, взяв картину і, ввічливо посміхнувшись, показав на вікно. Стара зрозуміла й відсунула штору — саме настільки, щоб світло впало на полотно.

На тлі блідо-бузкових хвиль стояв обличчям до моря молодий чоловік, одягнутий в коротку делію, з голими литками і ціпком у руці, він обняв за талію пишноволосу даму в розкішній сукні — кликав кудись; дама відхилила голову, наче опиралася спокусі.

Я поставив картину на ліжко, приперши її до узголівної спинки, і придивлявся. Щось елегійно-пасторальне, а разом з тим надірване й сумне було в поставі цієї пари; я не міг визначити вартості картини, вгадати автора, а може, це й зовсім дешевизна, проте мені сподобалася

ця річ. Чим саме, не міг збагнути,— я ж не бозна-як знаюся на мистецтві,— можливо, тією душевною надломленістю в обличчі жінки; я дивився на картину, і чомусь зовсім недоречно згадалася мені загадкова, ніби заздрісна до чужого щастя, а разом з тим скептична усмішка савойяра з одноіменної картини Ватто, що в Ермітажі, і пісенька Бетховена про савойяра проталаніла у вухах; мені на мить здалося, що я сам став тим бродячим музикантом, який ходить з шарманкою й бабаком по замиських дворах, спостерігаючи людське життя і навіть відсутність життя — як ось у цій квартирі.

З кінця в кінець селом іду,
Бабак завжди зі мною...

Я спитав, скільки коштує картина. Стара заправила п'ятдесятку, і я виклав гроші. У цю хвилину задзеленчав шнурковий дзвінок на вхідних дверях, жінка зникла за портьєрою.

Знову тихі кроки з бокового коридора, рип дверей, легко стукнули чийсь скинуті черевики, почулося чемне, аж запобігливе «добридень», хтось скрадливо зайшов до кімнати. Я повернув голову й зустрівся очима з Колекціонером.

Рвучко пішов йому назустріч, наче боявся, щоб він не побачив картини, яка мені сподобалася. Колекціонер інтимно, майже по-змовницьки потиснув мене за лікоть і поклонився, і я почув тепер вагу дукача, який обтягав мені ліву кишеню піджака.

Я приглянувся до мого знайомого, ніби вперше його уздрів: інтелігентне обличчя обрамлене різночинською борідкою, одягнений у гуцульський сардачок з червоними кутасами; я ніколи не був пуританином чи консерватором, в далеких подорожах сам не раз відпускав бороду, а для своєї Нілочки пристарав стилізовану гуцульську свиту, проте в зовнішньому вигляді Колекціонера ніби навмисне підкреслювався борідкою його інтелект, а сардачком — зв'язок з народом. Може, це мені тільки так здалося, та чомусь у моїй пам'яті знову зринув ваттівський савойяр із скептичною посмішкою на губах: шарманщик прискіпливо оцінював прибулого, і раптом спісніла його посмішка...

— Ну як? — спитав пошепки Колекціонер, киваючи

головою в бік портъери.— Вибрали для себе щось цікаве?

У цьому питанні я вчув натяк на свій дукач, сягнув рукою в кишеню, обмацав його і зрозумів, що мені дуже не хочеться його віддавати.

— А мені принесли обцяне для мого музею? — не чекав моєї відповіді Колекціонер.

— Ви знаєте... забув, іншим разом...— затинався я, та допоміг мені той музей, як парадно назвав він свою колекцію.— Як ви сказали — музей? — Іронія допомагала мені здолати зніяковіння.

— А хіба ні? Якби ви побачили!..

— У тім-то й річ, що вашого скарбу ніхто не бачить... То швидше комора...

— Вас муха вкусила.— Ображена гримаса перекосила інтелігентне обличчя Колекціонера.— Ви пригадайте, скільки в минулому пропало б скарбів, якби не особисті колекції любителів і меценатів! А тут усе пропаде, пропаде, стара з дня на день чекає смерті, на виручені гроші гробівець на цвинтарі буде...

Мені стало тоскно: гробівець! Вона — гробівець, а він — комору... Я тепер згадав: за Колекціонером водилася сумнівна слава, я тому всьому не надавав уваги, не надто вірив і тепер, та враз сплили мені на думку слова славного у нашому місті Охоронця скарбів: «Хто шукає чистих слідів історії, сам мусить бути чистий» — мені захотілося негайно йти геть звідси.

Я подався до ліжка, на якому стояла приперта до узголівної спинки куплена мною картина: Колекціонер побачив мою покупку і, намагаючись випередити мене, теж поквапився до ліжка, та враз спинився: у проїмі дверей стояла господиня.

— Добридень, добридень,— підійшов він навшпиньках до старої, нагнувся, щоб поцілувати їй руку, очима ж пас картину.

Мені згадалася розповідь Охоронця скарбів про те, як у одному гірському селі невіруючий Колекціонер падав на коліна і бив поклони перед старовинною іконою, щоб виманити її в довірливих релігійних селян,— правда це чи чиясь вигадка, тільки щось схоже — блазнівське і фальшиве — було в цьому прикладанні до руки старої; знову всезнаюче посміхнувся савойяр, і чому саме тут, у цій затхлій кімнаті, сплив він у моїй пам'яті?

...Притулок на ніч десь знайду,
Бабак завжди зі мною...

Колекціонер позадкував від старої, спинився біля картини і прикипів-таки до неї поглядом; нав'язливий шарманщик лукавим прижмуром нагадав мені ще одну небилицю про Колекціонера — як його били гаварецькі гончарі, коли він, ревно молячись у сільській каплиці, крав з аналоя старовинні підсвічники; а що, коли це правда, і я ось зараз стою з ним, мов рівня, у домі, де торгують народними цінностями... Я знову відчув бажання чимшвидше вийти звідси, але він заступив собою картину і, закусивши губу, буквально поїдав її очима.

Тоді я відтіснив його плечем, пильніше приглянувся до картини і тут спіймав себе на думці, що мені звідкись знайомий цей елегійний сюжет. Я перебрав у пам'яті все, що запам'яталося з виставок Ермітажу, Лувру, гаванського Капітолію, та не пов'язав жодної із бачених колись картин з цією, а впертий савойяр дивився тепер з тугою, заздрістю і скепсисом на втечу двох закоханих від світу печалі в країну мрій і примарного щастя.

Минає ніч в тривожних снах,
Бабак завжди зі мною...

Колекціонер, який у своїй домашній, захищеній від людського ока колекції мав, кажуть, цінні картини, ікони, свічники, шати, гердани, кахлі, хрести, монети, дукачі, непогано знався на мистецтві, він міг допомогти згадати, звідки мені знайома ця пара, зображена на картині; з притаєною надією — ану ж я купив за безцінь вартісну річ! — і з страхом, щоб часом її тут не втратити, напружено чекав, що скаже Колекціонер, а в душі ворушилося гнітуче каяття, що зв'язався з ним.

Я ще нижче нагнувся над картиною, і раптом мене приголомшив вигук Колекціонера:

— Ватто! «Відплиття на острів Цітеру».

Шляхетне старече обличчя жінки стало враз плюсклим, подібне до меблевої політури, поїденої червоточиною, воно покритлося синюватими, аж фіолетовими плямами, очі її зблиснули, вона не зрозуміла значення слів Колекціонера, але надривний його вигук дав їй відчути, що картина коштує набагато більше, ніж вона отримала від мене. Стара потягнулася рукою до ліжка,

викрикнувши: «Куплена, куплена!», та спинив її чемний смішок.

— Куплена? Це ви, сценаристе, встигли?.. Боже, яка дешева підробка! — Колекціонер хихикнув.— І скільки ви за неї взяли, добродійко? П'ятдесят?.. Що ж, для відомого сценариста п'ятдесятка — марниця, рамки ж добротні, придатяться йому... Чи не можете принести мені щось для огляду?

Стара потупцювала на місці, не наважуючись виходити, та вираз обличчя Колекціонера був холодно-байдужим, вона врешті зникла за порт'єрою, а тоді мій знайомий припав до картини.

Часто дихаючи від хвилювання, він шнарич пальцями вздовж рамки, його пучки, певне, чутливі, мов у хірурга, обмацували кожен рельєф, горбинку і врешті щось-таки нащупали. Колекціонер послинив пальця, та згадавши, що картина намальована олійними фарбами, вийняв з кишені плящину, розкоркував і, намочивши палець у розчиннику, повів ним по горизонтальному горбикові у лівому кутку рамки. Довго приглядався, а потім повернув до мене голову і, не встигнувши пригасити жадібного поліску в очах, зблідлий і з опалими щоками, прохрипів:

— Я куплю її у вас... Ви ж книжки збираєте. Я дам вам сто... двісті...

Він виглядав жалюгідно, мені стало його шкода, я сказав:

— Облиште, не будьте смішні... Я бачив «Відплиття на острів Цітеру» в Луврі.

— Авжеж, авжеж,— лепетав Колекціонер.— Але я дуже люблю Ватто, навіть бездарні копії... Я дам триста...— Розпростерши руки, мов на розп'ятті, він заслоняв собою картину.

Тоді я згадав: щось він там мазюкав пальцем, силою відсторонив Колекціонера, схилився над картиною і на смужці, прокладеній розчинником, прочитав: «Wateo».

Фрагмент. Ескіз. Заготовка до картини... Оригінал!

Я схопив у руки картину за верхній край рамки, Колекціонер — за нижній, ми засіпали кожен у свій бік, я ще не знав, що буду з нею робити, але скарб є скарбом, я озвірів так само, як мій суперник, мене палив сором, що тепер цілком зрівнявся з ним — я вже не сум-

нівався в тому, що про нього говорили, але поступитися не мав сили, ми готові були вгризтися один одному в горло, та сколихнулася порт'єра, і він опустив руки.

Вийшла стара з двома картинами й подала їх Колекціонерові. Він глянув на них, заахав і попросив:

— Залиште нас, добродійко. Я мушу приглянутися. Це буде довго...

І коли стара знову зникла, Колекціонер підсунув до мене крісло, сам сів на друге і мовив примирливо, витираючи росу з чола:

— Погодьмося... Що хочете. Гроші... Будь-яку річ з мого музею. Навіщо вам — ви ж книжки... Я вам дарую той дукач, який ви мали мені віддати...

Колекціонер удруге нагадав мені про те, що я теж колекціоную, він брав мене у спільники, пропонував нечистий гендель, і я чув, як мене облипає незримий бруд, від якого важко вивільнитися: я навіть у думці оцінив вартість дукача, і він здався марницею в порівнянні з можливою вартістю картини. Мені в цю мить недоречно згадався ганебний випадок у Неаполі під час останньої моєї подорожі за кордон... Такий інтелектуальний, з гарною зовнішністю інженер не повернувся на теплохід, ми чекали на нього півдня і даремно: він попросив притулку. Я і тоді і зараз думаю про те, що зрадником він став не відразу, мусило воно з чогось започаткуватися — а може, він колись не зумів скинути з себе перший налип бруду, як оце тепер я... Безцінна картина, яка дісталася мені за марницю, дивилася на мене, я не міг її покинути тут і взяти теж не міг: благання Колекціонера присмоктувалися до мене, мов поліпи.

Я не підводив голови, а нашепти про гроші заповзали в мої вуха, мов черв'яки, заповзали у мозок, квота все збільшувалася, названі суми подумки матеріалізувалися в речі.

— Тисяча... півтори... дві... п'ять... десять!

Спочатку я розбагатів перським килимом, потім імпортними меблями, далі — машиною, врешті — дачею; всього цього я не мав, усі свої заробітки від сценаріїв я проциндрив на подорожі за кордон, ці ж гроші дали б мені волю для творчості, я не мусив би щодня з'являтися на роботу — працював би на дачі, в будинках твор-

чості; фрагмент картини Ватто, який мені врешті-решт не потрібен, дозволив би відплисти на свій острів Цітеру, і ця втеча окупилась би новими моїми творами, потрібними людям.

Я вагався, хоч розумів, що саме це вагання є злочинним... Я подумав про Охоронця скарбів, який жив у дуже скромній квартирі, а володів замками не гіршими, ніж колись князь Костянтин Острозький; але той урятував від явної загибелі тисячі скарбів і всі віддав людям, нині сущим, і тим, які прийдуть, а цей, з яким я веду торг, замкнув у тюрму духовні багатства, без яких хтось із його внуків, ним же обкрадений, може стати не захисником своєї землі, а відступником, бо не матиме на чому виховати в собі гордість за багатство духу предків... А може, той інженер, який став зрадником у Неаполі, може, він був обкрадений ще до свого народження або ж сам колись віддав бабусин талісман, як непотріб, за дріб'язкову вигоду і став безрідним?.. Усе це я розумів, а сам сидів і слухав, як засипають мене гроші, дуже багато грошей.

Я ще раз глянув на картину, а згадав ту, яку бачив у Луврі: люди пориваються до корабля, що стоїть біля причалу, море розбурхане і тривожне, а там десь спокій, і радість, і багатство, тільки одна — не ця, що на фрагменті,— жінка, збентежена, сидить збоку і сумнівається, напевне, так само, як я тепер сиджу і прислухаюся до пісеньки савойяра:

Дадуть окраєць хліба нам,
Бабак завжди зі мною...

Окраєць хліба такий великий, аж не вміщається в мою свідомість; пропонувані суми з речей враз перемінилися в товстелезну пачку банкнотів, пачка росла, росла — «п'ятнадцять тисяч... двадцять!» — гора банкових білетів загрожувала звалитися на мене й задушити; я прокинувся мов з кошмарного сну і побачив перед собою розпалені гарячкою очі Колекціонера. З напіввідслоненого вікна, з-за штори, падало на нього смужкою денне світло, його різночинська борідка стала сивою, гуцульський чорний сардачок збляк від гарячки, мені хотілося глянути на нього від голови до ніг; немов ще раз бажав скласти йому остаточну ціну, та ніг не по-

бачив: він стояв переді мною на колінах так, як колись перед іконою в гуцульській хаті.

Я спитав упалим голосом:

— Ви маєте такі гроші? Звідки?

— Я маю велику колекцію, вона вартує більше!

— І готові віддати її всю за ось цю картину?

— Так, так, я дуже люблю Ватто! — повзав переді мною Колекціонер, а мені згадалася ще одна билиця про нього: він до крові побив свого сина, який з цікавості відчинив відмикачкою двері до комори з коштовностями... І тепер готов їх віддати?

— Як ви віддасте мені свою колекцію? — спитав я.

— Разом з хатою. Жінка мене покинула, син геть пішов... Через нотаріуса, як купівлю-продаж, все буде чисто...

— Ну, а самі?

Він мовчав, дивився благально на мене і ждав мого слова, мов вироку, а савойяр наспівував:

А завтра знову по дворах,
І мій бабак зі мною...

По дворах? З картиною Ватто? В ім'я чого? Я поволі вибирався з трясовини, в яку упхав мене своїми нашептами Колекціонер, сахнувся від хисткого трапа, на який мало не ступив однією ногою, щоб відплисти на острів Цітеру, я так недалеко стояв над проваллям; купа грошей зматеріалізувалася у свій первісний вигляд — у скарби, награбовані в історії і замкнуті в тюрму, і в мене зблисла думка, що я врятую цей скарб, віддавши його Охоронцеві. Проте все це здалось мені мізансценою з якоїсь комедії, бо що може чинити Колекціонер з картиною Ватто? Дивитись на неї буде? Продасть? Але кому? Таж навіть Ермітаж не заплатить йому стільки, скільки пропонує він мені. Який для нього сенс?

І враз усе для мене стало ясним: мені знову згадався інтелігентний з вигляду інженер, який попросив притулку в Неаполі. Я побачив порожні багетові рами, картина — вирізана, захована в подвійне дно у валізі, Колекціонер-турист виїжджає в якийсь круїз, просить притулку десь в Афінах, Парижі або ж у тому-таки Неаполі і стає мільйонером... В одну мить я навіть зра-

дів такій перспективі: хай утікає негідник на свій острів, моє місто очиститься від нього, а його колекція опиниться в руках Охоронця скарбів, але тут же спіймав себе на думці, що візьму участь у злочині; ні, я повинен цю картину, яка належить світові, віддати...

А тоді мій погляд упав на автограф великого французького художника, я знаю трохи французьку мову, — і аж здригнувся від реготу савойяра або ж самого Ватто. Затулив долонею рота, бо це засміявся я сам.

Колекціонер дивився на мене блідими, нічого не розуміючими очима, на мій сміх увійшла стара.

— Що тут робиться? — прошамкала.

— Скажіть, цю картину тримав хтось, крім нас, у руках? — спитав я.

— Так, так, якось приходив реставратор, може, ви його знаєте... — Плюскле обличчя жінки витягнулося, вона раз у раз переводила сторожкий погляд з мене на Колекціонера. — Такий, знаєте, ну... Він довго тут сидів над нею з фарбами, пляшечками... Але не купив...

— Він погано знає французьку орфографію, жарт не вдався. Художник підписувався не Wateo, а Watteau.

— Фальшива?! — зойкнув Колекціонер.

— Усе тут фальшиве. Тут усе призначене для гробу. І ви...

Колекціонер тер долонею обличчя, перелякано дивився на мене, врешті прошепотів:

— Ви... ви нікому не розповідайте про нашу розмову.

— А що це дало б? Доказів нема... Хіба що напишу сценарій. Та так, щоб вас упізнали...

— Уб'ю!.. — засичав Колекціонер.

— Ну, ви на таке не здатні, — сказав я і, не глянувши на картину, вихопився з цього дому, мов з чаду, з радістю нащупуючи пальцями в кишені піджака безцінний скарб — важкого бабусиноного дукача.

Їхали мовчки. Від яруги, до якої Нестор під'їхав заблукавши, а потім над нею майже дві години розвертався машиною, до перевалу залишалося не більше десяти кілометрів.

Машина виповзла з бакаїстого путівця на асфальт,— він брався ожеледдю, а туман порошив білим борошном,— Нестор мусив вести машину обережно, поволі. Час ніби уповільнився; у мовчання, довколишній темноті й тихій їзді кожен мав змогу відшукати в собі іншого, ніж він був тільки що над проваллям, і сама пригода з хвилини на хвилину ніби втрачала свою значимість. Несторові здалося навіть, що на перевалі, в колибі, де ждуть на них голодні артисти, він розповідатиме про випадок над прірвою з недбалою посмішкою, як про щось зовсім незначуще.

Бажання звільнитися від щойно пережитого діяло й Леоніда. Та бо й справді, страхи які — передне колесо повисло над урвищем! Ще ж і не таке переживалося. Режисер Нестор, наприклад, стояв під стінкою в гестапівській катівні; інженер Степан, який сьогодні консультував зйомки на буровій, живцем горів, коли вибухнула свердловина. І актриса Адріана, і він, сценарист Леонід, навіть його скромна дружина Нілочка — всі задовго до нинішнього випадку пройшли важчі випробування.

За спинами, біля заднього скла, дзеленькали пляшки, в машині запахло свіжим хлібом і ковбасою, всі були голодні й у думці раділи, що незабаром у товаристві артистів, які виїхали з бурової раніше, підкріпляться, розважаться й забудуть прикрий випадок.

Перед машиною по озлизлому асфальту в світлі фар вилая змійка снігової пороші. Кожен бачив її, хотів бачити, вона відволікала нав'язливі думки, будила віддалені асоціації, та снігова змійка виводила друзів з-над темного провалля на величний перевал, притягала, манила — ще мент, і всі вивільняться від пережитого. І враз це млосне очікування спокою обірвалося зовсім недоречною фразою:

— Отак починається пурга,— сказав Степан.

Мисливець міг передбачити біду: вчора сполохи на західному схилі неба віщували вітер. Та він не міг покинути сторожку над замерзлою Ямбою: як тільки зсутенів короткий, ще безсонячний день, на південному заході засвітилася голубувато-фіолетова смуга, попливла по небозводу, вияскравилась, а з неї, ніжна, мов вуаль, спустилась зелена завіса.

Більше року, проживаючи на півночі, мисливець чекав цього дива, а його не було, він давно б уже виїхав — бурові роботи закінчилися, та все вичікував, ще ж лютує зима, може, з'явиться... І, нарешті, на межі зими й весни, воно впливло карнавальними кольорами.

У тундрі було поки що тихо й безвітряно, біла блискотлива пустеля дослухалася неба, на якому розшалілася оргія кольорів.

— Степане, вам, мабуть, нецікаво жити, все ви бачили, все пережили, — сказала Адріана, не повертаючи голови: біла змійка, що втікала з-під коліс, товщала, вихорилася, здіймалася високо над дорогою, застеляла світ, свистіла, ревіла і знову безпомічно нишкла до асфальту — Адріана пробувала і не могла викликати в уяві картину хуртовини. — Вас аж на північ носило, Степане?

— Було. Шукали нафту біля Хальмера.

— І бачили справжню пургу?

— Мені довелося боротися з нею чотири дні.

— А чи не забагато, Степане, не надуже виробнично — і горіти, і замерзати через ту нафту? Уявіть, що ми вас знімаємо на плівку не тільки у вогні, а ще й у заметілі — і над усім, як символ людської мужності, самого сенсу існування — бурова вишка... Ха, а зал у кінотеатрі порожній...

— Та ні, цього разу я потерпів через красу — я задивився на полярне сяйво.

— О, це вже цікаво! А потім?

— Потім? Чотири доби на лижах без перепочинку.

Нілочка недовірливо подивилася на Степана, спитала:

— Чотири дні ви не їли, не спали і йшли на лижах? Але ж це неможливо — йти чотири доби без їжі і сну...

— А що було робити — замерзати?

— Нілочко,— промовив поблажливим тоном Леонід,— в кожній людині приховані незвідані запаси сил, так звані надсили, і вони виявляються, коли...

— Коли людиною опановує страх,— докінчила за Леоніда Адріана.

— І не тільки,— незворушно відказав Леонід, він не бажав вступати в нову суперечку з Адріаною.— Любов до життя...

— Джек Лондон.

— Любов до ближніх...

— Чингіз Айтматов. «Рябий пес біжить краєм моря». А втім, ви сьогодні виявили свою надсилу, Леоніде. Той камінь, що ви його підняли і поклали замість себе на сидіння, коли ми сповзали в провалля, не піднімуть і четверо.

— Скажіть спасибі.— Губи Леоніда згорнулися в дучку.

— До смерті не забудемо... Несторе,— вже діловито промовила Адріана.— А чому б вам у майбутньому не зробити фільм про полярників? Амундсен, Седов... Консультанта маємо — того ж Степана.

— Якщо про полярників, то вже краще про Русанова, бодай щось нове...— Леонід таки не стерпів, щоб не заперечити Адріані: таж її знання обмежені колом інформації десятикласниці!

— А й справді,— сказав Нестор.— Якби я брався робити фільм про полярників, то тільки про Русанова. Справа в тому, що з ним пішла його наречена, геолог і лікар, французенка Жюльєтта Жан. Їх сліди знайшли ще в тридцять шостому році на Таймирі. Це — проблема! До чоловічих подвигів уже звикли. А то — жінка!.. І ніхто нічого не знає. Ось тобі, Адріано, карти в руки. Уяви себе на місці Жюльєтти. Ким вона була для Русанова, коли вмирала за його ідею з голоду й холоду на таймирському шхері?

— Не можу, Несторе. Я навіть не в силі увявити собі пургу.

— А я могла б...— несміливо сказала Нілочка, і всі здивовано поглянули на неї. Нестор аж машину пригальмував: він дотепер навіть у думках не припускав, що Нілочка взагалі щось може.

— Дорога, ти б уже...— почав Леонід.

— Я можу, Леоніде,— перебила його Нілочка.

З півночі насувалася пурга. Інстинкт підказував Жульетті Жан повертатися назад, на південь, утікати від снігової стіни, що котилася слідом за поземкою, та Русанов знав, що треба йти супроти вітру, інакше — смерть. Жюльетта вірила йому. Нічого, зрештою, не залишалося — тільки вірити: буря насувалася як час, як саме життя, і треба було входити в неї, невідому й небезпечну, а вертатися — хіба що в спогади. З чотирнадцяти полярників, які наважилися пройти Північним морським шляхом із Шпіцбергена, минаючи Таймир, до Берінгової протоки, залишалося їх двоє; у цій розвихреній, оскаженілій безвиході їм zostалися тільки згадки, тому Русанов думав про Київський університет, про висилку в Печорський край за революційну діяльність, еміграцію до Франції, а перед Жюльеттою поставав Сорбоннський університет, де вона побачила Русанова і, полишивши тихе благополуччя, пішла за ним, неспокійним і мужнім.

Я повірила в нього відразу. Йому не можна було не вірити. Добрі очі, обрамлені ледь помітними зморшками — начеб від усмішки або напруженої думки, погляд відкритий, спокійний, повні губи під час розмови іронічно складаються в дудочку, про все, мені зовсім невідоме, він знає до дрібниць, говорить легко, впевнено, переконливо — так уміє розмовляти тільки мій батько, правда, лише про одне: як утікав від німецького бауера до своєї манюсінької, найкращої з усіх дитинчат Нілочки, а Леонід — про все. Леонід багато працював, писав, друкував, їздив на зйомки, і це його життя стало моїм, я іншого не могла і не хотіла знати, я ні за чим не шкодувала, хіба лише за одним... Коли ми обоє приїжджали в село і батько після другої чарки починав свою розповідь, Леонід непомітно зникав з-за столу, він уже знав її напам'ять, і я його зовсім не винила, бо й самій ставало нецікаво слухати. Батько це відчував, зніяковіло опускав очі, але наступна чарка додавала йому відваги, і він таки закінчував свою билицю, яку замість мене й Леоніда слухала моя мама — їй ця розповідь була завжди новою і дорогою. Я ставала подібною до лощачка, який загубив свій візок і побіг з іншим — гарнішим, більшим; повіз той нестримно мчав, і я — за ним, поки ми разом, сьогодні, не спинилися в бігу над прірвою.

Снігова маса вже навалилася на обох лавиною, — ре-

віла, свистіла, гула, льодяні крупинки обпікали щоки, засліплювали очі. Жюльетті не страшно, адже їй не буде гірше, ніж Русанову, він нічого не зробить такого, щоб собі полегшити становище, а їй — ні; доля їх єдина; коли він знайде рятунок — то і для неї, а якщо ні — буде разом з нею; чому повинно їй бути страшно?

Машина повисла над проваллям, та я не боялася, ми з Леонідом були в цій біді єдині, і коли він поклав на сидіння замість себе камінь й вискочив з машини — робив це для мене. Так, так, Адріано, він робив це для мене, не будь такою злою, він тоді не про себе думав, а про всіх нас! Леонід чистий, чесний, він носить бабусин дукач на грудях, він ревно оберігає свої і чужі святощі, я знаю про нього те, чого не знаєш ти; людина, яка стоїть вище грошей, мусить бути високою. Ти, Адріано, не пішла б за своїм коханим у хуртовину, надто себе любиш, а я піду, бо вірю в нього, хочу вірити. Той, хто хоч одну мить у житті був високим, може стати таким вдруге... Правда, Леоніде, ти не боїшся бурі, ти ж сильний... Тільки прошу тебе одне: вислухай ще раз в житті розповідь мого батька про його втечу з німецької каторги. Тільки раз...

— Нілочко,— Нестор відпустив гальмо, машина рушила з місця,— а ви уявляєте собі, що таке біла смерть? Бо мені важко...

— Я тільки-но бачила те все,— зніяковіло посміхнулася Нілочка.— Лише полярного саява не було... Розкажіть, Степане, яке воно?

— Розповісти про нього, як і про музику, неможливо.

На мить небо згасло, мов затемнився кіноекран, а тоді почалося величне дійство. У zenit вибухнув жмут променів, їх перетяла від горизонту до горизонту світляна бинда, по якій перебігали з краю в край фіолетовий, оранжевий, зелений кольори; бинда, вгинаючись, мов лук, спиналася до zenitu і, не витримуючи напруги, ламалася. Тоді на її місці утворювалася промениста ко-

рона, у центрі якої шалено витанцьовували найрозмаїтіші кольори — все вирувало, крутилося, з корони, мов з кратера, вилітали вогненні смуги. Знову затемнення, а за мить серед зірок почали розпускатися до горизонту весільні стрічки, вони розкручувалися й згорталися, збиралися в тісні складки, щоб знову бризнути різнобарвним фейерверком.

А коли скінчилося диво, на сірому північному схилі неба з'явилися подібні до сочевиць хмари, і по сніговій корі побігла змійками колюча поземка. Мисливець впізнав зловісні прикмети страшної хуртовини — бори, він поклав у ягдташ єдиного зайця-біляка, якого вбив учора, і, залишивши теплу сторожку, вирушив на лижах на південний захід, немов навздогінці за полярним сяйвом.

Машина поволі пробивалася крізь густий туман до перевалу, білою змієюю вилась поземка по ослизлому асфальту.

«Ну все, я вже відчула пургу, вона іде до мене, — подумала Адріана. — Викликаю в собі всю свою силу й гідність. Це в мене є. В мене нема бабусиноного дучака, нема й слинявого кохання, яке породжується страхом перед самотністю, в пургу я можу йти й сама. Та коли в ній знайдеться мій Русанов, з котрим я зможу їсти посполу хліб — хай то з макухою, корою, січкою, — в мене знайдеться й кохання. Кохання, а не безпорадність, яку дехто називає цим словом. Я готова, Русанов, іти з тобою, ти давно, сивий самітнику, сидиш каменем у моїй душі... Я готова, але тоді лише, коли побачиш у мені людину, на яку, схитнувшись, зламавшись, злякавшись, матимеш надію опертися. Тоді буде сенс іти мені з тобою й ставати, коли доведеться, перед обличчям смерті...»

— Знаєте, інженере, — Адріана повернула голову до Степана, — Леонід мав рацію, коли говорив про ті надсилю. Але ж вони не можуть безконечно поновлюватися з одного лише страху перед смертю. З такого страху може зродитися й божевілля. Щоб весь час викрешувати їх у собі, потрібно знати, в ім'я якої мети чиниш подвиг над самим собою. Що вам додавало сили?..

— Увага, увага! — вигукнув Нестор. — Наша камер-

на актриса стає раптом максималісткою! Гарантую, Леоніде: ви на цей раз спрацюєтеся. Негайно пиши сценарій про Русанова і виписуй роль Жюльєтти. Адріана почала працювати над нею в улюбленому тобою ключі.

— Не кпїть, Несторе,— Адріана сперлась на руки підборіддям.— Я справді почала думати над особистістю Жюльєтти Жан... Якщо вона загинула з Русановим, а це так, то вже її роль максимальна, ту роль не Леонід придумав, її давно підтвердили трагічні документи. Трагедія сама собою максимальна.

— Що мені додавало сили...— проказав замислено Степан.— Розумієте, над цим можуть задумуватися сценаристи, режисери і я — тепер. А тоді...

Мисливець утікав від пурги на південний захід, він сподівався, що встигне втекти: до селища один день лижного переходу. Розумів тепер, що відбився надто далеко. Те відчуття волі, яке розпирало йому груди дві доби тому, коли вийшов у відкриту безлюдну тундру і побачив обрис північного краю Полярного Уралу, змінилося тепер щемкістю каяття за той, як на його вік, хлоп'ячий порив — утекти від людей, обов'язків, гамору, метушні, диму й посліду в первозданну природу.

Снігова навальна хуртовина, ударивши мисливця в спину, покотилася сірою курявою попереду; мисливець згадав, що людині, як і оленеві, слід іти лише проти пурги. Він поглянув на компас, у думці фіксує південно-західний напрям, куди зверне, як тільки трохи вщухне буря, повернувся обличчям на північ і почовгав по твердій сніговій корі.

Вітер налігав з моторошним гавкотінням, мисливець задихався: замість повітря був тільки сніг; здавалося, що з обличчя хтось здирає шкіру; вії, брови, ніздрі сковував тонкий шар льоду, найменша гримаса обличчя спричиняла нестерпний біль.

Мисливець мимоволі подумав: скільки-то першопрохідців загинуло в подібній пурзі; колись він, захоплений романтикою подорожей, майже із заздрістю читав про знайдення пошуковими експедиціями слідів тих сміливців, а тепер, опинившись в такій же ситуації, збагнув, що їх мужність мусила обступати і страх, і

розпука, і туга, і, можливо, лише усвідомлення того, що вони зробили перші кроки в невідоме; він же не мав чим виправдати свою власну жертву. Бо чим,— убитим зайцем-біляком?

Мисливець ішов проти бурі, відчував, що збивається з дороги, що вже сам не знає, куди йде, він закричав у відчай. Відчай віднімав силу, він зрозумів це і подумав з люттю: та невже для того, щоб витримати, вижити в цьому холодному пеклі, доконче треба відкрити нову землю або досягти Північного полюса? А може, я відкрив себе самого — іншого, глибшого, вищого — серед цієї безлюдної краси? Я бачив урочистість не зіпсованої людьми природи, відчував радість чистоти, спостерігав неповторну гру кольорів, як ніхто до мене, бо мені не заважали, не ахали, не коментували, не штурхали від захоплення ліктем під бік!

Почуття жалюгідного каяття, яке почало було діяти мисливця спочатку, тепер зникло, він ще раз на мить пережив радість усамітнення, і майнула думка — вернуться в сторожку, до неї ближче, ніж до селища; у гірській долині пурги, можливо, й немає. Мисливець повернув на схід, пройшов кілька кроків і зупинився: там, близько, не було нікого, а в протилежному боці, далеко, жили люди... Він відчув, що тієї самоти, якої прагнув, здавалось, усе життя і якою тільки що втішав себе, починає боятися гірше смертельної небезпеки. Розум підказував іти до сторожки — там є сірники і сіль, а в ягдташі — вбитий заєць, та голосіння самоти вже долинали з того боку, від сторожки, мов розпука, мов смертельно зраний звір. Мисливець ступив ще кілька кроків, ще на кілька кроків віддалився від людей і відчув себе враз ніким, біологічною істотою, в якій відбувається обмін речовин, а можливість духовного обміну втрачена, він ніби опинився на іншій планеті, де побачив неймовірні дива, а розповісти про них не має кому.

Звір самотності ревів повсюдно, і мисливець утікав від нього, йшов обличчям до північного вітру, а ліжі тягнули на захід, кожен крок давався йому з великим зусиллям, помножував небезпеку, але й наближав до людей, а тому не відбирав, а додавав мисливцеві сил...

— Це так важливо, Адріано,— закінчив свою думку Степан,— хоч раз за життя усвідомити, що ти сам жи-

ти неспроможний... Що тобі потрібне ще чиесь життя, і твоє теж комусь потрібне. А тоді людина все може...

— О так! — сказали разом Адріана й Нілочка.

— А ви знаєте,— звернувся Леонід до жінок,— що існує ще й так звана психологічна несумісність людей, яка дається взнаки в довгих походах, космічних польотах... Двоє великих друзів Нансен і Йогансон, добираючись півтора року з льодів Арктики до Великої землі, перестали навіть розмовляти між собою...

— Я не думаю, що ви візьметесь за роль Русанова, коли я гратиму Жюльетту Жан,— коротко глипнула на Леоніда Адріана.

— Нізащо! — відрубав Леонід.— Зрештою, я не актор. Роль Русанова пасувала б Несторові. Урівноважений, наполегливий і — та сивина!..

— Дякую.— Нестор схилив у поклони голову аж до керма.— Тільки що це за роль? Русанова легко грати — він символ, опора, прапор. То люди, які оточують його, зі своїми характерами, слабкостями, принципами,— зробили б фільм. Так я бачу.

— О ні! — різко повернула до Нестора голову Адріана.— Я примусила б вас скинути з себе бронзу, наліплену сценаристом.

— Будь обачний, Несторе, не попадись, бува, в її кігтики,— усміхнувся Леонід.

Біла змійка на асфальті враз розпорошилася, крупниста поземка пошурхотіла по всьому полотні. Машина вибралася на вершину перевалу, крізь темряву проглядали контури гостроверхого даху колиби.

— Що ж, може, спробуємо, Несторе? Перший дубль... Русанова на одну лише мить покинула мужність, і тоді Жюльетта Жан...

— Для тебе лише такий варіант можливий?

— А для чого, по-вашому, Жюльетта пішла з Русановим в експедицію? Щоб тільки спати з ним?

— Адріано...

— Степане, режисер не розуміє задачі фільму. Повторіть йому оту вашу фразу: щоб витримати бурю, треба бути потрібним комусь у біді. Так ви сказали?

— Приблизно так, тільки менш парадно.

Довкруги скаженів бора, а коли вихор, наче спіткнувшись, на мить притихав, Русанов говорив Жюльетті про заполярне літо: пташині базари, пурпурово-фіолетові ломикамені, ніжно-голубі незабудки, жовті, червоні й білі маки, і вона бачила їх і йшла до них,— назустріч очевидній смерті. Та врешті Русанов зрозумів марність всіх ілюзій, він бачив, як слабне кохана, задихається, і розпука добралась до його серця: втямив, що погубив її. А вона могла б жити в теплі і спокої біля дітей і добропорядного мужа, він же вирвав її з тихої заводи, щоб пізнала бурю, і за ту радість пізнання сповна розплачується.

Русанов звів угору руки й закричав:

«Навіщо, навіщо я це зробив?»

Жюльетті давно підгиналися ноги, вона хилилася до землі, щоб упасти й замерзнути, та крик коханого вийшов у ній решту сил, яких, здавалось, уже й не було, ті сили мусили видобутись, щоб підтримати зневіреного мужа. Жюльетта взяла Русанова за руки і, тягнучи вперед, сказала:

«Заспокой своє сумління, Русанов. Якби ти цього не зробив, я не знала б ні радості, ні муки, ні краси, ні смерті з тобою. І нам, обкраденим, здавалося б завжди, що ми щасливі люди».

— Ні, ні, це жорстоко. Це надто жорстоко брати з собою жінку в таку небезпечну дорогу,— струснув головою Нестор.

— Тому ви й не взяли... А чому думаєте, що вона, та жінка, не стала б вашим другом у найтяжчій скруті? Та звідки вам знати, що таке жінка, Несторе...

Нестор здивовано поглянув на Адріану.

— Слава богу, доїжджаємо нарешті,— полегшено зітхнув Леонід.— Зараз ми порозмовляємо з артистами про наш фільм. А ця дорога — від бурової до колиби — тільки інтермеццо.

— Інтермеццо іноді стає сильнішим твором, ніж сама опера,— кинула Адріана.

— Можливо... А взагалі — все це вияви вашої екстравагантності. Ще наш фільм не зроблений, ще ви не знаєте, як підійти до своєї ролі, а вже...

— Який жаль, що ви не хочете писати цього сценарію,— промовила манірно Адріана.

«Він не може його писати,— подумала Нілочка.— Якби захотів ще раз послухати батькову розповідь...»

— Адріано,— Леонід уже виправдовувався,— ми не можемо ставити фільм про Русанова. Все те треба пережити, побачити, а Степан, на жаль, не актор.

— Ми вже пережили...— прозвучав тихий голос Нілочки.— Але що, що робити людям у пурзі, коли вони психологічно несумісні? Як це, мабуть, важко...

Залягла прикра мовчанка, схопився Степан.

— Почекайте,— сказав,— що це ви про смерть та про смерть. Можна зробити й оптимістичнішу кінцівку. Чому вони повинні обов'язково гинути? Не всі ж полярники гинули... До того ж ви робили б не документальний фільм про Русанова, а...

— Напишіть нам, Степане, оптимістичну кінцівку,— проказав скептично Леонід.

Мисливець ішов уже четвертий день. Він збився з південно-західного напрямку й ішов у північному, бо мусив іти супроти вітру, знав, що там, дуже далеко, є селище Юньяга, а в тому селищі — люди, і він дійде до них.

Пурга вже видихалася. Зрідка зблискували зорі, і здавалося мисливцеві, що це миготять далекі вогники у будинках,— починалися галюцинації. З очей лилися сльози, повітря було мов дим, хотілося спати. На мисливця чатував сон. І раптом він побачив на пагорбі щось велике, сіре. Вовк! Мисливець зняв рушницю і, наближаючись, стріляв у нього, поки не вистріляв усі патрони. Підійшов — на пагорбі лежала вбита куріпка. І тоді він зареготав, він сміявся над собою, над усіма тими, які, перебільшуючи небезпеку, зарання втрачають силу — не від немочі, а зі страху. А сили є, вони невичерпні, коли ти хочеш до людей.

Спалахували вогники в будинках Юньяги, мисливець знав, що це галюцинація, але вона допомагала йому йти, йти, йти... І врешті він почув людський голос. Потім побачив силуети людей, які бігли йому назустріч,— мисливець врешті зрозумів, що він врятований. Тоді у

височині спалахнули нестримно-радісні кольори північного сяйва, і він упав — перед людьми...

Нестор зупинив машину біля колиби. Вона сліпо дивилася на прибулих темним вікном. Повиходили, поторсали двері — зачинені. Артисти поїхали, не дочекавшись їх.

А може, не було їх зовсім?
Знімався інший фільм.

1980

НОВЕЛИ

БУЗЬКІВ ОГОНЬ

Тонконогі, високі, головки — зірочками, червоні й незапашні, ростуть на мочаруватих левадах квіти.

Це бузьків огонь.

Густо, одна біля одної, як коноплі,— і до самого краю мерехтять розбризканим багрянцем, дрижать від вологого подиху левади, ніби розпечене повітря, ніби міраж.

Не можу ніколи байдуже пройти мимо. З теплим тремтінням у грудях, як на побачення з коханою, іду, зриваю, а далекий спомин тугою і ласкою пестить серце.

Це було давно, ще в сільській школі. Я залишався після уроків мало не щодня. Було боляче. До сліз. Вискакували з класу діти, як сполохані польові коники з трави, сміялись, кричали, не звертали на мене уваги. Тільки маленька Анничка завжди співчутливо всміхалась до мене.

Біленька, синьоока, волосся, як витіпаний льон, гострий носик, щічки — доспілі яблучка. Але я їй не відповідав усмішкою.

...Якось мене знову залишили. За що, не пам'ятаю. Мене повинні були замкнути самого в класі й випустити пізно ввечері. Я не міг звикнути до такої кари. Дивитися через вікно на село, слухати голоси, сміх, бачити веселі забави моїх вільних товаришів було нестерпно важко.

Учитель, пам'ятаю, сказав з насмішкою:

— А може, хто залишиться за нього?

Відповіді реготом. Тільки Анничка промовила тихо, не підводячи очей:

— Я лишусь.

І залишилась.

Було дивно: чому?

Я пас свої корови, вона — чужі. Мене батько жалів, скаржився солтисові на вчителя, її не жалів ніхто ніколи. Корів ми пасли разом. Я доглядав дві, вона — вісім штук Бойканюкових. Я палив ватру восени і грівся, вона ж не мала часу через худобу. Я не допомагав їй, не ділився з нею свіжим житнім хлібом.

І все ж вона залишилась.

А одного разу я нарвав букет бузькового огню і йшов додому. Вона зустріла мене і просила дати тільки одну квітку. Коли не дам, моя хата згорить. Так люди кажуть. Простягнула руку, довірливо глянула, не сподіваючись відмови.

— Дай лиш одну, я закосичуся.

З-під полинялої хустини очі питали:

«А мо', не хочеш?»

Я відвернувся.

— Чого тобі треба?

— Нічого...

І все ж вона залишилась!

А тепер я поглянув на неї, тільки якась мережка в моїх очах не дозволила побачити її — голубих. Ми стояли мовчки, поки не стало порожньо в класі, поки не гримнув учитель:

— Ну, чого стоїш?

І за Анничкою скреготнув ключ у дверях.

Мені не хотілося йти додому. Зі школи — на леваду. А там повітря під дотиком чути, вогке, прохолодне, мов джерельна вода. По леваді поважно ходить бузьок, клює дзьобом у мочарах, клекає, не боїться мене. Я навіть міг би погладити його по гладкому пір'ї, та немає часу. Бузьок шукає жаб, я швидко зриваю бузьків огонь. Вечірні сутінки густо наливаються між гори.

...Анничка ще в школі. Я вертаюся, я мушу її застати, дати їй не одну квітку — цілий букет, мушу щось хороше сказати їй. Біжу, а тепло хлюп та хлюп у грудях.

Але її вже в школі немає.

Я — стежиною через городи до Бойканюкового обійстя, хочу наздогнати, але її немає.

Обережно підходжу під вікно, воно вже світиться, заглядаю — в кутку на ослінчику сидить і плаче Анничка. А Бойканюк, немов виссані недокурки, кидає слово за словом з-під поживклих вусів:

— Не будеш більше, псяюхо, ходити до тої школи!

Стою хвилину, другу, дзявкає пес. Може вийти господар. В очах у мене пече, як сіль, щось давить у горлі.

Анничка сидить у кутку на ослінчику і плаче.

Вона вже не піде до школи.

А в моїх руках — бузьків огонь. Якщо не розділю букет, згорить у мене хата. Так люди кажуть...

А в Аннички хати немає, їй можна все віддати.

Але вона сидить у кутку на ослінчику і плаче.

Розкидаю букет огнем по стрісі і втікаю. Ой, щоб зайнялась! Але стріха не зайнялась.

На другий день вранці я біг на пасовисько, де Бойканокова худоба. Стежиною, попри царини, віддалялася маленька постать у полинялій хустці з вузликом у руках. За нею мукала чорноморда Білунка й бігло вслід телятко. Зупинилась, окраєць хліба витягнула, пхнула в мордочку, попестила. І швидко зникла за цариною.

...Де ти тепер, білява, синьоока дівчинко? Я мінаю левади — чи поїздом, чи пішки — а всюди воно, те рожеве марево, багрянець розсипаний по соковитих левадах.

Може, ти знайшла своє щастя і тепер так, як і я, з мрійливою усмішкою на устах згадуєш? Чи загубилась по наймах і на твоїй могилці засіялась наша квітка?

Де ти тепер?

Усміх любові дівчини, погляд незнайомої, інколи мо-лода мати з дитиною примушують мене зупинитись, приглянутись.

Може, це ти?

Тонконогі, високі, головки — зірочками, червоні й незапашні, мінаю я, зриваю, кладу на свій столик розкішним букетом, дарую своїй коханій квіти...

Це бузків огонь.

1956

ДОКТОР БРОВКО

Останні промені осіннього сонця освітлювали по-чорнілі дахи будинків. Блідли, сковзали, гасли. Осідала на вулицях курява, на площах міста стихав гамір, з гуркотом закривали крамарі вітрини крамниць.

Я поспішав з гімназії до бурси. На закруті перед ратушею наткнувся на людину.

— Прошу пробачення.

Середній на зріст чоловічок, змарнілий, обличчя у зморшках. Сірі, блискучі, немов скляні, очі глянули поверх насунутих на самий кінчик носа окулярів і розгублено всміхнулись.

— Добрий вечір, пане.

— Доброго здоров'я...— я відступив убік, щоб обминути його, але чоловічок знову загородив мені дорогу. Правою рукою запихав шматок хліба в рот, лівою зробив жест, немов хотів щось запитати.

Я придивився пильніше до дивного незнайомого.

Старе зимове пальто, підперезане шнурком, обвислі криси капелюха, черевики, перев'язані шпагатом попід подошву. Під пахвою — туго набитий книгами портфель, звідти виглядав потріпаний словник латинської мови.

— Я дуже радий, пане, що вас бачу,— заговорив чоловічок швидко, наче боявся, що я його переб'ю,— ви давно мені подобаетесь, тільки ніяк не можна було зачепити вас на розмову.

— Чи можу служити?

— Я володію шістьма мовами: латинською, грецькою,— рахував чоловік на пальцях,— і... і французькою, німецькою, англійською і... італійською. Крім того, знаю чеську, сербську і, розуміється, польську. Я дуже радо взяв би учня за низьку ціну. За рік-півтора оволодіє чужою мовою. Може, ви мені знайдете кого-небудь?

Я подивився на незнайомого, мов на божевільного.

— Ви дозволили собі пожартувати, добродію. Всього доброго, мені ніколи.

Він поглянув на мене очима, повними докору й образи. Здається, у них тремтіли сльози.

— Прошу прийняти до відома,— підняв окуляри на чоло,— що я доктор філософії. Моя адреса: вулиця Петра Скарги, 16. Доктор Бровко. До побачення! — обернувся й пішов.

Я стояв спантеличений, дивився нещасному вслід. Раптом з бічної вулички висипалась юрба дітей.

— Доктор Бровко, доктор Бровко! Дзяв, дзяв, дзяв! Бровку, ходзь ту, гав, гав, гав! — вони сіпали його за поли пальта, тягли, кидали грудками.

Доктор Бровко кинувся тікати, але даремно: вуличники оточили його з усіх боків. Тоді він глянув навколо безпорадно й заскиглив:

— Чого ви хочете від мене знову?

Збоку стояв поліцай і заходився від сміху. Я підбіг до нього.

— Наведіть порядок!

— Пан хце биць патронем тего ідіоти? Не жиче я тего пану!

Тоді я сам кинувся до дітей, розігнав їх, узяв під руку доктора й повів бічною вуличкою. За рогом він вдячно глянув на мене, витер з обличчя сльози й міцно потис мою руку.

— Зайдіть колись до мене, добродію.

— Дякую, зайду.

...У самому кінці вулиці Петра Скарги стояв самотній, мов сирота, будиночок. Старенький парканець і чотири куцики бузку відділяли його від довгого блоку кам'яниць. Полупані стіни, протрухлі східці й старомодний шнурковий дзвінок на дверях.

За цей шнурок я смикав через два дні після пригоди з доктором Бровком.

За дверима хтось бубонів вірші Овідія. Я щиро засміявся з такої передвечірньої молитви, хотів було вже вернутись, але цікавість таки перемогла. Смикнув ще раз за шнурок. Почувся кашель, відчинилися двері.

— А-а, моє поважання! Я вірив, що ви прийдете. Прощу, прошу!

Важкий запах плісняви, поту й прокислої їжі вдарив у ніздрі. На столі — купа книжок і немита кастрюля, на вішалці зимове пальто — все, мабуть, добро доктора Бровка.

— Ви самі будете брати в мене лекції?

— Так, з англійської мови.

— Маєте поняття про цю мову?

— Досить незначне.

— Сідайте, почнемо.

Мене вразили педагогічні здібності цього вченого дивака, доктора.

Я швидко опановував ази англійської мови.

Доктор Бровка вперто над чимсь працював. Я завжди заставав його за книгами. На мої запитання він не давав точної відповіді. Говорив про відтінки діалектів епохи вульгарної латини, про новий проект міжнародної фонетичної транскрипції, про есперанто,— видно було, що він пише якусь наукову працю.

Якось я досить необережно запитав, чи він вірить, що його дослідження опублікують. Доктор поглянув на мене, подумав хвилину й важко зітхнув:

— Ні...

— Розкажіть щось про себе, докторе.

Тоді він втупив у мене очі, і в них я помітив несамо-
вний вогник. Та тут же він опустил безсило голову
й прошепотів:

— До побачення, друже...

Минуло кілька місяців. Одного дня довелося мені
довго чекати на доктора. Вже стемніло, коли з вулиці
почувся крик, регіт дітей, гавкання. Я зрозумів, що ста-
лося. Збіг з веранди, порозганяв дітей і завів доктора до
кімнати.

Знесилений, він упав на крісло й заплакав, як дитина.
Заспокоївшись, сказав:

— Ні, ні, я не боюся дітей, але оте їхнє цькування
стільки наводить на мене жаху, що іноді здається —
збожеволію... Вам тяжко буде мене зрозуміти, ви осу-
дите мене, коли почуєте мою розповідь...

Я нічого не зробив для безсмертя, мій друже. Це зву-
чить смішно, правда? Але сама історія мого життя стала б
безсмертною, якби на світі жили тільки щасливі люди.
Та ба... Багато на світі таких, як я, ентузіастів, готових
працювати в поті чола для людей і нездатних заробити
шматка хліба для себе.

Я народився в убогій селянській сім'ї на Покутті.
Мене віддали вчитися до шевця. Але я тягнувся до
книжки. Крадькома, щоб не знав батько, прибігав до
школи. Добра вчителька побачила мої здібності й пора-
дила батькові послати мене вчитися в місто. Він, пам'я-
таю, подивився на неї здивовано й засміявся:

— Я вас, пані, шаную, але коли будете такі дурниці
говорити...— його обличчя налилося злістю.— З чого?
З жебrotи, з вошей?

Я розплакався й притулювся до подолка моєї добро-
дійки, немов хотів її оборонити від грізного батька.

— Я хочу до школи!

Батько замахнувся на мене, але худенька рука вчи-
тельки закрила моє обличчя.

— Не гарячіться. Я вивчу вашого сина на свій кошт.

Так я опинився в гімназії. Потім з великими трудно-
щами дістався на філософський факультет Львівського
університету. І тут зустрівся із своєю долею, тут розпо-
чалася трагедія мого життя.

Університет відкрив переді мною новий світ. Колись
у гімназії я знав тільки книжку й більше нічого знати не
хотів. Ні насмішки, ні добрі поради, ні гіркі образи не
будили в мені бажання боротися проти зла й несправед-

ливості. Як віл у ярмі, ніколи не задумувався навіть над причинами власної біди.

А тут немов полуду хтось зняв з очей. Я побачив, що книги, а разом з ними і студент, абстрагований від усього довколишнього,— це ще не життя. Воно зовсім інше. Яке, я ще не знав, бо воно стелило переді мною нову дорогу.

Лекції, бесіди в кав'ярнях — як усього цього було мало! Ми говорили про все. Наші молоді серця прагли до чогось високого й недосяжного. Ми готові були присвятити себе боротьбі, але за що?

Важко тепер сказати, за що. Я бився об стіни дійсності й не знаходив виходу. Міжнаціональна гризня, дешеві суперечки буржуазних партій, патетичні промови... Але правди, тієї китиці людської мудрості я не бачив ніде. І часом сумніви проникали в душу, як вода крізь пальці: а може, життя — суєта, коротка хвилина страждання, недовгий шлях, по якому кожен проносить ярмо обов'язку, ярмо доброго тону, яке часом більше, ніж поліцейська палиця чи цензура, сковує дію, слово, думку?..

Я задихався в отруєній атмосфері й починав ненавидіти все.

І от я зустрів людину. Це була проста робітниця, полька Гелька.

На одному з літературних вечорів я виступив з доповіддю про значення художньої літератури для розвитку індивідуума й суспільства. Мені аплодували за мій нігілізм, який був тоді в моді. «Для нас нема авторитетів, для нас нема релігії й богів,— закінчував я свій виступ.— Ми віримо в правду. Але чи й правда не божок для нас? Хто бачив те, що ховається за цим словом? Хто сконкретизує цю абстракцію? Хто знайде ключ, щоб відчитати цей ієрогліф? Хто заповнить це слово конкретним змістом? Життям?»

Я не знав, від чийого імені говорю, не знав, до кого звертаюся. І ніхто не збирався відповідати на мої запитання.

У коридорі до мене підійшла дівчина. Вона відрізнялась від інших простим одягом, зовнішністю й манерами. З обличчя — навіть невродлива, тільки темні серйозні очі вразили мене.

— Дозвольте вас запитати...— вона збентеженим рухом провела по короткому кучерявому волоссю.— Я не

студентка, я багато чого не розумію, але цікавлюсь... Дозвольте вас запитати, що ви розумієте під словом «життя», яким хочете заповнити порожнечу, про яку тільки що говорили?

Я не міг нічого відповісти. Та й справді, чи задумувався я коли-небудь глибоко над цим словом? А переді мною стояла така проста й безпосередня трудівниця з потрісканими від праці пучками й дивилась на мене, чекаючи відповіді. Але я мовчав. Перший раз у житті не вмів відповісти на запитання. Думки кинулися до мого багажу знань, пролетіли мимо всіх філософських трактатів, які я знав, і повернулись до її очей.

— Я часто слухаю вас. Пробачте, але ви самі не знаєте, чого хочете.

— А ви?

— Ми знаємо.

— Хто — «ми»?

— Приходьте на Цитадельну, 8, квартира 3. Сьогодні.

На Цитадельній я познайомився з особливими людьми. Тут були українці, євреї, поляки. Змучені роботою обличчя, невідмиті від машинного масла руки, липкий одяг сажотруса... Тут я не чув пишномовних слів, не чув промов. Тут падали важкі слова, незграбні й тверді, як каміння з-під молота каменяра: експлуатація... страйк... партія пролетарів... революція.

Це були не ті люди, що розпинались на словах, а справжні борці за правду. Я задумувався над кожним їхнім словом, і кудись почали щезати мої сумніви. Ні, життя — не суєта. Життя — це естафета. Кожен бере її в свого попередника, пробігає свій короткий шлях. І горе тому, хто пробіг до кінця й не має що передати майбутньому поколінню.

Мені довіряли, але ніхто не втягав мене в організацію. З Гелькою ми проводили вечори в розмовах і суперечках. Ми доповнювали одне одного: я — знаннями, вона — практичним життєвим досвідом. Нас в'язало щось глибше, ніж наука, поезія чи філософія, щось більше, ніж кохання...

Згодом я вмістив статтю в одній газеті: «Як треба боротися, або Чому ми бідні». Вона наробила багато шуму, з'явилися відгуки, її обговорювали у клубах, кав'ярнях, студентських гуртках. Зі мною знайомились, мене запрошували на засідання представники різних партій, вслід мені кидали камінням у темних вуличках, мені при-

ходили анонімні листи з погрозами. Я був героєм дня в каламутному ореолі слави. Гелька жила тоді в якомусь особливому піднесенні. Її очі були повні неспокійного щастя, в її розмовах не раз губилась логіка — видно було, вона зважується на щось важливе. На Цитадельній до мене почали ставитися з повагою, просили в мене поради, рахувалися з моєю думкою.

Нарешті Гелька сказала: організується загальний страйк.

У той день мене викликав ректор на аудієнцію. Він запропонував написати до цієї самої газети статтю, в якій я мав би розкритикувати самого себе, відмовитись від своїх думок, визнати свої радикальні твердження помилкою молодого розуму.

— Це неможливо, професоре.

— Тоді вам доведеться залишити університет.

— Це наробить більшого галасу, ніж моя стаття. Вам не вигідно.

Далі ректор повівся зі мною на диво спокійно. Навіть попросив пробачення, але його злобна посмішка змусила мене замислитись. Якесь тривожне передчуття не давало мені спокою цілими днями. Я хотів поділитися з Гелькою своїм неспокоєм, але боявся, що вона назве мене боягузом. Хотілося поговорити хоч з ким-небудь.

Через кілька днів зустрів на Академічній знайомих з університету. Була четверта година після обіду — час, коли я повертався з лекцій додому. Вони немов ждали мене. Разом підійшли й засипали питаннями: що нового, які відгуки про статтю, чи не маю наміру писати нову.

Тут були мої явні недруги. Лозінський, студент прав, який кілька днів тому прилюдно назвав мене глашатаєм хамських ідей, тепер розпливався в дружній усмішці, розсипав похвали й урешті запропонував пиво. Ми зайшли в кнайпу. Замість пива на столі з'явилося шампанське, і в мене, незвичного до хмільного, відразу закрутилося в голові.

А Лозінський від політичних тем переходив до жартів, розказував двозначні анекдоти, всі реготали, а я не знав, як вирватися з цієї компанії.

— Панове! — підняв Лозінський келих. — Дозвольте мені від нашого імені подякувати панові Бровжові, що не погордував і зайшов випити з нами чарочку.

У кав'ярні стихло.

— Ми всі його знаємо. Це людина, якщо не прекрасна

зовнішністю, то золота багатством своєї душі. Це здібна і, я сказав би, трохи що не геніальна людина нашого часу.

Я підвівся, щоб зупинити його, але Лозінський продовжував:

— Батьківщина його — село Дубовина — чарівна, майже казкова місцевість. Це країна романтики, пісень, добрячих мужланів і ведмедів!

— Замовкни! — скрикнув я, але у відповідь піднявся регіт і свист. До нашого столика підходили роззяви. Я зрозумів, у чому справа: прилюдна компрометація, трюк ректора. І вирішив вирватися, але...

— Пустіть його! — хтось вигукнув. — Він поспішає до Гельки!

— Гельки? Це новина для нас: пан Бровко тягається з повіями!

Один нахаба заточився від удару в обличчя, другому дісталось пляшкою від шампанського.

Я отямився, коли мене в'язали й тягли на вулицю.

— Що сталося? — питали з натовпу.

— Он зварйовал.

— О матко боска!

Ви, напевно, не допускаєте, мій друже, що я потрапив до будинку божевільних, де пробув місяць. Усе було зроблено чисто. Психіатри визнали мене хворим. А далі... Ні, не буду розповідати, це надто важко. Я не переіс того всього. Щось надломилось в моїй душі, у моїй свідомості, туди влились отрутою слабість і переляк.

Вже нікому не страшний, я знову повернувся в університет. Погодився написати реабілітаційну статтю. Незабаром вона була надрукована — «Блукання молодого ентузіаста». Після появи цієї статті я довго й бездумно лежав на своєму тапчані й нічого не бажав, крім смерті. І ви знаєте, — доктор стиснув долонями скроні, — я тоді вперше почув те глузливе виття довкола... Тому нині я так боюся тих дітей... Це кара, бич за мою слабкість, за зраду друзів і самого себе. Я боюся, що збожеволію колись...

Одного вечора відчинилися двері моєї кімнати. Я думав — марево, але ні, це була Гелька. Вона поволі підходила до мене, не відводячи погляду. В її очах я читав собі вирок, в її зніцях в останній раз побачив правду, якої шукав усе життя. Але я вже не міг до неї сягнути — руки в мене були нечисті.

Підвівшись, я ждав слова, чекав удару в обличчя — всього, тільки не тієї погордливої мовчанки

Шукав сліз у її очах, тіні співчуття, але даремно. Нічого, крім погорди, не побачив.

Вона пішла, назавжди. А я залишився сам. Самотній на все життя, із своїм хворим розбитим серцем.

Ось і все, мій друже. Я міг би розказати ще, як захищав магістерську, потім докторську дисертацію, як врешті не дали мені роботи. Та це нецікаво.

Тепер я приходжу до кінця своєї естафети, а іншим передати нічого. Хто винен у цьому? І з ким розрадити своє серце, повне любові й ненависті, повне образи й нестерпного жалю? Я стою перед стіною дійсності, як сліпий жебрак, простягаю руки й кричу голосом душі своєї: «Кому повім печаль мою?»

А в приступах душевної слабості шепочу: «Вернись до мене, любове моя». Але вона не вернеться, як юність, як примарний сон весняної ночі...

Я пильно глянув на доктора. Його обличчя було дуже бліде, а дивний блиск в очах злякав мене. Та це тут же минуло. Хвилину панувала гнітюча мовчанка. Потім він попросив, щоб я залишив його самого.

За кілька днів я прийшов до Бровка на черговий урок англійської мови. На дверях висів замок. Від сусідів дізнався, що доктор помер і його поховали на міському цвинтарі.

Ще й сьогодні можу показати його могилу. Вона ледве помітна серед трави й квітів. Та проходячи іноді мимо, я знімаю шапку й думаю: «Що передав бідний доктор наступному поколінню? Що я взяв від нього?»

Взяв. Його слабкість навчила мене бути міцним у житті.

1956

БАТЬКО

Це було в ресторані на вокзалі.

Дід Панас хотів повечеряти. Довго не зважувався заходити з бесагами, бо там грала музика, а за столами сиділо, як він думав, саме начальство. Але треба було щось теплого з'їсти. Зняв капелюха й поклонився швейцарові.

— Можна?

Тоді зайшов.

Роздивлявся, де б сісти. Коли почув, що хтось його кличе. Це старий знайомий — Марко. Колись разом на сплавах працювали. Втішно було його побачити через багато років.

Пили пиво з нагоди зустрічі.

Марко розпитував про життя, Панас скупю відповідав.

— А як діти?

— Одна була, Оленка, та й то...

— ?

— Поїхала вчитися до Львова. А тут війна. Довідався від людей, що німці забрали на роботи. Так і не вернулась.

Пиво випили, а до котлет не доторкались.

Панас витяг люльку.

— Кури цигарки.

— Це можна.

Марко знову замовив пива.

— А може ще повернутись. Отак часом нема, нема, та й диви...

— Та де там...

— А все може бути.

Обидва не вірили, але обом хотілося так говорити.

— Десь у Коломиї, — це вже Панас, — вернувся отак син до батька. Через дванадцять років, а вернувся.

— А я що кажу.

— Той, говорили, мав лише п'ять років, як пропав.

— А твоя?

Дід Панас задумався, пригадував.

— Тепер була б така, як ця, — показав на молоду жінку за сусіднім столиком. На хвилину зупинив теплий погляд на її вродливому обличчі. Потім вийняв з бесаг пляшку. — Я їду від сестри, а вона мені цієї слив'янки на дорогу.

— То повіз би додому.

— Не маю нікого, одні стіни...

Розливав у чарки і — по скатерті.

— Якби отак вернулась, то скликав би все село і напоїв би до безпам'яті.

— Пийте, куме.

— Дай боже...

Дід Панас думав, яке-то було б свято, якби Оленка

повернулася. Питав, скільки дітей у Марка. Аж четверо, дякувати богу.

— А в мене була одна, як палець... Пийте, куме,— припрошував, як у себе дома на празнику.— Та й така файна була, як ця...

Жінка всміхнулася, а Панас думав, що це до нього, і тому через стіл поклонився. Вона здивовано знизала плечима і щось прошепотіла до свого сусіда.

Панас говорив чи, може, тільки думав:

— Я лиш одне їй наказував: учися та й учися. В школі її завше хвалили. А книжки такі мудрі читала, що я з них нічого не розумів.

Наливав чарку за чаркою і пив. Не чув навіть, коли Марко розплатився й пішов до поїзда.

«А якби отак це була Оленка? Попросив би-м її за стіл та й спитав, чи пам'ятає свого тата. Або ні. За всі гроші, що тут має, купив би їй хустину».

Вже не пив, а тільки дивився на молоду жінку й уявляв, що це його донечка.

Отже, подарував би їй хустину. Та що — хустина! Вона, напевно, і не носить хусток. Бо ж у місті виросла. Але він нічого більше не міг би сьогодні їй купити. Таку в пасочки, з довгими тороками бачив на вокзалі в ларку. От візьме та й купить. Складе гарненько, підійде до столика і скаже: «Не знаю, чия ви, але в мене була така Оленка, то візьміть собі». Та й усе.

Починав вірити, що буде так: вона дуже здивується, потім схопиться з-за столу й скрикне:

«Таточку!»

Тоді він забере її додому. Склоче все село і справить таке свято, якого ще ніхто не бачив.

А молода жінка дивилася на нього. Дідові Панасові здавалося, що навіть дуже пильно дивиться, ніби впізнає. Що таке? В очах почало прояснюватися від хмелю, й Панас побачив на її обличчі прикмети своєї дочки: так само посередині волосся проділ, ямочка на бороді... Хотів схопитися й крикнути: «Це я, я, батько!» Але не смів, не був певний, що це Оленка. Найкраще буде зробити так, як задумав. І то вже.

Хитаючись, бо від слив'янки шуміло в голові, вийшов у вестибюль. Підійшов до ларка. Купив — таку в пасочки з довгими тороками. Вертався швидко, спотикаючись на чийсь клунки. Але за столом нікого не було. Цього не ждав Панас. Це ніби хтось останню дошку витягнув

з-під нього на хисткому мості, ніби з грудей хтось ви-
йняв серце й щось холодне поклав замість нього.

Знав: не було тут Оленки, тож не було й жалю. Тільки
в грудях гуляла порожнеча після останньої ілюзії.

У руках — хустина. Це все, що залишилось для нього.
Хіба ще одна сльозина з усього його багатства
блиснула, горошинкою скотилася по сивому щетини-
стому обличчі, та й вона загубилась солоним присма-
ком у куточку уст.

1957

ЗЛОЧИН

Білою змією в'ється сніг по дорозі. Ідуть телефонні
стовпи один за одним, мов зажурені подорожні, виграє
вітер морозну пісню на дротах. Я повертаюсь на своє
передмістя. Мені не холодно, мене гріє моє щастя.

Бринить у дротах сумна мелодія, а в мене на серці —
радість. Я йду, іду, а п'їтьма колишеться над землею, та-
ка морозна п'їтьма, різдвяна.

І раптом з темряви хтось кидає два слова, як два
пекучі поличники: «Ти — злодій!» Кидає не як звинувачення,
а як вирок, присуд. Здрігаюся, немов від пострі-
лу над вухом. Хто це сказав? Оглядаюся навкруги, за-
глядаю у власну душу, шукаю — і все говорить мені
мовчанкою:

— Ти — злодій.

Пригадую... Ці два страшні слова тінню, назирці йшли
за мною вже довгий час, і знав я, що рано чи пізно вони
стануть переді мною, як мої двійники. А тепер, коли
вже відбувся суд, коли незримі погляди знайомих від-
вертаються від мене, схвалюючи вирок, дозвольте мені
сказати останнє слово.

Так, я злодій. Я вкрав чуже щастя. Ба ні, чужого щас-
тя я не крав, я тільки на чужому місці будує своє влас-
не. Вислухайте мене. Може, знайдете в моєму вчинку
хоч трохи благородства.

Одного осіннього дня сидів я в парку на лавочці.
Пливли по небу білі хмаринки, розірвані на клапті,
як мої думки. Любо було дивитися на них і бачити в
них себе.

Маленька дівчинка в червоному платтячку покинула
відерце з пісочком і несміливо підійшла до мене.

— Ти хто така?

— Я сховалася від мами, а...

Пальчиком водила по моєму коліні.

— У тебе новий костюм, а мені мама купить нові черевики.

Простягнула ручку до мого обличчя.

— Які в тебе вуса! — дотикнулась до вусів і опустила раптом ручку.— В тебе лице мокре, ти плачеш?

Тоді я схопив її на руки, ніжно пригорнув і поцілував у рожеві запашні щічки.

— Чия ти?

— Мамина.

— А мама де?

— Там... Я сховалася.

— Вона знайде тебе?

— Знайде.

— А я заберу тебе з собою.

— І маму забереш?

Я здивовано глянув на дівчинку й не відповів.

По алеї швидко йшла молода жінка, оглядалася довкола, кликала:

— Любко! Любочко!

Дівчинка шепнула.

— Сховаймося за кущик.

Я послухався. Ми приклякнули за густими кущиками бузку й пильно приглядалися. Любка, як мишеня, водила хитрими оченятами за голубим платтям своєї мами, затуляла ротик, щоб не засміятись. Я також приглядався через гребінь галузок до молодої жінки, темноволосої, невисокої, із стурбованим обличчям.

— Досить бавитися, Любко, обізвися.

— Мамо, ми тут!

Усмішка тільки на мить розпогодила стурбоване обличчя жінки.

— Що ти тут робиш? Ніколи більше не піду в парк з тобою!

Тоді мала випурхнула гороб'ям і сховала голівку мамі в подолок.

— Не сердься, ми з дядьком...

Я обтрушував пісок із штанів і винувато розводив руками.

— Пробачте, не встояв перед вашою донечкою.

Мама розсміялася дзвінким дівочим сміхом.

— Вона в мене така! — сказала з гордістю.— Ну, пробачте, нам пора додому.

Я вклонився.

Любка підбігла до мене.

— Дядю, а ти не підеш з нами?

— Любо, як тобі не соромно! — насварила мати.—
Йди сюди.

— Але ж мамо,— серйозно розвела мала руками,— дядько казав, що забере мене з собою.

Мати підійшла і рвучко взяла дочку за руку. Ревниво, з боєм і образою глянула на мене: «Не смійте, не смійте, в мене й так немало горя». Мабуть, саме через це я взяв малу за другу ручку й сказав:

— Я ж іду з тобою, певно, що так.

Ми йшли мовчки, тільки Любка щебетала за всіх.

— Два такі великі черв'ячки, як твій, мамо, мізинний пальчик, були там. Їх горобці з'їдять, правда? Я хотіла сісти на лавочку, а один хлопчик мене зігнав, каже — тато прийде. Такий хитрий! А тоді я побігла, побігла! Мамо, а з пластиліну можна й хлібики ліпити чи тільки ляльки? А дзига зіпсувалась, нам дадько направить, правда? А ти казала, мамо, що великі не плачуть, а дядько плавав...

Мати глянула на мене.

— Це неправда,— кинув я зніжковіло.

— Любка ще не вміє говорити неправди.

— Ні, це просто їй привиділось. Гріло сонце... піт...

— Так, погода сьогодні як улітку,— сказала вона з ноткою приязні в голосі.

Можливо, думка про мою слабкість розбудила в ній прихильність до мене — люди люблять бути в горі не самотніми,— жінка почала розмовляти, розпитувати, де живу, чим займаюсь. Я відповідав скупко. Час від часу поглядав на її вигнуті щоки, на чорні брови, що густо збіглись на переніссі, та стурбовані навіть при усмішці очі. Життя вже встигло накласти на неї свою печать, з очей світився нелегко здобутий досвід, і при тому всьому була дуже молодою і вродливою.

Мене цікавило тільки одне питання, чому мала запропонувала взяти й маму до себе. Діти нічого даром не говорять.

— Хто ваш чоловік?

Вона зніжковіла, по обличчі пробігла тінь обурення, повні образливих сліз очі виклично глянули на мене.

Я каюся і готовий був вирвати собі язик за таке питання, але було пізно. Може, вона розведена, покритка, у кращому випадку, вдова, але яке це має значення? Моє питання було нетактовне, грубе. Я чекав, що вона мене присоромить, проте почув спокійне:

— Мій чоловік працює з вами... в редакції...

Це мене ще більше здивувало. Чому ж тоді вона так збентежилась?

— Як його прізвище?

— Андрійчук, Петро.

Тепер мені все стало ясно. Петро — мій колега по роботі... Пригадалися розмови, суперечки, його висловлювання про жінок. На думку спливли Петрові слова в задушевній зі мною розмові: «Нема гірше, колего, коли з дружиною не знаходиш спільної мови. Це страшно. Женись і ти нарешті, але шукай собі жінку за освітою».

То була розмова про людину, яка йшла тепер поруч зі мною. Тоді я щось заперечував товаришеві. Тепер пильно дивився на неї.

— Ми вже прийшли,— сказала жінка біля під'їзду на вулиці Шопена.— Прощайте.

— Всього найкращого.

Але Любка тягла мене за руку.

— Ходи до нас. Будемо хлібчики ліпити з пластиліну.

— Іншим разом, Любочко.

— Коли — іншим? Ну, коли?

— Завтра, добре?

— Завтра, завтра! Мамо, дядько завтра прийде!

Наші з матір'ю погляди зустрілись довше, ніж звичайно.

— Не приходьте,— прошепотіла вона тихо, щоб Любка не почула.

Я мовчки погодився.

Минали дні й тижні, а зустріч та не виходила в мене з пам'яті. Сама згадка про неї робила моє життя цікавим. Дорогі мої судді, мене почало нудити від згадок про наші дискусії. Чи ми з вами хоч раз перехилились через бокали, щоб заглянути в життя людей?

А чужа тінь, не питаючи дозволу, йшла за мною. Це проявлялось по-різному: іноді сердив мене нетверезий вигляд мого колеги, іншим разом я кипів від його цинічних висловів, часом на вулиці ввижалась мені маленька Любка, і я мимоволі шукав тоді її матері.

Одного дня без ніякої причини я пішов на роботу по вулиці Шопена. Начебто байдуже глянув на знайомий номер, ніби й швидко пройшов вуличкою, і все-таки був розчарований, що не побачив нікого.

Відтоді я вже не ходив іншою вулицею. Це справляло мені дивну радість. Краще працювалося, ніби я вже не був самотнім. І сам не знав, кого більше хотілось мені бачити: доню чи маму. Любка була для мене символом сімейного щастя, мати її...

Зовсім несподівано я зустрівся з ними знову.

На другому поверсі у вікні, притулившись чолом до замерзлої шибки, сиділа моя маленька знайома. Я глянув угору, помахав рукою, вона мене впізнала. Застукала кулачком в шибку.

— Дядьку, дядьку, ходи до нас!

Я завагався.

— Дядьку, я сама. Ходи, бо мені скучно. Я відчиню двері.

Тоді я пішов.

Вона сиділа в мене на колінах і щебетала:

— Мама пішла по дрова на базар. Кожний день так ходить, бо газу ще не провели, а тато тільки вночі приходить. Я маю багато пластиліну. Він уже засох, бо я не вмю ліпити. На, розімни і зліпи мені ляльку.

Я м'яв пластилін, а вона не вгавала:

— Я тепер завжди сама вдома. Тато часто зовсім не приходить, а мамі вдень немає. Але мені нудно лише тоді, коли киця засинає. В тебе нема киці, а в мене є... А вона так багато спить. Мама спить дуже мало, бо пізно лягає, а рано встає... Мені вже шість років, дядьку. Я скоро піду до школи. Буду добре вчитися, щоб ніхто не називав мене дурною.

— А хто кого так називає?

— Вчора тато кричав на маму, що вона нічого не розуміє. Кинув у неї книжкою. А мама сьогодні дала мені, бо сама не має часу читати. Тільки книжка нецікава, без малюнків.

Розмову перервав скрип дверей. Увійшла мати. В куток поклала оберемок дров. Я підійшов, подав руку. Збентеження, легке дрижання руки і тінь страху в глибоких очах зрадили її на один лише мент. Але зараз же вона спитала спокійно і навіть холодно:

— Ви до чоловіка?

— Ні, мене запросила Любка.

Мовчала. Я підвівся.

— Пробачте, не подумав, що вам буде прикро.

Вона спалахнула, сльози мало не бризнули з її очей, але все це тривало тільки мить.

— О ні, мені приємно,— прошепотіла жінка, не підводячи очей.

— Можна мені буде ще зайти до Любки?

— Краще — ні...

— До побачення.

Мені ніхто не сказав й слова на прощання, ніхто не провів до дверей. Та коли я був уже внизу, за мною, мов вихор, помчалась Любка, вона повисла в мене на шиї, міцно притискаючись до грудей, спрагла батькової любові.

Я цілував її личко. В коридорі ридала мати. Вона вже не в силі була володіти собою.

Я перший раз у житті повертався багатим. Я втікав, не обнявши навіть матері, боявся, що наберу надто багато щастя і розгублю його по дорозі.

І аж дома зрозумів, що воно, те моє щастя, подароване поцілунком дитини і сльозами матері, вросло коренем на чужій ниві, і ніхто ніколи не збере його плоду.

Я не міг заходити в їх дім, але не міг і без них. Мені потрібні були вони, їм був потрібний я.

Не сміючи заходити до хати, я ждав на вулиці, заглядав у вікна, годинами, мов безумний, стояв на розі, щоб побачити її.

Врешті я її побачив. Сьогодні ввечері вона сама ви-йшла на вулицю й покликала мене в коридор.

— Так не можна далі,— говорила.— Я бачу... Не приходьте, не приходьте більше, бо це нестерпно. Це нестерпно!

Вона безсило горнулася до мене, мовчки благала не кохати її, мовчки просила прощення за своє кохання.

Я спитав:

— Як ви будете жити?

— Тепер мені буде легше...— І не боронилася від моїх поцілунків.

Просила, щоб я вже йшов.

— Тільки з вами.

— О, це безглуздя...

Так, це говорило безглуздя. Не можна такий злочин робити крадькома. Треба всім оголосити, хай судять. Вголос.

І я повертаюсь. Повертаюсь один, але з коханням, горем, мукою — відплатою за крадене щастя. Вертаюся, залишивши частину свого «я» дорогим людям на чужому полі.

«Ти — злодій!» — чую німий вирок людей і власної совісті. Так, я злодій. Але, може, у ваших серцях, судді мої, знайдеться хоч на макове зерно виправдання для мене?

Кожний з нас має право на щастя. Хіба винен я, що воно всміхнулося мені з чужої хати, що спіймати його важко, як ртуть, розсипану по землі, як сонячний зайчик, кинений світланком на стіну?

1957

ПРУТ НЕСЕ КРИГУ

Онуфрій Горда ще має силу. Крига тріскає, скрегоче, б'є в передній край порому, а він один жердиною штовхає проти хвилі. Жінки з запертим віддихом притискають клунки до грудей, мовчать від жаху на кинутому, мов трісочка, поромі серед розбурханих весняних вод.

Прут несе кригу.

Великими брилами черкає береги, рве камінь, гримить під днищем порома.

Горда впевнено кидає, немов геть від себе кидає довгу жердину, вгризається закованим кінцем у дно і сам повисає на ній. Здається, зламається вона або викине поромника за борт. Міцні руки напружуються, як тятива, жили на шиї синіють від натуги, дрюк випрямляється.

Горда сам.

Берег ще далеко. Пором ніби стоїть на місці або летить разом із запіненою кашею вниз. Маленький хлопчик із застиглими на очах сльозами, вчепившись мамі за подолок, дивиться на Горду. Той посміхається малому: не бійся, сину, будь спокійний. Горда відповідає за тебе. Горда відповідає за людей. Жили перервуться, дрюк зламається — зубами затримає, а доб'ється до берега. Бо це його люди. Його ріка, його земля.

Тридцять років не бачив її. Півжиття розтратив на чужині ні за простибі, щастя шукав. Тридцять років...

А пам'ятає, як востаннє капнула його сльозина на скований льодом крутоберегий Прут, та й чи не від гарячої, гіркої і пекучої рушила тоді на ньому крига.

...Портовий вантажник, пуца бразільська, бойні Чикаго, чужа мова, непривітний край і туга, туга, що грудкою крові запекалась у зболеному серці й не переставала пекти вогнем. Здавалось часом: якби повернувся, упав би грудьми на рідну землю і цілував би кожний її клаптик, кожну порошину, всіх людей обняв би, плакав би та й наказував, щоб ніколи не покидали рідного краю.

А роки йшли. Шуміли весняні каламутні, текли задумані осінні води — тік десь там рідний Прут, а Горда весь час пам'ятав, так виразно пам'ятав весняну кригу, розтоплену його сльозою... Ніби ще вчора спокійний і покірливий, Прут двигтів під полозами саней і кінськими копитами, скрипів під ногами пішоходів, ще вчора мовчав, німий, безмовний. І ось капнула сльоза — не перша й не остання гірка людська сльоза — тріснула холодна брила, і ніщо вже не зупинить нестримний біг ріки.

І не була це вже ріка в пам'яті Горди, це був його народ, міцний, могутній, а він, як осколок, виснажений тугою, зігнутий нуждою, хворий і безпомічний.

І часто плакав уві сні, бо вдень не було сліз.

Було літо, коли повернувся. Це було свято всієї землі, коли він ступав по зарінку до Прута. Зігнувся, вмочив руки у воду, напився, щоб повірити, що він уже тут.

А потім сам переплив на другий берег. Тремтячими руками взяв жердину, як колись, погнав пором по тихій воді й відчув, що молодеча сила хвилями наливається в його руки, серце. Ні, він ще поживе, даремно думав, що повертається, аби лише померти на рідній землі. Го-о, він ще пригадає людям колишнього поромника Горду — молодого парубка, дарма, що сивина побіла волосся, а складки зморщок зібгали обличчя.

...Гнеться, скрипить жердина, хреститься з жаху бабуся, спокійно дивиться Горда із застиглою суворою усмішкою на обличчі.

Мине ще багато років, а Горда буде молодим. Як його край — топтаний, різаний, битий канчуками, вкритий шибеницями і — безсмертний. Чому ж би то Горда мав старітися і випускати стерно з рук?

Він буде завжди молодим. Гляне задумано на синюваті гори вдалині, гляне на повноколосі простори за Пру-

том, попестить їх вистражданою своєю любов'ю, бадьоре слово пошле спітнілим хліборобам, погладить по волоссячку малу дитину, біль старий переломить усмішка на обличчі, й до червоного сонця над обрієм блисне скупя й безболісна щира, тепла сльоза.

Пройдуть роки, а він стоятиме на сторожі рідних полів, дивитись буде на чисте небо, чи не буриться де гроза на обрії, чи не заскигнуть де перед бурею, черкаючи крилом чисту воду, білокрила чайка...

1958

НА ПОРОЗІ

Володька в цьому році помітно змінився. Це завважили спочатку вчителі, а потім і однокласники. Максим Іванович, директор, не без гордості зазначив на педраді, що зміна в поведінці Володі Зайця — результат його копіткої праці. Старенька вчителька Олена Григорівна вбачала зовсім інші причини, але мовчала, тільки часом заперечливо похитувала головою. Максим Іванович терпіти не міг заперечень, сумнівів.

— Так, саме так, шановна Олено Григорівно. Ви не хитайте головою. В позаминулому році він був у Козубенка. Вилітали шибки, а на цвяшки, вбиті в парти і стільці, сідали не тільки учні, а й сам Іван Іванович деколи приземлявся. В минулому році, у восьмому класі, він був у вас. Виключали? Виключали. Приймали? Приймали. І знову виключали.

— Я, Максиме Івановичу, ніколи не була за те, щоб виключати. Він здібний учень. Це вже, дозвольте сказати, ви...

— Та-ак! Дозвольте сказати! Дозвольте сказати, що ви тільки й знали — обороняти. А що зробили конкретно? В цьому році я особисто ним зайнявся. І от — результати.

Але Олена Григорівна далі ледь помітно похитувала головою, і тепла усмішка, як при згадці про дорослого сина, поглиблювала старечі зморшки на її обличчі.

Деякі однокласники були явно незадоволені Володькою. Ще півроку тому вони вважали його своїм ватажком. Досить було йому кивнути пальцем, як вони готові

були до чергового бешкету. Або виходили на вулицю, ставали гуртом і показували пальцями вгору, поки довкола не збирався натовп, або влаштовували чергу біля якогось магазину, протягали тоненький дріт перед класними дверима, а то й набивали в парти цвяшків. А тепер ні Юркові, ні Василькові не вдавалися пустощі. Спочатку думали, що Володька захворів. Але ж ні, він був здоровий і ріс з кожним днем, а на його обличчі прозирала серйозність разом з темним пухом під носом. Тоді вирішили: зазнався.

І від цього Володі було прикро. Він сам не знав, чому йому відхотілося пустувати. І взагалі, багато дечого не міг зрозуміти. То голос почав йому зриватися, то появився раптом бас, а на обличчі почав рости мох. Йому ще деколи хотілося когось ущипнути або підставити ногу якійсь дівчинці, іноді насилу стримував себе від непереможного бажання штурхнути на вулиці поважну жінку, але щось неблаганне, нове, незнане, не дозволяло йому цього зробити.

А товариші, ті самі нерозлучні Юрко й Василько, почали триматись осторонь. Дуже гірко було Володі. Врешті замкнувся він сам у собі. Та ще якось побачили його хлопці з восьмикласницею Олею Побігущою в кіно!

Це сталося зовсім випадково. Володька стояв у черзі за квитками. Коли вже підходив до віконця, побачив, що в самому кінці черги стоїть Оля. Він просто пожалів її і взяв два квитки. Підійшов, привітався.

— Я взяв тобі...— він відірвав один квиток і подав Олі.

— Дякую,— зраділа та і вийшла з черги.

Володя в цю хвилину помітив, що в Олі сині очі. Хотів відповісти на подяку, та з горла видобулося щось зовсім невиразне, і він тільки махнув рукою.

Оля простягнула руку за квитком, але раптом опустила. Володі виступив піт на чоло. «Не хоче брати тому, що я Заєць»,— подумав і вже хотів піти, коли Оля:

— Я забула, я ж з Галкою.

— А-а... Не знав я. Ну, то візьми два.

— А ти?

— Та я завтра...— і відвернувся.

Це бачили Юрко й Василько. Вони добирались до каси без черги.

— Олі віддає, кавалер! А нам не хотів узяти,— кинули йому вслід.

Володьку — як окропом. Повернувся і схопив Юрка за оборки. Той перелякано дивився на товариша і, щоб злагоднити гнів небезпечного противника, почав виправдовуватись:

— Та це я так, пожартував, пусти...

— Гляди!.. І стань в чергу.

— Тю-у, який! Ти ж сам ніколи не стояв!

Василько кудись зник, не хотів зв'язуватися з Володькою. Володя відштовхнув Юрка, повернувся й зустрівся поглядом з Олею. По її очах було видно, що вона задоволена поведінкою Володі. Але він був вкрай збентежений і цього не помітив.

— Чого стоїш? — буркнув. — Ну, піди, розкажи, що я знову заводжу бійки коло кінотеатрів!

У відповідь Оля подала йому квиток.

— Візьми один, Галя не йде.

Він взяв і швидко відійшов.

У кінозалі сиділи разом. Володька крадькома зиркав на рівний носик сусідки й думав, про що заговорити. Погляд його зупинявся кожен раз на пухнастому її кучерикові біля рожевої мочки вуха, і це заважало йому почати розмову. Ззаду доносився шепіт Юрка й Василька:

— Сидять обоє, диви! Хи-хи-хи...

— Парочка.

Оля — як на жаринках. Володя теж почував себе не краще. Що там було на екрані, вони не могли б докладно розказати. Та й між собою — ні слова. Так якимось незручно. Володя аж прів від думки, як він повинен повестися після кіно: чи провести Олю додому, чи сказати «на добраніч» і піти. Але не сталося ні одне, ні друге. Бо коли виходили, Оля раптом зникла в натовпі. Й Володя полегшено зітхнув.

А на другий день усі немов змовились у класі. Коли в очі з ким — лукаві посмішки, коли ж обернеться — шепіт. І виразно виділяються слова: Оля... кавалер... страшна любов.

Володі було образливо. Хотілося повернутись і дати ляпаса першому-ліпшому, хто шепочеться. Але стримався. Подумав, що на це сказали б інші. Зловив себе на тому, що думав саме про Олю. І від цього стало приємно. Сміливо й гордо глянув на товаришів. А вони, побачивши, що від збентеження нема вже й сліду на обличчі Володьки, переможені, опустили очі.

Відтепер у Володі появилися іншого роду розваги. Кожного дня він приходив до школи раніше за всіх і вистоював у коридорі до першого дзвінка. Проходжувався біля стінгазети або старанно перечитував плакати, немов вивчав кожну окрему букву. Зрештою, за якийсь час він знав напам'ять майже всі статті стінгазети, всі написи на фотомонтажах, а букви на плакатах набирали чим раз більше ознак живих істот.

Під час таких занять Володя намагався нікого не помічати. Проте не міг не привітатися з Оленою Григорівною. Це, мабуть, тому, що вона дуже поволі піднімалася сходами нагору. А може, тому, що на її зморщених щоках завжди спочивала добродушна посмішка, а очі були зігріті теплом.

Часто з нею разом або перед її приходом піднімалась утору невисока шупленька дівчинка. В поясі пальцями обхопив би, а темно-каштанові товсті коси ледве вкладались на її голівці. З нею також вітався Володька. Вона відповідала кивком голови й швидко бігла в клас. Коли ж їх ішло дві або більше, вона не дивилася в бік Володі й робила незадоволену гримасу в відповідь на багатозначні натяки й жести своїх подруг. Тоді Володька насуплювавав брови, стискав губи так міцно, що на бороді виступала ямочка, й заходив до класу.

Так минав час.

Аж одного дня сталось таке, чого не чекали ні учні, ні вчителі, ні сам Максим Іванович.

Володька за щось (ніхто не знає, за що!) потрапив у міліцію, де пробув цілу ніч. Поки ця справа вияснялась у кабінеті директора, звістка блискавкою облетіла школу. Навіть учні молодших класів перешіптувались: Заєць сидів під арештом, його виключать — і різні варіанти причин — за хуліганство, а вірніше всього, за крадіжку на базарі.

Перед канцелярією — стривожені учні. Звідти виїшла заклопотана Олена Григорівна. В кабінеті перед похмурим директором стояв Володя Заєць. Чорний чуб розсипався на чолі, темні очі спинились на ніжці стола.

Максим Іванович суворо й холодно, як безпристрасний суддя, дивиться на Володьку з-під зсунутих на ніс окулярів. У його очах — щось подібне на докір і зневагу до невдячного годованця. Володя відчував це і бажав, щоб швидше все закінчилось.

— Ну, то розповідай, Заєць, як ти вчора потрапив у міліцію,— з ноткою злості в голосі — директор.

Володя мовчав.

Максим Іванович ще і ще раз повторив питання, але відповіді не почув.

— Слухай, Володю,— вже трохи м'якше,— ти мусиш розповісти. Що робив учора в оранжереях парку?

Володя здригнувся, але далі мовчав. Тільки загадкова усмішка на мить торкнулася уст і відразу згасла. Ні, він не скаже ні слова.

Йому яскраво пригадалася вчорашня неприємність, і в темних очах майнула та сама дивна посмішка.

У всьому винна подруга Олі — Галя. Три дні тому після уроків вона підбігла до Володі й під великим секретом сказала, що незабаром, тобто сьогодні, в Олі день народження (п'ятнадцять років!), що батько дозволяє їй забавитися зі своїми товаришами і що Оля хоче запросити Володю, тільки сама соромиться. Володя розтав від щастя, вдячно стиснув Галі руку й бігом помчав додому.

Дома зосередився: як йому бути, з чим прийти? І тут відразу — перешкоди. Увечері прийшла з роботи мама й послала Володю до сусідки Тоні позичити грошей. Стало ясно, що йому тепер не дістанеться ні карбованця від мами. Він почав переглядати всі свої книжки, але жодної годящої не найшов: усі старі, з погнутими обкладинками. Володя тоді придумав інше. Намалює орнамент, він уміє малювати, а під ним напише вірша. На другий день орнамент був готовий, та нічого не виходило з віршем. Ще промучився один день, але, крім рядка «Пишні оди вийшли з моди», далі не пішло.

Хлопцеві недалеко було до розпуки. Вчора зустрівся з Олею в коридорі. Червона, як півонія, пробігла вона мимо нього і тільки у дверях класу оглянулася. Хитнула запитуюче головою, що мало означати: «Прийдеш?» Володька відповів кивком: «Прийду».

І він рішився на відчайдушний крок.

Пізно ввечері крався у парку до теплиць. Сторож дрімав, а через скляні двері виднілись освітлені неоновими лампами червоні й кремові троянди. Тільки три зірве, хіба це крадіжка?

Тихо рипнув поміст — Володька затамував подих, притулившись до стіни. Сторож спав. Ступив ще один крок. І раптом щось брязнуло, щось упало і з дзенько-

том покотилося по підлозі. Скрикнув сторож, кинувся Володя до виходу, збив старого з ніг і — втікати. Але старий тупав за ним і кричав щосили. Володька мав надію втекти, та ба! При виході з парку загородила йому дорогу кремезна постать у міліцейському кашкеті й наказала льодовим голосом:

— Стій! Ваші документи?

...Максим Іванович почав уже виходити з рівноваги. Грюкнув кулаком по столу й крикнув:

— Останній раз питаю: що робив учора в теплицях?

— Не можу цього сказати, Максиме Івановичу.

— Тоді прощайся раз назавжди зі школою. Тобі місце в трудовій колонії!

Володьку здушили сльози. Те, що сказав директор, здалось йому неймовірним. Перед очима постала постать матері — вдови, яка завжди перед зарплатою позичає грошей у сусідки Тоні. Сердито витер кулаком непрошені сльози.

— Можеш іти, — сказав останнє слово директор.

Але тут відчинилися двері, в канцелярію вбігла Оля. За нею увійшла Олена Григорівна.

— Хто дозволяв заходити? — гримнув на Олю Максим Іванович.

Оля сміливо підійшла до столу й стала поруч з Володею.

— Це я винна. Це мені на день народження хотів Володя принести квіти.

На хвилину стало дуже тихо. Тільки Олена Григорівна стримано посміхалася, а в її очах світилась материнська ніжність.

Оля важко дихала від хвилювання, поклавши долоню на груди.

Володя розгублено дивився на присутніх і врешті зупинив свій погляд на розчервонілому обличчі Олі. Максим Іванович хотів було щось сказати, коли враз зауважив, що перед ним стоять не діти. І це відкриття його збентежило.

...Буває часто: якась мелодія нагадує давно забуте, тепле, хороше. Буває, що усміхнене обличчя незнайомої людини розігріває зачерствіле серце. Трапляється — дві тіні серед густого листя бузку будять далекі спогади, припорошені пилом часу.

А Максим Іванович теж колись був молодий. Перед ним стояли хлопець і дівчина, які тільки що ступили

на поріг юності. Позаздривши цій щасливій і такій короткій, єдиній хвилині у житті, суворий директор несподівано для себе самого полагіднішав.

— Гаразд, можете йти...

І він почав набирати номер відділку міліції.

1958

ПОРВАНА ФОТОКАРТЧКА

Вислухай мене спокійно, прошу тебе. Ти ревнуєш мене до всього, навіть до нереального. Мало того, що я не маю права заговорити неофіційним тоном із знайомою жінкою, мені не можуть подобатися навіть артистки кіно... З мого альбому позникали майже всі фотографії колишніх моїх знайомих дівчат, тих, що вже давно мають власні сім'ї й люблять своїх чоловіків, може, іншою, ніж ти, любов'ю, тих, що залишили в моїй пам'яті теплий спогад юності. Дивися, у мене сивина на скронях, у нас двоє малих дівчаток, яким ми передали свою власну молодість, у мене стільки клопотів і праці, і навіть до праці ти мене ревнуєш. А сьогодні ти порвала, так, по-варварськи порвала фотокарточку Ліди. Чим вона провинилася перед тобою? Що любила колись мене, що я її кохав?

Тепер ти складаєш шматочки старої фотографії, плачеш, просиш вибачення, хочеш склеїти їх...

Їх можна ще склеїти й перефотографувати, але не злипиш уже того, що порвалося тут, у самому серці. Адже і в тебе були свої святощі. Можливо, це й не було перше кохання. Хіба конче кохання? Може, то був один весняний день, у який ти всім серцем відчула красу і силу сонця, коли тобі хотілось упасти на землю й цілувати ще не висохлі росинки весняної ночі, коли ти вперше відчула себе людиною? Може, це був ранковий богатирський іній у вишневому саду, може, зустріч Нового року, єдиний новорічний карнавал, який запам'ятався на все життя?

Це було, це мусило бути й у тебе. Ти забрала його з собою як дорогоцінний скарб на довгу життєву дорогу. Воно допомагає тобі жити. Тим самим незгаслим у попелі буднів вогником грієш ти свою сім'ю, виховуєш

дітей, вітаєш мене, коли я приходжу стомлений з роботи. Я радий, що є він у тебе, і завжди намагаюсь підтримати його горіння. Я знаю, що у важкі хвилини він допоможе тобі боротись, він — відчуття прожитого повно, всіма силами й здібностями твого «я», пережитого, перестражданого, неповторного дня у твоєму житті. А ти порвала його на шматочки.

Ти даремно просиш мене, щоб я не сердився. Я зовсім не гніваюсь, мені тільки боляче. Навіть не боляче, а якось порожньо в серці. Так, немов те почуття найбільш ніжної любові до давно забутої людини, кохання, яке я живцем переніс у наш сімейний куток, яким я цілую на сон наших дітей і твої спрацьовані руки, немов те довір'я, яке мене живить у розлуці з тобою, немов ту увагу, що приносить тобі дешевий, але щирий подарунок на день народження — все те розірвала ти сьогодні на шматочки.

Не плач, я вже більше не буду докоряти. Розкажу ще тобі одну маленьку пригоду, яку почув зовсім недавно від матері. Так, так, від цієї самої старенької жінки, яка й нині плаче при згадці про давно померлого чоловіка. В її кімнаті висить невеликий портрет вродливої жінки. Це кохана мого батька.

Важко переживши нерозділене кохання, батько покинув ті місця, де кожен предмет нагадував її, осів у глухому гірському селі, почав там учителювати й одружився. Взяв з собою тільки її фотографію.

Одного дня мати застала батька, схиленого за столом. Він так заглибився в думки, що не почув, коли вона зайшла. Підійшовши крадькома, щоб зненацька затулити очі й по-дитячому спитати: «А хто це?», вона враз побачила портрет вродливої жінки і сльози... сльози на обличчі чоловіка.

Батько знімає фото, зім'яв у руці фото, механічно заховав у кишеню й поскаржився на головний біль. Але тут же побачив, як наївно звучить ця його неправда. Розказав усе дружині й віддав їй у руки свої святощі.

Мати мовчала весь вечір. На другий день, повернувшись з роботи, батько побачив над своїм столиком ту фотокарточку. Це було над його сподівання. Він зірвав її зі стіни й хотів кинути у піч, але мати схопила його за руку.

— Вона згорить, а чи вигорить у серці?

— А як же інакше?

— Хай висить. Колись сам знімеш...

Батько зняв фотографію через багато років. Зняв, ніби ненароком, перед побілкою, і не вішав більше.

А після смерті батька мати дістала з батькової касетки пожовклий від часу портрет незнайомої дівчини, вічно молодої й красивої суперниці, витерла чистенько й повісила на стіні. Як пам'ять про початок повного сімейного щастя, довір'я, взаємного розуміння...

Ти ще ніколи так не розмовляв зі мною... Чому ти завжди мовчав і мовчанням роз'ятрював ревності? Пробач мені... Ні, навіть прощення не хочеться зараз у тебе просити... Може, якраз щасливою була та хвилина, коли я порвала цю фотокарточку на маленькі шматочки?

1958

ЗИМА НЕ ВІЧНА

— Марино, Марино! Де ви? Агій...

Немає відповіді. Марина стара і трохи недочуває, а часом і навмисне не відзивається, бо панна Анеля вже їй набридла. Отак цілий день. Страшно стає Анелі, як тільки залишиться сама в хаті, зайнята пір'ям із старих перин або засмальцьованими картами. Вибігає тоді на ганок і кличе-надривається.

Сусіди посміхаються.

— Пропала б паннунця без Марини, як пес на ярмарку.

— Але ж бо то невдячне попівське насіння. Марина давно жаліється, що та тягне з контрактом.

А сьогодні було так.

Вони удвох поверталися з базару. Кожного четверга разом ідуть з міста. Висока, огрядна, від старості згорблена Марина несе покупки, аж вгинається; наполовину менша стара дівка Анеля не несе нічого, бо в них ведеться по-давньому: Анеля — господиня, Марина — служниця.

З самого ранку нині сік холодний листопадовий дощ. Осінні сльоти навівають на Марину хвороби, Анелі ж нагадують її обіцянку записати своїй служниці половину хати.

Повертаючись з базару, Анеля згадала це, забула про все на світі й, заклопотана, побігла, залишивши далеко позаду хвору Марину, яка не могла її ні догнати, ні докликатись.

Прибігла й термосила зачинені двері.

— Та де ж ви, Марино,— який уже раз кликала й не помічала, що стара служниця, поморщена та жовта, стоїть позад неї й докірливо хитає головою.

— Тут я, господи милостивий! Таж ми разом ішли, чого кричите?

Анеля сплеснула руками. Бліде обличчя засвітилось винуватою усмішкою.

— Я геть чисто забула. Кличу та й кличу... Не дивуйтеся, Мариночко, ви ж знаєте, що я без вас, як без рук.

Стара пошкандибала до хати, за нею — панна Анеля.

Марині не сходився світ клином в Анеліній хаті, а проте вона прожила тут увесь свій вік. Анеля ще була малою, як Марина почала служити в її батька-удівця попа Островецького. Ніхто, навіть сам панотець, не знав, що ця здорова гарна дівчина — зовсім не дівчина, а мати незаконнородженої дочки. Могла б жити разом з нею на своєму клаптику, але хотілося дитині дати краще віно, ніж півморга поля. Дочка росла в сестри, а Марина працювала, як віл, складала грошенята, купувала поле. В останні роки за Польщі хотіла вже перейти на своє господарство, але тут отець Островецький несподівано помер, а молодий попович, пияк і картяр, продав маєтки і, відчувши запах порошу в світі, втік за кордон, залишивши з Мариною безпорадну, наївну, стару дівку сестру Анелю.

Попадянка поплакала трохи, та не впадала у відчай — вона ж не самотня. Але та сама покірна служниця, яка від молодості до сивини не водилася з хлопцями, сказала раптом:

— Пора й мені на своє, паннунцю. Дочка моя заміж вийшла, піду до неї. Весь вік працювала, щоб на старість притулок мати.

Анеля змогла лише пролебедіти:

— Дочка?! У вас? Ви геть ідете? А я? — і тут у неї підкосилися ноги.

Марина залишилася служити. Видно, така її доля. Дочку в люди вивела, тепер працюватиме для внуків. Дочці дала поле, найстаршому внукові хату дасть.

Багато важких і довгих років провели разом. Часи мінялися, навіть саме слово «служниця» вийшло з ужитку, а в них все йшло по-старому. Анеля цілими днями сиділа за картами, читала французькі романи або перебирала пір'я із старих перин; Марина працювала з раннього ранку до пізнього вечора. У городі, крім картоплі й ярини, плекала квіти. Були в неї півонії, троянди, гвоздика, хризантеми, м'ята, любисток. Гнівалася за це паннунця. Краще б цибулі більше, все ж якась користь. Та, побачивши, що стара твердо стоїть на своєму, Анеля почала воювати з дітьми, що приходили до тітки Марини за квітами.

Марина не могла жити без праці. Коли не було чим зайнятися коло хати, брала сапку і йшла з жінками на колгоспне поле. Жінки жартували й раділи за Марину.

— За авансом приходьте завтра!

— Який з мене робітник, — відповідала. — Ось незабаром внучка до вас приїде. Та всіх обжене на роботі. А я стара, користі з мене мало.

Але тільки за роботою почувала себе міцною. Коли ж починалися осінні сльоти і на городі не залишалось нічого, крім соняшникових штурпалків та довгоцвітних хризантем під тином, Марина злягала на своєму рипучому тапчані в кутку під образами і, позираючи на заплакані шибки, стогнала:

— Слаба я... Не переживу цю зиму.

Та це тільки так говорилося. Вона не могла дивитися, як Анеля сама носить воду, розхлюпуючи й обливаючись, як горить запражка на кухні, а молоко збігає в неї перед самим носом. Вставала і, стогнувши, робила все сама. Анеля була тоді набридливо ніжною і виворожувала Марині на картах довгі літа та добру долю.

Марина нагадувала про контракт. На згадку про це Анелі все летіло з рук, вона просила:

— Хай-но потепліє, то ми вже разом. Я не знаю, куди то ходити. Та ми ще не вмираємо, Маринцю.

Козав пан — кожух дам... Тепліло — обіцянка забувалася.

Погано почувала себе Марина сьогодні. Ледве допленталась з базару. Крутило в кістках, та це ще нічого — дихати не стало чим. Так ще з Мариною не було ніколи. Вона звалилася на тапчан, схопилася за серце.

Анеля заметушилась. Спочатку вибігла на двір, та

зрозуміла, що не туди їй треба йти, метнулася до хати, перевернула крісло з тазиком, повним води, і нарешті згадала, що саме має зробити. Висунула з буфета шухляду, висипала на стіл усе, що там було: свої паперові папільйотки, Маринині вузлики з насінням квітів, сушені вишні — і знайшла ліки.

— Що ви, Маринко, бійтеся бога... Випийте, — а сама пильно придивлялась: прикидається Марина чи справді хвора?

Бачила, що не жарти. Жінка, яка легко носила повні мішки картоплі з городу, раптом поникла, згорбилась, осунулася вся.

Марина дивилася зволженими очима у матові від пари шибки.

— Рано зима почалася. Не виживу, Анелю.

Анеля хотіла потішити хвору, але вмиль забула, що мала сказати. Знову згадала свою обіцянку — записати половину хати... Половину старого будинку, де виростили покоління Островецьких, віддати незаконнородженій дочці наймички Марини. Віддати зовсім задурно, коли трапляються покупці з добрими грішми.

Рука мимоволі простягається до колоди засмальцьованих карт, що нагадували їй попівські забави, молодих священників, танго і преферанси. Що скажуть карти? Не дай боже, щоб смерть Марині. Анелі так добре з нею, але якщо... то треба знати. Треба щось робити.

Марина кволо махнула рукою.

— Не ворожіть, панно, не треба вже...

Анеля відсунула карти — Марина краще знає. Але треба бігти до лікаря.

— Я доктора закличу, Марино.

— Не треба й цього. Все одно я раніше від вас помру, — натякнула на обіцянку Анелі.

Попадянка вдала, що не чує. Швидко вдягла пальто й старомодний капелюшок.

«Треба рятувати Марину від смерті», — товкмачила собі дорогою до амбулаторії.

Не ліки рятували Марину від смерті щозими. Єдиним лікарством для неї була весна. Тому вона відтворювала її в своїй кімнаті. Майже до Різдва цвіли біля Марини у флаконі хризантеми, а коли й вони в'янули, робила квіти з паперу, обтикувала ними образи й вікна, виймала зі скрині сушену м'яту, любисток і розтирала в пальцях, щоб пахло. За цим заставала її справжня весна. То-

ді Марина виходила надвір, вдихала весняного повітря — недуга щезала, і жінка бралася за роботу.

Але тепер відчула, що ні хризантеми, ні м'ята вже не допоможуть.

Лікар не встановив діагнозу. Старість. Можливо, й видужає, а помре — нічого дивного. Пора.

Завивала в димарі зима. Марині снилася внучка Оксана. Розумненька така, вчиться на агронома. Ніякої біди не знатиме. А до того ж бабуня весь свій вік прослужила, щоб внучка мала відразу свою хату, як тільки стане працювати. В їхньому колгоспі — Марина вже вивідала — треба агронома.

Будилася й питала в Анелі прямо, без натяків:

— Коли нотаря приведете, панно?

Анеля розгублено дивилася на стару служницю й опускала очі.

— Завтра поїду, — обіцяла.

І справді їхала до райцентру. Їй навіть ставало легко на душі, вона сповнить обіцянку. Але від самих дверей нотаріальної контори поверталася назад. Не може цього зробити. Хто ж її доглядати буде, як помре Марина. Внучка?.. Хату треба продати, а з грішми прийме хоч би священник з сусіднього села. Бог простить, бог добрий...

«Може, бог і простить, — думала Марина, бо навіть не мала сил говорити, коли Анеля вигадувала, що не застала нотаріуса. — Я ж не прошу й на тому світі. Все життя даром працювала».

Повзли холодні короткі дні. Ліпила у вікно лапата зима, а мороз вимальовував на шибках химерні візерунки. Кожного ранку ввижалася Марині інша картина: сад зеленіє, цвіте, діти ганяються з гілляками за травневими хрущами. Якби могла руками поворухнути, то вишила б собі весну на полотні. Зраділа від такої думки й відтепер ні про що інше не мріяла. Аби лиш руки її послушались. Але в них сиділа її хвороба — так відчувала Марина. Якщо вона перейде з рук у груди, життя закінчиться. І все одно хотіла цього. Встигла б таки вишити весну на полотні й з весною померла б.

Анеля клопоталася біля Марини, та все без глузду. В хаті брудно, посуд немитий, паннунця опустила. Та нехай собі...

Марина вже не звертає на неї уваги. На вікні щодня весна малюється. Яке щастя, що людина може завжди в житті знайти щось весняне для себе.

Одного дня хвора відчула, що з рук тікають мурашки, наче хочуть звити собі кубло в самому серці. Ворухнулися пальці, зігнулися руки в ліктях. Зраділа Марина. Підвелася, дістала з шафи нитки й полотно і почала вишивати.

— Видужуєте, Мариночко! — вискнула Анеля.

— Ні, не видужую, паннунцю, — прохрипіла стара. — Умру днями. Вся слабість в груди перейшла.

Бачила, як злякано забігали очі в Анелі, як насторожилася паннунця, чекаючи від Марини останнього нагадування.

— У мене є до вас єдина просьба, — не спускала служниця очей зі своєї господині, — і ви це зробіть, бо ж маєте хіба трохи бога в серці. Там, у самому куточку шафи, — мої гроші, загорнені в хустинку. Підіть на пошту й пошліть телеграму дочці — щоб приїхала...

— Добре, Марино.

Анеля поспішала на пошту. Вона негайно дасть телеграму й вишле гроші. Потім приготується до їхнього приїзду й прийме, як собі рівних, незаконнороджену дочку і внучку Марини. Розповість про її доброту, про те, як та цілий вік була вірною слугою родини Островецьких. І всі разом будуть плакати за доброю Мариною.

Складала телеграму.

«А тепер записуйте, панно, половину хати, як обіцяли», — почула чийсь голос. Стрепенулася. Затисла гроші разом з телеграфним бланком і крадькома, навшпиньках вийшла з приміщення.

«Прости мені, господи...»

Марина вишивала весну. Сільська хата сховалася в садочку. Ще мусять бути квіти. А в грудях пече, бігають мурашки, добираються до серця. Треба швидше вишити, щоб з весною померти.

— Послали?

— Послала, — не дивилася в очі Анеля.

Дві ночі молилася паннунця, щоб Марина видужала. А на третій день побачила, що стара вже ледве дихає. На стіні над нею висіла нехитро вишита весна: з садка визирала хата, перед хатою червоніли квіти. Згори свілося сонце: воно мало очі, ніс і рот.

Видно, Марина всю ніч не спала, закінчувала, а тепер спокійно лежить, чекаючи смерті.

Анеля перелякалася. Вона боїться мерців. Тихо зібралася і вийшла з хати.

За ніч розтанув сніг. Побігли брудні струмки між скибами на городах. Гинула зима.

Анеля поспішала в сусіднє село до знайомого священика, колеги її татунця. Треба домовитися. Може, прийме її до себе з тими грішми, що дістане за хату.

Піп зустрів її холодно, та, почувши про гроші, одразу пом'якшав. У нього знайдеться для неї місце, чому б ні. А тепер хай переночує, погостює трохи. Не страшно, як Марина й сама помре. Душа старої страдниці й без сповіді знайде собі місце на тому світі, а поховати він прийде. Паннунця заспокоїлася, уперше за довгий час.

Марина розплющила очі — в хаті нема нікого. Покликала, ніхто не відізвався.

«Чому Ганна з Оксаною не приїхали? — гризла її думка.— Адже три дні вже, як відіслана телеграма».

Перед обідом вишите сонце скочило з полотна й сіло на вікно. Марина усміхнулася, махнула рукою, щоб прогнати дивне марево, а сонце сполошилося, втекло з підвіконня й сіло на синє небо за вікном. Довго вдивлялася Марина, думала, що це їй сниться.

Перед вечором знову прокинулася. Сонце вже сиділо на полотні й сміялося широким жовтим ротом.

Несподівано для себе Марина підвелася, сіла.

— Ніби полегшало,— прошепотіла.— Анелю!

Ніхто не відповів. Не мала сили думати, чому Анелі немає. Міцно заснула, і всю ніч їй снилися весняні води. По даху тарабанив перший дощ.

На другий день Марина побачила, що надворі почалася весна. Сонячне світло лилося до кімнати, вигравало на шибках, на стіні, на долівці. Кинулася до вікна.

Весна! Наче її вишивання зірвалося зі стіни і плахтою розкинулось перед вікном.

Захрустіли старі кості, а мурашки, мов ошпарені, побігли з грудей по руках і пропали.

— Анелю, весна! Паннунцю! Та де жи ви поділися?

Невпевнено ступила на підлогу. Пройшлася по кімнатах. Таки нема нікого. Почала примічати речі: пальта, вовняної хустини нема. Виходить, пішла кудись Анеля. Але ж два дні вже... Поїхала? Куди?

Чекала на господиню. Ходила по двору. Весна повертала їй сили. Питала в сусідів, де Анеля. Ніхто не знав. Почала порядкувати в кімнатах. В Анеліній тумбочці знайшла зім'ятий папір, а в ньому гроші. Десять карбованців. Це ж її гроші! Пізнала. Розгорнула папір—

бланк телеграфний. Прочитала по складах: «Приїд-жайте негайно, мама...» — і недописано.

Зрозуміла. Люто глянула по запусненій хаті.

— Кодло... Ну, чекай, святеннице!

Зібрала всі свої речі в скриню. Замкнула. Вдяглася, забрала гроші.

— Бувай здорове, гніздо попівське! — грюкнула двома, аж потріскана фарба посипалась на ганок.

На вишнях заливалися горобці.

Старий піп реготав, аж мішки під очима синіли.

— Вознеслася покійниця на небо!

Панна Анеля не помітила навіть, коли він поїхав. Хапалася то за крісла, то за баняки, бігала по кімнатах, спотикалася. Хотіла зрозуміти, що сталося, і не могла.

Раз у раз вибігала на ганок і розпачливо кликала:

— Маринко, Мариночко! Де ви? Агій...

1958

НЕ РУБАЙТЕ ЯСЕНІВ!

Сам не знаю, як це сталося, що я не встиг порохувати своїх років, зморщок на своєму обличчі, карбів у серці. Про все це нагадали мені сьогодні два струнки ясени, що густим гіллям заступили протрухлий готичний будинок на передмісті.

Зупинився я перед ними, з широкої дороги йдучи, зупинився на стежці своєї юності й не дійшов до краю. Далеко-далеко втекла вона та й загубилася у травах, квітах, у спогадах весняних.

Коли це було? Вчора? Здається, вчора, тільки ясени з молоденьких прутиків деревами стали.

Діялося це в останній рік війни. У колись зеленому, тепер зяючому згарищами невеликому місті над Прутом пробуджувалося нове життя. Воно зводилося у спустошених кварталах, на запусчених вулицях, йшло в парі з сирітством, злиднями і безпритульністю, стукотіло на відбудівних роботах, дихало димом ожилих фабрик, теплилось у стінах розвалених шкіл, у дитбудинках і йшло нестримно вперед.

Ліворуч дороги, що скрадалася по закамарках пе-

редмістя, а потім губилася на зарінках Пруту, навпроти старого готичного будинку з невеликою верандою бур'янилася толока. Тут щовечора сходилося товариство вуличних хлопців. Серед підлітків особливо вирізнялись четверо нерозлучних: п'ятнадцятирічні брати-близнюки Петро й Мирон та двоє приятелів — Іван та Грицько. Петро й Мирон — круглі сироти (їхніх батьків фашисти вивезли до Німеччини) — жили в старшої сестри-вдови. Іван, якому йшов уже сімнадцятий рік, тулився з матір'ю в уцілій комірці зруйнованого снарядами будинку. Батько його воював на фронті. Небагато старший за Івана Грицько був головою сім'ї. Відтоді, як батька на їхніх очах розстріляли гітлерівці, мати лежала розбита паралічем, — хлопець мусив турбуватися про неї і про маленького братика.

Грицько командував хлопцями. Не тому, що був старший і сильніший, він мав перед товаришами особливу заслугу. Після смерті батька Грицько готував фашистам криваву помсту. Цілий рік збирав тол і сам змайстрував міну. Коли німці відступали, він разом з хлопцями підклав її під центральну арку мосту на Пруті. Сховавшись далеко в кущах, хлопці кипіли з радості, дивлячись на ошалілих від жаху фашистів, коли міст злетів у повітря. За це Грицька визнали ватажком.

Зразу після визволення хлопці щодня ходили на кладовище, де відкопували трупи розстріляних. З тої пори хлопці перестали сміятися. Потім заробляли гроші на відбудовних роботах. Восени відкрилася школа в будинку напіврозваленної гімназії. Навчання йшло з перебоями: не вистачало підручників і зошитів. Тому час до обіду хлопці сяк-так відбували в школі, а тоді — знову на вулицю. Збирали на руїнах паливо, курили солдатську махорку й ворогували з дівчатами. Це відтоді, як оті дві дівці з вулиці Сенкевича, що, вичепурені, ходять до десятого класу, обізвали хлопців шибайголовами. За це їм дісталось! Дівчиська мало не подуріли разом зі своїм череватим татусем від їхніх «серенад». А взагалі, хто такі дівчата? Чоловіки воюють, хлопці допомагають матерям, а вони тільки варять готове, зашивають старе ганчір'я та ще й одвертаються від них на вулиці. Отже, вітатися з дівчатами було суворо заборонено, а щось подібне до закоханості вважалося в товаристві ганьбою. Та й не дивина. Тоді ще ніхто з них не думав про модний одяг, ніхто не трудився над зачіскою і не голив густого моху,

що їжачився на щоках. Бо хто міг думати про такі справи, коли батьки й брати воювали на фронтах?

Міцна була хлоп'яча дружба, спаяна лихоліттям. Міцно прив'язала вона хлопців до вулиці, а та тримала їх у своїх обіймах і не хотіла відпускати.

Та неждано-негадано ця дружба розкололась.

У готичному будинку, що вузькими вікнами дивився на зарослу толоку і хлоп'ячі зборища на ній, жила якась дівчина. Вона не зачіпала хлопців, тільки завжди тужливим поглядом супроводжувала їхню галасливу компанію, коли вони залишали толоку.

Здавалось, усім було байдуже до неї. Та непомітно й невідомо навіть як — ця істота з чорненькою кучерявою голівкою й великими очима почала займати все більше й більше місця в житті товариства. Чи це тому, що не вчилась разом з хлопцями в одній школі, чи, може, тому, що замість погорди, якою їх частували інші дівчата, вона посилала їм завжди услід тужливий погляд?

Досить того, що Петро й Мирон задивлялись іноді на малу, засклену зеленими шибками веранду, а Іван, найзавзятіший противник дівчат, почав якось дивно поводитися. Коли вона сиділа у вікні, він непомітно одставав від гурту і йшов останній, сердитий на товаришів за їхню розв'язність. Думав хлопець, що ніхто не помічав. Та й справді, Петро й Мирон самі не знали, чому вони дивляться на вікно. Не бачили вони ніякої підозрілої зміни в Івановій поведінці, хіба лише те, що між старшими почалися незрозумілі незгоди.

Не вдалося Іванові приховати свої неясні почуття від проникливого Грицькового ока. Але Грицько, який перший підняв би «бабія» на глум, тепер чомусь мовчав, над чимось думав, був неговіркий. Хлопці від людей знали, що Грицько цієї провесни врятував з охопленої пожежею хати дитину. Але про це він уперто не хотів нічого говорити.

— Не ваша справа, — відпекувався.

Грицькова утаємниченість боляче ображала Івана. Що він приховує і чому? Чому всіх цікавить (Іван добре бачить!) ця дівчина, тільки Грицько такий самовпевнено байдужий? Не смів про це питати. Якось хлопці підняли галас на толоці, почали лаятись. Грицько раптом насто-рожився, ніби хотів гукнути на них, щоб замовкли, а тоді й справді гаркнув:

— Тихо будьте!

Івана ніби хто шпилькою вколов:

— А це чому? Кого соромишся? — спитав.

— Себе соромся, бовдуре!

— Цікаво, відколи ти став таким святим?

— Від завтра! Але краще, якби ти не допитувався, Іване.

Стояли один проти одного. Іван — ніжний на обличчі, мов дівчина, кругловидий, синьоокий; Грицько — незграбний, насуплений, з вічно злими очима. Отак дивилися один на одного насторожено, а очі кожного питали: «В чому смієш мене підозрівати?»

Це непорозуміння закінчилося миром. Власне, тому, що воно тільки для Петра й Мирона мало вигляд непорозуміння. Грицько й Іван мовчки порозумілися: не зачіпали більш цієї теми, а позирати на веранду готичного будинку й на чорняву голівку з великими очима було суворо заборонено. Хіба немає інших справ тепер?

А події відбувалися справді незвичайні.

Була остання воєнна весна. Усі вже знали: незабаром настане велике Свято Перемоги. Хто його не чекав? Хто не хотів, щоб до цього дня зникли з центру міста чорні руїни?

Працювали всі: від старого до малого. Грицько очолював бригаду хлопців Першої школи на розчистці самого центру міста. Поруч працювали учні ремісничого училища.

Дехто з громадян поблажливо посміхався, коли юрба школярів зупинилась перед велетенськими купами цегли й каміння.

— Машин тут треба — не дітей, — казали.

Але молодь думала інакше.

Потомлені, чорні від пилу, їли пісний сніданок. Окремо хлопці, окремо дівчата. Неподалік відпочивали ремісничники. Ті сиділи разом.

— Ти подивись, — шепнув Мирон до Івана. — Фе-зеушники геть побабилися.

Іван зиркнув з-під лоба на Грицька. Але той про щось думав і не чув розмови.

— А цікаво, що побудують на розчищеному місці? — спитав не стільки хлопців, скільки себе самого.

Питання викликало зацікавлення. А й справді — що?

— Тут буде клуб для молоді, — висловив Петро свою

найзаповітнішу мрію. Він завжди марив дзеркальними залами, кімнатами, повними книг.

Миرون заперечив. Клуб для молоді — це добра річ. Але працює тут не тільки молодь, чому їй такі привілеї?

— Клуб для всіх,— сказав.

— Могла б тут бути і школа з великим фізичним кабінетом...— включився в розмову Іван.

— Школа буде там, де й тепер,— категорично заявив Грицько.— Я тут посадив би дерева, щоб парк був.

А далі мріяв:

— У парку самі каштани і ясени. На клумбах квіти. Посередині доріжка, а по боках — скульптури героїв.

— Яких?

— А то що, мало є героїв? Один, наприклад, обома руками душить фашиста,— Грицько розчепірює пальці, очі горять ненавистю — це він сам зараз душить.— Другий закріплює прапор на ратуші...

— Інший пораненого бійця рятує,— захоплюється Іван.

— Або підриває танк в'язкою гранат,— додають разом брати-близнюки.

— І такий, що рятує дитину від смерті,— почувся збоку дівчачий голос.

Всі озирнулися. Невисока, струнка, чорноволоса дівчина, що сказала ці слова, пильно дивилася на Грицька, наче хотіла в його темних злих очах побачити вогник доброти, а на похмурому вилицюватому обличчі — усмішку.

Грицько схопився. Нічим не виправдане збентеження змішалось з несподіваною радістю — та лише на мить. Одразу це змішане почуття погасло. Погляд його ковзнув по зачарованому виду Івана, що стояв, безглуздо усміхнений, і зупинився на ясних очах дівчини.

— Тебе хто сюди просив?

Опустила голову, зникла.

— Ніхто... сама...

Хлопці підняли регіт: Грицька чіпляється нападсть на чистій дорозі! Грицько буде командувати бригадою у спідничках!

Дівчина втекла до свого гурту, а Грицько, червоний від сорому й люті, крикнув:

— Та замовкніть, ви!

Цього вечора Іван не витримав. Хробак ревнощів вперше відчутно завертівся в його грудях. Грицько знає цю дівчину!

Розмову розпочав дипломатично.

— Ти не знаєш, часом, Грицьку, що це за синиця у вікні? — кивнув головою у бік веранди.

Грицько зміряв Івана поглядом з голови до ніг. Але мусив відповісти. Посваритися з Іваном — значить розбити товариство.

— Черниця, заплісніла небога тітки Фрузі, що працює в дитбудинку, — поцідив недбало, підкреслюючи свою цілковиту байдужість до чорнявої голівки. — У ремісничому вчиться.

Іван аж підскочив. Так ось що! Виходить, він давно з нею знайомий і приховує це від товаришів.

Грицько зрозумів, що проговорився, і, намагаючись одвести від себе всяку підозру, тут же зрадив себе зовсім.

— Ти тільки дурного не подумай. Я, хло', щодо того — залізо.

Іван злорадно засміявся.

— Ти, може, й ім'я її знаєш, Грицуню?

— Знаю, ну й що? Маруська!

— О-о, ти навіть пестливо її називаєш! Хлопці, — звернувся Іван до товаришів, що насторожено прислухалися до розмови старших. — Чули?

Хлопці мовчали, здивовані. Ніхто не допускав, щоб Грицько закохався. А він, грізний, підійшов до Івана.

— Мені хотілося б заїхати тобі... — прошипів, тамуючи лютю. — Доказів хочеш?

— А хоч би й так! — задирався Іван, не уявляючи собі, як Грицько може довести свою байдужість до дівчини.

— Хлопаки! — скомандував Грицько. — Серенаду співаємо Марусі! — А в самого був такий вигляд, ніби рідну матір хотів ударити.

Іван зблід. Він не хотів цього. Чим заслужила Маруся на «котячий концерт» під вікнами, на таку ганьбу?

Хлопці не сміли противитися, хоч наказ у даному випадку був явно безглуздий. Слухняні й знічені, зупинилися біля живоплоту перед верандою і вже почали приступувати залізякою об шматок бляхи.

— Замовкніть! — вигукнув Іван, побачивши, як Маруся відсахнулася від вікна. — Не смійте, нахаби!

«Серенада» обірвалася. Здивовані й злі, хлопці витріщилися на Івана. Он що ти за птиця!

Грицько ступив наперед, скреготнув зубами.

— Бовдур! Бабій! Гайда, братва, за мною!

Іван залишився біля живоплоту сам серед вечірніх сутінок. Свист і крик товаришів давно затихли, а він усе ще стояв і не міг зібрати думок до купи. Уперше в житті замислився, як далі жити — самому, без друзів.

Хтось торкнувся до його плеча. В голові майнула думка: «Грицько!» Іван здригнувся і вже підняв руку, щоб дати ляпаса навідмаш, але дотик був боязкий і ніжний, тепла долоня тремтіла на його плечі.

Він зрозумів і несміливо обернувся. Вечір враз прояснився, наче на небо вплив повний місяць. Зорі заморгали — замиготіли й упали золотим дощем на землю. Перед ним стояла Маруся.

— Це через мене ти, — прошепотіла вона.

Іван мовчав.

— Але ми підемо вдвох до них. Не бійся, ти не залишишся без друзів. — Наблизилась до нього й промовила тихо: — Дякую.

Іван стиснув їй руки. Хотілося сказати, що він не хоче більше йти до товаришів, що йому зовсім добре з нею.

Маруся немовби відгадала його думки й вивільнила долоні.

— Чому Грицько хотів це зробити? — спитала.

Холодок вихором обкрутився довкола серця. Іван зітхнув: Грицько її цікавить. Вона давно знайома з Грицьком, а оце, напевно, посварилися. Отже, він буде всього-на-всього посередником між ними.

— Що хотів зробити? — перепитав, щоб виграти час і впорядкувати свої думки.

— Чому він такий недобрий?

Хто недобрий? Грицько? Та хіба ти знаєш, який він? Грицько міст підірвав, дитину врятував. Але це, останнє, було першим кроком до відчуження... Іван проковтнув слова, що мали вирватися на захист Грицька.

— Грицько добрий, — промовив сучупо. — Це він після смерті батька став такий сердитий. А за сьогоднішне я винен, — признався щиро. — Він не хотів.

І одразу ж у Івана розвіялася нехоть до розмови. Він незграбно взяв Марусю за руку й почав палко розпо-

дати про товаришів. Хай не думає, що вони справді якісь шибайголови... Це їх так назвали панянки з сусідньої вулиці, які не знають навіть, звідки хліб береться. А взагалі, дівчат вони таки не святкують. Хлопець, що водиться з дівчатами, та чи ж він здібний на героїчні вчинки? Де там!

Іван забув, що сам іде з дівчиною. Маруся нагадала йому про це.

— А дівчата хіба не воюють на фронтах,— заперечила.— Ти цього не чув?

Не дала йому відповіді. Ось вона — дівчина, а скільки зазнала горя! Хоч тітка Фрузя їй за рідну матір, все ж вона сирота. Одна залишилася з цілої родини, коли фашисти спалювали село, а людей убивали. Сто кілометрів пішки йшла до цього міста. Стомлена й голодна, впала на дорозі й була б загинула, якби не солдати, що на п'яти наступали німцям... А тепер вона тітці допомагає і вчиться. Хочє все життя вчитися. І любить веселе товариство. Пристала б до них, тільки...

— Та ти не дивись, що Грицька такий, ну...— гаряче заговорив Іван.— У Грицька добре серце. Я ж кажу тобі, що він цієї весни врятував дитину від смерті, як ото солдати тебе. Про це всі знають, хоч він і таїть...

Іван помітив, як прояснилися очі в дівчини, і вона мрійно посміхнулася.

— Ти чого?

— Так собі...

Знову холод обкрутився вихорцем довкола серця: для Грицька ця усмішка, не для нього.

Але холодок розвіяла таки Маруся.

— Ти завтра вийдеш, як стемніє? — почув він і не повірив. Напевно, причулося. А поки спам'ятався, Марусі вже не було. Тільки двері гримнули.

Він стояв, мов заворожений, хвилину чи цілий вік, потім, стримуючись, щоб не закричати від радості, помчав темною вулицею, збиваючи ногами каміння.

Тітка Фрузя спитала в Марусі:

— Знайомилася з героєм? — і лукаво поглянула на дівчину.

— Ваш герой — справжній грубіян,— відмахнулася.— Він на всіх дивиться так страшно, як на ворогів. Я з тим другим, Іваном, розмовляла,— сказала півголосом, як таємницю, а сама зашарілася.

Тітка похитала головою, рано, мовляв, ще з хлопцями зустрінатися вечорами.

— Та ви, тітко, не думайте... Він такий чудний. І за що тільки того Грицька так хвалить?

— Видно, є за що.

Тітка лежала в постелі й рівно дихала — заснула, а Маруся поверталася з боку на бік. Геть утік сон.

«Хіба є за що хвалити?»

...Якось ранньою весною до них прийшов у хату незнайомий хлопець з обдертою, замурзаною й посинілою від холоду дитиною на руках.

— Де тітка Фрузя? — спитав у Марусі.

— На роботі.

— Візьми оцю дитину і віддай їй. Та тільки гляди, вороно, станеться щось...

Потім подивився на неї, ніби дотепер не бачив, та так дивно, що їй аж моторошно стало.

— Ти звідки тут виріцькалася така чорна? — спитав по хвилі. — Як називаєшся?

— Маруся... — Хотіла сказати, що її недавно так само принесли напівживу, як він тепер оцю дівчинку, але не наважилась. — У ремісничому вчуся.

— Скажеш тітці, що Грицько приніс. Вона знає мене. Ну, не стій, а помий дитину! — прикрикнув.

Після цього при зустрічі на вулиці він завжди дивився на неї тим самим дивним поглядом, як і перше, а вона бентежилася, не вмючи зрозуміти того погляду.

Повіки стуляються, полохливий сон пробігає перед очима химерними силуетами. Це на руїнах метушаться люди, діти. Потім усе зникає. Вона йде заасфальтованою алеєю зеленого парку.

— А подивись, — чує Іванів голос, — скульптура бійця з дитиною на руках!

Вона зупиняється, здивована.

— Іване, та це ж Грицько!

Але Івана вже немає біля неї, тільки Грицько посміхається з постаменту, ніби він і не камінний.

— Я й не знала, що ти вмієш сміятися, — шепоче Маруся й міцно засинає.

Вранці Іван пробудився з відчуттям сонячного променя в серці. Хотілося побігти на вулицю до Марусі, стати перед верандою, покликати й спитати, як спала. Бо вчора була незвичайна зустріч: то прийшло кохання.

Він стиснув обома руками подушку. Є в нього таємниця, велика таємниця, яку берегтиме від усіх!

У школі Іван зустрівся зі своїми друзями. Йому стало гірко й соромно. Чекав, що Грицько чвиркне крізь зуби в його бік і назве ще раз бабієм. Навіть хотів цього. Іван тоді признався б Грицькові у всьому, і вони, напевно, помирились би.

Та Грицько мимохідь привітався, наче боявся, що Іван загляне в його очі й побачить у них не злобу, а смуток.

Інші хлопці теж якось принишкли. Ходили мовчазні. З болем у серці зрозумів Іван, що товариство розкололося, і за все брав вину на себе. Ладен був будь-що зробити для товаришів, щоб поновити старі стосунки з ними, але знав: йому доведеться переконувати їх, що він не бабій. Хіба можливо було це зробити зараз?

Іван і Маруся продовжували зустрічатися. Тільки хлопець не міг збагнути, чи справді вона ради нього виходить. Вибіжить із-за живоплоту і зникне. Якби не покликав, здається, не обізвалася б. Несміливо підходив до неї, і вони, не розмовляючи, йшли тоді навмання, поки густі верболози не змикались за ними, прийнявши їх у густі чепірнаті обійми. Обоє відчували, що йдуть не самі. Хтось незримий третій завжди був поміж них.

Іван чекав на зустріч весь день. Цілий день обмірковував, що скаже Марусі. Скільки сміливих планів роїлося в нього в голові! То уявляв, що візьме долонями її смагляві щічки й гаряче прошепоче: «Люблю до смерті», то до болю стисне її в обіймах, тендітну й ніжну, питаючи: «Любиш чи жартуєш?» Але при зустрічі вся його сміливість пропадала, як дим на вітрі. Думати, мріяти — справа одна. В думках можна стати велетнем, а насправді ти звичайна людина. Чи не будуть звучати комічно в твоїх устах великі слова?

Іван мовчав. Іноді звертав увагу подруги на чари місячної ночі, але й це було зайвим. Бо хіба треба говорити про те, що набагато красивіше найпишніших слів?

Маруся докладно розповідала за прожитий день, а далі також мовчала. Про друзів не згадували ні словом.

«Що нам заважає?» — запитували в себе мовчки і не вміли відповісти.

Минав час. Кожний день був сповнений хвилюючими подіями — Радянська Армія добивала ворога в Берліні. Іван затужив за товаришами. Хлопці вже не збиралися на толоці. В школі теж зустрічалися рідко, бо вчилися

в різних класах, а на роботу більше не посилали. Що вони робили, де гаяли час, Іван не знав. Тільки з випадково почутої розмови зрозумів, що вони збираються відзначити Перемогу великим залпом.

Одного травневого вечора Іван сказав Марусі те, що мучило його вже кілька днів.

— Твій брат і мій батько на фронті. Чим ми відзначимо День Перемоги?

Маруся відчула нотку докору в його словах. Він і сам її відчув. Йому пекуче бракувало хлопців, з якими перетерпів не одну важку хвилину в житті. От зараз він міг би разом з усіма готуватися до великого свята. Іван навіть уявив собі, як це виглядатиме. Увечері хлопці розкладуть на зарінку чотири багаття і в кожне кинуть по бляшанці толу. Хіба важко його тепер дістати? Напевне так! Полум'я зніметься вгору, мільярди іскор полетять над рікою, а потім осядуть і переміняться в зорі у її вечірній глибині. За хвилину голосне «урра-а!» потресе вечірню тишу. Як же вони з Марусею відзначать цю дату?

— В День Перемоги, — сказала вона задумано, — посадимо два деревця, два ясени біля моєї веранди. Я вже їх підмітила.

Якби таке хтось інший сказав, Іван поглузував би з нього. Але це скромне бажання, висловлене Марусею, набрало глибокого змісту. День Перемоги — кінець війни, вибухам, смерті, стражданням. Чи не краще саме в цей день дати початок молодому зеленому життю?

Іван схопив Марусю за плечі й хотів стиснути її в обіймах, але тут же обоє побачили, що біля Марусино вікна хтось стояв: на дорогу падала довга тінь. Вони придивилися і впізнали Грицька... Тінь хитнулась і зникла.

Іван довго мовчав, а потім спитав глухо, поникло:

— Ви давно знайомі?

— Відколи він врятовану дитину до нас приніс.

І вона до цього часу мовчала!

Тепер Маруся розповіла все геть-чисто. Перед Іваном малювався Грицько в новому світлі. Сповнений роздумів про свого близького товариша, Іван пішов додому.

Маруся кликнула йому навздогін:

— Грицьк!.. Іване!

Засоромилася й подумала жалючі: «Образиться, не прийде більше».

Коли Грицько прийшов додому, мати вже спала. Він дбайливо прикрив її ковдрою і нахилився над братиком, що теж уже засинав.

— Ти вечеряв сьогодні, Славчику? — спитав, як ніколи, ласкаво.

Малий здивовано подивився на брата.

— Вечеряв... Але чому в тебе так блищать очі, Грицьку?

— Спи, спи, йойлику...

Уже засинаючи, Грицько переконував себе самого: «До біса мені всі ті любовні справи... Я тільки вибачитися, перепросити її хотів за ту «серенаду».

Наступний день розпочався незвичайно. По місту лунали постріли: солдати випускали в повітря черги з автоматів — кінець війни. Цілий день не стихав гомін на вулицях. Люди обнімалися, гомоніла дівчора, з вікон лунали співи, веселий сміх — святкували Перемогу.

Увесь день Іван не знаходив собі місця. Суперечливі думки не давали спокою. Смерком побачив товаришів. Вони зібралися на вулиці, про щось порадилися й подалися до зарінку.

Іван, забувши про всяку обережність, прибіг до Марусиного живоплоту й покликав. Вона притьмом відчинила віконце з веранди, виглянула й стрілою вибігла на дорогу.

— Знаєш що, Марусю, — заспішив Іван. — Я вирішив... Я думаю ось що: підемо до хлопців, з ними будемо. А ясени посадимо всі разом.

— Невже?! Іванку!.. — скрикнула Маруся й затулила долонями почервонілі щоки.

Іван також радів разом з нею, але її радість була більшою, і він до болю відчув, як невидима перепона лягла між ними раз назавжди, і ніхто з них не переступить її ніколи.

На зарінку палало багаття. Грицько сидів посередині, освітлений полум'ям, по обидва боки — хлопці, задумані, серйозні. Тільки тепер Іван помітив, як вони всі змінилися останнім часом. Та змінився і сам Іван. Ще здає лека пильно вдивлявся він у Грицькове обличчя: щось нове лягло разом з задумою на його чоло. Люта ненависть, врзана в закрій уст, занурена в глибоких темних очах, змінилася серйозністю й легкою тугою. Все згадалося Іванові: міст, сварка, розповідь Марусі про Гриць-

ка, його постать біля Марусиного вікна, й почуття поваги розтопило дорешти кригу в Івановому серці. Який був Грицько в цей вечір!

Іван з Марусею довго стояли непомічені. Обое хвилювалися.

Враз Мирон вдивився в темряву і вигукнув:

— Дивіться, хлопці, хто прийшов!

— І не сам,— додав Петро.

Іван насторожився, чекаючи вибуху сміху і глузування. Хтось невпевнено захихикав. Грицько зиркнув на всіх спідлоба, суворо. Повагом підвівся з місця і звернувся до Марусі уривчастим від хвилювання голосом:

— Сідайте... з нами...

Маруся, не зводячи з Грицька погляду, сіла біля нього. Всі полегшено зітхнули. Іван подав усім по черзі руку.

— Ну, кидайте свої снаряди,— сказав він авторитетно, як колись,— і гайда звідси, бо ще патрулі спіймають. Ходімо деревця садити. Щоб згадка була про цей день.

Пропозиція захопила всіх. Деревця! Вони будуть називатися деревами Перемоги! Позривалися з місць і, співаючи, вийшли з лугів на дорогу.

Глухий і сильний вибух зупинив товариство. «Урра-а!» — покотилося аж до перших будинків і загубилось у вуличках.

Два ясенові пагінці вже чекали на них. Маруся викопала їх ще зараня. Садити всі, зберігаючи мовчанку, а кожен думав: «Минуть роки, і хтось зустрінеться тут, у тіні наших дерев. Хто зустрінеться?»

— Аби ніхто лише не зрубав,— подумав уголос Іван.

— Ніхто не зрубає,— промовив твердо Грицько, і луною за ним повторила Маруся:

— Ніхто не зрубає...

Коли все було закінчено, Грицько відіслав менших хлопців додому: було вже пізно. Іван сказав, дивлячись кудись на зорі:

— Іду і я...

— Та що ти, Іване,— злякався Грицько.— Почекай, разом підемо...

— Іванку, куди ти? — кликнула Маруся.

Але Іван уже не чув її, бо, може б, повернувся.

У наступні дні товариство уже разом з Марусею знову збиралося на голоці. Спочатку хлопці відчували незручність: того не скажеш, цього не зробиш. Але

швидко звикли. Зрештою, Маруся не гірше за них могла бігати, бавитися і стрибати через вогонь.

Завжди, коли вже догоряло багаття, Іван намагався піти першим. Грицько наздоганяв його.

— Ти чого бігаєш за мною? — сердився Іван. — У мене, знаєш, таке діло, що не потребує ніяких свідків, — натякав значуще.

Маруся слухала і, вдячна Іванові, соромливо опускала голову.

«Те галченя чорноволося таки справді закохалося в того насупленого Грицька. І що вона побачила в ньому?» — бурмотів Іван, ідучи додому...

Цієї весни Іван розлучився з товаришами. Батько його повернувся з армії, і вони виїхали до іншого міста.

В останній вечір Іван нікого не застав на толоці. Це Грицько наказав усім суворо не приходити. Хай поговорять, мовляв, без свідків.

З-за живоплоту тихо вийшла Маруся.

— Ідеш?

— Іду... На механіка буду вчитися.

Маруся не стримала сліз. Зворушений Іван втішав її:

— Ти маєш тепер хороших друзів, Марусю: Петра, Мирона, ну і — Грицька.

Посміхнулася.

— Ти найдобріший зі всіх, — прошепотіла. — Ми тебе ніколи не забудемо, Іванку.

Сьогодні я приїхав до рідного, піднятого з руїн міста. Все, що розвіялося серед життєвих пригод і забулося, як перерваний сон, виринуло з дна душі й повело по зарослій стежці моєї юності.

Іду, збентежений, знайомою доріжкою до Пруту, а назустріч мені — незнайомі люди, а більше всього юнаки з дівчатами. Я вдивляюся у їхні обличчя — задумані, веселі, серйозні, бездумні — і шлю їм щирі побажання: «Щасливої дороги!»

Теплі спогади хвилюють груди. Толока вже забудована. Там без упину чмихає двигун, може, хтось з наших працює там?

Протрухлий готичний будинок показався тільки однією вежею з-поза зелені. Де ж тепер Маруся? Працює, з дітьми бавиться, чоловіка чекає на обід? Грицька? Коли б Грицька! Та ні, всі ми розбрелися своїми дорогами,

які не сходяться, не перетинаються, хіба лише у спо- гадах.

Раптом спиняюся, вражений, і не вірю своїм очам. Два красені — ясени — заслонили стару веранду і вже через дах вдивляються зеленими кронами у мережані поля за містом. Наші ясени! Вперше згадую, скільки років минуло, скільки зморщок закроїлося на обличчі, карбів на серці, бо не рахував ніколи.

Зайти, розпитати? А чи варто нагадувати...

Стою і мовчки закликаю теперішніх і майбутніх гос- подарів готичного будинку, щоб ніколи не рубали ясе- нів — ровесників нашої юності й нового життя на землі. Хай ростуть! Хай нагадують моїм колишнім друзям, моєму першому незайманому кохання про далекі, важ- кі й дорогі часи, як молодь нагадує старшим про їхню юність.

1959

РОДОДЕНДРИ

Мандрую горами. Не поїхав у Крим, відмовився від сонячної Абхазії, зміняв плюскіт морського прибою на полонинський вітер у Карпатах. Я завітав у дивний край, що давав натхнення митцям, прийшов побачити його й створити пісню.

Край поезії, краси, мистецтва і талантів. Край екзо- тики, казок і легенд. Край дужих, гарячих і сміливих людей. Край, про який написано багато, а сказано мало. Хочу сам побачити його й оспівати.

З рюкзаком за спиною, з палицею в руці та з зошитом розпочатих пісень брожу Карпатами.

Вчора господиня ворохтинського готелю лякала нас поганою погодою. Невдалий прогноз. Дивіться, яке сьо- годні сонце!

Вперед! Маршрут мій незвичайний: хребтом Черно- гори від Говерли — до Піп-Івана. Я сам. Хочу бути на- одинці з собою, хочу надихатися враженнями й не ді- литися ні з ким. Належатиму тільки собі й природі. Щоб цикл моїх поезій «Черемошем грають хвилі» наситився запахом ялиць, щоб його обвіяли полонинські вітри, щоб задзвеніли вони, як чисті гірські джерела.

Наздоганяю групу туристів. Вони аж з Київщини.

— Ви не знаєте дороги на Говерлу? — питають.

Я ще не був на Говерлі, але вже настільки близькі мені гори, що сміливо заявляю:

— Так, дорога мені знайома. Я проведу вас нетрями, звіриними стежками, ви будете спинатися крутими плаями до найвищої точки Карпат, а звідти побачите всю велич української Швейцарії!

— Добре сказано, — хвалять туристи. — Справді — Швейцарія!

Вони приймають мене за місцевого.

Біля самого підніжжя Говерли нахлинув туман. Густий і холодний. Сповнилося віщування хазяйки готелю. І що тут дивного? Тут кожна людина чарівник. Тут знають те, що буде, і бачать те, чого ніколи не буває.

Мряка стає чимраз густішою й наче вата забиває рот, ніс, вуха. Моїх супутників поглинуло густе молоко туману, я вже їх не бачу, голоси звучать приглушено, а далі губляться. Зі мною тільки глухий шум, і годі розгадати, що то шумить: вітер, гірські кущі чи моя самотність?

Самотність? Це непогано. Я ж хотів бути сам. Доберусь до вершини Говерли — звідти мій маршрут.

Проте блуд повів мене іншими стежками. Не дивуйтеся, в горах я повірив у забобони. Мені враз здалося, що йду в протилежний бік. Хоч не вниз, а вгору, все одно можу поклястися, що Говерла якимсь чудом повернулася своїм куполом у безодню, і я дряпаюся до її підніжжя. Тепер уже не знаю, куди йду.

Мене зупиняють розкішні кущики високогірних квітів — рододендрів, що кривавими латками зачервоніли під ногами. Рододендри. Я не вперше їх бачу. Вдома у мене на вікні поряд з кактусами і аспарагусом цвітуть і вони — найстаріші квіти нашої планети. Вони не прикрашають кімнати. Мені іноді жаль було дивитися на сумовито схилені дзвіночки, що никнуть у тузі за холодними туманами, кам'янистим ґрунтом, гірськими суворими кряжами. У вазонах вони сірі й чужі. В горах не змінєш їх на найкращі оранжерейні троянди, бо прикрашають вони землю.

Я нарвав їх цілий букет й йду вниз навмання. Завіса туману стає прозорішою, нарешті мене обливає багрянець призахідного сонця. З рясною китицею високогірних квітів йду до колиби. Добре, що натрапив на житло.

А мені назустріч ген від потічка, що цівкою біліє вниз,
лине пісня:

Ой попід гай зелененький
Ходить мій миленький,
Затикав си за крисаню
Розмай молоденький...

Радію, що випадок звів мене з мешканцями гір. Знаю:
заговорю з цим дзвінким голосочком, як давній знайо-
мий.

З-під кучерів дивляться на мене темно-сині очі й до-
питливо чекають.

— Де я, дівчино?

— На Завуялі.

— Що це таке?

Сміх. Прозорий і чистий, як ота джерельна вода, що
біля колиби стікає по дерев'яному жолобку. Дивимося
одне на одного, чекаємо, в кого перше зникне усмішка
з уст.

— Були там? — киває вона головою на вкутані туманом
верхи гір і показує на квіти.

— Так, ходив за рододендрами.

— Що? Та це ж рута!

— Хай буде рута.

— А ти там була?

Знову той самий журкіт сміху, тільки тепер я вчуваю
в ньому іронію.

Переді мною струнка, як смерічка, свіжа, як гірське
повітря, розкішна, мов квітка рододендру, дівчина.

— Що ти тут робиш?

— Бриндзу б'ю.

Свята простота. Чи ж вона має поняття про свою
красу?

— А де ж Завуяле?

Дівчина показує рукою на стежку, що збігає вниз,
і стає осторонь. Ні, вона не проведе, сам допитаєшся.
Так говорять її очі — темно-сині весняні бриндуші.

— Як називаєшся?

— Так, як мама.

— А мама?

— Так, як я.

Я весь у полоні сьогоднішнього дня. Щоб він не закін-
чився завтра і післязавтра. І через тиждень.

Так мало хочу... Мешканці гір мають більше. Вони

беруть собі гомін гір, шум смerek, збурене небо, пісню рік — як свою власність.

Я не зумію цього всього взяти. Аби хоч продовжити нинішню днину, нинішнє враження... щоб записати.

Відпочиваю там, де чорт добраніч каже. Живу в людей, від яких дізнаюся більше, ніж із томів етнографічних збірників. Мій господар — старий лісник. Від нього записую легенди, яких нема ні в Гнатюка, ні в Шухевича. З вечора і до пізньої ночі слухаю його розповіді. Що б він не говорив, я в усе вірю.

Старий лісник знає, звідки взялось Морське око — холодне озеро на вершині Чорної гори.

— Розповів би, не ймете віри.

— Ні, ні! Розкажуйте.

— Морське око — це велика сльоза лютого велетня Чорногора...

І далі я забув про оповідача, чую лише легенду, яка для цих людей, а віднині і для мене, є дійсністю і казкою.

...Уривисті скелі й темні ліси ніколи не бачили сліз Чорногора, а тільки блискавиці із затуманених очей, тільки шматки розірваного Чорного неба по верхах гір. Не чули сумирні смereки ласкавого шуму з уст велетня, а тільки лютий рев або глухе рокотання у могутніх його грудях. Боязко гомоніли бори, злякано перешіптувались і нагинались. На самих верхах горді гинули, покірні ж стелилися повзучою сосонкою. Безмежна була влада царя Чорних гір.

Аж ось у його володіннях з'явилася людина, що не злякалася незрівнянної сили велетня, рубала дерево сокирою і звивала свої гнізда під скелями, мов ластівка. Здивований Чорногор зійшов до підніжжя гір, щоб зблизька подивитися на людину. Спитав грізно, впевнений у своїй силі:

— Хто ти такий?

— Господар гір! — почув сміливу відповідь.

Стрепенувся Чорногор, але тут же зареготав, аж затряслася Бескиди, і крикнув глузуючи:

— То йди зі мною на двобій!

І вийшла людина на нерівний поєдинок з жорстоким велетнем.

У відповідь на сміливе слово покрит Чорногор густим градом обійстя і пасовиська людини.

Застогнала людина з жалю за знищеними хлібами й

пашею, але не скорилася. Сходила вниз, зривала листя з гілок, годувала маржину.

Злий Чорногор наслав хижих звірів перерізати худобу. Заридала людина від болю, але не опустила й тепер рук. Щільно зачинила двері хатини і взялася за ремесло. Тоді Чорногор кинув вогнем на маленьке житло, і воно згоріло дотла.

Переможена людина впала на землю у безмежній тузі й розпуді. Засміявся Чорногор, громом зареготав з утіхи і зійшов подивитися, як умирає його ворог.

Нічого не залишилося в людини, крім крихти надії і маленької гілки в руках. І якраз тоді, коли велетень хотів ступити на тіло переможеного, заговорила гілка, заплакала, заридала, в мелодію перелила ту крихту надії, і розлилася пісня по зворах Бескидів.

Притих вражений чарівник, потім заметушився, кинувся за піснею, щоб убити те останнє, що залишилося в житті людини, ловив її між віттям смerek, вітром шугав за нею по яругах і ніс її перед собою, а спіймати не міг. Вона всюди звучала: тужливо, як шум гілок зламаной смereки, весело, як джерело в скелі. Пісня линула до неба, проривала чорні хмари, сині тумани і була, як гомін гірський, що його не втихомириш, не спиниш.

Лютував Чорногор, карав припишклі дерева за те, що стихли вони, слухаючи пісню людини, ламав скелі, бо серед них пісня лунала голосніше, але вбити її не міг. У безсилій злобі й люті він зупинився на Чорній горі, всі хмари-бовдури і громи-блискавиці зім'яв у жмені, щоб кинути ними востаннє в людину, але пісня лунала все голосніше, а від неї, як від леготу, танули, м'якли градові хмари.

Заслухалися тумани в яругах, птахи вторували дивній мелодії, лагіднішали хижі звірі в барлогах. Людина покоряла піснею все.

Зрозумівши своє безсилля, вперше заплакав Чорногор. Велика сльоза капнула з ока велетня і плеснула об скелі...

Вірю. У все, що б ти не розказав.

Бо для того, щоб пізнати цей край, треба вірити у казку. Тут люди дійсність окутують у фантазію, реальне й фантастичне сприймають з однаковою впевненістю.

Старий лісник знає, наприклад, що незабаром рубачі перестануть спускати ліс жолобами. Це важко. Дерево треба зрубати, пустити в жолоб, а потім тягти тракто-

ром, а то й конем до Черемошу. А буде так: побудують вежі на верхах, а звідти підуть міцні линви на сплав. Такими дорогами йтиме дерево.

Вірю. Буде механізовано експлуатацію лісу.

Старий знає, що до рубачів приходять нявки. Вони співом заманюють рубачів у нетрі, й ті більше не повертаються до своїх колиб. Лісник сам бачив нявку, коли був ще молодим.

І це правда. Я також бачив її на Завуялівській полонині.

У все вірю. Через казку я пізнаю життя.

Вранці вибігаю з низької лісничової хати і на повні груди вдихаю свіже, напоєне запахом хвої повітря. Переді мною розгойдане нечуваним штормом і застигле в одну мить море. Мене заворожує ця дика і могутня краса природи. Хочу бути дужчим, хочу бути велетнем, щоб краще відчувати її.

Села не видно. На зелених куполах горбів, притулившись спинами до схилів, то тут, то там видніють з-поза пишних крон черешень латочки гонтових дахів, а подекуди тільки високе вориння виявляє присутність чийогось житла. Біля хат клаптики скопаної землі, а решта багатства — непрохідні ліси й полонини. Чим сильні ці люди? Може, таки тією піснею, яка допомогла їм вистояти перед злими силами природи.

Вчуваю звуки цієї пісні щоранку. Вона вже бринить у моїй душі, народжує слова. Я ще її не знаю, але чую, що вона поруч зі мною — моя пісня про гори. Знайду, спіймаю і розпливусь у ній раннім серпанком по горах, перемінюся в швидкий потік і побіжу, поскачу по каміннях, розіб'юся на водяний пилок на водоспадах або стану жолобцем біля джерела. До мене щодня підходять люди пити воду, щоранку буде цілувати мене дівчина із Завуялівської полонини.

Через казку я пізнаю поезію цих людей.

Я знову на полонині. Мені треба почути пісню, вслухатися в неї. В найпростішому виконанні моєї знайомої вловлю затаєні ноти, серця пісні діткнуться. Зумію, бо знаю, як вона народилася. Я підготовлений до цього.

А тоді створю свою пісню.

Дівчина зустрічає мене радо. Вона сьогодні не розмовляє загадками. Звуть її Оленкою. Наливає в горнячко молока й подає мені. Молоко пахне овечою вовною. Цей запах нагадує мені дитинство. Я ж бо родом з По-

куття. Ми з Оленкою майже земляки, нам легко буде порозумітись.

Вона запитує, хто я і звідки. Бачу, як густі брови зводяться від здивування і тут же розпогіднюються.

— І живете там?

— Ні. Тільки інколи приїжджаю.

Теплий полиск померк в очах дівчини, але ненадовго.

— А гуцулки танцюєте? — питає задьористо.

— Трохи танцюю.

— Трохи — для бідних... А пісні наші співаєте?

— У тебе навчуся.

Оленка підводить на мене свої темно-сині бриндуші й лукаво поглядає.

— Ви — вчений?

Не знаю, що відповісти.

— Вчений, — вирішую.

— І я маю десять класів.

Дивуюся. Чому ж вона тоді бриндзу б'є на полонині, а не вчиться.

— А хіба ви тут будете за мене?

Чому — я? Найдеться, кому. Невже Оленці не хочеться вчитись?

— Хочеться.

— То покинь свою полонину і йди.

— О ні...

Вона обвела поглядом гори, у мрійливій задумі опустила ліктями на траву й сама до себе прошепотіла:

— Ні, ні... Вчитися, може, й буду, а полонини не покину.

Від цього «ні» в моєму серці пригасло те романтичне піднесення, яким я жив цих кілька днів у горах. Від цього «ні» повіяло патріархальною відсталістю. Я не за те, щоб молоді люди обов'язково покидали батьківське гніздо, але нова, сучасна людина повинна бути морально готовою розпрощатися з ним.

А Оленка то заплітає, то розплітає довгу й товсту вузівку-косу, а темно-сині очі заволоклися мрією.

Про що мріє вона? Як розгадати?

Оленка співає. Співаючи, вона дивиться на мене, та, мабуть, не бачить нічого, крім музичних образів, створених її уявою. Лине пісня за піснею. В Оленки театральна невимушеність, чудовий слух і голос, але це ще не все, чим чарує вона не тільки мене, а й простір по-

лонини, квіти, серед яких сидить, підігнувши ноги, потічок і синій смерековий бір, що притихли, заслухавшись.

Намагаюся зрозуміти, але попередня розмова і нова думка заважають слухати. Чи доцільно, щоб талант залишився невідомий людям? Адже людина-творець — не пташка. Їй замало власної пісні, їй треба визнання. Народ виділяє з-посеред себе здібніших людей, які репрезентують його іншим народам, світові. Такими були шотландський Бернс, буковинський Федькович, воронезький Кольцов і взагалі всі видатні люди. Таким шляхом іду і я, бо, ставши вище, я зумів зрозуміти казку життя людей для того, щоб проспівати їм їхню пісню.

Зумів зрозуміти? Так чому ж отої найбільш затаєної ноти, серцебиття пісні зараз діткнутися не можу? Вона, близька й невовима, відбивається луною від мого здивування: чому Оленка співає тут, хто її слухає, чие визнання буде нагородою за її талант?

Я не можу збагнути найтонших нюансів мелодії, не можу знайти зараз ключа до своєї власної пісні, яка, здавалось, учора от-от сама зірветься із сповненої нових вражень душі.

Чому якраз ці почуття заважають?

Оленка співає. В неї це виходить так природньо, як звичайна розмова. Вона не знає ні своїх здібностей, ні своєї краси. Тут їй не можна залишатися. Доїти овець і корів, бити бриндзу, чистити стаю від гною може хтось інший. Так співати може тільки талант.

Кажу їй про це. Вона сміється і замість відповіді просить допомогти зцідити з казанів жентицю. Мене дратує така надмірна простота й несерйозність в розмові. Але допомагаю. Оленка зовсім близько біля мене, я чую її подих. Вона ставить казан на землю, мов чарівниця, впивається в мене шаленими очима і чекає. Ніби говорить: «Я твоя пісня, ти знайшов мене».

У забутті пориваюся до неї й одразу ж зупиняюся. В очі мені впадає її забруднена на грудях сорочка, зачовгані в траві ноги, довгі, як у скрипачки, пальці з потрісканими пучками, тугий стан, підперезаний старою запаскою. В уяві переодягаю її в найкраще плаття, закладаю їй коси по-японськи або втинаю їх, і кучеряве чорне волосся спадає завитками на плечі. Таку хочу обняти. Вона на сцені, глядачі, затаївши подих, чекають її пісні.

Немає пісні. Оленчині очі наливаються смутком, смутком змінюється холодком і врешті байдужістю. Вона говорить щось зовсім недоречно:

— А ви знаєте, я не люблю курортників.

З долин наповзає фіолетове надвечір'я. Гіркота разом з присмерком осідає в моїй душі. Я не знаю, що саме, але втратив щось сьогодні. Якась перепона не дозволила мені вловити мелодію гір і відчужила від мене запашну полонину, на якій квіткою рум'яного рододендру цвіте загадкова Оленка.

Просиджую до пізньої ночі над розкритим зошитом і не можу записати жодного слова. Цвяхом вбилася думка в мозок: «Чому я став їй раптом чужий? Чому від того зневажливого слова «курортник» пропала казка, яку я виплекав в уяві?» І вже по-іншому видніють гори, залиті місяцем, і легенда про Черногора звучить не так, і Оленка більше не здається мені мавкою, а її «ні» заперечує й осуджує щось у мені самому.

Старий лісник встає ще задовго до світанку. Він збирається в Буркут на сплави. Я йду з ним. Сподіваюсь почути від нього хоч би одну легенду, щоб знову ожила переді мною своїми чарами казка.

Але лісник тепер говорить тільки про ліс. Хочу вловити в розповіді старого щось казкове, як колись, і тут же відчуваю, що мене цікавить тепер не казка, а його глибоке знання лісової справи. Він розуміє деревину, знає, чого вона потребує, про дерево говорить, як про людину. Довідаюся, наприклад, що дуб любить сусідство таких дерев, від яких він вищий хоч на вершечок, а ялина навпаки — ховається від сонця в чужу тінь. І люди є такі: сумирні й горді.

— Оце вам дуб, а це дубиця,— показує лісник на два однакові дерева.— Га? Як відрізняю? А так, як дівку від парубка. Дубиця швидше опускає листя і швидше обсыпається.

Лісника турбує те, що вирубки не засаджують негайно лісом. Постойть отак пару років, і тільки ялівець там ростиме, бо, крім різних хвороб, у лісі живуть ще й злі сили, від яких не лише рубачі, а й дерева гинуть.

Дивуюся й лякаюся, що мене зараз цікавить не екзотика, а звичайна проза.

— Ви знаєте про ліс, напевно, більше від деяких лісничих,— кажу до лісника.

— Може бути... Від таких, що за деревами лісу не бачать. Ліс темний, але тільки для темних людей.

Зрозуміло, що старий не сказав цього в мою адресу, але я відчув, як ураз спаленіло моє обличчя. А може, це я за деревами не бачу лісу, для мене він темний? Може, це я за казковими уявленнями не зумів побачити людей, їхньої праці, їхньої пісні?

Ще раз прошу лісника розповісти легенду про Морське око. Ще раз слухаю і вчуваю в цій казці нову істину. Пісня, з якою перемогла людина сили природи,— праця. Може, тому не зрозумів я пісні Оленки, що не знаю її праці, що стара запаска й зачовгані в траві ноги не дали мені наблизитись до неї. Може, тому що сам звик вдягати свої пісні в театральні шати? Може, тому я вивчав життя з казок, а не пізнавав його в праці? Може, тому захотів вирвати дівчину з її ґрунту, щоб чути від неї мелодії, які мені доступні?

Сумніви мучать мене. Борюся з ними, виправдовую себе, а вони вперто нашіптують: «Ти тут чужий».

Разом із світанком ми біля Буркута над Шибеним озером. Водоспад смerek рине із стрімких схилів кучерявим шумовинням у зелене озеро. Тихо, нечутно прорізує водну гладінь і падає на саме дно перекинутого неба.

Шлюзи ще закриті, та плотарі вже зганяють сон з поверхні озера. Вода починає брижитися, хвилюватися, передчуваючи, що нині вирветься на волю з люттю, з клетотом, нестримно,

Внизу, за шлюзами, лежать на поверхні мілкого Черемошу готові плоти-дараби. На них, за кермами, стоять плотарі — дужі, впевнені, рішучі. Перед ними — круте русло Черемошу, стрімкі скелі, повз які, не черкнувшись, мусять пройти плоти, водоспади, на яких з розгону по шию треба зануритися у воду й не дати себе змити течії.

Шлюзи відкрито! Мов дикий звір, спущений з ланцюга, рветься в отвір вода. Покриває плоти, рве їх, ніби соломучу, б'є в спину плотарів, хоче змити їх, а ті борються за кермами на життя і смерть. Переможений звір, переможений Чорногор. Перша дараба виринає з бурхаті й зникає за горою.

Чую, як хтось починає глузувати в мені з мене самого.

«А це також казка? Ось перед тобою твій Черемош, про який ти складаєш пісню».

«Не складаю,— боронюся перед своїм другим «я», що виросло в мені з моїх власних сумнівів. Я не вловив мелодії».

«Бо ти боявся брудних від праці рук, а щоб не дотикатися до них, придумав теорію: талант для слави! Щоби творчість людей мав змогу вивчати зі сцени, а не з життя. Бо воно часом рапаве, чорне, заплічене!»

Хто це говорить у мені? Я прийшов сюди, сповнений мрій, мелодій і поезії. Хто заліз у душу й вигризає все це без жалю?

«Талант для слави? А в цих людей, що на дарабах, нема таланту? То візьми їх на сцену і на бутафорній ріці хай ведуть вони паперові плоти, щоб доступнішою була тобі казка Черемошу!»

«Та досить!»

«Дивишся і не віриш, що хтось віддає свій талант людям, не думаючи про себе? Оранжерейний рододендр...»

«Хто руйнує мій спокій, відпочинок?»

«Спокій? То складай пісню про спокій, а не про Черемош... Ти побачив потічок і назвав його рікою. Ти пройшовся верхами Черногори й назвав її Швейцарією. Ти побачив людей і назвав їх чарівниками. Що знаєш ти про цих людей і про цей край?.. Ось де народжується пісня, якої ти не міг вловити. Ось як грають хвилі Черемошу! Ти вривався коли-небудь так в життя, як ці плотарі — в кип'ячу бурхать?»

Мовчу. Я починаю розуміти силу й безсилля, поезію і марнославство. Рву на шматочки зошит розпочатих пісень.

Рано-вранці приходжу ще раз на полонину. Розкажу Оленці про те, що зрозумів за ці два дні.

Чую пісню. Оленка подоїла овець, і її пучки ще терпнуть від втомлюючого циркання. Вона зцідила жентицю, сушить будзи на сонці й співає. Не на сцені, не на показ, не за оплески.

Я підкрадаюся, щоб побачити її на самоті. Але вона не сама. Біля неї той, хто не уявляв собі її ніколи в пишному платті, хто розуміє її працю й пісню, хто любить свіжі високогірні, а не оранжерейні рододендри.

Бачу, як обнімає парубок красуню, як впивається вона в його губи й знемагає від щастя.

Мені не соромно, що підглядаю. Я починаю по-новому розуміти філософію життя.

Прощаюся з Карпатами. Не несучи з собою ні одного за-

писаного слова. Йду хребтом у напрямку Піп-Івана й милуюся рододендрами, хочу запам'ятати, як цвітуть вони на кряжах.

Я приходив сюди, щоб узяти крихітку того, що беруть тут люди як свою власність, і на цьому матеріалі створити пісню. Але не беру з собою тієї крихти. Крихта — для бідних. На ній не створиш пісні.

А все-таки, що ж несуч?

Багато. Нове розуміння краси.

Я ще приїду до тебе, моя Чорногоро — веселко над рівнинами. Приїду без казкових ілюзій, не на відпочинок, а як плотар, рубач, вівчар. Сьогодні я закохався в тебе. А колись нап'юся до захмеління твого життя, твоєї молодості.

1960

АЙНА

Якби міг художник-маг вловити тиху зелень яльських виноградників і сріблито-білий шум Кошкор-чая, лагідну синяву азербайджанського неба і тривожний серпанок гірського простору, якби міг усю цю гаму барв узяти на кінчик пензля, він намалював би очі Айни.

Айна... Я прийшов сьогодні на ті місця, де колись розсипалася пелюстками ромашок і колючками терну моя любов. Не пізнаю ні Ял-кишлака, ні Айниного житла, бо на місці старої саклі виріс чепурний будинок; де колись стояли наші казарми, працює нині електрична підстанція; в'ється до Дашкесана залізниця, яку ми колись прокладали, і звалився мінарет на кругловерхій мечеті.

Впізнаю і впізнати не можу тебе, Айно. Між нами давно лягли широкою межею простір і невблаганний час, а все-таки я прийшов, бо спомин про тебе і досі зігриває мої сни. І ось я твій гість. Ти частуєш мене старим вином — чарівна і чужа. Твій чоловік майор Гасанов тільки що розповів, як йому вдалося відшукати свою бідну Айну на трубопрокатному заводі в Сумгаїті п'ятнадцять років тому. Він хвалиться зараз своєю дружиною — робітницею на ял-кишлацькій підстанції. На колінах у мене вовтузиться твій смаглявий Астан і з захопленням розповідає про те, що сам їздив електрич-

кою до Дашкесана. А ти... Ти ховаєш свій погляд від мене і, мабуть, згадуєш старе і незабутнє, як і я...

Після війни я дослужував свій строк у робітничому батальйоні на прокладці залізниці до дашкесанських кобальтових руд у глибині південнокавказьких гір. Ми наспіх побудували саманні казарми, обгородилися колючим дротом і з тугою усвідомлювали, що ще довго доведеться нам жити далеко від світу в безлюдній долині над бурхливою річкою Кошкор-чаєм.

Та не встигли ми добре обжитися, як на дорогу, вприпул до самих казарм, почали щодня виходити жінки з кошиками винограду, айви, гранатів, персиків, черешень, з глечиками вина — зі всім тим, чим багаті азербайджанські горяни в різні пори року. Це були мешканці невеликого села Ял-кишлака, що притаїлось неподалік від нас за перевалом. Купка глиняних сакль сховалася від людського ока за горбами, закрилася садами, дувалами і виноградниками. Тільки одну споруду можна було побачити здалека — кругловерху сільську мечеть з невисоким мінаретом. Селяни тут займалися випасом худоби, яку щовесни приганяли на ялські полонини чабани з ханларського радгоспу. На своїх скупих землях плекали сади й виноград.

Нас дивували ці люди. При зустрічі з чоловіками дівчата закривали хустинами пів-обличчя, діти ходили в Тахтамир до школи, але кожного дня молилися в ял-кишлацькій мечеті, а старий мулла щовечора відправляв голосний намаз, розганяючи своїм «алла-а, алла-а» молодь по домах. Жінки розмовляли з чоловіками тільки з їх дозволу, а батьки продавали своїх дочок-немовлят п'ятилітнім женихам.

Ми обурювалися. Як можуть донині триматися жорстокі мусульманські звичаї? Хто тримає людей у страху й первісній рабській покорі? Однак ніхто не думав, що саме на нашу долю випаде жереб зробити тріщину в залишках східних адатів, збунтувати цих людей спочатку проти нас, а потім проти тих, хто вперто закривав їм вікно у світ. Та не ми розпочали боротьбу з мусульманським мракобіссям у глухому Ял-кишлаку. Її розпочала маленька Айна.

Якби хто міг... Та ні. В Айни очі зовсім звичайні, але є в них по краплині, по тонові того всього, чим багата й убога природа краю: лагідна синява високого неба,

райдужні переливи диких вод, руда печаль голих скель, буйність орлиці й покірність домашньої тварини.

Такою була Айна.

Худенька, майже ще дитина: руки витягуються від важких кошків з виноградом; гнучкий слабенький стан дугою хилиться під глечиком хмільного соку; круглі груденята ледь випинаються під циганським сарафаном — Айна ще дівчинка. Та її папахою з ніг уже не зіб'єш, їй шістнадцять років, вона — ханум. Тому мусять боязко закривати червоною хустиною смагляві щокки й гебанове волосся. Тільки очей не може закрити — довгі вії опускає і, не підводячи голови, каже тихо:

— Пожалостя, ізюм харош. Бір кіло — бір манат.

Кожного дня, як тільки вільна хвилина, вибігаю з казарми, запроваляю під ремінь вицвілу гімнастерку і виходжу на дорогу, де в довгому ряду стоять ял-кишлацькі жінки з кошиками й глечиками. Вони навперебій запрошують, підносять до моїх губ медові грона винограду, наливають у склянки молодого вина. Але я не звертаю уваги, механічно кидаю ввічливе «рахмат, рахмат» і поспішаю в кінець ряду, де скромно, не захвалюючи свого товару, стоїть Айна.

— Бір манат? Один карбованець? Я віддав би тобі, любя, зменю золота не за виноград, а за те, що ти прийшла сьогодні, я півжиття віддав би за твою усмішку і всього себе за твої очі.

Але Айна не розуміє моєї мови, лише бачить спраглий погляд і мою любов. Їй стає страшно, вона ще дужче закриває обличчя і опускає очі.

«Айно, Айно,— прошу я мовчки.— Хіба ти не помітила, що вже цілий рік я приходжу сюди куштувати твої черешні й виноград навіть тоді, коли в мене немає гроша за душею? Хіба ти не чуєш, як я називаю твоє ім'я, коли ти зникаєш за горою, повертаючись у село? Айно, поглянь на мене, ти ж бачиш, як я тебе люблю!»

І вже не в силах боротися з моїм благанням, вона підводить очі, й у них я читаю її тужливе й боязке:

«Ні, ні...»

Чому... Чому?! Доки ти будеш у ярмі нерозумних законів? Хіба ти не була в місті, не бачила старої Гянджі — нового Кіровабада? Твої ровесниці давно вже ходять з відкритими обличчями, байдуже минають мечеть, і кликання мулли більш не тривожить їхнього погляду. Вони вчаться в інститутах і школах, а ввечері

приходять на гуляння в міський парк, де ваш пророк Нізамі з високого п'єдесталу благословляє нове життя. Чому ж ти й досі така?

Мовчить Айна...

Чому — я дізнався потім. Мені розповів мій командир лейтенант Гасанов. Від його проникливого погляду не втаїлася моя любов.

Він стояв біля мене — високий, виголений до синяви, чорноволосий. Я дивився вслід за Айною, в думці називаючи її ім'я, й не бачив нікого. Гасанов доторкнувся рукою до мого плеча. Його темні очі не хотіли зустрічатися з моїми, на м'ясистому обличчі малювалася тінь зніяковіння.

— Любиш? — спитав він.

— Люблю.

— І я люблю, — прошепотів Гасанов зовсім тихо.

Я довго не міг вимовити слова, ревниво дивився на лейтенанта. Так ось чому вона німа, чому очі ховає від мене! Мої уста вже відкрилися, щоб сказати суперникові: «Я, я її люблю і все зроблю для того, щоб була моєю!» — але побачив перед собою не переможця, а людину, змучену безнадією.

— Я давно її знаю, — промовив Гасанов. — Продана Айна. По-рабськи продана.

Він розповів мені про те, чого я доти не знав, у що важко було повірити.

Айну, як тільки вона народилася, купив для свого сина Яшара Ібрагім Курумбеков. Для Яшара! Я знав цього жениха, і тому на душі ставало ще важче і страшніше. Квітка гір продана кретину, посміховиську! Ібрагім знав, що робить, недаром віддав за Айну отару овець тоді, коли Яшару сповнилося п'ять років.

Та вівці видохли, розгубилися на полонинах-ейлагах, Айна ж змалку невільна. Її бережуть, за неї бояться, Айна не має права увечері вийти за ворота, не сміє хлопцеві глянути в очі, показати людям свою красу.

— Це дикунство, за це під суд треба віддати! — зціплював я зуби, щоб не закричати від безсилої люті.

Питав у Гасанова поради.

— Як ти її врятуєш, — розвів руками лейтенант. — Влада тут нічого не вдіє. Купчої, контракту нема. Кого під суд віддаси? Мулла тримає віруючих під страхом релігійних законів, а йому що зробиш? Можна б роз'яс-

нити дівчині, та вона сама ні за кого іншого не зважить-ся вийти заміж.

— Ви можете її врятувати, якщо... вона вас любить.

— Якби...

Приголомшений тривогою, я ходив, шукав щодня в довгому ряді жінок Айну. Та вона більше чомусь не виходила.

Відродив виноград, скінчилися й персики. Повзла мрячна осінь над Кошкор-чаєм, гинули руді хребти в туманах. Різав Ібрагім баранів на весілля, і десь там побивалася Айна.

Гасанов помилився, думаючи, що Айна покорилося звичаям і муллі. Я не вірив. Повірити в це було вище моїх сил. Адже крізь очі Айни я умів бачити її душу. Там животіла покірність домашньої тварини, але й буяла сміливість орлиці, там тьмяніла руда печаль голих скель, але й мінилась непокірність райдужними переливами диких вод. Я не вірив у сліпу покору Айни.

Жовтень безжалісно обірвав рештки молодості з гаїв над рікою, з виноградників у Ял-кишлаку. Жовтень обривав юність Айни — Ібрагім готував недоумкуватору Яшару весілля.

Наш батальйон працював далеко від казарм. Залізниця під солдатськими руками вперто повзла до Дашкесана.

Одного суботнього вечора я повертався з роботи сам. Бригада пішла колоною раніше. Гори давно затяглися, а тепер хмари чим далі густішали, зловісне виття шакалів наганяло сум. Я йшов і думав про Айну. Я не переставав про неї думати, та знайти будь-який вихід не міг. Піти до матері просити, щоб почекала з весіллям хоч до весни, нічого не допомогло б, а забрати тепер Айну з села було неможливо. Я ж солдат... Гасанов мусить... Так, Гасанов!

— Солдат, солдат! — луною моїх думок обізвався в сутінках незнайомий голос.

Не знаю чому, та я зразу подумав, що це Айна. Голосу її не чув ніколи, але так кликати — зойком людини, що стоїть над прірвою, — могла тепер тільки вона. Я перебіг через дорогу й схопив її холодні руки. Айна стояла з відкритим обличчям. Чорна, як смола, коса впала в німому відчаї на груди. Щоки Айни пашіли в жару, та в очах уже не було ні туги, ні покірності, а лише відчайдушна воля і протест.

— Айно,— прошепотів я.— Куди ти?

— Я втекла, я не вернуся додому,— говорила крізь сльози ламаною російською мовою.— Там... там весілля почалося.

Вона дрижала від холоду й страху. Була лише у весільному білому платті. Тулилася до мене, а я гладив її лице шорсткою долонею і не міг придумати, що діяти.

— Куди ж ти дінешся? Ніч... Що зробиш сама сьогодні?

Вона аж тепер зрозуміла своє безсилля, безпорадність:

— Допоможи мені! Я... я бігла сюди, щоб тебе зустріти.

— Мене?!

Аж тепер я зрозумів: Айна любить. Серед хаосу думок у моїй голові вмить зблиснула одна: за нашими казармами стоїть покинута контрольно-пропускна будка. Вона там зможе перебути ніч, я ж іще сьогодні піду до Гасанова — він людина з серцем, зрозуміє, завтра відпустку оформить — треба швидко діяти!

Обоє з Айною тихо скрадалися до казарми, полохало нас гейгакання чабана над річкою.

У контрольно-пропускній будці дівчина присіла на нари, притулилася до мене. Вона довго дивилася в мої очі, хотіла щось сказати, вагалася. Потім дихнула шепотом:

— Вазьмі мене с собою... На свой родіна вазьмі.

Я сказав, що не покину Айну ніколи, що вже завтра їй не буде загрожувати ніяка небезпека, що любов моя велика, як безкрає небо. Я нагнувся, щоб поцілувати її, але вона ніжно відхилила мою голову, мовила:

— Завтра... Коли вже буду твоя.

За горою, в кишлаку, пищала зурна, тривожив ніч бубон — в саклі жениха ще ждали на молоду. Та раптом затихло, й тут же піднявся крик і вайкання, мов на похороні. Я зрозумів, що означає цей галас, і боязко глянув на Айну. Айна спала, довірливо пригорнувшись до мене,— справжнє дитя, в якого крадуть і дитинство, і ще не пізнану юність. Я поклав її на нари і побіг до Гасанова. Він жив далеко, у Самумі.

Ми повернулись перед світанком. Кинулись до будки і сторопіли: Айни не було. Удвох побігли в кишлак.

...Мати Айни не спала всю ніч. Вона знала, що буде вранці. Все село збіжиться. Курумбекови підбурять своїх родичів, її ошельмують, зганьблять. Та це ще нічого. Якщо повернеться Айна — а вона повернеться,

бо куди їй дітися, — сам мулла примусить матір прилюдно відректися від дочки. Бігти в Тахтамир до голови сільської Ради — далеко, та й сил нема, а від ганьби все одно не втекти. Тут мулла — голова, а йому Ібрагім віддав двох баранів.

Надворі почало сіріти, коли Айна бігла, скрадаючись, до своєї саклі. «Утік, утік, утік! — товклося в мозку. — А що говорив, шайтан, шакал, поганець!» Спочатку плакала, тепер була рішуча — сама собі дасть раду. Їй тільки одягтися, а потім вона подається в Дашкесан, де її ніхто не знайде. Не пропаде...

Та не встигла повернути на вузьку стежку між дувалами, як їй заступила дорогу висока постать мулли.

— Геть!

— Святий отче...

— Проч, дівко безсоромна!

Збігались люди. Мов білогруда чайка, стояла Айна перед чорною сутанною мулли, перед понурими очима сусідів. Недоумкуватий Яшар викотився з-поміж людей, прискочив до Айки і з перекошеним від божевільної злости обличчям на мить зупинився перед нею. Айна, маленька й безпомічна, опекала його погордливим поглядом, а він, оскаженілий, шарпнув її плаття і розірвав на грудях.

— Камінням! — крикнув мулла, але ніхто не рушився з місця, тільки Ібрагім схопив у руку камінь. Його зупинили люди.

— Матір повій сюди! — репетував душпастир.

Здригнулася Айна. Вона всього чекала, але не цього слова. Бризнули сльози.

— Брехня! Чесна я, чесна! Тільки не піду за нього, безумного, хоч розтопчіть мене!

— Матір сюди! — крикнув мулла.

Та мати сама вже йшла. Одною рукою притримувалась за стіну дувала, другою схопилась за горло. Хапала повітря розкритим ротом, йшла похитуючись.

— Перша кинь камінь в її обличчя за ганьбу, за свою сиву голову!

Мулла втиснув старій в долоню камінь. Натовп занімів, чекаючи. Руку матері підводив варварський звичай. Але не кинула — впала до ніг дочки і, мліючи, просила в неї прощення.

Айна припала до матері, підвела її і крикнула, простягнувши затиснуті кулачки до сивої бороди мулли:

— Прокляття вам! Прокляття вам!!

Мулла вдарив дівчину по голові, зваливши її на землю, Ібрагім кинув каменем у матір. Люди закричали, кинулися стримувати оскажених, дехто пустився втікати.

Ми з Гасановим бігли, не чуючи землі під ногами. Лейтенант перший пропхався між людей. Він потряс муллу за оборки і крикнув по-азербайджанськи:

— Що робиш, негіднику!

Замовкло враз довкола. Я підвів Айну й матір, повитирав з їх облич кров. Селяни насторожено дивилися на нас. Я окинув поглядом натовп і зрозумів, що наше втручання може вплинути по-різному. Багатьом мерзотно було дивитися на розправу над беззахисною дівчиною, та досить необачного слова, і каміння посиплеться на нас. Бо ми чужі і, може, винні в тому, що порушилися старі звичаї у Ял-кишлаку? Я простягнув руку до людей і сказав, як тільки міг спокійно:

— Схаменіться...

У цю мить виступив наперед чабан Хамракул.

— А тобі яке діло до нас? Хто просив бути оборонцем і чому обороняєш Айну? Хто вона тобі: жінка чи, може, полюбовниця? А не скажеш, солдате, де Айна ночувала цієї ночі? — Він пройняв мене ненависним поглядом і повернувся до людей. — В казармі ночувала Айна! Я сам бачив — з ним ішла! — показав герлигою на мене.

Мені сперло віддих. Не страх, а неспроможність довести Айнину невинність відібрала в мене мову.

— А-а, то це такі солдати? Закони наші зневажаєте, топчете їх, байстрят по світу пускаєте! — бризнув Ібрагім слиною в моє обличчя, а потім плюнув на мене з огидою.

Зчинився лемент, вгору звелися десятки рук з камінням.

— Кидай, кидай! — закликав мулла, і люта піна котилася по його бороді.

Гасанов кинувся вперед, обвів грізним поглядом перший ряд людей і заволав, перемагаючи галас і крик:

— Стійте! Опустіть руки! — Він перевів подих і заговорив тихіше: — Повірили підлій брехні? Так, Айна ночувала в казармі, бо не було їй місця серед вас, безсердечних. Але чесність її можна довести судом, якщо їй самій не вірите. — Лейтенант зміряв очима збентеженого муллу й показав на нього пальцем. — Кому дали себе обплутати? Подивіться на свої висохлі від праці руки

і на його пухлі долоні. Варвари! Та ви на небо погляньте, на світ! Дівчину живцем у землю закопати... За кого заміж видавали? — Гасанов узяв за обшивку жалюгідного Яшара і показав його людям.— За оце посміховисько, за калим, за гроші, за барани?!

Охолов натовп, глухо посипалось на землю каміння.

Айна глянула на мене, немов говорила очима: «Навіщо ти колись просив мого кохання, навіщо вчора говорив стільки гарних слів, а потім... щоб на гум, на ганьбу...» Різко відвернувшись, підійшла до Гасанова і коротко сказала:

— Спасибі.

Айна відвела матір до хати і в буденному платті, з вузликом у руці виходила з села. Їй ніщо більше не загрожувало, та залишатися в селі дівчині, яка ночувала в казармі, було неможливо. А на мене не поклала більше надій. Я побіг за нею, щоб пояснити, чому я залишив її вночі саму, та вона навіть не оглянувшись на мій поклик.

Востаннє я побачив її, коли вона зупинилася на горі й довго дивилась на село, прощаючись з усім, що було їй близьким і рідним, а може, й зі мною.

Більше ми не бачили Айни. Я просив Гасанова подати на розшук, та він мовчав. Годі було тепер впізнати мого командира. Лейтенант почорнів, губи його стялися в німому стражданні, а погляд став дивний, як у людини, що у великому натовпі шукає знайомого обличчя, а знайти не може.

Я просився у відпустку.

— Демобілізуєшся незабаром...

А потім Гасанов зник. Говорили солдати, що перевівся в іншу частину. Через місяць мене звільнили в запас. Я їздив у Дашкесан. Але Айни не знайшов.

Для чого я приїхав сьогодні в далекий Ял-кишлак? Щоб своїми очима побачити й пожаліти за тим, чого вже не можна повернути? Але тужити можна нині тільки за юними роками. В кожного з нас своє життя, і ми його любимо.

Ти наливаєш мені хмільного вина, а твої очі говорять:

«Я знаю все тепер і пам'ятаю все. Я не раз згадувала тебе... Але ти сам бачиш, як змінилися наші гори. Тому я рада, що не покинула їх тоді, що мені пощастило від-

дати їм краплю свого страждання. Нам нелегко дісталося щастя, а тому воно дороге і прекрасне».

В Айни перші зморшки під очима. Вона виросла, змужніла, та не змінилась на обличчі. Її очі, такі, як і колись, тільки замість лякливості й рудої печалі в них світиться гордість і голуба ніжність материнства.

Минули роки, минула юність. Айна стала дружиною Гасанова і матір'ю Астана. А я втратив її навіки...

1961

МИТЬ КРАСИ

Мені давно хотілося побачити хоча б на одну мить всю красу світу в одному фокусі, щоб пізнати її.

Буваючи на самоті, я думав іноді, що зрозумів красу, та завжди ніяковів, коли вона поставала переді мною у своїй незбагненній вічності. Мов розбурхане вночі море, що стихає перед світанком.

Мені давно хотілося побачити безгоміння степів, тисячобарвність неба, стоголосість гір і безмежну розмаїтість краси людської — в одному фокусі, на одну хоча б мить. Те, про що марило моє дитинство, те, що тривожило мою безсонну юність, те, що пізнало повноліття, в одній картині природи, в єдиному творінні людських рук, в одному обличчі. Так — в обличчі, в цьому дивному дзеркалі краси всесвіту.

Я довго шукав його. В картинних галереях, у стосах книг, у своїй власній уяві, серед людей. Воно було мені потрібне, як стимул до праці, як ключ до пізнання.

І нарешті я побачив його там, де зовсім не сподівався бачити, — над морем, серед сотень облич.

Мій сліпий друг якраз розповідав мені тоді про красу останнього його зримого дня, про очі жінки, яку бачив востаннє. О, як він пам'ятав цей день, ці очі! Він говорив про них, як про твір мистецтва, і пишався тим, що зберіг ту красу на все життя для себе.

Я по-блюзнірськи заздрих йому. Мені теж хотілося осліпнути від однієї миті краси.

І враз... На камені, неподалік від мене, сиділа дівчина в голубому платті — невідомо, звідки й коли прийшла сюди, — сиділа й замріяно дивилася, як тріпоче підвішена на сонячному промені чайка, як падає в солону кип'ять і виринає зі здобиччю, радісно кигикаючи.

Я не зводив з неї очей, затамувавши подих. Ревниво поглядавав на інших чоловіків і радів, що ніхто, крім мене, не помітив її, і обурювався в душі, що не помічають цієї краси сотні байдужих очей.

Але ж і я, і я не знаходив її до сьогодні!

А дівчина не бачила нікого — морський вітер дотикався до її обличчя м'якими пучками, лопотів оксамитовою пеленою біля її вух, — нікого, крім чайки, що обривалася з сонячного променя і падала на хвилі. І мабуть, тому що дівчина вміла бачити цю чайку, була такою чарівною. Можливо, і мій друг, якби мав зір, пізнав би тепер нову красу, яка затьмарила б чари останнього його зримого дня.

Сліпий спитав, чому я раптом замовк, я стиснув йому руку — тихо, тихо! — і він зрозумів.

— Ти знайшов?

— Так...

— Нещасливі ви, зрячі. Завтра інша краса витіснить твою нинішню мрію. Я ж бо свою на все життя зберіг.

Минали хвилини чи, може, години, я благав її: «Поглянь на мене!»

Вона відчула мій погляд, повернула голову і сказала, кивнувши рукою на море:

— Дивіться!

І я тепер уперше в житті побачив розсипані по морю сонячні озерця, міради різнобарвних сонячних озер.

Це було друге відкриття краси світу, це був другий мій фокус краси всесвіту, і я збагнув, що відтепер мені було дано бачити їх тисячі в своєму житті.

Я не розпитував дівчини, звідки вона, боявся, що від моїх слів згасне краса її очей, відлетить чайка, ображена, а те невловиме щастя бачити це все пропаде, мов бульбашки перламутрової води в піску. Коли оглянувся, дівчини вже не було, вона зникла, наче привид, і я тоді закликав це місце: «Ти вернешся сюди!», я тричі по три закликав цими словами камінь: «Ти вернешся сюди!»

...Уночі розбурхалось море, і я не спав. Цілу ніч розмовляв з дівчиною.

«Я шукав тебе весь вік. Відколи вперше дізнався, що ти є на світі — моя велика краса. Ти вернешся, щоб я пізнав тебе до кінця, наситився твоєю красою».

«Не поспішай узяти від мене все за один раз. Та це і неможливо. Я — вічне твоє щастя пізнання, і мене ти будеш знаходити й відкривати все своє життя».

«Ні, я хочу знати тебе одну, так, як мій друг».

«І більше нічого? Твій друг осліп».

«Я хочу припасти до тебе, мов до квітки».

«Я — лише перша квітка на твоїй леваді. Будь обережний. Коли згинаєшся за однією, бійся стоптати десять, бо всі вони твої. Я показала тобі лише стежку на леваду».

А море скаженіло. Море всмоктувало в себе темряву, облизувало хвилями поворонене нічним холодом небо, хотіло припасти до його краси. Але тепер було темно, а вдень сліпило сонце; люте море, яке ніколи не бачило неба, таранило берег, мстилось невинному.

Та коли облизаний хвилями небозвід піднявся вище і зійшло сонце, море втекло від підніжжя будинків і ремствувало десь там, далеко внизу. Я вибіг на берег і дивувався, як ніяковіло море під сонцем, нишкло сумирною синню, несміливо брижилось білими баранчиками під сонячним безмежжям.

І я ще раз побачив на ньому сонячні озерця, і я був тепер сильніший від моря.

На камені дівчини не було. Але я бачив сонячні озерця, які вона мені відкрила, а за озерцями простилались голубі дороги пізнання краси світу, якими я піду за новими знахідками прекрасного.

Мій сліпий друг сидів на просяклому ранньою вологою піску. Він упізнав мене по моїй ході й переможно звів угору свої великі більма.

— Нема? Не можеш пригадати навіть її очей?

Він ще щось говорив, та я не чув. Мені хотілося здерти з його очей полуду, щоб він побачив сонячні озерця.

Тепер я не задрив йому. Я плакав над ним і благав свою долю і своє сумління, щоб не дали мені осліпнути ніколи.

1962

ВІДПЛАТА

Коли почався качиний сезон, я згадав свого старого друга, завзятого мисливця, — колись ми з ним не одну ніч прочатували на Заболотнівських озерах — і поїхав до нього кликнути на ночівку.

На моє здивування, він відмовився йти.

— Невже ти покинув цей спорт?

— Не спорт, а звичайнісіньке вбивство,— відповів мені мій друг. Мовив це він з якоюсь незрозумілою для мене гіркотою, та зразу ж, мабуть, для того, щоб я не звинуватив його в сентиментальності, додав:— Спорт, кажеш... Спортом і досі називають також мордобій... Але мені тепер інше згадалося. Хочеш, я розповім тобі те, чого не знає навіть моя дружина. Можливо, після цього і ти не підеш на качок, а стрілятимеш завтра по картонних мішенях. Ото — спорт...

Це сталося того найгарячішого в моєму житті літа, коли за страшну, здається, кару вигоріла довкруги мене, куди не кинь оком, трава, і я залишився один серед пустелі — самотній, як скіфський ідол на степовому розпутьті.

А втім, воно й не так. Трави не було тут уже тисячоліття, ніколи не жили тут люди, та спочатку я не почував себе самотнім, навпаки — був захоплений екзотичною красою каракумських степів, по яких мандрували бархани у розпалені безвісті, мов каравани втомлених верблюдів. І колючки, рідко розсипані по пісках, були мені мало що не пальмами, а мій намет містом... Я зв'язався по рації з Небіт-Дагом, і сюди мали незабаром прибути туркменські робітники, щоб розпочати підготовку до прийняття партії нафтовиків. А поки що я коротав час на полюванні.

Сказати правду, десь глибоко в душі я ненавидів цей, як ти кажеш, спорт, хоча й не пропускав ні одного мисливського сезону. Глухе почуття жалю завжди ворушилося в свідомості, коли я піднімав з болота вбиту качку або взимку ще теплого зайця. Загортав ногою ту цятку крові, що залишилась на снігу чи на болоті, наче ховав її перед власним сумлінням, і по-дитячому наївно думав тоді про маленьких зайченят, про самотнього селезня, який не застав у гнізді своєї подруги. Власне, як мисливець, я був байдужий до вбитих, жалів осиротілих.

Полювати в пустині було морально легше. Можливо, це й не так, та я помітив тут якесь притуплення сімейного інстинкту у тварин. Не зустрічав пташиних гнізд, зрідка проходили поодиноці сайгаки — не табунами. Не дбали, звісно, про нащадків ящірки, змії пожирали своїх малят, ба навіть залітні качки недбало загортали яйця в пісок і летіли далі, а пташат вигрівала пустеля.

Я з жалем дивився на звірків, пташат-безбатченків і не шкодував дорослих: спокійно зводилась на них моя рушниця.

Одного дня я побачив нову здобич — степового орла. Він сидів на невисокій сопці, сторожко витягнувши шию, і вперто вглядався у моє житло. Змахнувши крильми, орел рвійно піднісся в небо і повис у zenіті над моєю головою. Вбивати його не було сенсу, але тут я згадав: моя дружина просила привезти їй з пустелі хоч який-небудь сувенір. Так ось він — опудало царя птахів або хоч орлине крило.

Орел непорушно ширяв над моєю головою, придивляючись до мене злими очима. Ці очі нагадали мені не-нависний погляд удава, якого я убив кілька днів тому за сопкою, — як багато хижого інстинкту дала своїм мешканцям ця дика пустеля і як мало материнського! — я підвів угору рушницю і вистрелив.

Орел падав, звівши крила до неба. Він упав поблизу мого намету й закричав. Це не був той звичайний орлиний клекіт — так могла кричати тільки людина, благаючи допомоги. Я здригнувся весь і не насмівся підійти до того місця, де конав птах, підвівши в небо голову.

Це трапилось уранці. Перед обідом, коли мене в душному, мов лазня, наметі зморив нарешті неспокійний сон, почувся стрімливий шум у повітрі. Я схопився з постелі. Напевне, літак — скине воду і продукти. Вискочив надвір і сахнувся: могутній орел, чи не вдвоє більший за того, що лежав мертвий на піску, кружляв на висоті десяти метрів. Побачивше мене, він рвонувся угору і застиг, злегка повертаючись на одному місці, ніби підвішений на скрученому шнурі.

І тут я зрозумів, що вбив нині орлицю. Убив матір, дружину, і ось удівець прилетів, щоб помститися. Мені треба було оборонятися і вчинити цим самим ще один злочин. Орел порве мою палатку і все одно вступить зі мною у двобій. Я кинувся до намету, схопив рушницю й вибіг. Тим часом птах упав каменем на землю, спіймав у пазурі мертве тіло своєї подруги й важко піднявся з ним у повітря. Низько пролетів понад пустелею й сів на сопці — там, де кілька годин тому сиділа орлиця. Запізнився. Може, орлят годував або шукав якоїсь поживи, щоб пригостити подругу.

Тепер сидів чорним силуетом над розпростертим тру-

пом, горбатою тінню вирізьблювався на розпаленому тлі неба — неперушно і скорботно.

Я зайшов до намету, узяв книжку в руки, але не читалось: крізь відхилену пілку виднівся темний силует; я вийшов, вистрелив у повітря, щоб сполохнути орла, та він навіть не повернувся.

І тоді я вперше відчув мертвоту пустелі. Напевно, я вбив щось світле й живе в самому собі, бо аж тепер побачив, що довкола нема ні стеблинки пирію чи осоки, а тільки мертва колючка, тільки мертві піски повзуть барханами до розпеченого обрію. Я сам убив життя пустелі.

Орел сидів на сопці і другого, і третього, і четвертого дня — живим докором мого сумління. І я пішов до нього, я не міг більше дивитися на його муку, хоч і не вірив, що він буде їсти консервоване запашне м'ясо, яке я взяв з собою.

Долоню пік метал рушниць, я підійшов зовсім близько, змахнув рукою — орел не рухався.

Він був мертвий.

Я поклав біля підніжжя сопки свою рушницю і подався назад — нестерпно самотній.

За рік, коли в пустелі вирости перші нафтові вишки, я повернувся додому. З дружиною ми живемо — хай позаздять інші. Тільки з того часу і донині дивна тривога лягає тінню проміж нас. Часом серед ночі пробуджуюся від страшного передчуття, пориваюся до ліжечка дитини й наслуховую, як воно дихає, потім крізь темряву придивляюся до обличчя моєї коханої, і тоді мені згадується горбатий силует орла над розпростертим трупом орлиці.

Я буджу дружину, щоб переконатись, що вона є...

А мисливство — само собою — покинув назавжди.

1963

ТОПОЛИНА ЗАМЕТІЛЬ

Моїй грузині

Над моєю весною звіялась тополина заметіль.

Мініатюрні парашутики несуть стиглі зеренця у літні безвісті. Сідають на карнизи, на квітники, на голови людям. А деякі і в родючу землю кануть.

Наді мною шелестить стиглозеленим листям моя тополька.

Посадилась вона без мене, та я підливав її березневими сльозами мого дитинства, зігрівав квітневим теплом ранньої юності, живив травневим щастям мого кохання.

І виросла вона...

Поруч зі мною під тополькою сидиш і ти. Напровесні, коли наше деревце лише брунилося, несміливо кучерявилось першими листочками, ми мріяли про нинішню тополину заметіль.

А нині якось дивно.

І тривожно. Летить пушок, а ми не знаємо, чи зійдуть зеренця.

Та зійдуть вони чи не зійдуть, а наших голів чіпляються, і здуті їх ми вже не в силі.

Нам не сумно. Тільки трохи тривожно перед літом. І тому ми хочемо повернутися до пори весняної брості й спитати себе самих, чи радіємо ми тополиною стиглістю?

Тільки нині.

Бо завтра вже буде літо. Буде й спека, і живодайні дощі. І грози, і град. Все буде. І ми йдемо у літо, хочемо йти.

А нині я дякую тобі, мій друже, за те, що не боронила мені шукати серед моїх весен рос для нашої топольки, що підливала її своєю вірою, коли суховіяли сквари, і раділа разом зі мною весняними зливами.

Шумить наді мною стиглозеленим листям моя тополя. Чей не красується вона серед безконечного ряду своїх подруг. Скромно шелестить і дивиться кроною в небо. Рости ще їй та рости треба.

Летять на парашутиках зернини в літні безвісті. Чи достигли вони, чи, зав'ялі, зірвались? Яка з них зійде і стане деревцем?

Над моїм світом догулює тополяна заметіль — знамення літа.

1963

ВЕСІЛЬНА

Дід Плятко не міг знати, чи вже стемніло, — в його очах навічно сіла глупа ніч, — але на перестиглі трави впала щедра волога, і замовк уїдлиий перепел, з низовин потягло джерельною прохолодою — знав дід Плят-

ко, що вже повечоріло, тож наслуховував: повинні прийти косарі на ніч, учора новий лісничий толоку скликав.

І вже тупають десь там, в долині, де журкотить льодова Жонка: то, напевно, косарі йдуть — буде нарешті косовиця. Вийшов дід із своєї колиби — він ще дужий, сам бриндзу б'є,— зупинився і слухає, щоб по кроку впізнати, хто йде. Може, Ілько Кінаш? Донька Катерина звечора сніданок готує та й надіється, що хоч тепер зайде Ілько до хати, хоч на старість зайде...

Чує дід: під горбом, біля Катерининої хижі, гомонять,— впізнає Якуб'яків голос:

— Мочерначко,— питає лісник,— чому дах не полаташ? Маєш уже чим.

— Боюсь, ади, щоб град drankу не побив,— відповідає зухвало Катерина, ей, але якби-то хто знав, чому їй руки опустилися, чому нема охоти й хату покривати... А втім,— знають.

Дідової колиби не минають косарі, тут і ночуватимуть — хто всередині, хто надворі,— будуть курити, розмовляти, сопілку слухати. Та ніхто не згадає про дідову сліпоту, най буде, як він сам каже,— від старості осліп.

— Заграйте, діду,— просить хтось із косарів.— Онде внучка ваша сидить на порозі, пора їй і весільної заграти...

— Кожному цвітінню — своя пора,— відповідає дід.— Але я своїм ще весільної не грав... Ти тут, Якуб'яку? — повернувся старий до гурту.— Не знаєш, прийде Ілько?

— Мав би прийти. Всі лісники повинні бути.

Старий підвівся.

— То ви спить собі, хлопці, в колибі... Я до Катерини ночувати піду,— сказав і жваво потюпав униз.

Вмерла коротка ніч, розплилась шовковим прядивом над Жонкою, вдарив перепел у дзвін — де ж косарі? Польові коники вже дрібно січуть достиглі стебла, та впоратись самі не можуть; де ж косарі? — лементує перепел, та раптом змовкає. На Маковиці густо заклепали молотки об тонкі жала кіс, розсипався металевий дзвін дрібним пилом по сіножатах; косять, косять! — зареготався перепел з утіхи, і стрепенулась Катерина Мочерначка.

— Готуймо, Олено, швидко сніданок... Швидко, Олено!

— Ой, мамо, мамо...

Катерина дбайливо заховала сивину під хустку й вибігла стежкою нагору, пішли косарі журавлиним ключем: ш-ша, ш-ша, ш-ша! — сполохані бджоли роєм над головами, і коники табунами вбоки, куриться роса на перга, Катеринині очі обшупують кожну потилицю: нема Ілька...

Чому? Чому він досі обминає її десятима стежками, сиві ж пасма ховає Катерина під хустку, нема вже чого тепер боятися Ількові, а він таки не прийшов на косовицю.

— Ілько в обхід пішов,— розгинається Якуб'як.— На Погар, чуєш, Катерино?

Чує Катерина. Далеко Погар, а в Ілька нога хвора, і лісничий не знає, бо новий у них, от застрягне десь у вивозах, чого ж його самого пустили?

— Казав, що мусить на посадку глянути,— співчутливо подивився Якуб'як на відцвілу красуню Катерину.

І вже їй не до сніданку — впасти може Ілько по дорозі, прикуріла підпалка в казані, покликала дочку: готуй сама сніданок, бо я на Багровець маю побігти; знає Олена, що не на Багровець, але бере кавуш і мішає підпалку. А Катерина побігла, і ще крізь вікно бачила дочка: на Погар подалася, і жаль Олені маму, і рада, що старість роками не міряється.

А Ілько вже пройшов через ліс, нога все більше нила: давним-давно, ще за ковпаківців, поцілила його німецька куля, перебила сухожилля. Та поки був молодший, якимось ходив, а тепер гнити почало, але нікому нічого не каже, бо встановлять інвалідність і на пенсію пошлють. А тоді ліс осиротіє, таки насправді осиротіє ліс, — переконував себе Ілько, — хто ж без нього догляне саджанці на Погарі? Та добре знає, що сиротою залишиться він сам, і сюди приходитиме хіба тільки гостем. І дерева, яким він зараз господар і суддя — оцьому жити, а тому ні, — байдуже поглядатимуть на зайду, не підійде олень їсти сіль з його рук, і ведмідь зареве на нього — непрошеного гостя. Як тоді жити самому? І саджанці на Погарі всохнуть: їх ніхто не догляне так, як він. Бо в кожного є жінка, діти, а в нього — тільки ліс.

Ілько вийшов на Погар і схилив голову над лісовим цвинтариком: злочинна людська рука спустошила тут життя. Дерево трупіше на землі, лежать нікому не потрібні мерці, вміли зрубати, та не змогли стягти звід-

си ялиці, і назвали люди дикий цвинтар Погарем — згрищем, і кублились на ньому тепер лише гадюки, а небо хмурилось тут завжди, дивлячись на людське безглуздя.

Та вже почали тягнутись до сонця молоді смерічки, воскресає зруйноване життя лісу, якби ще так людське воскресало. Тож легше було Ількові йти на Погар, ніж на Маковицю.

Як ще був парубком, то мріяв лише про рушницю, бо на поле надії не мав. А рушницею можна було прогудуватися. І таки за ягоди настарав грошей, купив у жаб'євського корчмаря австрійський манліхер, який гепав, мов гармата, і кабана вбивав наповал за першим разом. Поліцаї не могли впіймати Ілька зі зброєю, ховав він свій манліхер на ніч у сіно, а тоді сам до Катерини йшов на високу Маковицю і любив — один господь знає, як любив Ілько Катерину. Настарав грошей за кабанячі шкури, якраз стільки настарав, що на штраф, коли поліцаї таки його спіймали. Тоді подався в Уторопи на соляні бані, бо ж треба заробити, не проживеш з Катериною на ягодах. Через ту сіль до тюрми вгараздив, а коли повернувся, Катерина вже була з дитиною.

Оскаженів Ілько, увірвався до хати... «Прости, Ілашку, не любила я його, геть прогнала по першій ночі, прости, що не встояла, але дитину вбити не могла». Закричав Ілько: «То я уб'ю!» — схопив ту дитину, як цуценя, за ніжки, та руки ув'яли — не погубив і в гори подався, у високі гори, бо ці змаліли, впали ниць від сорому.

Божеволіла Катерина, про Ілька чутки не було, гуляла Катерина з розпуки, сплакав дід Плятко свої очі і сліпнути став, на всю околицю гульбища справляла Катерина, а заміж не виходила: не треба їй нікого, навки не треба.

Повернувся Ілько і таки зайшов. «Гуляєш, Катерино?» — «Гуляю, Ілашку, публічуся, щоб ти не жалів за мною. А хочеш, то ночуй у мене також».

Побив тоді Ілько Катерину. Вранці люди побачили її — спустошену й посивілу. Більше не гуляла Катерина.

Знищили люди ліс на Погарі, та ось закучерявились до сонця молоді смерічки, буде ще молодість на цвинтаріщі, буде... Защеміла нога, сперся Ілько рукою на землю, приліг долілиць. Біля нього молодилися свіжо-

зелені нащадки спустошеного лісу, «а в нас з тобою, Катерино, лише хрести та хрести попереду...»

А чому так? Чому з усіх високих гір став Погар його останньою висотою? Підвів голову: за узвозами зеленіє Маковиця, підперла круглою головою небо, чи ж то вона виросла за той час, що не бував на ній, чи така, як була, тільки він змалів за ті невтішні й безплідні роки? Коли він ступав туди ногою?

Згадав тепер Ілько все життя від початку і до різкого болю в голові втямив: адже все, що робили його руки й мозок, чим билося серце, — все це було для неї. Манліхер, соляні бані, тюрма, розпука, лють, побої і ці саджанці — все для Катерини. Тільки без неї... На пустирях садив життя, а серед свого власного — пустир.

Схопився, кинувся вперед, щоб іти, і схилився до землі від болю. Треба відпочити.

Завмерла Катерина: лежить Ілько на землі, побігла. Губила за собою роки і розсівала павутинням сивину. — Ілашку! — почув над собою знайомий дівочий голос. — Встань, я допоможу тобі зійти. Лиш не жени мене тепер, Ілашку...

...Застеляла Олена стіл замість мами; товстелезними вужами мліли на сонці росяні покоси; ставила Олена харч на стіл замість мами, й просила діда заграти косарям.

Сумно світилась ребрами Мочерначчина хата, голова пусткою над горами, але заливалась весело сопілка, дідова посмішка молодила полонину, а сопілка грала — кому до спочинку, кому до праці, а можливо, комусь і весільної грала...

1964

ПОБИЙ МЕНЕ!

Як не багатство, то хоч сморід багацький — гонор був у Штефана. Колись мав і те, і друге. А нині тільки Марійку-приблуду. Але то нічого, що бідну дівку взяв, це в моді, а для гонору в сам раз.

Тож шанував Штефан Марійку, так ревно шанував, що навіть дітей не хотів з нею мати — диви, та й розбух-

не або тіло втратить після дитини, споганіє, і заздрісні люди радітимуть так самісінько, як тоді, коли дідівської полонини на Затинці позбувся.

А сьогодні по селу пішла чутка, що Штефан побив Марійку.

Чи раділи — не знати, але дивувались. То дув на неї, як на ікону, все допитувався, чи їла; ішов з обходу — ніс їй суниць, малин, годував і лице казав ними мазати, щоб яка морщина не вчепилася вічною павутинкою по-під очима; щоранку натщесерце подавав їй козячого молока, а вона не могла того молока до рота піднести, та мусила... Дуже дбав про Марійку Штефан, вночі також рідко займав, щоб синці не лягли під очима, а вона ходила чужою по Штефановій світлиці, спала гостею на чужих подушках, чужою серед молодниць стояла в церкві біля криласа і не раділа чомусь, як шепотіли жінки за її спиною: «Мой, яка красна!», бо і краса та не належала їй — Штефанові.

Штефан днями, а то й ночами на обходах пропадав — лісником робив у лісництві, а робота Марійчиних рук не бралася. Куталася вона в свою самоту, мов ранішні гори в білі опинки, і мовчки дивилася своїми великими, як в олениці, очима на стомленого Штефана, коли він вертався з лісу. Чекала чогось від нього. А він, як завжди, пильно приглядався до Марійки, чи не змарніла вона за день або за ніч.

Сказала якось Штефанові:

— Таке — ніби мене збираєшся продати.

— На люди ходжу з тобою — файною мусиш бути.

— Ото й тільки, що водиш мене між людей, ніби на торговицю.

Насурмонив тоді чоло, з'їжилися вуса, очі важкими каменюками впали на пахуче, неціловане Марійчине обличчя.

— Все маєш у мене, хіба лиш зозулиного молока...

— Маю, Штефане. Аж по саму гульку маю.

— Ой, погнав би я тебе, небого,— заскрипів Іван жовтозуб'ям,— ой, погнав би, щоб попленталась селами, як ото колись!..

Замовкла Марійка, бо страх мала. А більше в неї нічого не було, крім краси і страху перед великим світом, а тим світом проманджала вона від дитинства до дівочтва, від румовища вітцівської хати до Штефанових світлиць, від самої війни донедавна ходила з села в село і

все розгубила по дорозі, навіть образ розстріляного мадярами батька. Все розгубила — крім вроди.

Мовчала, бо ж боялася великого світу.

А в селі так: не встиг спіткнутися, скажуть — ногу зламав. Пішла чутка, що Штефан побив Марійку, а він лише замахнувся.

Таки не вдарив...

Коли почало розвиднятися, і над Жонкою закурилися сивими кудлами тумани, прибився Штефан додому — сіно на Затинці пантрував — і зупинився на воротях, по коліна вкопаний у землю. Зі стодоли, по-злодійськи скрадаючись, вийшов Карпо Гануляк, смикнув через тин і похрускотів лопухами.

А Марійка стояла біля дровитні за стодолюю — втікати їй нікуди; тривожне небо впало їй в очі, багряні щоки вмить окуталися білими опинками, стояла — розчесана Карповими пальцями, націлована за всі роки свого пошанівку, злякана і непорушна.

Штефан кинувся до воріт, немов зірвався з ланцюга, кулак в розгоні розрубав сонячний сніпок, що ткнувся гузирем у Марійчине обличчя, просвистів біля її губ і ув'яв — так добрий фірман спересердя конячину не вдарить.

Марійка чекала побоїв. Тремтіла в страху, але чекала їх — важких, болючих, бо мусили вони тепер впасти на неї, сам бог так наказав.

Але Штефан не вдарив...

Пожалів... Пожалів?! Чому пожалів?

Промінь добра блиснув з холодних Марійчиних очей, упав на зціплені Штефанові губи.

Він опустил руки — багрець сплив з його обличчя — і сказав по-господарськи спокійно:

— Іди до хати, проспися. Вечером газди в гості придуть.

Стрепенулася, мов підрубана осика.

— Штефане...

— Іди до хати.

— Штефане!! Вдар... Чуєш, що кажу: вдар!

Обернувся і — за ворота.

— В обід прийду. На Поляницю мушу...

Побігла за ним слідом. Впала хвіртка, спотикнулася Марійка на дорозі, крикнула:

— Вернися, Штефане!

Оглянувся.

— Чого тобі?

— Побий, Штефанку. Чей і худобину б'ють, хоч на заріз і на продаж тримають...

Пішов не оглядаючись.

А коли зник за вільшиною, прошептала Марійка кволо:

— А щоб тебе бог побив...

На другий день гомоніли жінки над потоком:

— Марійка Штефанова з Гануляком втекла.

— Брехня, Карпо дома. Нині-м виділа.

— То як — сама? Чого?

Ніхто не знав, чого.

Та враз свіжу новину принесли хлопці з вулиці, та таку, що та перша здиміла з переляку від цієї.

— Штефан застрілився! У своїй хаті, з рушниці...

1964

ЗА ПРОСТИБИ

«Най лиш відкурбелить мартова віхола, бо ади знов замело і до автобуса дійти трудно, най тільки обочини заморіжаться, щоб під ногами не чавкала холодна болотиня, то вже поїду, — думала баба Марія й кутала ноги полою старого кожуха, який давно служить у цій хаті за покривало, го, як давно: ще Анничка товклася на ньому, а після неї тих двоє чужих, що їх виняньчила за простиби. — Най лише потепліє, то вже поїду в місто до Аннички найменшого внука бавити, все-таки своя кров».

Старий кіт сидів у Марііних ногах, підігнувши хвоста, він поблажливо блимав на бабу зеленкуватими очима: смішні думки снує його газдиня, нікуди вона не поїде, про тих своїх рідних онуків торочила й тоді, як Мурчик ще малим кошням дряпався по ліжнику, що он висить на жердці, вічно про них балакала, а чужих колисала. «Завжди кудись їдеш, хату продаєш, мене віддаєш сусідам — лякаєш старого Мурлику, але ти добра, бабо, та й халупу свою тобі буде тяжко покинути», — тужно позирив кіт каправим оком на бабу Марію.

— Атпрусс! — шикнула Марія на кота, але не зігнала його з ніг. — Добра в цій хаті не було ніколи, то й жал-

кувати нема за чим, а там, у Аннички,— світлиці, електрика й вода на кухні, не треба по неї ходити, як оце в нас, до потоку. А в Аннички маленький Ромчик недавно знайшовся, чей же більше він вартує в мене, ніж ти та оця перекособочена хата під кичерою. Ая...

Кіт від жури зажмури́в очі й скрутився клубком біля бабиних ніг. Раптом різко підвів голову: рипнули сінешні двері, потім — хатні, холодна пара клубками вкотилася до кімнати, а в тій парі, немов Саваоф серед хмар, отой, що на закуреному образі над ліжком, явився сусід Гаврило, весь засніжений, білий.

Марія підвелася, звисила з печі жиликуваті натрудоватілі ноги; вона рада, що прийшов Гаврило. Нудьгує він серед зимового безділля, років зо три тому повдовів, залишився з мацьопким Васильком — дав біг під старість дитину, а маму забрав. Не бідує Гаврило, має хліб і до хліба, бо керманичам на сплавах добре платять, лиш нудиться взимку дома.

— Вам листа приніс, Маріє. Пополудні в село ходив, поштаря здибав, то він просив мене передати.

Марія похапливо злізла з печі — від Аннички лист! Йой падоньку, вже напевно клене стару, що не йде до них.

— Читайте, Гавриле,— квапила і поправляла теплу хустку на молочно-білій голові.— Читайте, сусідо, я вся аж терпну.

Гаврило вже обігрівся, розстібнув куртку, матове світло із завіяних шибок блідо лягло на дрібно списаний листок, застигли Маріїні зволожені очі. Гаврило читав листа від дочки Аннички, яка першою вибавилася в цій хаті.

Слухає баба Марія, а лист довгий-предовгий, то такий лист, що в одному написаному слові — цілих тисячу, за одну хвилину Гаврилового читання пробігають роки. То дуже довгий лист.

«Я одна у вас, мамо, і не знаю...»

Одна, певно, що одна... Я ж не віддавалася після того, як твого тата поліцаї збили за тютюн. За десять стеблин бакуну, що викохав за хатою, бо на монопольний грошей не було (вічно тих грошей нема в хлопа, чого воно так?), за тих десять стебел, боженьку милий, злупцювали його отут, на подвір'ї, як шкідливого пса, і пішли. А він похирляв з рік, вже й курити не хотів, та й умер. То-м не віддавалася більше, бо ніхто не хапав бідну, та

й не дуже показну, а не гуляла зроду, то певно, що мусиш одна в мене бути...

«І не знаю, що вас там у горах тримає...»

Якби то хто знав, дитино, що за сила тримає гуцула в горах? Зійде на доли — хліба там дунаєм і рук до нього завжди треба, а він подивиться, поробить, огузок зерна на плечі та й далі на своє каміння, на кряжі — овець глядіти, ліс рубати, пісню співати і дивитися в небо...

«Ну, колись біда була в людей, то й ви...»

Як у людей, то й у мене, донько. Бо всі під одним небом живемо, то й мусимо ділитися лихом, а чи щастям. Тоді кожен мав свого до нового, а в нас таки легше. Чоловіка мого давно не стало, жаль притупився, а в інших — як свіжа рана: того в Німеччину вивезли, другого тут-таки замордували, той потім на війну пішов, і лише карточку по ньому прислали, а деякі отут такого нарobili, що ніхто не знав, куди діватись... Юлина, зведениця, хто б сподівався — схрон у її стодолі знайшли, порожній уже. За то й засудили. А Настуньку я взяла, бо маленька була. Дозволили взяти. Які там у Юлини ще гріхи були — не знаю, але дитина — що воно винно? А ти вже на той час високі школи закінчила, віддалася, жити ви почали добре — одне лише, що з першою моєю внучкою бідували трішки. Але там у вас і ясла, і садочки, а тут цього не було, пропала б тоді Настунька, то я не могла інакше...

«Потім... ви якісь дивні, мамо. Що вас примусило другу дитину брати — з хати, від батьків?»

Бог відає, Анничко... Є щось таке в серці людини — вік про нього не знаєш, а воно, диви, та й обізветься раптом у грудях і скаже тобі: «Так мусиш зробити». А він, той Пилип, най йому бог гріха не пише, через ту горілку пекло зробив у своїй хаті, Гафію увігнав у сухоти, а вона не признавалася до хвороби, аби в лікарню не забрали, бо дитина з голоду спухне при такому татові. Настуньки в мене вже не було, таки викохала її, доброю у світ пустила, тепер вона в Косові килими робить, та й стара повернулася. Ти другу дівчинку якраз тоді народила, і я вже збиралася йти до тебе, але подумала: у вас там і ясла, і садочки, а в нас цього не було... Пилип замерз п'яний у лісі, Гафії в лікарню треба, мусила взяти її дівчинку до себе...

«Гафія видужала, дитину забрала, а ви... То хату нема на кого лишити, а може, kota шкода... Ромчикові третій

місяць, відпустка закінчується, скоро на роботу піду, а Ярослав мій на заводі пропадає, головним інженером призначили недавно, дома він гостем. Знову чужу людину треба кликати до дитини, наче в мене рідної мами нема...»

Марія енергійним змахом зсунула хустку на шию — молочно-біле рідке волосся стягнулося на голові, мов пряжа, і заплелось в худий вергунець вище потилиці, — зволожені очі були рішучі.

— Візьміть, Гавриле, чорнило й ручку он там з вікна, нате папір і пишть уже: в понеділок най зустрічають. Ниньки четвер, якраз встигну зібратися.

Нявкнув кіт на припічку, скочив на долівку, потерся хребтом до Маріїної ноги, фиркнула ногою.

— Атпрусс!

Блимнув зеленими очима і скорботно опустив вуса. Аж тепер помітила Марія, що кіт уже дуже-дуже старий.

— Мурка забере, Гавриле, до себе. А хату, як хочете, купіть під стайню. Пліт завалите, і — як у себе на подвір'ї.

— Я про це отеперки подумав, Маріє. Завтра сплави почнуться — гроші будуть. Вдосвіта йду на шлюзи.

В суботу Марія була вже зібрана в дорогу. Бесаги з різним шматтям лежали на лавиці, сумувало порожнє ліжко і голіла жердка над піччю, лише на стіні сумував закурений серед хмар Саваоф і кіт куняв на старому кожусі на печі.

Крізь вікно побачила Марія Варвару, що живе над потоком. Вона вела за руку Гаврилового Василька, хлопчина чогось плакав. Вийшла Марія на поріг.

— Ти до мене, Варваро? То ходи, ще посидь, бо завтра мене вже тут не буде.

— До вас, вуйно, до вас...— відповіла Варвара і була чимось стривожена.— Ви нічого не знаєте?

— А що сталося? — стрепенулася Марія.

— Вчора Гаврила деревом придавило на шлюзах.

— Падку! Живий?

— Та живий... Але одну ногу на мак потерло. Вуйно Маріє... Я б сама, але знаєте — в мене шестеро душ у хаті... Най Василько цю ніч перебуде у вас, а я до сільради піду, щоб десь хлопця примістили.

Якусь мить Марія стояла непорушно на порозі, а потім ступила до хлопчини, притулила його голівку до подолка.

— Варваро,— сказала тихо.— Не йдіть до сільради. От... побіжіть на пошту в Ослави. То трохи далеко, але побіжіть. І телеграму моїй Анничці дайте... Візьміть цей конверт, тут є адреса. Скажіть, що не приїду, поки Гаврило не видужає. Най ще трохи потерплять. У них там і ясла, і садочки, а в нас цього ще нема...

Старий кіт тихо ластився до бабиної ноги, спав Василько на старому кожусі, сиділа Марія на ослоні, спершись на спаковані бесаги, й шепотіла:

— Прости мені, Анничко, що не одна ти в мене. Ой, не одна, не думай так. Між людьми живемо. А нам, як бачиш, таки трохи легше, ніж іншим...

1964

В ДОРОЗІ

Мчить автобус широким гостинцем. Півсотні життів у автобусі проходять невеликий проміжок свого шляху. Півсотні життів проносяться повз мене, як придорожні тополі. І не побачу я більше ні цих тополь, ні цих людей.

Життя не їздить тією самою дорогою вдруге.

...В кінці автобуса, на задньому сидінні,— там дуже трясє, і голоси людей мнутья на ресорах, мов горстки льону на терлицях,— в кінці автобуса править теревені якийсь жартун. Він без угаву сипле двозначними дотєпами, дівчина-смаглявка відвернулася до вікна і, затуливши долонею губи, ледве стримує сміх; розохочені молодиці ласо позирають на парубка і підкидають словечками, а він не минає нікого, щоб не пришити латки, налиті топленим свинцем очі зухвало поблискують — хтозна, може, парубок і напідпитку.

Поруч з ним сидить стара бабуса. З-під хустки вибились сиві віхті волосся, щоки в неї запалі, очі сухі, а на шиї риб'ячими остями випнулися сухожилля.

— Бабуню, бабко,— не минає дотєпник і старої,— фест вас теліпає? То чому не сидите дома, а дзвоните костями по дорогах, гей відданиця ложками на святий вечір?

Пирснула в кулак смаглявка біля вікна, захоплено глянула на парубка, а він лукаво підморгнув їй і знов до бабусі:

— Чи не на торги, бабко?

— Не... не на торги, синку,— прошамкала стара.— До дохтора в Новоселицю зуби вставляти їду.

Сміх.

— А без зубів не доживете? Бабуню, та то ж кошти!

— Не знаю, ади, де кошти, а в Новоселиці дохторка задурно робить. Йо... А на той світ, кажеш? Ого... З богом набутися ніколи не пізно.

Парубкове обличчя враз спохмурніло, і зовсім несподівано він сказав таке, що молодиці йойкнули, а бабуся перехрестилася.

— То як уже підете до того бога і здибаєтеся з ним на небі, то скажіть йому, що не по-божому він робить: вас от на світі так довго тримає, а мою Гафійку...

— Свят-свят,— піднесла бабуся три пальці до чола.

— Не хрестіться, рогів не маю... Я в небо каменем не кидав і вікон вашому богові не бив, то чого він мою Гафійку... Ех, бабко, бабко! Сирітки залишились, як росинки на сонці...

Застигла усмішка на губах смаглявки, здивування і жаль тінню лягли в голубих очах; молодиці, пробачивши жартунові богохульство, повернулись до нього, співчутливо захитали головами.

— ...А я, дивіть, ходжу по світу, як дурний, людей смішу — свій біль гутаю, увечері з хлопчиками у хованки граюся, а вранці обіцяю мамку їм привести.

— Треба, треба, синку. Жіночої руки та й ласки дітям треба... Та не для себе, для дітей шукай,— заговорила бабуся, і мова її була тепла, як рілля після зливи.

— Лиш для дітей, кажете. Нібито я ваш ровесник... Та шукав, шукав уже. Знайшов, навіть полюбилась мені. На обзорини привів. Побачив її менший хлопчик і — «мамо, мамко!» — та й на коліна. Припав до грудей і брудними ніжками по шальовій спідниці. Відсахнулася вона, струсила з колін дитину, стріпала подолок... І ніби й нічого. Гафійка лупцювала хлопців, та ще й як, а вони все одно за нею, як гусята... Заплакав меншенький, а старший його за руку та й — з хати... Так, так, для себе то легко знайти...

— А я що кажу...

Покотились у весельчака сльози, отак самі цюрком покотилися, схлипнули молодиці, а смаглява дівчина біля вікна аж підвелася і не зводить з нього очей.

Автобус зупинився. «Новоселиця!» — гукнув шофер. Заметушилася бабуся.

— Піду і я з вами, бабко,— сказав жартун, соромливо повитиравши очі, і знову безжурна маска лягла на його обличчя.— Проведу до лікаря. Вставите собі зуби, помолодієте. То, може, й вас візьму. Самі кажете — для дітей лиш...

Вийшли обоє. Водій завів машину.

— Стійте! — пролунав дівочий голос.— Я ще не зішла.

...Мчимо дорогами. Проноситься повз нас шматок великого світу. Його ми більше не побачимо, бо життя не їздить тим самим шляхом удруге. І тому ми щасливі, якщо нам вдається зупинитись у нестримному леті часу на одну лише мить і побачити хоч одне обличчя з сотні людей, які проходять мимо силуетами.

1964

ЧУЖИЙ ОНУК

М'яко гупають спасівки в Тодосієвому саду, а у Федевій пасіці рояться бджоли. Тодосій мовчки визбирує червонощокі яблука в кошик, а Федь ходить поміж вуликами й журиться, щоб рій не залетів на сусідову яблуню. Бджолам то що? Вилетить матка з виводком — і пропало. Не то що Тодосій не дозволить рій зібрати — гонор власний не дозволить...

Бо сусіди у сварці.

Про те, що Тодосій з Федором посварились, ніхто не знає і ніхто не повірив би. Їм по сьомій десятці й жили вони в злагоді півстоліття. Донедавна разом ходили в ліс на роботу. Дбайливо рахували свої метрівки й купи хворосту, отримували зароблені гроші й, повертаючись на неділю додому, згадували ті часи, коли добре жилося, а жилося добре тому, що були молоді.

Проте й на старості літ є свої радощі.

У кого є...

Коли в Тодосія почали вже таки добре терпнути руки і сокира все частіше застрягала в смерековому поліні, сказав Тодосій:

— Е, досить... Як навіть вкалічію — внук прогодує.

Здалось тоді Федорові, що цими словами хотів сусід його вколоти. Тоді й він кинув сокиру й відповів:

— І я з голоду не помру. Мені пасіка хліба дасть...

І вперше відчув Федь, як та немічна й безнадійна старість сама відчинила ворота його обійстя й боляче вдарилась у груди, ніби тупа бартка: пасіка в нього була чимала, а дітей не мав ніколи.

Обоє з бабою прожили довгий вік без дитячого гамору і дотепер якось не думали про це. А то, мабуть, через те, що отой онук, яким так змудра похвалився Тодосій і ї х н і м був. Так, так... Той Василько колись не міг нікому до пуття сказати, кого він більше любить: діда Тодосія, мед чи вуйка Федя.

Отой Василько... В забрудненій сорочці, підперезаній вишиваною крайкою, тихенько переступав перелаз і зачаровано дивився, як мудрий пасічник у кропив'яному мішку з решетом замість дна порається біля бджіл... А вуйко Федір димив квачем і розмовляв з бджолами, мов з розумними істотами.

І любив Василько вуйка Федора більше від меду, може, більше навіть від...

Та коли підріс, став якось чужатися і меду не хотів брати, а тоді Федева старість, яку він так уперто відганяв від себе, обзивалася з кропиви з-за тину: «А свого не маєш, ага... А свого не маєш...»

Так, є в старості радощі: у кого внуки, у кого пасіка.

Стиснулося тепер Федорове серце, ніби та вощина в кулаці, і кров потекла з нього, як мед крізь пальці.

— А коли Василь приїде? — спитав перегодом.

— Та він не скоро... Минулої неділі до доньки в місто їздив: проводи справляли. В офіцерську школу пішов Василько.

Смикнув головою Федір, і щетинясті вуса з'їжилися від несподіванки.

— А то як це так... І ти мені не сказав? Та я... ніби також годен був поїхати з тобою... або хоч...

— Я, казати, й забув,— знизав плечем Тодосій.

Забув... Бовтнулась неприязнь у серці Федора. Стиснув топорище, аж жили на руках понадувалися. Забув... А чи не жаль тобі, Тодосійку, трішки втіхи для мене?

Гули бджоли навесні, сидів Федь у пасіці й думав щодня, щогодини про того внука, підперезаного вишиваною крайкою, заїдженого черешнями, про того Ва-

силька, якого бог йому не дав.

Тодосій виглянув з-за плоту.

— Вийшов би ти, Федоре, кудись хоч за ворота та на світ подивився.

— А... все одно, всього не побачиш, всього не полюбиш. А бджола, як та крапля роси, що в ній сонце видно, або як дитина, в якій і світ твій, і любов...

— Йо... Це правда.

— А де ти був, Тодосію? Кілька днів тебе не бачив.

— Та я до внука їздив. Недалеко він.

Скочив Федір з пенька і затрухлявив до перелазу.

— Що ж це ти, сусідо, ніби на збитки?.. Та чи ж не міг би я йому хоч меду пляшку? То як уже так не хочеш чужого, міг сказати, що твій. З твоєї акації бджоли таки з літру наносили...

— Та я забув, Федоре,— знову знизав плечима Тодосій.— Приїде на друге літо, то й набалакаєшся з ним.

Образа обкрутила Федора, мов вужівка, і він мало не закричав: «Таж Василь і мій також! Чого його у мене так уперто відбираєш?»

І тут він відчув, як не злюбив у цю мить сусіда, і пасіку свою, і бабу, що грілася на порозі до сонця, старість свою зненавидів, боже... навіть Василька!

Підступив ближче і крізь зуби прошипів:

— То ще довго твому Василеві рекрутувати?

— Ти що, з бика впав? — витріщився Тодосій.— Яке — рекрутувати? На офіцера вчиться Василько!

— На офіцера? Не смішив би ти, чоловіче, людей. Гадаєш, отак айн-цвай — і офіцер?

— А ти як думав? За рік з двома зірками приїде.

— Хе, дві зірки. За Австрії дві зірки капрал носив. Най твій Василь ще трохи бульби почистить!

Не сподівався Тодосій чути від Федора такої мови. Скипів, і почалася тут чисто бабська сварка, за яку і донині соромно, але стриматися ні один уже не зміг. Як ота каламуть навесні через греблю...

— Сам ти капрал, старий дурню! Офіцером буде мій Василь, так! І до хрину йому твого меду. Носиться з ним, як баба з поросям...

— Перед кожним різдвом і ти носив — від мене!

— Свій брав! Зі своїх яблунь і акацій.

— То зрубай їх, коли шкода!

— І зрубаю!

Того ж таки дня спіляв Тодосій розкішну акацію на межі. Гепнулася вона на Федорів город, і рій бджіл знявся над пахучою кроною.— Най тепер жеруть!

— А щоб ти лежав разом з нею нинішньої днини! — товкла баба кулаком до кулака.

Цього ж вечора оскаженілий від злості Федір притяг з лісу ялинки і посадив їх навпроти трьох Тодосієвих яблунь. Аби всохли.

А на другий день стало соромно обом. Каявся Тодосій, і Федеві було гидко на серці.

Але сварка є сваркою. Хто перший піде на перепросини?

...Падають червонощокі спасівки на Федорів город і пропадають у росі. Їх не збирає ніхто.

А ось вилетить рій і також може пропасти...

І врешті він вихопився з крайнього вулика. Ну? Ну! А най тебе грім спалить! Закрутився в небо і легко, наче клубок диму, опустився на Тодосієву яблуню.

— А пропади все пропадом,— заляв Федір.— Не треба мені й цих, що є. Для кого?

І відтепер йому нічого не хотілося — ні бджіл, ні жити...

А надвечір сільський поштар, який нічогісінько не знав про сварку сусідів, гукнув через тин на два обійстя:

— Тодосію! Федоре! Могорич ставте, ваш Василь завтра приїжджає. Натє телеграму.

Зиркнув Тодосій на Федора: «що буде?», а у Федора сльоза — кап-кап — і побігла з одного ока, звиваючись борозною. Затулив лице долонею.

— Стара,— сказав тихенько до баби, щоб не чув сусід,— помий діжку, мед крутити буду.

Але Тодосій бачив і чув.

Вночі він вийшов у сад. Хоч і не вмів заходитись коло бджіл, якось зібрав сонний рій у скриньку й відніс у Федорову пасіку.

Федеві також не спалося. Перед досвітком зцюкав ялинки й відтягнув їх у яр.

А на другий день, ніяково потупцювавшись біля хат, врешті обидва вийшли разом за ворота й мовчки пішли до автобуса.

— То кажеш, дві зірочки у нашого Василька? — вимовив урешті Федір.

— А дві, дві, — гордо відповів Тодосій.

1964

СТАРА ХАТА

Фарбай добудовує нову хату.

Збоку, мов стара бабуся, що з порога глядить за налитим юними соками онуком, горбатіє стара хижа. Вона втомлено сіла на проїдені грибок порохняві підвалини; вікна, наче стомлені очі старця, опустилися до самої землі, фіолетові кола сіли на шибки — так на замуленому ставку розповзаються масні плями; старі, набиті трьома шарами гонти не тримаються більше цвяхів і сповзають з даху, а крізь ребра кроков видніють на горіщі горстки невитіпаних конопель, в'язки непряденого клоччя і поржавілий хомут; дерев'яні стіни, з'їдені червоточиною, кришаться під вагою латаної покрівлі.

Двері напіввідхилені, всередині нема нікого. Фарбаєві діти кудкудакають біля нового, вже побіленого, вкритого жовтими драницями будинку, їх більше не цікавлять ні сволоки з хрестами, виїдені шнурми від коліски, яка всіх чотирьох виколисала, ні закурені образи Миколая-чудотворця з піднесеним уверх пальцем та святого Юрія, що розтоптує голову змієві.

Тому в старій хаті пуста. Але то лише так здається, що пуста. Тут доживає свої останні дні столітнє життя. У плетену димарі сидить засуджений на смерть колись могутній, а тепер кволий чорт-арідник, який наводив страх на десятки поколінь дітей; за липовим клечанням під образами причаївся дух мольфара, який умів розганяти грозу і відвертати град; з кутків визирають добрі чугайстри і мавки, що присипляли дітей і дарували людям добрі сни.

За сволоком, під самою стелею, — капшук зі старим тютюном, крихка від диму й часу книга «Сонник», видана коломийським видавництвом Оренштайна; у «Соннику» — листи Фарбаєвого діда, які він продикту-

вав письменним жовнірам на сербському фронті, підписані трьома хрестиками; контракт на півморга ґрунту, метрика баби-небіжки, німецька кенкарта, похвальна грамота з лісотресту й шкільні підручники.

На стіні, крім святих, шлюбний портрет Фарбая й Анни. На бокових — пожовклі фотографії австрійських жовнірів: то дід і його військові колеги; випрошені крашанки на цвяшках, різьблені дерев'яні тарілки і паперові квіти з йорданських деревець.

У куті — піч. В челюстях чавунні горшки, вистелені зсередини мосянжовим шаром торішньої кулеші, а на печі ліжник, на якому родилось не одне покоління Фарбаїв.

Двері відхилені, як і століття тому. Вони не знали замків, бо красти із старої хати не було що. В ці двері ніхто ніколи не стукав і пригинались, входячи в них, польські езекутори й німецькі карателі. У сінях — поламана загородка для овечок і запах гною; стелі тут нема, сажа грудками висить на гонтовому покритті і м'яко падає на голови.

Дуже стара хата. Час їй умирати, як і старим людям.

А нова стоїть збоку і дивиться великими вікнами. Вона вкрита запашними драницями, в ній будуть ясенові шафи й радіоприймач. У ній не буде ні святих, ні духів, ані чарівників. У новій хаті будуть книги і дерев'яна підлога. У двері будуть стукати і входитимуть у них з піднятою головою. Це буде новітній багатий дім, в якому житимуть зовсім інакше майбутні покоління Фарбаїв.

Радісно? Так. Але й за старою хатою трохи жаль, як за людиною, що вмирає і забирає з собою в могилу цікавий і неповторний світ.

Стукають молотки, свистять рубанки, шарують кельми стіни, бігають і гомонять Фарбаєві діти.

За два-три дні сім'я перейде жити в нову хату. А стару розвалить, і вона разом з образами святих, «Сонником» і духами переміниться в купу порохна...

ДІМ НА ГОРІ

Мабуть, сюди, на гору, що лисо випнулася обіч села, не долинав одвічний шум зеленого бору, змішаний з невгомним плюскотом річки,— було завжди тут тихо, як у замкненій церкві; мабуть, розлогі крони яблунь, що обступили Пантелове обійстя, накриваючи гіллям і дахи будівель, не проколював ніколи сонячний промінь — завжди тут було сутіношно. Стояв двір Пантели чужаком осторонь, обкутаний з усіх боків мотрошно густим садом,— не то гордовитий, не то потаємний, ніби для відьомських шабашів призначений, лиш крізь листя пробивалася до неба гостра шпигу колодязного журавля і маячила на видноколі, мов шибениця.

За садом покоїлася мертва оселя Пантелових предків, бо ніхто з них не вмиротворювався поруч з людьми на цвинтарі біля гонтової церковці — інший то був рід, іншого коліна.

— А тебе я, Насте, не тримаю, світ широкий,— водно говорив дочці Пантела, та це так, аби говорити, знав бо: Настя чи не дужче від нього коренем у цей горб вросла. Як уже від Юрка відреклася...

Село бігло вздовж річки аж до скелі, під якою звили собі гніздо колишні шатрові цигани, а звідти текла вже самотньо і була ніжнішою, а її берегом аж до потіччя щодня вранці квапилася до лісничівської контори Пантелова Настя, чужою минала чуже їй село, чужою верталася на свою вповиту мовчазністю гору, на яку не ходили люди.

Так якось уже повелося в Пантели, що ніхто в селі не був йому потрібний. Предкам — так, а йому — ні. Його предкам корилися люди, Пантелі вже не хотіли, а рівним бути — по роду не штимувало. Прадід опришкував, на людей з гір дивився; дід — той уже з пушкарями на опришків полював — теж з висоти жандармського постерунку гордо позирав; тато ватагував на полонині; Пантела простим мусить бути, але ж гонор залишився предковичним.

Та й навіщо йому ті люди? В колгоспи зібралися, паї ділять, а він усе має своє. Правда, інколи облюбовував якусь річ у односельців, але хіба то мусиш таки вже мати, щоб просити чи торгуватися? Можна й дочекатись — терпеливо, статечно — і диви, само в руки прийде. Тож такої черешні, як у вчителя, що на пенсії,

ніхто не мав і навіть не бачив: ягоди брунатно-білі і великі, небезмай, як волоський горіх. Який би то, людоньки, вони попит мали по п'ятницях на базарі, а в учителя дарма марнуються, горобці від них жиріють. Пробирався якимось Пантела ранньою весною до тієї черешні за гілочкою, щоб нащепити на своїй, та не прийнявся зраз. А ось помер старий учитель, вдова до міста перебралася — не забере ж черешеньки з собою, то й перекочувала вона разом з кубометром прилої землі на гору до Пантели... Було ще й таке колись: людей виселювали. Дехто з сільських поводився тоді ніби на ліцитації: брав, бо то куркульське, ніс до себе, бо то багацьке, а потім мусив віддавати. А Пантела не гнався за людським добром. Він хіба тільки йшов за якоюсь дрібницею, яку колись випадково запримітив, а тепер вона без діла валялася: чи то колодочка на скобі, нашійник собачий або ж колун, забитий намертво у дровітню... А як восени падали яблука і деякі котилися згори пологим схилом, то Пантела дріботів за кожним зокрема, нехай аж донизу, і скидав їх у бесажину — отоді люди й бачили його, та навіть плечима не знизували, бо звикли. І ще зустрічали старого щоп'ятниці в містечку на ринку за різним газдівським крамом: від меду в дерев'яних бочівочках до виправлених на кувадлі зношених кінських ухналів.

А як же інакше, коли без людей мусить жити? Прадід брав у багачів, як своє, дід у бідноти брав за кару, татові пай давали, Пантела ж сам мусить собі гріш добувати — від власних яблунь до знайденої скоби...

А роки біжать, мов борзі коні, біжить вниз річка через Потіччя, збігає молодість у Насті, та не йдуть на гору старости, бо так уже повелося в Пантели, що до нього люди не йдуть.

Але ні, один таки ходив — Юрко. І любилися як з Настею! Та поставив він на своєму: не піде до мерців жити, а Настя теж уперлася: «Ніхто з нашого роду нікуди звідси не йшов». — «Так ти піди, ти ж молода, а він най гібіє собі на горі». — «Не піду...»

— Ти собі як хочеш, Насте, а я тебе тут не тримаю, — водно нагадував старий.

Що ж воно тримає? Стугонять лише вітри на горі зимою, замітають сад і будівлі; влітку світло у вікна не проб'ється крізь гущавину зеленого схрону; в стайні рік від року однаковісінько жує жвачку коровина і

шемрають у хліві ягниці, попід вікнами кучерявиться городова м'ята, що розтирається під ногами й обприскує каміння призьби зеленою блювотиною...

Це тримає? Чи, може, держить страх жити з сусідами пліт до плоту? У них усе спільне — і поле, і розмова, а вона не навчилася так. Бог знає, а ніхто звідси нікуди не пішов — ні живий, ні мертвий.

— Ти йди, Насте, віддавайся на сторону, час тепер такий, що діти летять у світ, як ялинове насіння. Аби-сь на мене не банувала...

— А чому сюди ніхто не йде, тату?

Дивився Пантела на дочку — гарна була, але ж відцвітає, і Юрко, що вже й спав з нею в stodолі на горищі, живе з іншою в долині, бо на гору йти не захотів... Ти збіжи, збіжи вниз, небого, аби в дівках не посивіла, бо хіба я винен, що відвіку ми тут і відвіку наш рід відлюдний...

Не могла йти Настя з дідівської гори у чужий світ, якого не знала. Переймали колись парубки і тут, і на Потіччі, а тепер уже й перестали.

— Не піду я звідси, тату.

— Сама дивися.

Та якось, ідучи вверх понад рікою з Потіччя, Настя вдивилася на свою гору, і шпигонуло її в саме серце вістря чорного шпиля колодязного журавля, що випнувся з темної шапки дерев... І бризнула думка: вирубати все під корінь, нову хату в два поверхи поставити, голубими великими вікнами заманити, цинковими дахами блиснути над світом. І тоді прийдуть, прийдуть...

Пантела не перечив. Грошей настарав, бо з яблуками щовесни аж у Котлас їздив, та й тутешній базар давав якийсь прибуток — віддав усі. А чи тільки не перечив? Він не раз марив, щоб і собі якось звестися над людьми — сама відлюдність не вдовольняла прадідівський гонор. Але як? У ватаги не брали — лихої слави батько нажив, багатство не в моді, та й нема куди — полонину тепер не купиш. Тож хвала богу — донька додумалася. Аякже! Двоповерховий, а покоїв стільки, що на кожного по одному. На кого — на кожного? Ге, тоді вже буде на кого: на зятя, на внуків і правнуків — і всі тут, всі тут! Від діда-прадіда до останнього бездіття!

Гинули старезні яблуні, розтопталася зеленосока м'ята, потіснилися вівці і коровина — Пантела з Настею

перейшли жити в стайню, а старосвітська хата вибухла в небо стовпом порохні і разом зі шпичкою журавля лягла обіч у складометри непотребу.

Зорило село, тепер здивоване: навіщо це Пантелі здалося? Навіщо здалося — приплісніла Настя жениха ловить, клітку для нього зводить! А майстри цюкали, а пили свистіли в тілах добротних смerek, а фундамент клався цементний, підвалини лягали дубові, Настя покинула роботу в лісництві — возила матеріал, працювала, як віл, аж змарніла, зістаріла і зсохла від клопотів, як зав'яла осика.

Біжать роки, мов борзі коні, біжить вниз річка через потіччя, збігла молодість у Насті, звелися на горі хороми, і на безпазушну вже дочку дивиться старий Пантeла: запалися груди, ноги обсотало вузляччя жиликів, зморшки спавутинили лице. Гей, людоньки, а чи то вона ще зможе дитину народити, якби навіть хтось її захотів узяти заміж?

Звівся один поверх, і другий, ще й піддашшя з візерунковим балконом, блимнули великі вікна на сільські обійстя — ну, ідіть, старости, кваптеся, женихи лакомі!

То як — і тепер не йдуть?

Та вже якось так повелося в Пантеловому роді, що на гору люди не йшли...

Підстаркуватий пічник, спроваджений аж з Косова, ставить кахляні печі в Настиних покоях. І хоч удівець, а ще веселий — кладе печі з примовками і співом, подає йому Настя кахлі й могоричу не шкодує, щоправда, квапить на нього, та не так, як бувало на інших майстрів, — ласкою підганяє, а він якось дивно поглядає на Настю, коли вона подається до нього з кахлею в руках.

— Куди так поспішаєш, молодице, чи то... прости господи... — сказав та й затнувся, а Настя, диви, й не загнувалася: розпашіла, рум'янці зморшки розгладили, примервіла молодість блудила в зіницях синюватими відблисками.

А коли все було зроблено до нитки, пічник помив руки, зазирнув у Настині очі — господи, скільки тією міццю, що зводила оці хороми, могла б вона літ прожити, ночей з чоловіком переспати, дітей народити! — і відсунув на край столу пачку грошей, що йому подала Настя.

— То вже будуть наші набутки, газдине. Оженюся я з тобою.

Спаленіла, стрепенулася, бухнула кров до лица, захвилювалися під забрудненою сорочкою рештки дівочих грудей, зойкнула і силу втратила від несподіваного щастя — опустилася на лавицю.

— Ви... ви правду кажете, Петре?

— А чо' би я мав брехати? Збирай хоч і нині своє добро, роздякуйся з татом і — вйо...

— Куди?! — скрикнула Настя, і мертвотна блідість заповзла від шиї на лице — аж під очі, до чола.

— Як-то — куди? До мене. Син уже дорослий, геть від хати подався, домівку маю теплу, то й маленьке собі разом тихо заколишемо.

— А це? Це для кого я...

— Га... Най собі старий розкошує, ми в гості деколи до нього прийдемо. Тож забагато для нас тих кімнат та коридорів, що нам — псів ганяти порожніми покоями! Це все лише аби хотів щодня обійти, то здуріти можна. А робити коли? В мене тепліше, Насте. Там серед людей будемо...

Не докінчив, а ще хотів щось сказати, та божевільно верескнула Настя. Зсунула хустку на потилицю, втопила пальці у волосся, в шаленстві висмикала коси, потім жбурнула пічникові гроші й витурила з хати.

На крик убіг Пантела. Він перестрашеними очима дивився на дочку, що тіпалася від реготу, змішаного з плачем, силкувався підступити до неї, та ноги враз відмовили послуху, бо зрозумів, що сталося непоправне, і від жаху в нього зупинилося серце.

Настя сама поховала батька тут же, на горі, без попа і без людей. Бо вже так повелося, що ніхто звідси в долину не сходив і звідти сюди ніхто не йшов.

А потім бачило село, як щонаочі горіли світла в Настиних покоях аж до передсвітку, а хто проходив дорогою попід гору, чув, як виводила вона весільних пісень.

Однієї ночі будинок на відлюдній горі спалахнув раптом з усіх кінців. Вперше збіглися сюди люди, та води начерпати не встигли, бо криниця залишилася без журавля.

Лише худобу вивели. А Насті не було ніде.

...Бігли роки, як борзі коні, бігла вниз річка на Потіччя, горою кучерявився молодий сад над згарищем.

Звідкись до села прийшла чутка — але чи то правда, ніхто не міг достеменно сказати,— нібито хтось бачив на косівському передмісті Настю — живу Настю з дитиною на руках...

1968

ТИША

Таких жнив у Буківці ще не бачили. Не згинаєшся за серпом до болю в крижах, не шмагає тебе по лиці та по руках вусатий сухий колос — іди собі по вибуялому бур'яну й вибирай, наче плоскінь, стебла жита, а вони одне одного кличуть: до обіду, бува, всього три снопи насмикаєш.

Учителевій Галі й ковалевому Петрусеві такі жнива навіть сподобалися. Певне, тому, що були інакшими. А втім, цього літа все на світі стало інакшим: і жнива, і люди, і небо, яке коли-не-коли засівалося на обрії жмутками зловісних хмаринок...

Та найбільш незвичною для дітей була тиша, що наповзла на Буковець, як тільки відгуділи в небі літаки. Вона прийшла в село разом із хлібозбором, просякла крізь шпари до хат і розповзлася, сторожка, по житлах; вдень прилипала до здивованих вікон, чогось наслуховуючи, вночі сповнювала темну глушину тривожним дзінькотінням, яке вряди-годи переривалося віддаленим гримотом або червоними сполохами. Вона врубцювалася двома гіркими складками на щоках учителя, вибілила рум'яне обличчя його дружини, пригнула ще дужче і так сутулого коваля Костя і німо зціпила його невгамовно балакучий рот. Тиша ця підсилювалася короткими перемовками сусідів і нічним шепотом дорослих, коли діти вже давно повинні спати, а вони чомусь не спали, теж наслуховуючи, чи не чути далеких згуків, придивляючись крізь темряву, чи не спалахують чорні шибки блідими відблисками.

Знали діти, що трапилося, бо ж не маленькі, але та війна здавалася поки що такою, як уявили вони собі з тих книжечок, що їх приносив учитель з Коломиї, або ж з довгих і цікавих розповідей коваля, який воював колись на італійському фронті,— далекою і невідчутною.

Петрусь, Галин одноліток, — коренастий і натоптаний хлопчина, ніби він змалку готувався перейняти в батька ремесло, — аж рота розкривав, коли до кузні заходив учитель: чей розкаже щось нового, бо хоч і тривожно, але нестерпно цікаво було зблизька побачити ту війну, про яку лише читалось і слухалося.

Проте нічого цікавого, крім того, що не вродила озимина й може бути голод, Петрусь не дізнався. Жоден німець до глухого Буківця не наближався, ніхто не стріляв і не було жодного вбитого. Від коваля дізнався вчитель, що в горах хворіють червінкою, а що воно таке — не розумів хлопчина, і скучно ставало йому біля батька в кузні, бо якщо й розмовляв коваль, то без тих колишніх своїх смішків, що проскакували, бувало, між гупанням молота разом з іскрами й засвічували усмішку на обличчі вчителя, а втіху в серці малого. Тепер тато став не такий, і молот часто випадав з його руки, він сівав і курив, курив, а тоді Петрусь біг через дорогу до Галинки.

Одного разу, коли вже дуже стихло і в кузні, і на обійсті вчителя, він сказав до своєї подруги — тендітної, вихуханої дівчинки:

— Ходім гратися в правдиву війну.

Вони сиділи на моріжку за хатою, Галя одягала свою ляльку в картату суkenочку. Глипнула на нього здивовано.

— Хіба дівчата граються у війну?

— Ні. Воювати буду я, а ти меш боятися.

— А лялька що робитиме?

— Вона уміє плакати — най плаче.

— Те, що вміло плакати, вже зіпсувалося.

— То ти плач за неї.

— Чого?

— А так — зі страху або... з голоду. А я буду стріляти.

І вже патик став у руках Петруся карабіном, кльоц з дровітні — гарматою, в городі, за парканом, розірвався бомбою стиглий гарбуз. Петрусь кричав, мов навіжений, накликаючи війну цікаву й голосну, а Галинка, виконуючи задуману Петрусем роль, побивалася над лялькою, яка вмирає з голоду.

— Перестаньте гратися тої забави! — гукнула з порога дружина вчителя.

Ця заборона була зовсім несподіваною, на цьому

подвір'ї дозволялося й на головах ходити; зморених забавами дітлахів ще й підвечірком нагороджували. Петрусь навіть шлунком вгадував той час, коли господиня повинна вийти на поріг з хлібом, і як вона часом запізнювалася, сам підбігав до вікна й гукав: «Дайте хліба!» Все це було звичним, бо ковалевому хлопчикові більше смакував учительський хліб, у бляшаних формах печений, ніж домашній, а Галі — ковалеві грушки з пропахлого кузнею саду. Галина мама шабатувала ножем свіжий бохонець, подавала дітям товсті скибки і, посміхаючись, спостерігала, як половина Петрусевої голови — від підборіддя до носа — поринала в пахучому м'якуші.

Діти стихли від окрику господині, презирнулися між собою. Петрусь підбіг до порога, в нерішучості зупинився, господиня пішла до хати, вернулася з хлібом, дала малому, але чомусь цим разом не посміхнулася, коли Петрусь почав ласувати. Він поклав скибку на призьбу й вибіг з подвір'я.

Потім пішли дощі, діти не сходилися, прикрість забулася, а коли розпогодилося, всі жали на городах кукурудзу. Качани на ній були великі, тож стогнав Петрусь від натуги, волочачи снопи до куп, і вдячно згадував жнива, коли то висмикував він собі поволі стельця жита, і ні спина, ні руки не мліли.

— Коби то знаття, все кукурудзою засіяв би, — сказав коваль учителеві, коли вони зійшлися з серпами на межі. — Ви ніби наперед біду знали, більше качанів будете мати.

— Хіба то порятує?

Петрусь з цієї розмови теж нічого не второпав і радий був, як на короткому загоні залишилися самі штурпаки.

Якось осіннього ранку в учительській хаті зайшла дивна несподіванка. Мама відкраяла Галі скибку хліба, мовивши:

— Це тобі на цілий день...

Галинка довго дивилася на пайку, відламала шматок хліба, потім глянула на матір, спитала:

— А війна ще довго буде, мамо?

— Хто це може знати...

— А де та війна?

— Всюди, — промовив батько.

— А чому люди не на війні?

— Всі люди на війні.

— І ми?

Не діждавшись відповіді, стишена дівчинка пішла з очей і просиділа в своєму куточку з лялею до обіду. Потім мати помітила, що рожевий ротик лялі туго напханий хлібним м'якушем.

Тільки скінчилися на полі роботи, забіг Петрусь до Галі. Покликав її надвір.

— Ходім на толоку, там ніхто не побачить. Візьми свою ляльку, а я зробив таку рушницю, що стріляє, як справжня — сіркою з сірників.

— Не хочу бавитись у війну,— відказала Галинка.

Обоє залишилися в хаті й бавилися, як колись «цюцюбабки», але скоро Петрусеві ця гра змудилася, певно тому, що на нього чекала рушниця. Він уже справився було йти, та на порозі зупинився і за давньою звичкою випалив:

— А дайте хліба!

І враз почервонів, бо згадалися йому обдерті циганчата, що колись приходили до них у хату і так само, як оце він тепер, стояли на порозі.

Переглянулися учитель з дружиною, Галинка підійшла до шафи, взяла решту своєї пайки, віддала хлопчині.

Петрусь не простягнув руки.

— Ваш теж такий, як і в нас... жовтий. Наш ще жовтіший. Мама нині кукурудзяного коржа спекла...

— Бери, бери ж...

На другий день дружина вчителя відкраяла для Галі дві скибки хліба.

Зима була люта й довга. Ні сполохів, ні згуків не було чути по ночах, а від того тиша ставала ще густішою, а Галіні дні короталися за старими нецікавими книжками про ту, колишню, війну. Запитувала в батька, чи нема книжок про нинішню. А що їх не було, перечитувала десятки разів знайдену на горищі потріпану й забуту книжку казок Андерсена.

Іноді заходив коваль Кость. Він більше не згадував про італійський фронт, наче й забув про нього, а що про нинішній знав мало, то мовчав.

— Над Дністром хліба а хліба,— зітхав.— Не пускають шваби. Один із Замулинець пробував принести огузок — відібрали й застрелили, як зайця.

— Най Петрусь прийде,— просила Галинка.

І Петрусь приходив. Питала його, чи стріляє з рушниці. Не стріляє, нема сірників.

— Я тобі дам.

— Не треба, Галинко...

Стояв біля порога, мовчки тупцював, хухав у долоні, а потім говорив тихо, блудячи очима по долівці:

— Дайте хліба...

Вихоплював з рук господині шматок кукурудзяного маля й шепотів:

— А хліб у вас такий жовтий!

Розламував коржа, половину ховав за пазуху, другу жадібно з'їдав.

Одного ранку — надворі вже стопився сніг — Петрусь зайшов не прошений. Був ніби не той: блідий аж синій, щоки вкрилися білим мохом. Мовчав. Учитель з дружиною сиділи за порожнім столом, обоє втупили очі у вікно, за яким чорніла провесінь. Галинка, попісніла, крихка, мовчки колисала на руках ляльку, ту саму, зіпсовану, що не вміла плакати з голоду.

Петрусь поникав очима по кухні й тихо зник за порогом.

Галинка відклала ляльку, вийшла слідом за ним. Надогнала його аж біля кузні. Щось, певне, хотіла йому сказати, але повернулася, зачувши:

— Скупарі... Не схотіли дати хліба,— поскаржився Петрусь ковалеві, що сидів, звисивши голову, біля холодного кувадла.

...Тиша над селом рунталася. Люди виходили з хат з порожніми бесагами, чвякали розбейканими дорогами й слизькими стежками — увсібіч від села.

1970

СПОВІДЬ

Іванові Миколайчуку

Мене завжди приємно вражала, а іноді навіть насторожувала уважність мого приятеля Марка, відомого кіноактора, до людей. А чи не награна вона? Від поведінки на зйомках до підписування автографів — усюди якась надмірна, аж боязка ввічливість. Якось я заговорив з ним про це. Тоді він розповів один епізод із свого життя, який передаю дослівно.

Те, що розкажу, було б марницею, коли б мене погано виховали і я не мав звички вітатися зі старшими. Ба ні... Мій батько умів шанувати свою і людську честь, навчав цього й мене, а що мав звідки, то посилав мене до міста в школу та все наказував бути чемним з людьми. Я й справді був поштивий: у поїзді поступався місцем жінці, сільського дідуса пропускав уперед у дверях магазину, перед учителями знімав шапку, мовчав, коли старші розмовляли, менших не кривдив...

Але наш сільський пастух Курилко був якийсь дуже неfortunний: годі було сказати навіть, чи мав він коли-небудь батька, матір або ж братів, про жінку й дітей — то дарма й говорити; певне, нічого не вмів робити Курилко, бо відколи я знав його — пас він громадську худобу, а для того яке потрібне вміння? Хоча він був немолодий, та років йому не рахували, і з віком його ніхто не рахувався теж: хлопці на толоці грали з ним у карти й понукували на нього, щоб корови їм завертав, а щоб «викати» до нього, то ніхто з нас про це і не подумав.

Одну увагу мав Курилко від громади за своє життя, за вік і за працю — ніхто не ходив у його сад красти яблука. Але то через забобон. Жив Курилко на краю села, в хатині, що сховалася між яблунями й грушами, садок родив напрочуд рясно, а побожні бабусі поговорювали, що то над ним, бідолахою, змилюстивився господь, бо, дивись, газди і попідчищають свої деревця, і на зиму соломою пообвивають, а вони все одно хиріють,— у Курилка ж щороку галуззя ламаються. То ми й не ходили в його сад по яблука — каліцтва від бога боялися, а вдячний за це Курилко восени щонеділі виносив у пазусі червоних джонатанів і роздавав хлопцям, примовляючи:

— За душу Марії... За пам'ять Івана... За здоров'я Василя... За дітей Гаврила...

Хлопці розхапували яблука, та ніхто з них не знав і знати не хотів, що то за Марія, Іван, Василь а чи Гаврило.

Однієї неділі — тоді я вже в місті вчився — потягло мене на толоку до хлопців. Вийшов такий виштрамунаний, пишний та красний, що хлопці аж посоловіли та й побокували від мене. Курилко сидів на землі з віддутою на животі пазухою, певне, ще не встиг роздати свої яблука, й позирав на мене з-під вічної, як і він, сірої клепані. Підійшов я до кожного, привітався, заговорив,

а про Курилка й забув. Бо хто з ним вітався?.. Холодок розвіявся, вже один хлопець колоду саморобних карт з кишені вийняв, та враз підвівся Курилко і так поглянув на мене, ніби світлом обдав,— видно, я на краще змінився.

Він вийняв із-за пазухи яблука, я відступився, але пастух ураз із кумедного такий святковий став, з небаченою дотоді гідністю підійшов до мене, поклонився, і вперше почули толочні хлопці, як він сказав, гейби чесний газда чесному газді:

— Добридень вам, Марку! — І, подавши яблука, додав: — За вашу науку високу...

Хихикнули хлопці, бо якби-то він за якихось Івана чи Петра, за їхні померлі душі, а то за науку, Курилко — за науку високу! Не оглянувся Курилко, бо до чужого сміху був звичний, проте скаламутнів святковий блиск в його очах, і дивився він тепер на мене з тінню кривди — чи то тому, що я руки не подав, чи що ніхто ніколи «ви» йому не казав або ж побачив у мені того, ким йому самому не судилося стати. Була в тому погляді і повага, і туга, і, напевно, стільки образи, на скільки могло спромогтися його незлоблिवе серце.

Червоні джонатани обпекли мені долоні, червоними стали в мене лице і все тіло, я стояв німий серед притиснених хлопців, а коли спам'ятався, Курилко вже дріботів за громадською чередою, глухо погейкуючи.

Другого дня я вибіг, гнаний соромом і провинною, на толоку, вибіг у батьковому сардаку; Курилкової череди не було, я погнався на левади і здалеку побачив його клепаню — він стояв, спершись об голову вербу. Тихіше від kota скрадався я, уже відкрив рота, щоб віддячитися пастухові за честь, та Курилко вигулькнув з-за дерева й поклонився:

— Добрий день вам, Марку...

Відтоді я не мав спокою: чому він не дозволяє мені привітатися першим? Мститися чи, усвідомлюючи свою нижчість, оберігає мене від приниження? Словом, я не міг сплатити йому боргу: забачивши мене здалеку, він похапливо знімав клепаню.

Якось увечері я пробрався в його садок, куди ніколи не смів залазити. Курилко вже напевне дома: відігнав череду й сидить у хаті, я буду першим гостем у цій домівці і, як чесному господареві, скажу... Та не встиг я переступити перелаз, як мене вдарило знущальне:

— Добрий вечір вам, Марку.

І донині: чи то після суперечки з товаришем, чи тоді, коли спіймаю себе на байдужому ставленні до людини, або ж навіть під час дрібних непорозумінь з дружиною мене шмагає оте: «Добрий день вам, Марку».

— Ти не приїздив більше до села після останньої зустрічі з ним? — запитав я в Марка.

— Приїздив. Недавно... Ніхто вже з моїх рідних там не залишився, батько живе зі мною. Але ж думалось: Курилко вічний, мушу ще його зустріти. Побрів я на луг, де пас він завжди худобу, дивлюсь — бродить череда осіннім лугом, і стоїть Курилко в сірій клепані, сперся на герлигу, похитується. Та невже він і сьогодні череду пасе? Ну й живучий... Я закрався до тієї самої головатой верби та й гукнув знацацька:

— Добрий день вам, Курилку!

Аж легше стало... Та пастух не оглянувся. Я ще раз гукнув. Пастух ліниво повернув голову. Я ніколи не бачив цього обличчя, а воно дивилося на мене чи то з докором, чи з подивом, потім пастух розпрявився і, міряючи мене ще раз поглядом, показав герлигою в бік сільського цвинтаря:

— Там уже Курилко. Там...

1971

ЮРА ФІРМАН

Було іноді так: допитується хтось у Перегінцях до Юри Васкула, а люди справити не можуть, гейби такий ніколи не жив у селі. Знав його справжнє прізвище, може, тільки один секретар сільради, а односельці — ні. Фірман, та й годі. Або ще — Юра Фірман.

Бувало — як вйокне на лісничівці, як стрелить у повітрі батоном, то луна аж над Прутом по кущах ляскає, а Юрине «ньо-о!» чують у Замулинцях. Борзо вилітають тоді крізь ворота запряжені у старосвітську бричку муругий валах і яблукаста кобилиця, а діти — врозтіч, ба й машини над фосу звертають: Юра Фірман їде! Лунко стріляє пуга, але то лише для паради, бо якби хто обмовився, що Юра коня вдарив, мав би гріх великий: кожний у Перегінцях відає, що Юра коней не б'є.

Здебільшого возив Фірман лісничого на далекі обходи, лісників деколи розвозив по дільницях, робітників підкидав на зруби до саджанців, а іноді доводилося навіть з трестовим начальством пронестися гонорово серединою села до лісничівки. Це була неабияка честь для Юри — не за себе, за коней: бачите, машини мають, а Юру таки кличуть. Лісничому, правда, клопіт, бо начальство є начальством, кожний знає, лісничиха сушить собі голову, що має на вечерю подати, а Юрі така okazія в сам раз: вечером за стіл посадять і в чесній компанії келишком-другим з начальством цокнеться. Якби хтось сказав, що він ласий на той келишок, то також мав би гріх великий, бо Юра ніколи на чуже не летить, він може й за свої дозволити собі вряди-годи на добрий пугар крамничної. Юру інше цікавить: про що вчені говорять — не в конторі, а за столом, як їдять, приємно спостерігати поважного начальника, в якого від чарки веселіють очі, і він стає таким, як усі прості люди. В сільському буфеті не те. Юра знає всіх забігальщиків як своїх п'ять пальців і шосту долоню, наперед може вгадати, як хто на його жарт відповідь, а тут — новизна. Приглянеться своїми синіми, трохи насмішкуватими очима до начальників, хитро поведе заклебученим носом, а лісничий уже знає, що Юра хоче пописатися своїм якимсь дотепом, і зиркає на нього спідлоба: «Ну, ну, не встидайтеся, Юро, кажіть уже, тут усі однакові». А як правду мовити, то таки ніякого встиду нема: вони вміють оті штудерні рахунки вираховувати й таблиці вирисовувати, а фірманити не втнуть, най би спробували. Хто до чого, а за столом усі рівні. То чого б не спитати того довгоносого, що його директором кличуть, хоч би й таке:

— Вам — даруйте, що таке питаю, — ніс нітрохи не заважає, коли ви з того пугарчика п'єте?

Ну й що? Всі регочуть та й ще приговорюють: «А щоб вам добро було, Юро», бо так має бути — хіба б Юра образився, якби директор випив отак до його носа?

А зимою, коли у гори наїдуть туристи, то Юрі хіба треба відганятися від них, як коневі від мух у петрівку. І його просять, і лісничого просять, щоб дозволив Фірманові повозити їх на залубнях по тих нетрях, де пішому один дим та й нитка. То Юра — аби лише лісничий не перечив — не відмовляється, бо що то за життя, коли коні в стайні і, нагодовані, колінчаться, а сам Фірман

тиняється, мов неприкаяний, довкола обори. Але та-кож мав би хтось гріх великий, якби сказав, що Юра, непричком, гроші бере в туристів,— ото хіба тільки те, що від келишка не відмовиться. Такої плати Юра вартий, бо ж коні таки вимагають труда та й уміння. Він ось б'ється об який хочете заклад, що Муругим ніхто не пофірманить. Не думайте, між кіньми в супряжі так само, як між людьми: один є старшим, а другий у послушенстві. Батіг — то вже відомо — Юра тримає в руці для поваги, а на коней тільки ньокає і то на Муругого, бо він краще чує оті різні відтінки Юриного «ньо-о!» і розуміє їх без віжок, а кобилиця мусить слухатися. Йй довірितись не можна та ще й тоді, як лошатко брикає поруч. Часом, для жартів, Юра дасть охочому туристові поводи в руки і тільки сміх та й соромота. Вчує Муругий чужу руку й ніби зноровиться, а кобилиця й собі теж. А вже як якийсь упертий помоцує віжками, то обоє шарахнуться зозла так, що й ногами вкриєшся.

Увечері Юра допізна обходить коней, вичісує їх згреблом, говорить до них, як до людей. Муругий покладе йому на плече довгу, мов скляночка, морду і так розумно дивиться в очі господареві, що начувай — щось скаже. Яблукаста кобилиця більш стримана, а може, заклопотана, бо ж — мати, а лошатко ото лише, що наборзі наждюхає у вим'я, а все більше коло Юри третья. Бо й має за що: коли було ще зовсім маленьким, то Фірман носив його на руках, ніби кроленя, до хати, щоб не простудилося в осінню стужу.

Про що думають коні перед сном, Юрі відомо: вони вдоволені, що ніхто їх не шарпав і не бив, що добре діло за день зробили, а тепер ситі й вичесані. Але що думає Юра, коні не знають. А думає він про той недалекий вже час, коли зовсім постаріється, і до лісництва іншого фірмана поклечуть...

Під кінець зими Юра Фірман якось незвично споважнів. І його «ньо-о!» вже не долунює до Замулинець, і пугою лущить зрідка, в буфеті чомусь не жартує, і вже ніхто ніякими просьбами не вблагає, щоб випив пугарчик з начальством. Споважніли й коні, не носяться, як ото колись, мов змії,— ніби розлінивіли.

Поверталися якось з лісничим пізно ввечері з Форощанки — на вітровал їздили глянути. Поки обійшли оте страшне руйновище, поки вволю набідкався лісничий, доки підрахував у пам'яті, скільки втрачено

кубометрів живого лісу, то вже й стемніло. Їдуть, сунуться якось так поволі, мороз до кісток добирається, а Юра ні «вйо», ні «ньо» — ступають коні, ніби в болоті по коліна грузнуть, і все оглядається Муругий на свого мовчазного господаря, чи не заснув, бува?

— Юро,— каже нахмурений лісничий,— або ви їдете, або...

— А я що, стою? — байдуже відбуркує Юра.

Сани ледве повзуть по втертій дорозі, аж злість бере — диви, та й примерзне полоззя до снігу.

— Юро,— запитує лісничий,— ви часом не випили сьогодні, що куняєте?

— То я позавчора випив і аж нині розбирає,— відказує зухвало Юра.— Не видите, що мій Муругий забетег? Погляньте,— він тицьнув пужалном коня під живіт,— навіть бебехи звів.

— Бо дримає, то й звів. Ану, дайте мені віжки.

— А де би я вам слабого коня в руки дав...

— Та я лише попробую, Юро.

— Ну, ну пробуйте,— знову каже зухвало Юра і так подає віжки в руки лісничому, як ото слідчий протокол для підпису неписьменному: постав, мовляв, хрестик.

Але сталося те, чого і в помислах не мав Юра Фірман. Прицмокнув лісничий на коней по-Юриному, ньокнув на Муругого, гей, та то теж по-Юриному: підтягнув живота Муругий, стрепенулася кобилиця, почвалували коні, а Юра рота роззявив, засовався на сидінні, очам своїм не вірить: та як це його коні, що їх з лошаток випестив, у чужих руках пішли? Несміливо простягнув до лісничого руку — віддайте віжки, але сердитий на вітровал і стужу лісничий навіть не глянув на Фірмана. Мчали коні, намерзле груддя летіло з-під копит і лунко било по передку саней, Муругий брав собі і «вісьта», і «гаття», нібито в Юри.

Шарпнув Юра за віжки,— та яке ти маєш право до моїх коней, я ж у твої папери не лізу й лісниками не командую, хоч вони, може б, мене теж не гірше слухалися.

— Віддайте поводи,— сказав з притиском.

— Тепер уже сидіть собі, Юро. То не кінь, а ви слабі стали,— влущив лісничий батогом, а холера б його забрала: по-Юриному влущив! — і тільки свиснули сани стрілою по засувах, не занесло.

— Віддайте віжки! — скрикнув Юра, і вже не було

в його голосі ні поштивості, ні респекту перед лісничим, а тільки образа й люті: людоньки, то як це сталося, що його Муругий послухався чужого!

Мовчав лісничий, як залятий. Можливо, його тепер уже забавляла ущерблена Юрина амбіція, а коні — видно було при місяці — аж хребти вигинали в бігу. Та враз лісничий рвучко спинив їх. Чи то йому причулося?

— Ви що, Юро, закатарилися?

Не відповів старий. Скинув рукавицю, сякнувся двома пальцями, нехарапутно витер сльози, соромлячись їх, і зліз із саней.

Гірко стало лісничому.

— Ну, беріть, беріть свої віжки...

— Ге... беріть,— прогугнявив Юра крізь забитий сльозами ніс.— Але як же то... Як же вони...— не доказав, махнув рукою й подався звіриною стежкою в білу пільму лісу.

Другого дня вдосвіта, як завжди, прийшов Юра на подвір'я лісництва, відчинив стайню, та до середини не заходив. Дві конячі голови повернулися до нього — одна з білою зірочкою на лобі, друга — булана, радісно заіржав Муругий до господаря, а лошатко тицьнулося вогкою мордочкою до Юриних долонь.

Тільки лошатко попестив. Докірливо похитав головою, аж здивувалися коні, і хряпнув дверима.

А коли відчинилася контора і лісничий у своєму кабінеті кричав комусь там у телефонну трубку про вітровал, Юра зайшов у холодну почекальню, сів за столик і, сумний та постарілий раптом, щось там довго слезізував на листку паперу.

Потім тихо відхилив двері до кабінету, невпевнено підійшов до лісничого і подав йому списаний карлючками папір.

— Я ж вас не відпущу! — кинувся лісничий.— Такого фірмана, як ви, хто відпустить? Що за дурниці! Ви — як та образлива дитина, Юро...

— Ви не відпустите...— прошепотів Юра.— Ви... Коні мої, літа мої самі мене відпускають...

Якось навесні придибав Юра на полонину, де паслася його худоба. Яблукаста кобилиця гризла молоду траву та все клопітливо озиралася за лошаком, що вибрикував подалік, а Муругий стояв сумирний, напасений,

поклавши довгу, мов склянка, морду на плече молодому конюхові.

Рослий лошак повернув голову на Юрині кроки. Поцмокав до нього.

Та жеребець уже не впізнавав Юри Фірмана.

1972

СИВА НІЧ

Ті ночі протягом довгих років розривалися навпільлюбощами й докорами. Любощі брала собі Марія, бо Іван заборгував перед нею гріхом і мусив той борг сплатити, докори ж приймав Іван за неспокутуваний гріх. Жодна з тих ночей не належала обом відразу, насичувалися нею по черзі: спочатку Марія, потім Іван. До роботи вранці вставали невдоволені й змучені тяжкою, та все ще жагучою любов'ю.

— Якби-м знала, де воно, то б знайшла й роздерла, як жабу,— сухо шепотіла Марія, коли кінчалася її частина ночі й починалася Іванова.— Тоді б ми знову стали однакові й жили б, як ото колись...

Іван мовчки приймав своє, як мовчки перед тим приймала своє Марія, але жодному не ставало від цього легше: десь таки жила Іванова дитина, а Марія завагітніти не могла.

Цього разу вона знову відшабатувала свою пайку ночі, і була та пайка щедрою, як завжди: зів'яла від Іванових любощів і свого негасимого жадання стати матір'ю, лежала Марія поруч з чоловіком, наче вимолочений околіт жита,— чиста, біла й безплідна.

— Якби-м знала, то...— зітхнула Марія, і вже Іван ладен був покійно приймати йому належне, та недомовлена погроза цього разу прозвучала з Маріїних уст якось тихо й зовсім не грізно, так, ніби вона намірялася не страшний злочин чинити, а гостинцями обдарувати свою невпійману жертву.

Дивно стало Іванові, він згадав про вкрадливі сиві пасмуги в Маріїному чорному волоссі: чи не вони дають себе знати? Втомилася, мабуть, небога і люттю, і роками.

На мить стало Іванові трохи відрадніше, бо відчув, що від сьогодні й до кінця не пектиме вже його Марія колючими докорами, не буде вона більш годинами про-

стоювати на колінах перед образами, змішуючи молитви з прокльонами, та зразу ж моторошно стало, бо зрозумів він і те, що нині завітав до них перший день їхньої старості, яка сточить Маріїну красу, а глибоко в її серці замурує черству й невігойну злобу до пам'яті пастушки Даринки, що понесла від Івана плід, який мав належати Маріїному яловому тілу; понесла та й загубила його десь посеред людей, поквапившись на празничний супокій під смереки на цвинтар.

Іванова пайка ночі лише починалася, і була вона незвично важкою без Маріїних докорів, якими він упивався так само тяжко, як її відьомською красою; глухо стугоніла тиша, відлунюючи мовчазною байдужістю Марії, яка чомусь раптом угамувала свою лють, а певно, і любов. Тиша ця зроджувала в Івановій душі образу на ту, яку кохав лише за красу, а цю красу ось нині, нині вже починає точити старість; її і його старість, що з'єднає колись нарешті їх сиві ночі до купи безнадійною самотиною.

Іван скося глянув на Марію, вона лежала горілиць із заплашеними очима, видно, вже спала; спокійний Маріїн сон драгував Івана, Марія без своєї ревнивої люті здалась йому раптом чужою, а він відчув себе зрадженим і самотнім, то з помсти викликав для себе на яскраву яву солодкий гріх з Даринкою, що стався тоді, коли Марія, ловлячи відібране злою долею материнство, ходила до ворожок у глибокі гори.

Гріховна ява спалахнула і згасла, Іван знову глянув на Марію, в сивому сутінку вимальовувалися контури її обличчя, пойнятого дурманною красою.

«Боже милий, таж ніколи не було й миті, навіть у тому солодкому грісі з Даринкою, щоб я не любив тебе, Маріє. То лиш батьківська туга жбурнула мене тоді в гаряче провалля гріха, а ще — благальний шепіт сироти Даринки, що якогось літа під час війни приблудила до села і попросилася корову пасти за молоко й кулешу: «Я геть піду, Іваночку, лиш аби не сама, бо хто, путній, візьме мене, бездомну, а вас я полюбила і дарунок тільки від вас хочу мати».

Марія рівно дихала, лежала з замруженими очима, не хотіла їх розплющувати, щоб не бачити Іванового крутого чола, орлиного носа, пишних його вусів, бо знову бризнули б з її уст бурчаки їдких докорів, а нині чомусь ураз стало не до них.

«Я ще тоді розпізнала по ній, та віри не могла йняти, бо ти мене мало на руках не носив. За те, що дитини не мала-м, ніколи не корив, я сама тим мучилася. То де б могла подумати... Але в дівки стан почав мінитися, лице розповніло, а при зустрічі зі мною її очі геть по царинках блудили. А потім щезла кудись, понісши під прикоротілим фартухом твій подарунок, Іванку...»

«Вона щезла, а я не мав з ким туск свій розділити: ніби й радий був, що пішла з очей, бо аж потім утямив, що наробив собі сорому на все село, але ж подалася Даринка бозна-куди, тож ніколи мені не дізнатися, яке ж воно, оте моє, якого з тобою мати не судилося.»

«Все то було б забулося, якби Іванко сам себе не зрадив. А то якогось дня та й року сільський гробар Андрейко чимчикував на грунь, де цвинтар, а ми при стежці на своєму картоплю підгортали. Андрейко «боже помагай» сказав, а Іван спитав ненароком: «За чію душу треба помолитися?» — «Приймачка старої Юзики, що на Прелуках, вчора на сухоті згасла,— відказав Андрейко і зразу ж додав: — Та ви її знаєте, колись пастушила у вас». — «Даринка?! Де ж би ся там узяла?» — аж підскочив мій Іван, і сапа з його рук випала. Я розігнулася, з дива хустку на потилицю зсунула: чого б це у Івана враз так руки обімліли? А він зопалу бовкнув і за язика пізно вкусився: «А де дитина?» Знизав Андрейко плечима, бо про дитину не знав нічого, та й хто коли ходив з села на ті далекі Прелуки до Юзишиної халупи, що геть у кущах загибіла, і лише де-не-коли ріденький димок із замшілого даху давав знати, що там хтось живе. Зовсім-таки зчудувався Андрейко, чого це ні з того, ні з сього про якусь дитину Іван питає, зате все зрозуміла я...»

Марія глянула на Івана: тихо спав Іван, мов мертвий. Починала брати її злість на нього. Мав би не спати, мав би ж не спати...

«Як це він спати може? Певне, старість приходить, що байдужіє. А може, був байдужий завше... Ото лиш скрикнув про дитину і зрадив себе, а шукати не шукав. Я ж то побігла. Не знаю, що зробила б... таки не знаю... але Юзика, скільки я не допитувалася, водно головою похитувала: «Не було в неї дитини». Та чуло моє серце тоді, чує й тепер: десь є воно, оте байстрючення Іванове».

«Ба де та дитина ниньки? Я таки другої ночі вишився

з хати, коли Марія заснула, при місяці погнався на Прелуки. Сказала Юзиха, що є дитина, а де, не повість, бо дуже люті в Марії очі».

Іван вдивлявся в чорні волоки, зрідка зиркав на втихомирену сном Марію й досада брала його все дужче, що Марія спить спокійно, так, ніби в них на печі п'ятеро дітей лежать покотом, спить собі, немов струджена багатодітна мати, а його ось мучить тривожне безсоння.

«Якби я хоч на дробину менше любив Марію, то пішов би тоді з насидженого місця за Даринкою, — десь у іншому селі збудував би хатчину та й пестував би тепер своїх діток. А Марія така, що на другий день мала б десятьох женихів».

«Якби мене покинув тоді Іван, я б на другий день умерла з жалю. Якусь смерть таки б собі знайшла. Я і потім весь час боялася, що Іван піде до дитини... То добре, що Юзиха не призналася, може б, і гріх на душу взяла. А даремно. Дивися, спить, псяюха, так спокійно, ніби ту дитину вже в люди вивів, і навіть сумління його не шкребе».

«Якби я не побоявся її прокльонів та погроз, то таки допитався б у старої Юзихи, де та дитина, та й годував би її поза хатою. Але страх був великий, що Марія тяжкий гріх візьме на душу».

«Ти спиш, Іванку, тобі коло мене добре й тепло, ти й забув про те, що ходить десь по світу сирота. Ой, таки краще було б, якби я її знайшла та й задушила, ніж має тепер вона по чужих людях тинятися і тебе, кальвіна, проклинати... Ади, нині так якось мені стало, що все тобі в один мент простила, але тої безсердечності — та тож рідна дитина! — не прощу, певно, і в гробі».

«Такий мене жаль бере нині до тебе, Маріє, що ото схопився б тут-таки і задушив би, як змію. Своїх дітей не зуміла ти мені дати, мою ж сирітку роздерла б, мов жабеня».

«Уже мені найтяжчий біль минув. То не розум, то моя любов до тебе, зраднику, всукала стільки прокльонів. Ти ось спиш і навіть у гадці не маєш, що я собі надумала тепер. Візьму та й відшукаю ту дитину і буду до неї ходити щоднини лиш через те, що воно твоє, Іванку. Даватиму хліба, цукерків та ще й грошей на книжки. Війна давно вже минула, люди почали жити, як люди, а воно, може, й до школи не ходить, бо де старій Юзисі

додуматись до того. А я його в люди виведу, аж до самого Львова у високі школи пошлю, а потім приведу до хати і скажу йому при тобі: «Цілуй цього вуйка в руку, бо то твій тато»,— аби-сь під землю запався від встиду».

«Піду я таки ще раз до Юзихи. Пригрожу їй, настрашу... Або грошей дам. І буду ходити до тих людей, що ховають мою дитину, навчу її говорити «тату», а як виросте, приведу до старої Марії та й покажу. Мо', не вижене з хати...»

«Йой, таки не винен ти, Іванку. То я, то моє пусте тіло винне. Скарай мене, боже, за те, що проклинала ту дитину. Ще я заплачу за нею, як доведеться на старість приймака в хату брати!..»

«Кару буду я мати не за гріх з Даринкою, а за те, що для спокійного життя своєї крові відрікся. Таж такій людині не води на старість подати, а хіба в очі плюнути!»

Лежали незворушно, і здавалось обом, що ніколи вже їм не з'єднати докупи жодної наступної ночі.

А коли поруділи чорні сволоки і ніч розтрусилася своєю сивину на голови двом людям, що не спали, два виточені профілі з силуетів стали живими обличчями. Тоді зустрілися сірі, як цей досвіток, Іванові очі з синіми, мов ранкове небо, Маріїними, довго вдивлялися дві пари очей одні в одних, поки не зрозуміли, що ця ніч була спільною для них і що вони вперше за багато років не роздирали її навпіл.

Тоді встали з постелі, мовчки вбралися у святкове, хоч починався звичайнісінький будень, мовчки вийшли з хати й, протоптуючи росяну стежку, подалися на Прелуки, до старої Юзихи.

Марія попереду, Іван — за нею.

1972

НАСТУНЯ

У горах не дивина, коли на весіллі появиться сторонній. Турист то чи вчений або ж просто роззява: стій собі, танцюй, навіть за стіл тебе попросять; матимеш честь, то й сам до посагу підійдеш, а ні — все одно ніхто

нічого не скаже, аби ти лише був скромний та не навчав господарів та й гостей розуму.

Я спустився з Грегота понад вечір, допитався в Завуялові, куди дорога на Брустори — там збирався заночувати, і, знайшовши биту стежку, поспішав назустріч липневим присмеркам, коли враз почув гупання бубна і притишене жеботіння дрібненької коломийки. Трохи повагавшись, я звернув на ті звуки, знайшов обійстя, де справляли весілля, і ступив до глітної світлиці.

Та й грали ж музики!

Таких музик я не чув, певне, з тридцять років — з часу Настуниного весілля. Музики грали, як навіжені. Цимбаліст гасав пальчатками по струнах, аж дивно було, що в тому невгамовному ритмі він знаходить потрібну ноту і ні разу не сфальшує, — був цимбаліст для мене Дмитром з Хімчина, хоч цього, що тепер грав, я бачив уперше; смичок висотував із скрипкової струни болючу мелодію, від якої шаленіють у танці весільні гості, а молода плаче, скрипаль притупував ногою й хитався, наче безупину кланявся людям, і був він ніким іншим, а Климком Запоточним, тим Климком з моєї молодості, якого, напевне, вже й на світі немає; сопілкаря я не знав, — сопілкаря не було в Настуні на весіллі, а бубніста, що так жорстоко гатив квачем у лунку песячу шкіру й розсипав під збожеволілі від музики десятки ніг дрібушечки коломиенок, я назвав Пантелюю Бобиком — всі вони нагадали мені хімчинських музик з Настуниного весілля.

У просторій світлиці стояла стовпом курява, хоч підлогу було змито водою: куріла в хаті не пилюга, а певно, надмір руху й дихання, і гойкання, і співу; за ковпотом ледве видніли молода й молодий, які сиділи за столом на покуті, — їм танцювати сьогодні по-людськи так і не доведеться, ото лишень, ото відбули вже напевно: вона — дівочький, а він — парубоцький танець, а далі їм сидіти й пишатися, бо весілля — для гостей, не для молодих.

Музиканти, яких я назвав по-своєму, підморгували до мене, заохочуючи до танцю, та я незворушно стояв біля вікна й не наважувався вклинюватися в розкручене музикою людське коло: мені чомусь приємніше було спостерігати радість, аніж радіти самому, а може, боявся, що не витримаю до кінця шаленої гуцулки, та найпевніше — гнітила мене і тепер та сама вперта думка,

яка не давала мені спокою вже стільки часу: хто, котра з жінок приходить до мене майже кожної ночі уві сні і йде за мною, і кохає, і оберігає мене, мов доля,— хто вона, яку я впізнаю у снах, а наяві не можу пригадати її обличчя, може, це жінка, з якою я розминувся у житті, не докохав, не оцінив або ж покривдив?

Ця настирлива думка заворушилася в мозку відразу ж, як тільки я побачив музикантів і назвав їх іменами музик з Настуниного весілля,— може, то Настуня сниться мені? Можливо, що й вона, бо ж її обличчя я встиг уже давно забути,— біля тридцяти років минуло з того часу, як перестарілий парубок Юра Фариняк примчався з Жаб'я верхи на чорному огирі, щоб не втратити доброго гешефту: нікчемний Липкалюк запропонував йому свою доньку — найкращу в окрузі дівчину — з чотирма моргами полонини в придачу.

Але чому саме тут, на цьому чужому весіллі, згадалося мені це все? Музики нагадали?

Збоку переді мною стояла пов'язана квітчастою шальовою хустиною жінка. Я бачив її гострий профіль, певне, гарною була в молодості; вона склала на грудях руки і, сумовита й щаслива, говорила впівголоса до своєї сусідки — солоденької бабусі:

— Таки не сподівалася і гадки не мала-м... Прийняла у комірне, бо не мав де дітися, коли прийшов сюди вчителювати. Нас тільки дві — місце було. А він... Та хіба я знала, куди він щезає з хати, коли вона йшла в полонину овець доїти? Вчений, як-не-як, а моя — проста. А потім прийшли разом та й сказали... Я в плач, бо вже примітила собі в Брусторах господарського сина...

— Йой, таке кажеш,— перебила бабуся,— дуже вже ти з газдівським сином нагараздувалася! Ади, відколи в землі гниє, бо все йому мало її було... А цей розумний, та й гріш має. Тепер такий час — аби лиш любилися, та й вона вченою коло нього стане.

— То правда, але колись інакше думалося... — зітхнула мати молодой і обачно озирнулася.

Підслухана ненароком розмова війнула новою хвилею згадок: жінки розмовляли наче й не про молодого, а про мене — колишнього, я вдав, що не почув і відступився на крок; мати молодой затримала на мені погляд і відвернула голову, байдужа; я запримітив її роздобріле від літ обличчя, вицвілі голубі очі й тужливий закрій

уст — і чомусь знову увійшла у мій мозок думка про прозору, як серпанок, добру дівчину із снів.

Уже було поночі, у весільній хаті сутіношно від кіптяви й гамору, а надворі все чіткіше окреслювалися контури гір — то сходив місяць, і коли над горою засріблїла його половина, квадратний клаптик синюватого світла упав на квітчасту хустину господині, на її щоку, і мені здалося, що жінка хитнулася, наче під подувом вітру, і цей ніжний порух знову щось розбудив у моїй пам'яті, я напружився, щоб спіймати хоча б тїнь конкретного образу із забутого минулого чи то зі сну, але — даремно, думки мої й далі марно борсались, і пригадати обличчя дівчини зі сну я не міг. Повний місяць зіп'явся вже нагору, і його світло впало на весільний стіл, і тоді мені здалося, що спартачив мелодію цимбаліст, згасла скрипка, востаннє зойкнула, пронизливо зарипівши, сопілка, а бубон недоладно дуднів і дивився на мене жовтим денцем, наче і він хотів знати, хто це приходить до мене у сні.

А гості танцювали далі, видно, вони чули своїх музикантів, то тільки для мене раптом перестали грати мої — з Настуниного весілля.

Мої музики настроювали інструменти перед заводинами. Дівчата шили вінки, Дмитро з Хімчина підкручував ключем струни на цимбалах і видзенькував невлад уривки якихось мелодій. Клим Запоточний натирив смичок каніфоллю і рипів ним на одній струні, Пантела погупував у бубон, зрідка подзвонюючи по мідній тарілці, — в нього інструмент завжди в порядку, сопілкаря не було — той ще позавчора впився на сусідньому весіллі й не протверезувався донині, дівчата шили вінки й наспівували. Я сидів у темній кімнаті, схиливши голову на квадрат синюватого місячного світла, що впав крізь вікно на ляду стола, і слухав, як музиканти настроюють інструменти. Дмитро бив пальцатками по моїх оголених нервах, Климів смичок пигикав по них і шарпав їх, і рвав безжалісно, а удари бубна тупо гупали по голові й злісно насміхалися: «А маєш, а маєш, а маєш!», і в цю мить я нічого не бачив, крім соромітної картини, що з'явилася перед моїми очима, як тільки дівчата почали плести вінки, і не зникала, я паленів од сорому, що бачив, як варгатий Юра зриває з Настуні білу повісмяну сорочку, оголює її біле, мов папір, тіло — те, що звижа-

лося мені в розпалених снах, і мне його, кусає, їсть, жере, і бачив я стуманілі Настунині очі, і біль її, і конвульсії, і огиду...

Втім, я почув притишений голос:

— Учителю!..

Я навіть не оглянувся, бо знав, що він зродився в моїй рознервованій уяві, не могла ж Настуня тепер мене кликати, не мала права, не повинна, цей голос повернув лише мої згадки до тієї миті, коли в цю тісну кімнату, в якій я замешкав, прийнявши в Збудові початкову школу, увійшла тендітна, мов сніпок льону, і з лляним волоссям, і з очима, блакитними, як лляний цвіт,— дівчина, і вся вона була, наче зрошене вранці зело, і було це вранці. Дівчина сказала:

— Учителю!..

Я стояв перед почорнілим шматком дзеркала, зав'язував краватку — прибирився до свого першого екзамену в житті: йшов на уроки. В ту хвилину я був ще хлопчиком, який тільки-но закінчив середню школу в місті, проте в кишені мав наказ про призначення на вчительську роботу, бо села, пошарпані війною, потребували хліба й науки — з міст мусили йти люди допомагати орати землю й відмикати запуснені шкільні будинки; мене теж покликали в районний відділ народівити й не питали, чи вмію я, сказали тільки: «Ти можеш». Я все ще почував себе хлопчиком з толоки або ж шкільним балагурником, якому за добрі оцінки прощалися тоді й прогули, і збитки в класі, й куріння трофейних сигарет у шкільному туалеті. Я вчора обійшов село, наказавши батькам прислати дітей до школи,— з книжками вони чи без книжок, в добрих чи порваних штанах, знають вони хоч азбуку чи ні; на мене, юнака, дивилися з подивом і з насмішкою змучені, скалічені війною жінки й дядьки, а я ходив від хати до хати, записував до зошита прізвища дітей шкільного віку й марно намагався переконати себе самого, що я вже не хлопчик, а вчитель.

Я зав'язував перед почорнілим дзеркалом краватку і переборював у собі страх перед першим моїм екзаменом, у ці дні я боявся всього і вся — навіть старого Липкалюка, який ось учора послав мене, немов служку, у дровітню нарубати дров — ніхто не вважав мене за вчителя,— і тут раптом ця дівчина у дверях і її слова:

— Учителю!.. Підмести вам у кімнаті?

Я був збентежений і вражений цією з'явою, та слова дівчини повернули мені впевненість і рівновагу: вона так просто й безпосередньо, без іронії, як належне, закріпила за мною моє перше звання, яке дотепер значилося тільки на папері — в наказі райвно.

— Ти хто, шкільна прибиральниця? — спитав я.

— А ні. Я Липкалюкова донька.

Мені тепер пригадалося, що в той день, коли мене справили з сільради на квартиру до вдівця Липкалюка, я, зайшовши до старого, був вражений чистотою і свіжістю в хаті, наче перед моїм приходом тут порядкувала жіноча рука, але й не подумав про те, що в нього може бути донька.

— А чому я тебе досі не бачив?

— Тато... — і не показала, з сіней почувся невдоволений буркотливий голос:

— Настуне, чуєш, Насту!..

— Таж підмітаю, — відказала вона, зігнувшись, повила віником по долівці, і я вперше в житті побачив дівочий стан, білі міцні дівочі стегна й наліті спасівки груденят, що, немов живі звірятка, ворушилися, й скакали, й прозирали крізь прошивку з пазушини.

Моя рука прикипіла до недов'язаної краватки, і я не знав, що мені з тією рукою робити, — боявся опустити її, щоб не сполохати дівчини, і раптом вихопився з хати й помчав до школи розбейканою осінньою вулицею і десь аж на півдорозі втямив, що більше я не хлопчик, що вчитель я і що... і що я вже не той, ким був, бо нині вперше побачив — жінку!

...А музики таки грали на цьому весіллі в Завуялові, гості вже видихалися в танці, а молоді пишнілися за столом; синій квадрат місячного світла поблід, пожовтів на квітчастій хустці господині.

Я сидів за столом, опустивши голову на синій квадрат місячного саява; заводини вже почалися, дівчата перестали співати; Дмитро, і Клим, і Пантела втяли такої, що хата ходором пішла, і тоді я знову почув тихий голос:

— Учителю...

Ні, ні, то не Настуня, не може цього бути, вона не має права більше мене кликати, і чого кликати тепер, коли погодилась за Юру вийти заміж? Дівчата незабаром сплетуть вінок, покладуть його на вишиту подушку і з піснею — такою, що серце може тріснути від жалю,

піднесуть до молодої, а потім надінуть їй на голову — і все... Ні, це не вона мене кличе, то озивається боєм згадка.

Я бачив Настуню лише вранці, а довгими осінніми вечорами, коли на другій половині хати ставало тихо, я ждав і закликав її, щоб вона прийшла до мене.

І вона прийшла. Скупо світила гасова лампа, і її постать у дверях була білою, мов привид, руками вона взялася за одвірки, ніби поривалася до мене й стримувала себе, я кинувся їй назустріч, і радість від того, що поцілую вперше в житті, була враз убита соромом мого розбудженого жадання. Я зупинився, наче спійманий на поганому вчинку, а вона, поволі опускаючи руки, прошепотіла:

— Учителю... Я хочу, щоб ви вчили й мене. Бо темна я, а ви... ви такий учений... Добре? Я завтра прийду зрання. На добраніч...

І проліг поміж нами стіл. Цей самий стіл, залитий тепер синюватою плахтою світла.

Почалося з «а, б, в...» Я пропадав по цілих днях у школі, я працював, як віл, а перед вечором летів додому, тоді приходила Настуня, слухняно сідала за стіл і вчилася писати. Пасмо лляного волосся спадало їй з чола на папір, вона відгортала його рукою, боязко позирала на мене блакитними очима, наче просила вибачення за свої закарлючки, а мені моє учительство не дозволяло хоч би погладити її довгу косу; між нами проліг стіл, а переді мною летіли вперед мої роки... І в тих майбутніх роках я бачив себе самого за навчанням, бо ж я ще так мало знав, а зі мною поруч вчилася Настуня, адже вона знала набагато менше; дороги стелилися перед нами широкі — гостинцями, трактами... Настуня осягала мою науку швидко, я не наближався до дівчини, між нами пролягла межею ляда стола, і я не квапився її переступати, бо знав, що в нас усе попереду. Я знав, а Настуня ставала щораз смутнішою.

Старий Липкалюк водно вовтузився в сінях, крєктив незадоволено, та все кликав «Насту!», а одного разу, коли я сидів у кімнаті сам, він відхилив двері й, прискуливши око, проказав:

— Не баламуть дівку, вчителіку. Хтось для паперів уродився, а хтось до землі... — і поки я встиг відповісти, він тріснув дверима, чимось зо зла затарабанив у сінях, і крізь той гриміт я зачув слова: «Жеброта голозада!»

А потім він відіслав Настуню на друге село до тітки і сам десь пропадав два дні...

Учні відвідували школу погано. Ні одягу, ні хліба, ні охоти. Я щодня ходив по хатах, просив, наказував, лякав, а врешті, коли навчання таки налагодилося, хоча й таке воно було, що деякі учні в першому класі були старшими за четвертокласників,— тоді хтось у мій класний журнал вклав клаптик паперу, на якому недитячим почерком було написано: «Забирайся геть з села, поки не пізно!»

Спочатку дійняв мене страх, та він швидко минув: утікати з села я не міг, мені ж повірили, що я — можу, я сам повірив у свої сили; ні, залишати село я не мав права, адже назвала мене вчителем Настуня!

Я пішов на риск: порадившись з головою сільради, скликав до школи батьків. Жінки, дядьки, діди ще й молодь заповнили класну кімнату, що й голці ніде було впасти, такого зборища я не сподівався; люди були мовчазні, і я зрозумів: вони звідкись знають, що мені пригрожено, тож зі скрухою подумав, що й вони мені скажуть: «Іди, знайди, звідки прийшов».

Я підвівся, прочитав уголос записку і спитав:

— Ви хочете, щоб я ішов від вас?

Мовчали, наче змовилися на щось погане, я вмить пробіг думкою проведені в Збудові дні: чим не догодив людям, повів поглядом по обличчях і в жалісливих очах жінок прочитав: «Іди звідси, хлопче, йди... Поки не пізно».

Та вийшов уперед сивий вуйко Думітрак, той, що недавно привів на ремені свого неслухняного сина до школи і при всіх учнях заявив урочисто: «Бог мені свідком, що не поскаржусь нікому: вчіть і бийте. Але бийте не по штанах, бо я їх купував, а по голому заду — то його маєток!» Вийшов Думітрак і мовив:

— Не наша рука цидулку цю писала. Я був у Жаб'ю і там прочув, що на тебе хтось намірився. А як уже хтось узяв тебе на мушку, то краще — йди. Час тепер такий, що...

Я відчув, що блідну, але ще не здавався. Скавав:

— Підніміть руки, хто хоче, щоб я ішов від вас.

Ніхто не підняв руки.

Вуйко Думітрак запитав:

— А ти... ти не боїшся?

— Не боюся,— відказав я.

Тоді зірвався в класі галас:

— Не пустимо! Най вчаться діти! Не дамо в кривду! — і люди почали щось класти на стіл.

Я розгубився: вони клали хліб, яйця, масло, бриндзу. Я відгортав ті подарунки руками, намагався перекричати натовп, але сивий вуйко Думітрак підвів руку, і коли стихло, промовив:

— Ми хотіли з цим провести тебе. Але як ти такий, що не боїшся, то спожиткуй це добро в нас. Ти ж ще ростеш, а вже мусиш так тяжко працювати. Іж добре, хлопче, щоб мав силу дітей наших провадити до розуму.

Того дня увечері забігла до мене Настуня. Вона не підійшла до столу, як раніше, тільки переступила поріг — бліда, стривожена — й заговорила швидко, збиваючись:

— Не вчіть мене більше... То все ні до чого... Не треба, навіть не дивіться. Ой падоньку, що вони задумали!.. — і плачучи вибігла з кімнати.

На другий день... Я стояв на порозі й бачив, як в'їжджав Юра у двір на чорному огирі, сам дужий і злий, з обвислою, як у його жеребця, спідньою губою. Він прип'яв коня до тину, пройшов повз мене, змірявши поглядом і зневажливо штовхнувши ліктем, а потім на другій половині хати весь вечір голосно розмовляли й дзенькали пугарями. Настуня була там і не виходила...

Після цього цілий місяць її не було в Збудові, і прийшла вона аж на заводини зі своїми друзками.

Та й грали ж музики!.. Я затулив вуха, бо це було блюзнірство — так весело грати на похоронах мого першого кохання; синій квадрат утікав з-під моїх ліктів, я сягнув рукою, наче хотів його затримати, та враз почув стукіт у шибку й виразний зойк:

— Учителю!..

Я оглянувся: на тлі морозної ночі її постать, розіп'ята у вікні, скидалася на силует підстреленого білого птаха, я вибіг надвір, музики грали, а Настуня — біла, у вінку — підбігла до мене з простягнутими руками, припала до моїх грудей, проказала:

— Бувайте... здорові...

— Втікаймо звідси! — скрикнув я і потяг її за руку; я ще не усвідомлював гаразд, куди ми можемо втекти,

де нам сховатися, та знав лише, що втекти ще можна, але Настуня різко вирвалась від мене.

— Настуне,— подався я за нею, та вона відступала до дверей і була злякана, і я не розумів тепер, чого їй страшно: цих моїх слів чи їхніх погроз.— Настуне, ти боїшся за мене?

— Тепер уже ні... Тато з Юрою принишкли, як тільки село обстало за вами. Я не їх боюся, а вас, вас...

— Що ти говориш? Отямся... Я люблю тебе!

Та вона далі відступала до дверей і заслонялася від мене руками, заслонялася й шепотіла:

— Та хіба я вас не люблю?.. Та ви мені світ заступили, як тільки стали на наш поріг... Але що з тої любові, коли я темна, темна, темна! Куди мені з вами — на посміховисько? Тож я, дурна, думала: навчуся у вас... а довчилася лише до того, щоб зрозуміти, як мені далеко!..

Настуня відступала все швидше й швидше по рипучому снігу, відчинила двері і втопилася — біла й прозора — в шаленій жорсткій музиці.

Завуялівські музики й не думали зупинятися, вони вперто підморгували до мене, я знову поглянув на матір молоді і вже було наважився запросити її до танцю, щоб вволити волю музикантів, та вона далі розмовляла з сусідкою, і я почув:

— Правду кажете, нагараздувалася я по саму гульку... Кілька років лише одне чула: поля, поля, поля! — а як забрали полонину до артілі, віно моє, то залишив мене чоловік, пішов у лісові нетрі й уже не вернувся. А я з малою на руках...

— Але вихохала яку красну! — солоденька бабуся втерла губи тороками хустки.

Місячне сяйво сповзало з обличчя господині й упало на її закладені на грудях руки, і вибілило спрацьовані довгі пальці, і були вони достоту такими, як у Настуні, коли вона...

Вже йшло до весілля. Юра Фариняк з боярами загалакали під дверима — приїхали забирати молоду. Бояри увірвалися до хати; я стояв, як оце зараз, біля музик; Юра зняв крисаню, поклонився через стіл нареченій і жбурнув на її голову жмут паперових грошей: купу-

вав молодий у молоді її дівочий танець — і вдарили музики!

Молода стала на лавицю, потім ступила на стіл, Юра чекав, гордий і самовпевнений, а вона простягла вперед руки, і пальці її були довгі й білі, Настуня зіскочила зі стола й, минаючи Юру, йшла до мене — легка й струнка, як лань.

І вдарили ще дужче музики. Настуня поклатла мені на плечі руки й повела мене в танець, і грали тоді хімчинські музики, як оці тепер на Завуялові, і був танець довгий, як нинішній, і зітхали солодкі бабусі: «Це б йому така чічка...» Я танцював і просив її на все життя у мої сни, а коли музика перестала, пальці Настуні торкнулися моєї щоки, і я почув ще раз:

— Бувайте здорові...

Вона ще мить дивилася на мене, потім повернула через плече голову й сказала до Юри:

— Бери мене з моєю полониною... Я вже своє відгуляла.

Завуялівські музики таки знахабніли, чим це я їм так упав в очі, що вони не перестають підморгувати до мене; я дивився на вибілені місячним світлом спрацьовані руки господині і впізнавав їх, і пригадався враз мені образ Настуні, і аж тепер наяві побачив ту, яка приходила до мене у сни, і була вона Настунею...

Я обняв її за стан і повів у танець.

Вона пішла покірно; молодий і молода посміхнулися з-за столу; музиканти, яких я назвав Дмитром, Климом і Пантелюю, заграли повільніше, бо на середину вийшли старші танцюристи, гості розступилися, і хтось сказав: «Ну й файна пара!»

А тоді...

Юра гукнув боярам: «На коні!», взяв на руки молоду і, змірявши мене ненависним поглядом, подався з нею до дверей, та двері самі відчинилися навстіж, і на порозі стали гуртом сільські парубки, один з них виступив уперед і гукнув:

— Давай викуп, пане молодий!

Юра, дужий і лютий, схопив парубка за комір кожуха й шпурнув ним додолу. «Жеброта!» — верескнув і ся-

гнув рукою по другого; парубки стетеріли, бо такого ще не було, щоб молодий не дав за молоду викупу, і їх змило з порога; Юра виніс надвір Настуню й посадив на коня, бояри ступали в стремена й лаштувалися позаду нього... Я дивився крізь вікно, і враз відчув, як холод незбагненого страху зморозив мене, я вибіг на подвір'я; Юра з боярами вже вихопилися за ворота, парубки зловісно галайкали десь там, за городами, біля мосту над Березівкою, і мене погнало туди.

Міст був розібраний, а Юра мчав на чорному огирі диким чвалом, він притискав до себе закутану в білу бараницю Настуню, за ними дудніли бояри, я кинувся назустріч, підскачив до запіненої морди огиря і повис на вудилах.

Опам'ятався в рові, куди кинув мене кінь.

Я підвівся. Юра, сердито сопучи, зводив огиря до броду. Настуня сиділа в сідлі, вона оглянулась у мій бік і сказала:

— Нащо це ви... Най би вже...

Повільно грали завуялівські музики, бо посеред світлиці танцювала немолода пара; мати молодої була гарна і гнучка, я вже впізнав її; вона дивилася на мене — спочатку байдужа, потім — здивована, стривожена, і врешті гірка усмішка лягла на тужливий закрій її уст.

— Настуне...— прошепотів я, коли бубніст переможно забряжчав по мідній тарілці і музика стихла.

— Настуня — там,— зітхнула господиня й кивнула в бік щасливих молодих.— А я вже давно Настя, вчителю...

1973

БУЗЬКИ НА СЕМЕНОВІЙ ХАТІ

Понад Семеновою граждою пролетіли бузьки. Було їх кілька пар, і Семен, опустивши граблі, якими згрібав на подвір'ї просохлу після снігу мерву, довго вдивлявся в небо, очі сльозилися від сонця, а він намагався розпізнати своїх, бо ж такого бути не могло, щоб його

птахи не повернулися з вирію. Та бузьки описали широке коло над кичерою й полетіли далі — сховалися за смерековою пересмугою, що відділяла Семенів горб від села.

І чомусь знову:

«Та на Петра вода тепла, на Йвана студена...» — сама промугичилася пісня, сама — бо губи й не поворухнулися, тільки мелодія забриніла, ніби витекла із сопілки, і була вона сумною, хоча хтось колись для веселощів її склав, — то, мабуть, тому, що пролетіли бузьки й сховалися за смерековою пересмугою... А може, в Семенових устах вона завжди звучала тужно, бо й Василину, земля їй пером, завжди ця мелодія драгувала... «На Йвана студена, ото ми ся сподобала дівчина Олена...»

«Йой, умовк би вже та не вив, — сказала Василина. — Якась Олена влізла тобі в печінки, а я за тебе маю думати, куди Йосипа приткнути, а Софію куди, а Василя, а Ганнусю... бо стільки тих ротів у хаті, що не кожного ранку й порахувати годна, а ти лиш поспівуєш, нібито кожного дня твого Петра та твого Івана...»

«Йосип у кузню до міхів піде», — відказав Семен, поглянув на струджену жінку, і жаль її стало, бо доброю була Василина, то більше не співав, хоч мелодія і далі звучала в ньому, а він нітився від того, бо часом здавалося, що співає вголос, і в думці докоряв Василині: «Ади, не жалію ні рук, ні серця для тебе та й для дітей, а ти мені пісні пожаліла. Таж ніде від тебе не дінуся, але ця пісня най буде при мені. Ти й не знаєш: стільки й гріха мого перед тобою, що ця пісня».

Семен дивився в той бік, куди полетіли бузьки, і сумно йому стало, хоч і розумів: усіяке могло трапитися в далекій дорозі, не всі ж повертаються. Але тільки б не його, бо то таке: донесеться іноді світами чутка, що десь там, скажімо, в Індії, загинули від повені сотні людей, і страшна та чутка, проте тобі якось байдуже, а ось минулого літа убило в лісі громом Ілька Потяка, то аж до серця добирався туск, що так марно пішов чоловік з життя... Семен згадав про Ілька і знову почув, як у грудях боляче задзвеніла, немов на добре натягнутих цимбальних струнах, та сама пісня: «...ото ми ся сподобала, кинулася в очі, та я вчора не вечеряв та й нині не хочу», і соромно йому стало, що ця пісня, всупереч бажанню, наче примушувала радіти зі смерті Ілька, але

мелодія все одно звучала, а від неї моцувалася молодість у тілі, хоч до Семена прийшла ось шістдесятя весна.

...Кінь під Семеном схарапудився і дибки став, Семен шарпнув вудилами і тяжко заляв: «А шляк би тебе... чортице навіжена, то яке гаддя тебе вкусило, що вискакуєш з кущів, як...» — та й не докляв. На стежці, тримаючи в руці повний козубок суниць, стояла розпашіла, з глищею у волоссі така красна дівчина, що Семен стетерів і поволі зсунувся з сідла.

«Вибачай, Семенку,— сказала дівчина,— то я сполошилася, мені здалося, що там хтось є... Збирала-м ягоди, а він мене отут лапнув»,— показала руками попід груди.

«Хто?» — Семен придивлявся й упізнавав Бойканюкову Олену з Груні.

«Не знаю, хто...»

«Таж нема нікого».

«Ти є...»

Пахли суниці і трав'яний сік, і волосся, висмалене сонцем, і шепіт її теж пахнув суницями:

«Чо' не хотів мене донині видіти?»

«Таки не видів, Оленочко...»

«А я плакала на твоєму весіллі... Хочеш — заплач на моєму: йду за Ілька Потяка».

Не прилетіли бузьки... А весна така рання! Бувало, в цю пору ще свищуть тут вітри, курить снігом, і ніде жодної проталини, навіть не поскрипують ялиці, й ворони сидять надуті на гілках, а бузьки, гляди, вірною парою опускаються на дах, потім стрибають на подвір'я, мов кури з бантин, й прошкують до порога й мокрі та брудні з дороги витягують довгі шиї — стукають червоними дзьобами у двері...

«Ой Семене, Семене, не ходи ти до мене, бо у мене чорний пес, як укусить, то умреш...» Таке витрішкувате й збитошне дівча пасло корову над рікою і шпурляло в нього смерековими шишками, коли Семен, уже під вусом, водив коня купати... Знав, чия вона, та не звертав уваги, бо чого до дитвака придивлятися парубчаків; а потім, коли вони з Василюю сиділи на посазі й жінки приспівували молодій жалібною весільною, Семен помітив, що в куті плаче, аж заходиться висока худорлява дівчина, і знав, що це та сама, яка шпурляла в нього шишками, але не дивувався, бо кого не розжалоблять

весільні примовляння, тож і того разу не бачив її... Аж на сунічному зрубі, коли вертався з Утороп із сіллю. Тяжко побачив.

Куди Софію діти, а Василя куди, а Ганнусю?.. Торгував сіллю, торгував тютюном, скільки разів скидав мішки з сідла й тікав верхи від поліцаїв у чорні нетрі лісу, а тих ротів не кожного ранку встигав порахувати, а Василина чахла й докоряла:

«Когось ти напивав собі для радості на боці, бо співаєш...»

Мовчав. Не мав що сказати. Бо ні разу більше не здивав її. З Ільком ходив у бутин, але Олени не бачив ні разу, боявся... Ой Василю, не жалій мені тої пісні, бо якби не вона, то, може б, я розволочився, мов той гицель, таж скільки дома не ночую. Не згоден зрадити ту пісню...

...Семен відклав граблі, присів на пеньок біля дровітні; пахло коленою ялиною, а з потоку несло терпким запахом мокрого снігу — там струмок ще прогризає собі дорогу в старих заметах, а під берегом, де закінчується коричневою стіною смуга лісу, проклювалися сині бриндуші й тремтливі дзвіночки підсніжників, а стежка, що побігла вниз до потоку, висохла зовсім, аж потріскала, і подумав Семен, що як не нині, то завтра піде в село до сина і скаже йому, що залишається вже біля нього, а з граждою на кичері най робить що хоче. Йосип посміхнеться: нарешті, тату, прийшли-сте до голови по розум, бо те, що ви задумали, таки пусте — вона до вас не прийде, ваш час минувся, а тут пастимете корову, бо діти до школи ходять. Марія в лісництві працює, а я в сільській кузні маю роботи повище вух.

...Василина лежала на постелі марна і жовта. Кволо кивнула рукою до Семена, покликала тихо:

«Підійди, Семенку. Я вже не тут...»

Він схлипнув і вдарив чолом до побічниці, бо добра була для нього Василина і нічого не жаліла ні для нього, ні для дітей, хіба лише тої пісні.

«Та чого ж ти тепер, коли вже жити можна, і діти по добрих роботах розійшлися? Чого?!»

«Зносилася, Семене...»

...Пролетіли бузьки над Семеновою граждою і не сіли. Ну, то вже все. Нема чого тут далі сидіти, і ждати нема надії. Йосип добре каже...

Семен дивився на обрій, підпертий частоколом смере-

кової пересмуги, наче на ньому ще залишився слід по бузьках, і помітив, що повертається один птах. Птах летів просто до гражди, Семен схопився, розглянувся по небу за другим, але другого не було. Бузюк покружляв-покружляв над хатою і врешті легко сів на старе гніздо й протяжно заклекотів, звівши до неба голову.

— Повдовів, бідолашний,— промовив Семен і подумав, що таки мусить піти до сина, бо дуже тяжко буде жити двом удівцям на одному обійсті. Завтра піде.

На даху клекотів без угаву птах, і розсипалося далеко по горах його печаловання.

...Кінь спокійно зупинився і не здивився, коли з того самого зрубу, де колись раннім літом солодко пахли суниці, вийшла жінка і стала посеред стежки; кінь диткнувся м'якими губами до її руки, вона провела пальцями по білій зірочці на його лобі і сказала:

«Не був ти в Ілька на весіллі та й на похороні не хотів бути».

«Не міг, Олено».

«Заслаб, най бог рятує?»

«Заслаб...»

Не сказав нічого більше, а хотілося зіскочити з сідла й висповідатися перед нею, ще молодою й гарною, за все своє життя: за ту пісню, що проспівав її день за днем від молодості донині, і що те життя чорне пахло йому весь час суницями, і що Васирина добра була для нього, а Ілько побратимом був, та прийти до нього прощатися не міг, щоб не подумала Олена: зрадив Семен.

Але мовчав і з коня не злавив; кінь м'якими губами обмацував Оленину руку, другою вона гладила білу зірочку на його лобі; стежка була вузька і розминутися вони не могли.

«Олено,— вимовив Семен згодом.— Ти рік вдовуєш, а я — два. Прийду до тебе».

Поглянула, всміхнулася.

«Ой Семене, Семене, не ходи ти до мене... — проказала, і тепер він побачив у ній витрішкувате дівча, що кидало у нього смерековими шишками на пасовиську, й заплакану шпичкувату дівчину на своєму весіллі побачив. Тільки не було тут чортиці з козубком суниць в руці.— Пізно, Семене... Та й люди скажуть, що ми тільки й чекали свого вдівства».

Вона обминала краєм стежки коня, проводячи ру-

кою по його животі, по крупі, кінь рушив, і сказав Семен:

«Буду ждати тебе в своїй гражді хоч і до смерті».

...Птах не вгавав, клекотів, Семен поглянув на високу Грунь, що далеко-далеко за перерами дивилася на світ вікном Олениної хати, в душі забриніла ще раз пісня і стихла: прийшов і їй кінець. То подумав Семен, що несила йому до завтра слухати цей розпачливий клекіт і птаха прогнати не зможе, а тому ще нині зійде в село і скаже Йосипові, що буде жити коло нього, а з граждою на кичері най робить що хоче.

Коли сонце схилилося на Грунь, Семен з бесагами через плече вийшов з хати. Клекіт не вгавав і досі, Семен поглянув на бузька, що махав крилами й клекотів ще настирливіше, озирнувся і побачив: з-за лісової пересмуги летів другий птах простісінько до гражди. Птах несміливо опустився на край даху й обережно й насторожено підходив до гнізда, де стояв удівець. Спочатку вони приглядалися один до одного, потім витягнули шиї, діткнулися дзьобами і радісно зачали.

І подумав Семен, що зарано стихла його пісня, що до сина він встигне прийти ще й у косовицю або ж під зиму, бо чого квапитися?

Бузьки на Семеновій хаті. То ж то весна буде красна!

1973

ЗЕЛЕНИЙ ГОМІН

Ти раптом згадав: смереки випускали перші липкі пагони, а розбейканою призьбою дороги, попри стрімкі скелі й кручі, супроти течії Черемошу тягнувся хортистський обоз, і ти, втративши вже надію, що вирвешся коли-небудь з цього форшпану, тихо повйокував на батькових шкапенят, сидячи на скриньках із снарядами. Мадяри були мокрі, голодні і злі, ти боязливо озирався, бо тобі не було ще й п'ятнадцяти, а позаду тебе, звисивши з воза ноги, сидів твій вартовий з карабіном поміж колінами і тихо, щоб не чули задні, наспівував українську пісню про камінь, що росте без коріння, про сон-

це, яке сходить без насіння, про серце, що плаче без сліз.

І, обриваючи, казав тобі шепотом:

— Не журися. Нам аби за перевал, а там — драпа. Я до свого нянька, а ти вернешся до свого. Айно...

Але ти не вірив. Бо за тобою тягнувся вужем чорний обоз із снарядами, польовими кухнями й гарматами, і промоклі офіцери люто лаялися, а цьому, що назвав себе українцем із Закарпаття, ти теж не міг довіряти, бо на ньому був чужий мундир, а вояки в цих мундирах стріляли у твоїх односельчан над Прутом.

І враз на крутому повороті, де дорога всувалася до самої води і тільки обплетена міцними линвами кашиця рятувала її від загибелі,— раптом збоку, з жолобини, затріскотіли автоматні черги, і почувся такий недоречний і смішний у своїй трагічності лемент:

— Та куди стріляєте, йой, та почекайте, най ся сховаю, та я не мадярка, я Миронячка з Хороцева!

Отут, на прогнутій кашиці, що врізалась наскіс у піняву Черемошу, отут, де ти стоїш за теодолітом і прицілюєшся перехрестям на другий берег, стоятиме ліва опора високої греблі. Це буде незабаром — і вічна дика ріка враз зупиниться в шаленому бігу, і тихі води поволі наповнять цю долину вщерть — від буковинського до покутського берегів; спочатку поверхня озера збрунатиться від безсилої злості, й люті вири кружлятимуть посередині, захоплюючи в останній танець росохаті пні й покручі вимитих із надр правічного зарінку скам'янілих колод, й рештки плотів та вориння з обійсть, і спузу, притоптану до землі тисячолітніми зливами й снігами, і буде вода чорною від озлоблення, та мине небагато часу й очиститься вона й заспокоїться, а у висиненій гладіні відіб'ються міриади нових небачених вогнів, і скажуть ті старі люди, які ще й нині знаються з відьмами, мавками й чугайстрами, ті люди, виселені на берег великого озера, скажуть, що знайшовся нарешті лицар, який зірвав з голови змії-цариці діамант, подарувавши горам вічне світло, і швидко вгамують свої жалі за насидженими місцями і не передадуть їх у спадок внукам.

А нині ще зелений шум води й борів. Скрізь той зеле-

ний шум, та дивовижна гомінка тиша, і схили гір, і яри, і потоки, і небо, й дика ріка — все у тому шумовинні. Маєво лісів пружне, налите, і сік у ньому скристалізований у зелений тугий мед; ця пізньолітня зелень пихато впевнена у своїй силі й стиглості, і вічною здається їй жорстока й зріла її мудрість, і не бачить вона, ще не хоче бачити перших рябих цяток осені, що вже де-не-де впали накрапом на листки, і думати не хоче, що та прозолоть небавом розповзеться, помножиться тисячею кольорів, щоб у розкішній красі спалахнути востаннє і з тихим сумом увійти в зиму.

Зелений гомін зрілості. Впевнений, добрий і важкий від надміру плоду. Фіолетові шишки на смереках темніють і їжачаться від набубнявілих зернин; птахи докльовують зів'ялі ягідки диких черешень; на кичерах розцвів сторчкуватий вовчуг, несе нудним запахом його лілового цвіту, і клепають коси косарі, бо коли цвіте вовчуг, якого не їсть худоба, то вже треба, щоб лягли в покос солодкі трави; вільха вмочила у воду коричневі китички плодів; зачорнобривився лісковий горіх; темно-жовтим стало ніжне, мов пасмочки волосся білявої дитини, прядиво на кукурудзяних качанах — вся природа така щедро стигла, що просто-таки дивно, звідки, як і чому ось біля твоїх ніг проклювалися із старої смерекової гілки молоді липкі пагінці. Їх можна б і не помітити, але ти побачив, і враз запізніла прикмета молодості природи самою лише згадкою омолодила весь ліс, і гори, і кичери; жорстка літня зелень ніби враз умилася весняною зливою, талим льодом запахла ріка, замуружилися блідо-зеленою травкою полонини, черешні набухли ще не розпущеним цвітом, і стало все на мить довкола таким, як у час весняного народження, коли ще не буяв ліс, і води були каламутні, і листя липке від меду, і ще далеко-далеко було до тієї упевненої, мудрої і важкої літньої зрілості з першим накрапом осені на листках.

Чомусь ти побачив ці молоді смерекові пагони, чомусь ти захотів їх побачити, ти відірвав свій погляд од зошита, в який щодня записуєш дані вимірів; тобі байдуже зараз, що можеш допуститися помилки, а потім усе перемірювати наново: невже і тобі жаль стало, що сховається під водою ця благословенна тиха долина, що зовсім інший — залізний — гомін народиться між горами, і не буде він шумом тиші, а натужною праці, і ця змі-

на буде плодом твоєї і твоїх друзів мислі? Чи що не побачиш тут більше зеленого пагона, який пізнім літом нагадає провесінь.

І ти згадав...

Твоя провесінь прийшла до тебе розбитою чужинецькими колесами й чобітьми дорогою, яка сповзала болотним місивом до Черемошу над кашицею, і ту провесну розбудив лемент маркітантки Миронячки, яка не боялася волочитись за обозами здеморалізованого мадярського війська і за «палінку» вимінювати у солдатів алюмінієвий посуд, ремінь і парусину.

З лісу на просіку вибігли чотири чи п'ять червоноармійців у строкатих захисних плащ-накидках — маркітантка припала ниць до землі — і випустили довгі черги в обоз: ви разом із закарпатцем зіскочили з воза і вмиль опинилися за кашицею по пояс у холодній воді; погоничі повертали коней, ламалися дшлі й осі, вози наїжджали один на одного і з гуркотом котилися у каламутну воду Черемошу; іржали коні, рвали посторонки й захлиналися у воді; мадяри тікали навмання, безладно стріляючи з карабінів; п'ять розвідників, зліквідувавши величезний обоз, вернулися назад у ліс, а коли купи поламаних возів залишилися на дорозі й під обривом без господарів і коли перестали іржати покалічені й уцілілі коні, ви з закарпатцем виповзли з-за кашиці, мокрі й продряглі, і з жалем дивилися на вбиту жінку, що лежала на обочині дороги.

— Ади-м, жива! — враз підвелася маркітантка й перехрестилася. — Ой Васильку, добре ти казав: не йдіть, мамо, за пустим, а я не послухала. Ну, зросла — не була, і вмру — не буду, — бурмотіла жінка й не бачила нас, вона витирала руками заболочений довгополий кожух і бідкалася: — Мой, таж куля продірєвила, як буду ходити! Диви — і тут дірка, в чім до церкви піду? Та най би запалося те мадярське добро, мудро ти казав, Василю... — І вмент стетеріла, побачивши перед собою мадярського жовніра.

— Не бійтеся, ми свої, — поквапився заспокоїти жінку закарпатець. — Поведіть нас лем до своєї господи та знайдіть щось сухого одягнутися.

— Падоньку, таж є Василеве старе дрантя, — з

полегшею заторохтіла маркітантка.— Ходім, ая, ходім!

А коли пройшли не більше п'ятисот метрів дорогою, якою втекли мадяри, і звернули на стежку до Хороцева, ти побачив під крислатою ялицею, посадженою біля вориння, вродливого кучерявого парубка, що лежав горілиць і був блідий дуже, без кровинки на лиці, а поруч стояла молода жінка з розхристаним чорним волоссям і заляканими, простягнутими вперед руками. Міцно спав красень, бо й не зморгнув, коли ви підійшли. Біля нього непорушна, мов статуя, стояла жінка-красуня, і пронизливо закричала маркітантка:

— Василю! Сину мій!

Зранку, до сходу сонця, ти вибігаєш із своєї квартири над ріку. Парує Черемош, пахне повітря холодною росою, настояною на травах, з-за буковинського Турнаса вистрілює, наче з могутнього прожектора, конус гарячого світла й вихоплює із вранішнього сутінку вологу Лисинку, що на покутському боці — прицілюються давні сусіди-верхи, щоб стрибнути один до одного й загатити ріку.

Йдеш стежкою понад Черемошем до своєї кашниці, де потім, після сніданку, знову вестимеш вимірювальні роботи, прив'язуватимеш до місцевості проект майбутньої греблі.

Це не робочий вихід: тобі хочеться ще і ще раз ствердити, що все те трапилося саме тут. Тож було так давно, що вже й у пам'яті стерлося, і коли ти кілька днів тому зупинився над вузьким річковим коридором між Лисинкою й Турнасом, місцина була для тебе зовсім чужою, тільки прогнута кашниця видалася звідкись знайомою: десь ти бачив такий мол, навскіс увігнаний в ріку, переплетений грубими линвами; річковий шум раптом почав відбивати ритм пісні про камінь, що росте без коріння, та втопилися шматки неясних згадок у зеленій піняві.

Аж потім — молода гілка серед пізнього літа...

Молоде віття ялиці, посадженої біля вориння, із ще притиснутим до гілки, ще не розклеєним чатинням діткнулося до Василевого обличчя й лоскотало: ти

бачив, як маркітантка термосить тіло свого сина, розстібає киптар на ньому, а думав щось зовсім інше: так, як Василь, спала учора ця деревина, а нині пробудилася, і ти думав про те, що настає весна; Миронячка розірвала сорочку — й почервоніло пагіння ялиці, й здалось тобі, що вибрунилось воно з крові.

— Софіє! — скрикнула мати, і ти уздрів очі молодої жінки. Вони були зелені, як пучки ялинових шпильок, і відчай, що влігся в них, не вбивав їх краси, і ти знову не міг думати про чорне горе вдовиці, а тільки про те, що настає весна.

Софія стояла непорушно; закарпатець зняв з голови гонведського кашкета, жбурнув ним до землі; уста Софії кривилися до сміху, і знову скрикнула Миронячка, припавши до розповнілого лона невістки:

— Спам'ятайся, дитину погубиш!

Тоді Софія проказала:

— А що, мамо, розбагатіли? Це ж він вас ішов шукати. А мадярська куля його спинила.

Аж тепер від цих її слів, так спокійно сказаних, ти збагнув, що трапилося, і зчорніла медова зелень на ялиці й у Софіїних очах, мов від недосвітку зело.

Той погляд пішов слідом за тобою. Багато років опісля, коли у пам'яті стерся образ Софії й забулося її горе, ти іноді, зупиняючись перед своєю коханою, вловлював тривожну тінь у її очах, а знати не знав, звідки знайома тобі правічна жіноча тривога, що таїться десь глибоко в зіницях навіть тоді, коли попереду стелиться щастя.

Сказав закарпатець на похороні:

— Я приведу її до пам'яті, дитину всиновлю і тут залишусь.

Ридали трембіти, а Софія — ні. Опісля мовила до закарпатця:

— Ти вбив його.

— Софіє, я вб'ю убивцю, — відказав він.

— То йди.

— І вернуся до тебе...

Вона мовчала, промовила мати:

— Не вертайся. Бачу — зчахне вона. Таж то любá така була у них, що гори ще не бачили такої...

Пішов ти з гір додому. Ішов, перебрідаючи, мов плесо, ранню провесінь. Терпко пахла вона живицею і рясом, ти йшов повз поламані вози і здуті туші вбитих

коней, минав згарища осель, ти брів по пояс, по шию в людській печалі, і линув за тобою темно-зелений погляд молодої красуні-вдовиці, мов символ народного болю, а з моря того болю ти взяв краплю у своє життя, як пересторогу.

Заворожила Лисинка на негоду. Закипів на ній білий туман і перелився через верх у долину, як молоко з дійниці до полумиска. Вмить закурили й сусідні верхи, і в глибоку чашу села полився прямовисний дощ. Ти сидиш на порозі без діла і дивишся, як димлять навкруги горами мокрі пожежі, гаснуть під дощем, то знову бухають білими клубками, а село принишкло вниз, ніби на дні погаслого кратера, і задихається від пахучих випарів.

Чи живий хоч хто-небудь із них: маркітантка, Софія, її син або дочка, закарпатець? На місці Мироняччиної курної хати не залишилося ні сліду, нині там росте картопля; невже все їхнє життя лиш того вартувало, щоб ти і закарпатець взяли з нього по краплі печалі?

— Єк дужі...— почув ти крізь вкрадливе крапотіння стихаючого дощу.

Біля вориння стояла старенька висохла бабуся зі скляною банкою, повною молока. Ти відповів:

— Дякую, як ви!

— А підійдіть-но... Давно приїхали-сте до нас?

— Та ні...— сказав ти нерішуче, бо після всього згаданого тобі здалося, що ти не виїжджав звідси ніколи, і навіть дивувався, чому не впізнаєш людей.— Недавно, бабусю.

— А-а, то ви з тих інженерів. Чула-м, село затоплювати будете...

— То ще не скоро,— сказав ти і, прикинувши бабусин вік, таки щиро заспокоїв її: — Живіть спокійно, то ще не скоро.

— То візьміть у мене оце-во молочко — за померлі душі.

— Простибі,— сказав ти і слухав.

— А вони, мертві, теж їдять, бо живуть — там,— стара кивнула головою не в небо, а до землі,— і страшного суду чекають, і воскреснуть, і прийдуть. Прийдуть мої — Василько і Софійка...

— Миронячка? — скрикнув ти.

— Ая, ая,— прошамкала стара.

Ти підбіг до неї, тобі хотілося засипати її питаннями, але осклілі від старості очі й усмирене перед вічністю обличчя не засвідчували в бабусі міцної пам'яті, і ти спитав лише:

— У вас... у вас є внук?

— А чому б не було, є,— стара знизала остряком плеча, наче здивувалася, чому про таку очевидну річ мають запитувати.— Є внук, аякже, на сплавах робить, завтра зведе дараби і прийде. Є, а чого мало б не бути,— бурмотіла вона, йдучи геть від вориння: її, видно, таки обурило — чому-то хтось, знаючи, що живе на світі Миронячка, сумнівається в існуванні її внука.— Певно, що є, а де б ся дів?

І тобі стало світло й добре на душі, і болісна згадка про столочену провесінь утихомирилась: так буває тоді, коли у вечірній тривозі чекаєш повернення сина з дороги, і нарешті відчиняються двері...

Над Карпатами йде до осені стигле літо. Десь проколеться молодий пагін, як згадка про весну, але то — не весна. Б'ються гарячі промені об жорстко-зелене склепіння лісів, дзвенять і сіють на листя осіннє ряботиння. Весна прийде потім — нова, інша. Вона поповнить минулорічні втрати: розмаїться те, що тоді не розцвіло, вродяться нові плоди на місці градобоїв і повеней. Прийде з відшкодуванням. Тому без тривоги й жалю треба йти в осінь зі своїми здобутками і втратами.

Ти стоїш за приладами на лінії Лисинка — Турнас і з прихованою тугою поглядаєш на зелену вижолобину села, де колись заколисався перший день твоєї провесни... І тобі жаль за цим шматочком землі, за цією барвистою китицею природи.

А чи скаже стара Миронячка, поселена на березі великого озера, що знайшовся нарешті лицар, який зірвав з голови змії-цариці діамант, подарувавши горам вічне світло, чи дякуватиме йому? Не знати...

Йдуть останні дараби Черемошем. На першій талбі стоять три дужі бокораші, налягають на жердини, керми натужно скриплять.

Б'ються плоти об кашицю, гримлять, прощаються з нею — старим сторожем покутського берега.

Бокораші вітаються з тобою, щось вигукують, та ти не чуєш їх із-за реву запіненого Черемошу.

Вічний шум, зелений гомін, а чи вже — відгомін...

Котрий-то з них — Софіїн син?

1974

ТРАМВАЙНА ЗУПИНКА «БАЗАР»

Мені це прийшло до голови нині вранці, і я таки зроблю те, що задумав...

Я працюю в майстерні електропобутових приладів, що міститься на першому поверсі нашого нового будинку, вікна з якого виходять на стару міську магістраль.

Щоранку спускаюся ліфтом з сьомого поверху і прямо з ліфта заходжу до робітні. Мені добре: я не мушу, як інші, товпитися у дверях трамваїв чи автобусів, влітку не стікаю потом у переповнених вагонах і автосалонах, зимою не знаю, що таке одягання і роздягання, не боюся запізнитися вранці до праці, а ввечері на телепрограму «Новини», якщо, буває, на дорозі станеться затор. Міським транспортом користуюся тільки у вихідні, коли забагнеться виїхати за місто подихати чистим повітрям або ж повештатися старими кварталами, де музей біля музею, кав'ярня біля кав'ярні, де перші поверхи — суцільні крамниці, а в кожному кварталі свій кінотеатр, де прохолодний підземний перехід виводить тебе в старовинний район міста з відновленими фортечними стінами та вежами.

Та це вже моя охота, а не щоденний обов'язок, і тому я співчуваю людям, яким доводиться тяжче, ніж мені.

Навпроти нашого будинку — трамвайна зупинка. З вікна майстерні я маю можливість спостерігати невпинну метушню, яка в години пік до краю виморює людей, коли вони вранці квапно добираються на роботу — хто до старого, хто до нового міста, — а ввечері не менш квапливо повертаються до своїх жител. Я не старий, ще й не жонатий, і досвіду в мене не бозна-скільки, зате я містянин потомствений, не зайшлий, і тому мене

обходить усе, чим і як живе наше місто, — тож радію радістю його мешканців і болять мене їхні болі, як мої власні, бо й до своїх вигод і невгод я теж не байдужий. Мені здається, що та міська метушня, яка вдвічі або і втричі помножилася за останні кілька років, найбільше наше лихо, і хоч воно породжене добробутом (якби жилося в місті погано, то не подвоїлось би його населення, не кажу вже про приватні автомашини), — треба якось з цієї біди вилазити.

Тож нині вранці прийшла мені до голови непогана ідея: зменшити, хоча б для початку, кількість трамвайних зупинок. Наш будинок, наприклад, виріс на колишньому базарчику. Базарчика, отже, немає, то й відпала потреба у трамвайній зупинці, яка досі вирує навпроти вікон моєї майстерні, і якби її зняти — спала б бодай на стілечки тижба на цій перевантаженій магістралі, люди швидше б добиралися на роботу, менше витрачали б здоров'я, та й ми, які тут працюємо, відпочили б від невпинного галасу — в нас нерви також не залізни.

Моє робоче місце — обличчям до вікна. Кожного ранку у восьмій тридцять я бачу, як, притримуючи однією рукою капелюха й витягаючи з-поміж щільно збитих людських тіл товстого портфеля, завжди розстебнутий, виштовхується з трамвайних дверей сивий і поважний учитель математики Іван Григорович; трохи раніше вискакує з трамвая кругленький коротун з ріденькими вусиками, завжди усміхнений голяр Влодко; о восьмій сорок п'ять, за цілу годину до початку свого робочого дня, приїжджас кравчиня Павлина — ті колишні селюки завжди бояться запізнитися; граційно, не кваплячись, ніби проникаючи крізь юрбу, прямує до пивного бару розкішностанна буфетниця Аня, і тільки швець Юзько завжди сидить за машиною у своїй майстерні, що на другому боці вулиці, — він, як і я, теж мешкає над своєю робітнею.

Та найбільше співчуття викликає в мене незнайома дівчина з розпущеним білим волоссям; вона появилася на цій зупинці не більше року тому — така тендітна, тоненька, з «дипломатом» у руці, певне, студентка: дівчина весь час нервово позирає на годинника і розпачливим поглядом супроводжує щонайменше три трамваї, не маючи сили пробитися досередини. Я не витримую, вибігаю з майстерні, й коли підходить четвертий, за-

штовхую її зі сходинок на площадку і вертаюся назад. І хоч вона, звісно, й не підозрює, що має в моїй особі такого доброго приятеля, все ж останнім часом помічаю, що білявка вже й не пробує сама входити до трамваю, а мені від того якось добре на душі. Я вирішив було допомагати їй пробиватись у перший трамвай, та досі ще ні разу не виконав своєї обіцянки: таж мені любо дивитися на її тендітний стан, на стурбоване личко, на той плавний жест, коли вона позирає на годинника.

Я не вперше нині задумався над проблемою зменшення руху, штовханини, скреготу в місті, вона мене весь час турбує, і я іноді приходив до зовсім нісенітних висновків, наприклад: розселити б людей за місцями їх праці! Розумію всю марність своєї філософії. Бо якби це старе і вічно поновлюване новими районами місто хтось і справді якимось чудом перебудував наново, якби навіть у кожному кварталі відкрили майстерню «Хвилинку» і пив'ярню, подібну до нашого «Вітерцю», все одно комусь знадобився б саме Юзьо, який бездоганно накладає шви на розпорені жіночі чобітки, комусь не смакувало б пиво в іншій пив'ярні, а тільки в Ані, яка вправно вишиковує керамічні кухлі на ляду, і вони стрімливо плывуть по ній, не розливаючись, падаючи в руки спраглих чоловіків; зрештою, коли б у кожному мікрорайончику був свій індпошив, то багато хто не міг би обійтися без майстрині Павлини з ателье «Оксана», бо вона знає свій, сільський секрет крою жіночих свит; десятки, а то й сотні чоловіків доїжджали б до голяра Влодка, який віртуозно дрібно січе ножицями над вухом і завжди має свою постійну клієнтуру; інший ходив би сюди спеціально для того, щоб поглянути крізь пройму між висотними будинками на Замкову гору, яку звідси видно всю — від підніжжя до купола, всіяного людьми, схожими на цвяшки; припустимо навіть, що всі школи нашого великого міста стали рівноцінними, — все одно хтось посилав би свою дитину в тридцять дев'яту, висунуту до самого тротуару скреготливої вулиці, бо тут працює видатний математик Іван Григорович, а той, що проживає поруч зі школою, посилав би свого вундеркінда на другий край міста, щоб тільки якнайдалі від цього деспота, несправедливця і мучителя.

Неможливо, ніяк неможливо навести тишу в місті.

рух, який розносить людські потоки з краю в край, мов кров по жилах, оживляючи всі його клітини, є, власне, життям міста, бо тільки так воно може обмінятися досвідом, клопотами, радощами; я не хотів би, щоб наше майже мільйонне місто розпалося на безліч автономних містечок, не зв'язаних єдиним кровообігом, — тоді б його просто не стало. І все ж, коли дивлюся на цю зупинку, яка називається «Базар», а базару давно немає, я усвідомлюю її непотрібність: адже нижче на якихось двісті метрів є зупинка для медиків, вище — на стільки ж — для політехніків, тому я впевнений, що зроблю добру справу, якщо напишу просьбу в міськраду, щоб її зліквідували: цей захід заощадить людям дрібку часу і звільнить їх від зайвої нервозності.

Це тверде рішення остаточно викристалізувалося в мені, коли спускався до майстерні. Я вийшов з ліфта, сів за свій робочий столик, вікно запітніло від весняного туману — трамвайної зупинки не було видно, а намір мій був такий твердий, що мені здалося: зупинки давно вже нема, принаймні місяць.

І ось я дивлюся в матове вікно і бачу: шастають автомобілі по магістралі не зупиняючись, зрідка прогуркотить трамвай, а на тротуарі гнітюча тиша; я намагався зловити хоча б одне обличчя в трамвайному вікні, та це не вдається, і мені стає шкода, що вже ніколи жодне не вкарбується в мою пам'ять, мало — шкода, я відчуваю терпкий щем усамітнення, бо ж минув тільки місяць, а людей довкола мене стало менше, я тих людей, з трамваїв і автобусів, упізнавав у всіх кінцях міста, з деякими навіть вітався, а тепер моє знайомство щоразу звужується, і мене огортає почуття осиротіння.

Тротуар порожній, чисто підметений, ніхто не заважає мені бачити другий бік вулиці. Доля частково компенсувала мої втрати: я маю можливість вряди-годи помахувати рукою Юзьові, який теж сидить обличчям до вікна і відкинувши голову: руки й ноги в нього зайняті. Він без упину махає коліном, розганяючи колесо шевської машини, голка дрібно строчить по швах жіночих чобіток — до Юзя завжди довга черга. Біля нього, за другою машиною, сидить без роботи молодий хлопчина, тільки що з профтехучилища, я бачу, як Юзь жестами переконує клієнтів: я ж не сторукий, та йдіть до хлопця, він уміє, чогось таки навчився в училищі; хто не має часу, виходить з черги, стає біля другої

машини, з недовір'ям приглядаючись, як працює молодий майстер, та ось одна жінка розмахує руками, не йде, впирається: а може, я аж з Левандівки йшла до вас, а ви мене до хлопчика відсилаєте; друга масно усміхається: та де ми такого сторукого найдемо; Юзьо статечно витирає об фартух долоні й, зітхаючи, береться далі за шиття, бо — що маю з вами робити?

А тротуар давно порожній, не скриплять на вулиці гальма, не товпляться й не галасують люди, жодного знайомого обличчя, ні на кому око зупинити, Юзьо махає коліном і, зайнятий за шитвом, не має часу глянути в мій бік, а мені вже Юзя й замало; мчать трамваї і автобуси мов шалені, я ловлю себе на думці, що Павлини-кравчині давно не бачив і не скоро побачу: в неї раз на два роки псується пилосос, а «Оксана» вище, і Павлина виходить з трамвая десь там, біля політехніків, виходить теж, напевно, з запасом на годину, і з ким то вона збавляє той час, а приходила ж до мене іноді на балачку. «Ой майструню, маю того міста по гульку, і яка то лиха година вигнала мене з села, таж там така благодать — запахи, щибети, шелестіння, а тут стук та грюк, та я там усіх до одного знала: що говорить, що думає, що їсть, а що п'є, а тут немов у пущі; людей багато, і всі чужі, в одному будинку роками живуть і не знайомляться, повітря смердить бензином, вода — залізом, а там такі криниці, боже: гукнеш у неї вранці, а ввечері луна вертається». Я слухаю, посміхаюся і потім кажу їй, що хто не любить людей, той не знає їх ні в селі, ні в місті, а я на Базарній зупинці якщо не з кожним розмовляю, то хоч вітаюся, і ви не думайте, Павлино, що пахнуть тільки трави, ви лише принюхайтеся до розігрітого влітку асфальту — і вже ніколи того запаху не забудете, таж навіть трамвайні рейки пахнуть після того, як пройдуть вагони, а втім, плачте собі за тією сільською криницею, а я тут маю свою у дворі і дивлюся не в неї, а з неї — вгору, тільки того, що плюнути не можу, бо вернеться слина... «А то, майструню, в яку криницю не плюнеш, все одно твій плювок тобі й повернеться». — «Щоб вам добре було, Павлино».

Нема Павлини, а пилосос у неї ламається раз на два роки, з ким вона цю годину пробалакує?.. Господи, коли то я розмовляв з Влодком? Підстригатися ще не час, а на зупинці ми майже щодня балакали; я виходив курити й частував його «Орбітою», а він за те випалював мені,

мов з кулемета, всі відомості про своїх клієнтів; не можу твердити, що Влодко завжди правду каже, та все одно мені здається, що я побував на всіх художніх виставках, бо він стриже художників. Знаю, що хто намалював і за що дістав нагороду, кого хвалять, а кого критикують; Влодко таки не все бреше, я сам бачив, як він у Ані пив пиво з тими малярами — і як він їх стриже та голить, коли вони всі патлаті й бородаті. Влодко хвалькувато підморгнув, але не підходив до мене — де б то! — а потім, коли вони вийшли, таки підкотився й показав услід рудобородому: голови ліпить, а три його сини вчаться в художньому інституті, і всі будуть ліпити голови, але чи то так повинно бути, чи мої діти теж колись мають стати голярами, а той другий, вусатий, має дві коханки, диви-диви, підійшов до них третій, з мішками під очима, той з натурницею оженився, бо вона — хи-хи — щодня стояла перед ним у чім мати родила; я від Влодка знав про всіх письменників — то теж його клієнти, тепер же не знаю нічого, бо зупинку зняли, а я стрижуся раз на місяць.

Мені сумно, що давно не бачив Івана Григоровича; хоча з ним ми особисто й незнайомі, але я від Ані багато дечого дізнався про нього: він міг би вчити не лише малих голопуцьків, а й студентів — таку має голову; Аня знає, бо в Івана Григоровича вчиться її син, і найзаткнуться ті, які брешуть, ніби він злий... Згадую, що давно не бачив, як учитель виштовхується зі своїм портфелем з трамвайних дверей, він тепер сходить на зупинці внизу або вверху і двісті метрів тюпає, бо школа поруч з моїм будинком, і мені його жаль... І Аня вже давно не вигинає розкішний стан перед моїм вікном, і дівчина з довгим білим волоссям не пропускає три трамваї...

Сумно мені... І враз я проганяю задуму, дивлюся на годинник: восьма сорок п'ять, на вулиці тихо — це ж та раптова тиша після години пік повернула мене до дійсності. Встаю, протираю запітнілу шибу: на зупинці вже нема нікого, тільки — мамо рідна! — стоїть вона, така тендітна, русоволоса, з «дипломатом» у руці, раз у раз поглядає на годинника, трамваї проходять один за одним, а вона не сідає і — чи це мені здалося — позирає на моє вікно. Кидаюся до дверей — бідна, не могла без мене сісти, вибігаю на тротуар, вона лукаво посміхається і йде до трамвая, я за звичкою підбігаю за нею, до-

помагаю їй увійти до вагона і аж тоді помічаю, що він напівпорожній; дівчина повертає до мене своє сліпучо-біле обличчя й каже: «Дякую, ви такий добрий...»

Мені присихає язик до піднебіння, я відриваю його, ковтаю слину й питаю: «Ви студентка?» Вона знизує плечима, відказує: «Чому конче — студентка? Може, я у вашому тресті прогресивку вам нараховую? Хіба це має якесь значення?»

Трамвай рушив і швидко поїхав униз, я ж стою, мов очманілий, і перше, що приводить мене до тями, — залізний стовпчик з табличкою «Зупинка «Базар». Я аж передихнув, підійшов, ніжно повів рукою по залізу і вмить відчув, як моє рішення написати листа в міськ-раду гасне, тане, я з любов'ю поглянув на двірничку, яка замітає засмічений недокурками тротуар. Мені жаль стало, що нині запітніло вікно в моїй майстерні і я не побачив, як ідуть на роботу Іван Григорович, Аня, Павлина, Влодко; наче збіднів, і подумав, що все мені в цьому місті дороге, і зупинка також, і якщо її знімуть, то це, безперечно, — добре, але хай воно станеться без моєї участі. Терпіли дотепер і ще потерпимо: і галас, і скрип гальм, і метушню, і спізнення на роботу, і шарпання нервів.

Нічого тут не вдієш — місто є місто.

1975

ДЗВІН І ТИША

У барвисту тишу осіннього лісу, у вранішній туман, що, продряглий, краплистий і важкий, сповз з верхів'я дубів і осокорів, зсуваючи донизу жовте листя, у шурхітливий покрив, з-під якого де-не-де ще проколюються лискучі шапочки опеньків, у прочинене вікно лісничівки, у наглухо зачинені двері стайні, за якими вже форкають виїзні коні, у ясно-блакитний на сході, а на заході — темно-синій, з пригаслими іскрами зірок намет неба, — вкрадливо вдарився дзвін металу з кузні коваля Онуфрія.

Так завжди, щоранку — спочатку наче ненароком зачепившись за інструмент чи залізо, щоб трудний сон природи, тварин і людей не надто гвалтовно полахати,

а ніби при звичаїти їх, ще в дрімоті, до початку робочого дня, озивається з кузні коваль, потім упевненіше, виклично, трохи навіть роздратовано — бо ж білий день, люди добрі, а ви ще досипляєте, гляньте ж: сонце вже вчепилося промінням за мідно-червоні вершечки дубів, і пливуть вони над сивим озером туману, мов жагелі,— трохи роздратовано й рішуче опускає Онуфрій молот на ковадло, і він довго дріботить по ньому, стихаючи; та скільки можна спати! — б'є молот раз, і другий; і третій уже по залізу, вже гне його, вже клепле, клепле, клепле, і йде луна по лісу, і перемінюється тиша у розмірений і впевнений, бадьорий і звучний робочий ритм.

Тоді стає людно на просторому подвір'ї лісничівки, стає раптом густо від робітників, наче вони тут — у кабіні трактора, в кузові машини, під оборогом, на стриху стайні — ночували і тільки й ждали Онуфрієвого сигналу, і тепер наввипередки, у гаморі, у суперечках і послушенстві лісничому, який тут, на подвір'ї, роздає наряди на роботу,— кожний хапається за своє, а молот з кузні ніби глузує: а було не спати так довго, а було не спати так довго,— і усмирює галас.

Онуфрій не виходить із кузні, до нього самі забігають і шофер, і тракторист, і конюх, замовляють, показуючи на мигах, бо дзвін не вщухає — уже два молоти б'ють раз по раз, мов ціпи на току: коваль мовчки киває головою, сповнений гідності за свій фак; у такт гупанню молотів, немов під звуки литавр, вимаршировують з подвір'я грузовик, трактор, бульдозер, і Олександр конюх під той ритм запрягає чорних, мов ворони, паристих Мурина й Смирну, а коли вони, останні, вихоплюються на лісову дорогу,— подвір'я пустіє і аж тоді на якийсь час змовкає дзвін металу в Онуфрієвій кузні.

Онуфрій виключає дувало, розжарений синій чад згає над купою коксу, біла залізна болванка тускніє і поволі одягається в темну окалину; коваль витирає піт з чола, киває молодому помічникові, що може відпочити, підкручує прокурені вуса і виймає з бездонної кишені широкіх штанів оправлену в метал велику й загнуту, мов саксофон, люльку, набиває її тютюном і довго роздмухує.

Мовчить. Онуфрій більше мовчить. Чи то тому, що за нього говорить молот, бо ти хоч і кричи — все одно

за роботою ніхто тебе не почує, а під час перепочинку, за люлькою,— то вже й самому хочеться тиші, і вміє Онуфрій, як ніхто інший, слухати ту тишу, коли покоїться за останній переяр і там стихне луна від його молота.

А туман уже розсмоктався, вже всяк крізь опале листя в масну трухлявину, залишивши на ньому великі краплі роси; з лісу озивається осінній птах, дрібно торохтить дятел по буковій корі, і посміхається під жовтим вусом коваль, бо стукіт дятла звучить для нього повернутим від останньої гори, на обрії, відлунням молота; Онуфрій вслухається в тишу, пильно пасучи брунатними очима лісову доріжку, і не поворухнеться аж доти, поки на узліску, перед кузнею, не покажеться біла, мов шапочка печерички, голівка його внука — наймолодшого з ковальської династії.

Тоді він, низький і клишоногий, справжній тобі Гефест, підведеться, витрусить люльку і зазве помічника до кузні, бо робота не любить довгого простою, бо на їхні, ковальські, руки надіються і шофер Іван, і бульдозерист Михайло, і тракторист Марко, і конюх Олекса, бо може порушитися робочий ритм у лісництві, коли задовго простоїть молот біля ковадла, коли надовго стихне скрегіт наждачного станка або свердильного верстата, коли задуже простигне віспуватий кокс і надто грубою окалиною покрититься розм'якла від жару залізна болванка.

Внук примоститься біля порога кузні і там буде щось майструвати, а іскри вибухатимуть з-під молота і, описуючи вогняні дуги, будуть падати біля схиленої білявої голівки, і на сорочку падатимуть, і пропікати будуть, і вкраплюватися в душу. І вже нікуди не дінеться хлопчина від звуку металу, як його дідо — вічний коваль, і як його батько-металург, що то тільки раз на рік, улітку, приїжджає з Дніпродзержинська на відпочинок у благословенну тишу лісу, і буде він теж ковалем — у якомусь іншому, новому вияві.

Онуфрій держить у кліщах розпечену до білого штабу, помічник управно б'є молотом, переплетені синіми жилами біцепси коваля подібні до голов великих гантелей: внук захоплені поглядає на діда й собі затискує правицю, лівою рукою пробуєчи твердість своїх м'язів; сипляться іскри, роями вилітають з-під молота; посміхається Онуфрій, споглядаючи внука, і

радісно йому за його білу голівку, за оте його чудернацьке майстрування, що до нього і сам не додумався б, і за ту добру днину, що прийде до хлопчини, коли він виросте, і принесе йому втіху від праці, до якої привичаївся змалечку.

...А коли пригасне короткий осінній день і подвір'я лісничівки знову заповнять люди, які повернулися з робіт, коваль з помічником, навантажившись, вийдуть з кузні, й Онуфрій мовчки роздаватиме те, що зробив за день, шоферові, трактористові й конюхові: вісь, деталь, підкову, раму,—потім запалить вигнуту, мов саксофон, люльку і — добрий, натомлений — піде разом з онуком лісовою доріжкою додому.

Туман знову виповзе з ярів і тихо підповзатиме до дерев; Онуфрій чіпко вслухатиметься в глуху тишу осіннього лісу і думатиме про сина — коваля вищого рангу, який у Дніпродзержинську кує метал, і теж про майбутнє свого внука, що, пропахлий чадом кузні, дріботить поруч; внук буде дивитися на зірки, й, може, йому здаватиметься, що то задуже високо бризнули іскри з-під дідового молота і там залишилися, аби жевріти на небі аж до ранку.

1977

СЛІДИ ЖИТТЯ

Ясенюк це сказав, і я стрепенувся, бо вже чув один раз в житті такі самі слова:

«Він був майже два метри зростом, бугая стримував однією рукою за шию, а коли йшов на війну, сказав матері: — Не журися, мене хіба що прямим снарядом уб'ють.— А не вернеться...»

Я дивився на свого друга і мовчав: чи ж міг я дотепер бодай подумати, що колись у тих далеких краях говорилося саме про його батька і що знаю я про нього більше, ніж він — син? А може, то й не про його батька, але ж достоту такі самі слова: «Не журіться, мене хіба що прямим снарядом уб'ють».

І я поїхав туди ще раз — разом зі своїм другом.

Потрісканий, спалений жорстоким сонцем степ дихає задухою в обличчя, я висуюю руку з вікна вагона, щоб

зловити на швидкості прохолоду, а беру лише спеку, від якої шерхне і лущиться шкіра; степ їжиться кураєм, блищить пліснявими шкурунками солончаків, а далі таки не витримує палу — кришиться на пісок, і вже куряться піщані дюни від легкого вітру, немов крихітні кратери, і тільки зелені куполи гробниць, розкидані зрідка в пустелі, та стада верблюдів засвідчують, що й тут не мертвий світ, що й тут живуть люди.

Усе це мені знайоме і навіть рідне, бо ж у цьому степу я провів три своїх юних роки, збагнув ціну краплині води й клаптикові тіні під саксаулом, навчився перемагати не тільки лінощі, а й крайнє виснаження, видобувати із себе незвідані запаси сил і радіти відпочинку.

Мій друг мовчить, він зараз там — на кінцевій зупинці нашої дороги, у тих людей, які, можливо, бачили останні й невідомі йому сліди батькового життя. А я впізнаю усе довкола, хоч бурі не раз перегорнули тут піски, засипавши мої власні сліди,— теж дороги мені. Курай перекотився степом чи не два десятки разів відтоді, як тут стояли наші солдатські намети, а все виглядає незмінним на цьому жовтому неозорі, що розтікається в безмежжя і тільки одним боком недосажно далеко спинається перед окрайкою Читкальських гір, які манили нас до себе повноводдю й зеленню, мов обітована земля.

Десь тут, а може, он там стояли щоліта наші військові табори, і затишні казарми поблизу Бухари, мінарети, медресе й торгові куполи здавалися нам тоді хіба що казкою, бо так завжди в пустелі: нереальним здається людині живий світ.

О — тут! Тут. Глибокий каньйон, що потягнувся від далеких гір, наче в'їзд до степу,— це ж у ньому стояли наші машини й зенітки; ось полустанок, залізничний будиночок, а біля нього колодязь, з якого ми брали воду, і жухла зелень довкола нього, немов оазис... Поїзд мчить, не зупиняється, біля будиночка стоїть смаглявий залізничник з жовтим прапорцем у руці, біля криниці жінка пере шмаття — так було і тоді, тільки це вже інші люди... І враз видиво — чітке, мов малюнок вуглем,— скресає перед моїми очима: навідник з моєї зенітної обслуги, рядовий Хамракул порскає водою біля криниці, розкошує й крекче: «Друг, друг, не лей больше — вода в сапог поехал!»

Таке виразне відчуття дотичності до минулого, ніби час повернувся назад і я ступив удруге в той самий слід, давно засипаний піском, і мене в цю мить не обходив мій друг, якому байдужі були і каньйон, і полустанок, і криниця; я вже йшов тією доріжкою, яка десь там, у Читкальських горах, повинна схреститися із стежкою Ясенюкового батька.

Я мало не скрикнув, мало не зірвав стоп-кран, на який обіперся ліктем; поїзд простугонів на повній швидкості, станційний будиночок змалів, лише Хамракул зостався зі мною, і розсоталося усе призабуте й заплутане в яскраву кінострічку.

Хамракул із Хумсана — зеленого села в Читкальських горах, син Асам-аки.

Він прийшов у наш зенітний полк за рік після мене. Був високий, немов жердина, і горбився, згинався серед нас — натоптаних коротунів-хліборобів: йому незручно було за свій зріст, якого досі, певне, не помічав, бредучи глибокими ізворами за овечими отарами. Добродушні його очі нітилися ще й від того, що по-російськи знав не більше десяти слів; широкий ніс розплющувався у зніяковілій посмішці, коли у командирів опускалися руки, тому що не могли з ним порозумітися; карабін він тримав, мов герлигу, і повертався в строю завжди не в той бік.

Хамракул був добрий. На всі труднощі, навіть коли одержував наряд на кухню, мав одну відповідь «хорошо», в людях бачив тільки гарне, погане взагалі для нього не існувало — видно, в доброму краю виріс. Усе розумів, усе вибачав, крім одного: цідив незрозумілу, певне, круту лайку, дивлячись, як наші навідники, стріляючи по мішенях, безбожно «мазали». Його тихі, немов гірський серпанок, очі гостро напружувались, коли над полігоном пролітав літак, буксируючи за собою конус; зарядник Хамракул, який спочатку навіть снаряди подавав не тим що треба боком, кожного разу після чергової серії пострілів сплескував руками і, вилаявшись, бідкався: «Вай-вай...»

Я не знаю, коли те сталося, а полюбив його і сам дивувався, що мене не бентежить його свята, незаймана простота. Хамракул став моїм другом. Одного разу він сказав:

— Поїдеш зі мною в Хумсан.

Це було не запрошення, а ствердження того, що має

відбутися, і ніби для переконання, що там справді варто побувати, він показав на силует високої гори, що блідо синіло над видноколом:

— Бачиш, орел над Кук'юлем літає... Не віриш, що бачу орла? Постав мене один раз навідником — сам переконаєшся...

Він кілька разів просив мене про це, і я самовільно, ризикуючи потрапити на гауптвахту, посадив його за коліматор на бойових стрільбах. Тоді сталося диво, якого ще не знав полк: Хамракул трьома чергами тричі розсік конус-мішень — тільки клаптики рожевого шовку впали на полігон.

Примчався на газикі сам командир дивізії, послав нас обох умиватися до криниці біля станційного будиночка: Хамракул отримав десятиденну відпустку, я — триденне звільнення.

— Вода в сапог поехал! — сміявся і крєктав Хамракул, умиваючись, а другого дня ми вже були в Хумсані.

Мій друг, напевно, відчув, що я, мандруючи своїми слідами, наближаюся до тих, які тривожать його, він діткнувся до мого плеча, мовив:

— Розкажи, але слово в слово, що повів тоді Асам-ака...

І я, облишивши своє, пригадував останню стежку Ясенюкового батька.

Хамракул постукав у хвіртку, вмуровану у високий дувал, ми довгенько чекали, поки вона відчинилася. До нас вийшов, спираючись на милиці, сивоголовий чоловік, подібний до Хамракула, лише нижчий зростом; побачивши сина, він прицмокнув, дивуючись не так з його появи, як, певне, з військової форми, потім пошкунтильгав попереду нас стежкою в сад.

Важке від абрикосів і слив гілля вгиналося аж до землі, з виноградних заростей визирали медові грона, а крізь просвіти дерев просвічувалися синюваті, порослі кущами головаті пагорби, що спиналися один над одним, немов велетенські сходи, до гостроверхого Кук'юлю. Я задивився на це справжнє диво після одноманітних і німих пісків; Асам-ака сказав, осміхаючись:

— Казав мій дід: коли зневіришся в алахові, піди в гори — і знову увіруєш, побачивши, що він створив...

А ти звідки будеш?

— Теж з гір. Карпатських.

— Земляк! — сплеснув у долоні Асам-ака, і милиця випала з його руки.— Земляк! Кров твоя — моя кров...

Він загукав щось по-своєму, на рундук вийшла жінка з немовлям на руках, співучим голосом привітала сина, віддала йому сповиточок, а сама забігала, виносячи в сад тарелі з фруктами і сулії з вином. Хамракул гуцав на руках немовля і теж говорив незрозуміле для мене:

— Твоя сестра, в ній також твоя кров.

Асам-ака наливав у склянки вино й говорив швидко, наче боявся, щоб його не перебили:

— Ти знайди, коли повернешся додому, знайди його сина, він казав, що в нього є син... Ай, забув його фамілію... Від Тернополя йшли ми разом, а в Карпатах я нарвався на міну, весь одяг зірвало з мене вибухом, тільки ремінь залишився на тілі, дивлюсь — а ноги нема... А потім він дав мені кров, моя вся витекла. Він мав її багато, він був такий, як ми разом утрюх, і вся кров у мені — його кров...

Асам-ака замовк і, пильно позираючи на нас з Хамракулом, запитував, стверджуючи одночасно:

— Брати? Брати... Ви тут, а ми там були братами. А може, ти його син? Ні... Вай-вай, як він звався? Дерево таке міцне росте у вас — карпатський саксаул... Пам'ять стала в мене погана після контузії. Він говорив завжди: «Мене ні осколок, ні куля не візьмуть, мене хіба що прямий снаряд уб'є...»

— Що сталося з ним? — спитав я обережно.

Асам-ака обхопив обома руками голову і довго, немов маятник, хитався в тузі з боку на бік, а потім сказав:

— Його вбило на перевалі прямим снарядом. Ніщо не зосталося від нього. Про це мені написали в госпіталь... Знайди його сина, скажи, що батькова кров і пам'ять живуть у Читкальських горах. Вай-вай, як він звався?... Дерево таке росте у вас...

— Це був батько... — прошепотів мій друг. — Дерево, як саксаул. Ясен! Це батько — Василь Ясенюк...

За вікном поїзда промайнули жовтолисті тополи, а

далі зелень густішала і стишувався стрімливий хід — ми під'їжджали до станції, за якою спиналися один над одним головаті пагорби, немов велетенські сходи до гостроверхого Кук'юлю.

...Хамракул казав мені на прощання: «Приїдеш — найкращого барана заріжу». Обіцяли доконче зустрітись і обидва не вірили у свої обіцянки.

І ось їдемо із щемом у душі — я і Ясенюк. Дорога звивається під гору, звужується, стає крутою стежиною, що пролягла поміж дувалами, я впізнаю тут кожен закрут; мій друг сторожко придивляється до незнайомих місць, наче хоче знайти слід свого батька і взяти з нього щось важливе й таке необхідне для життя.

Хамракул навіть не скрикнув, побачивши мене, — такі вже врівноважені й спокійні узбецькі пастухи! Ми тихо обнялися, і він пішов попереду в сад, до того місця, де ми пили колись вино.

Я дивився на нього, шукав змін на його обличчі і не знав, з чого почати розмову, та випередив мене Ясенюк:

— Де ваш батько, Асам-ака?

Хамракул зігнувся дугою, невизначено розвів руки, прошепотів:

— Немає вже Асам-аки...

Я побачив, як здригнулися плечі в Ясенюка, померк погляд: для мене стежка спогадів лише розсотувалася, і я нині піду нею в довгій розмові зі старим побратимом, для Ясенюка ж вона закінчилася — слід загубився...

Хамракул гукнув у бік дому, звідти вийшла молода дівчина у квітчастій хустині:

— Юлдуз, неси до саду обід — брат приїхав. — І до мене: — Немовлям була тоді, це моя сестра.

Юлдуз подавала на дастархан запашні страви й напої, і коли ми вже роззнайомилися, сиділи й розмовляли, Ясенюк сказав дівчині:

— Ти моя сестра теж...

І ступив у живий батьків слід, на його стежку, що враз продовжилася, і не буде їй кінця.

ПОВЕРНЕННЯ

Світлій пам'яті мого батька

Баскими кіньми я мчу до тебе, моя зелена колиско з далеких світів. Біжать коні, потомлені по битій дорозі, раняють копита об каміння, туго натягнуті посторонки збивають піну з їх боків, і звертають коні на замуружені стежки дитинства.

Гей ви, замурані шибайголови, що он там у підкасаних штанцях талапаєтесь на толоці в грозових калабах, чи впізнаєте мене?

Не впізнають. Витоптують по муругах свої стежечки, а все до тракту, а все замріяними очима вдивляються у далечінь широких доріг.

Ще підете і забудете матір обняти на прощання, і висохнуть за вами грозові озерця. А потім гнатимете своїх коней, як я нині — до батькової могили.

Гей люди, що он там, у полі, садите зерно у весняний ґрунт, чи впізнаєте мене?

Не впізнають. Баскі мої коні в упругих ремінних шляях, а в погонича борозни на лиці й міський лахман на плечах — як тебе нині впізнати? Ти ще хлопчиком вибіг на гостинець і вже не вертався. А в нас спина гнулась, і руки репались, і піт очі виїдав.

Що ж тебе нині пригнало: гаразди чи туга?

Ой, туга, туга за босими слідами, що поросли достиглим споришем.

Набростились верби і стали навколо моєї зеленої колиски, побравшись за руки, і хати нові, і люди нові дивляться у високе небо. Чи впізнаєте мене, верби?

Не впізнають... Ми ще прутиками були, коли ти покинув нас і вирушив у мандри райські сади садити. Чого ти вернувся? Чи не зародили яблуньки, чи суховії висушили їх?

Виріс мій сад, та не буяє кронами у піднебессі — видно, мало рідного ґрунту забрав я з собою. Дайте мені хоч дрібку з-під вашого коріння, мої ровесниці верби.

Чахнуть столітні смереки на цвинтарищі, вмирає стара дзвіниця під закожушеними гонтами, проіржавілі сердечка дзвонів валяються по землі, і виповзла з-під смerek мертва оселя аж до ланів. Чи впізнаєте мене, столітні ялиці?

Впізнаємо... Чому ти так пізно прийшов? Ми віти хилимо над гробами й ночами співаємо свій тихий реквієм. Де ж ти був дотепер?

Я довго шукав своєї стежки серед густого плетива людських доріг. Я знайшов її і прийшов сказати про це моєму другові — старому батькові. Де він лежить?

Ось кам'яна брила вічністю лягла на його груди, у головах росте тополя, пнеться в небо і дивиться своїм вершечком на вічне життя, що тече невтомним плином по твоїй землі.

Заждався ти мене, мій мудрий пораднику. А що наостанок хотів мені сказати? Повідайте, смереки, мені такі потрібні нині ті його слова!

Мовчать смереки і, опускаючи віття, шепочуть молитви над мертвою оселею, а верховіттями співають хвалу прийдешньому дню.

Я вернувся до тебе. У сивині моє волосся, у мозолях серце, у зморшках чоло, і радість і тривога в грудях. Так багато я хотів тобі розповісти, так багато спитати...

Батьку, встань!

- ЗМІСТ

МІСТО. Повісті

Сьоме небо

6

Місто

92

На перевалі

249

НОВЕЛИ

Бузьків огонь

302

Доктор Бровко

304

Батько

312

Злочин

315

Прут несе кригу

321

На порозі

323

Порвана фотокарточка

329

Зима не вічна

331

Не рубайте ясенів!

338

Рододендри

352

Айна

363

Мить краси

372

Відплата

374

Тополина заметіль

377

Весільна

378

Побий мене!

382

За простибі

385

В дорозі

389

Чужий онук

391

Стара хата

395

Дім на горі

397

Тиша

402

Сповідь

406

Юра Фірман

409

Сива ніч

414

Настуня

418

Бузьки на Семеновій хаті

429

Зелений гомін

434

Трамвайна зупинка «Базар»

442

Дзвін і тиша

448

Сліди життя

451

Литературно-художественное издание

Иванычук Роман Иванович

Том третий

ГОРОД

Повести

Новеллы

Киев, издательство
художественной литературы «Днипро»

На украинском языке

Редактор Л. С. Пономаренко
Художне оформлення В. М. Флакса
Художній редактор В. А. Кононенко
Технічні редактори Т. А. Шматько,
С. М. Величко
Коректор В. М. Барташ

ИБ № 3482

Здано до набору 03.02.88.

Підписано до друку 26.05.88.

Формат $84 \times 108^{1/32}$.

Папір друкарський № 2.

Гарнітура балтика. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 24,36.

Умовн. фарбовідб. 24,57.

Обл.-вид. арк. 25,491.

Тираж 65 000 пр. Зам. 8—515.

Ціна 1 крб. 90 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довжешка, 3.

Іваничук Р. І.

**I-19 Твори: В 3 т.— К.: Дніпро, 1988.
Т. 3. Місто. Повісті. Новели.— 461 с.
ISBN 5-308-00060-3 (т.3)
ISBN 5-308-00270-3**

До тому ввійшли три повісті циклу «Місто» — «Сьоме небо», «Місто», «На перевалі» — та новели 1956 — 1978 рр. Всі ці глибоко психологічні твори — сучасної тематики, змальовують життя трудящих західних областей України за Радянської влади, показують їхню звитяжну працю на благо соціалістичної Вітчизни, розкривають особливості характерів та побуту Відбито також період Великої Вітчизняної війни в Карпатах.

I 4702590200—074 Передплатне
М205(04)—88

ББК 84Ук7-4

